

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 39

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 7 від 25.07.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ISSN (Print): 2663-5208
ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2022

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Насирова Н. М.**

СОЦІОЛОГІЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ:

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ПРОБЛЕМЫ.....11

СЕКЦІЯ 2**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Бабаєва В. Ч.**

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БАКУ И ГЯНДЖИ.....16

Бойко Д. М.

ПРОДОВОЛЬЧА (НЕ)БЕЗПЕКА ДЛЯ ГРУП РИЗИКУ НА РИНКАХ ХАРКОВА:

ФАКТОР COVID-19 21

Мікула А. І.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ.....26

Склярєва І. А.

ГРОМАДСЬКЕ ЖУРІ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ.....32

СЕКЦІЯ 3**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бутилїна О. В., Євдокимова І. А.**

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ДЕВІАЦІЇ.....38

Калашнікова Л. В., Безуглова В. Д.

ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ

КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СОЦІАЛЬНИХ ОНЛАЙН-МЕРЕЖ..... 42

Чаплик М. М.

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УМОВАХ АНОМІЇ:

СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....49

СЕКЦІЯ 4**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ****Антонова З. О., Петяк О. В., Ханецька Н. В.**

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ

В ПСИХОЛОГІЧНОМУ ОНЛАЙН-КОНСУЛЬТУВАННІ.....54

Білецька Т. В., Купчишина В. Ч.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....59

Велитченко Л. К., Сюй Болунь

ФАКТОРНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АТРИБУТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ.....64

Гаджиева А. Х. ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТИ И МЕНТАЛИТЕТА В СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ.....	69
Karpenko Ye. V. SAMOBÓJSTWO WE WCZESNEJ MŁODOŚCI JAKO ZJAWISKO PSYCHOLOGICZNE.....	74
Мельник О. А. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ.....	79
Чернявська Т. П. ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР УСПІШНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	84

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Абдиева С. Ф. ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОКОРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С РОДИТЕЛЯМИ УЧАЩИХСЯ	89
Гриб'юк О. О. ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРОЄКТУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНИХ МЕТОДИЧНИХ СИСТЕМ ДОСЛІДНИЦЬКОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ З ПЕДАГОГІЧНО ВИВАЖЕНИМ ВИКОРИСТАННЯМ ІМЕРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	95
Гузенко В. А., Джежик О. В. ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ТА ПОСЛІДОВНОСТІ ВИКЛАДАННЯ ОСВІТНИХ КОМПОНЕНТІВ «ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ» ТА «ОСНОВИ КОНСУЛЬТУВАННЯ» У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПСИХОЛОГІЯ».....	103
Исмаилханова А. И. УЧЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ.....	108
Кривоногова О. В., Трапізанова Н. В., Орленко І. М. МАРШРУТ ПЕРЕХОДУ З ПОСЛУГИ РАННЬОГО ВТРУЧАННЯ ДО ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	113
Ляшенко О. А., Остапенко О. В. ОСОБЛИВОСТІ ВИЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	118
Musyk V. M. PECULIARITIES OF DEPRESSIVE STATES OF SENIOR STUDENTS WITH DIFFERENT PERCEPTIONS OF PARENTAL EDUCATION STYLE.....	125
Ризаева Г. С. РОЛЬ ОТЦА В ВОСПИТАНИИ РЕБЕНКА.....	131
Юнг Н. В., Кирилішина М. Г., Булгак Е. Д. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ.....	136

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Афанасьєва Н. Є.

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ
ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ140

Ільницька Л. А.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ
У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ.....145

Колесникова А. Е.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ
ЯК ОСНОВА ПРОТИДІЇ ПІДЛІТКОГО БУЛІНГУ.....150

Коструба Н. С.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ
ЯК ЧИННИКА МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....155

Левченко В. В., Нежинська О. О.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ
В УМОВАХ КРИЗ.....160

Мельник (Волошина) К. В.

ОСОБИСТІСТЬ «ДІЄВОЇ ЛЮДИНИ»
ЯК ПСИХОЛОГЕМА РОМАНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....166

Михальчук Ю. О.

НАРАТИВИ ВІЙНИ ВПО:
ДОСВІД КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ.....170

Ніколаєнко С. О., Улунова Г. Є.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕФРЕЙМІНГУ
В ПРОЦЕСІ РАЦІОНАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКОВОЇ ТЕРАПІЇ
НЕЗДОРОВИХ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ У ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ175

Пирх А. В.

АСЕРТИВНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....182

Ханецька Н. В., Нахаріза Н. М.

ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ В ПРОФІЛАКТИЦІ
ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ-ВОЛОНТЕРІВ.....187

Шамлян К. М.

ВОЛЯ ЯК ЗДІБНІСТЬ ТА УМІННЯ.....192

Шпак М. М.

СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ
В ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....199

СЕКЦІЯ 5 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Трофімов А. Ю., Сарри Л. Л., Столярова Д. О.

АНАЛІЗ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНЦІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ
СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ..... 204

СЕКЦІЯ 8**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Кременчуцька М. К., Маркіна С. І.**

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ДО БРЕХНІ ТА МАНІПУЛЮВАННЯ.....212

Курова А. В.ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ
ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....217**Мартинюк О. А.**ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ
НА ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ
УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.224**Нестеренко І. І.**ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ОСОБИСТІСТЮ:
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ.....229**Папуша В. В.**

ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА У ПІДЛІТКОВОМУ МІКРОСОЦІУМІ.....234

Пряхіна Н. О., Когут Я. М., Жидецький Ю. Ц.

ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО.....239

Пундєв В. В., Герасименко Ю. В.ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ
СТУДЕНТІВ БІЛІНГВІВ.....244**Ситник С. І., Полшкова С. Г., Пономарьова В. К.**ПІСЛЯПОЛОГОВА ДЕПРЕСІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ЯК ФАКТОРИ
ПІДВИЩЕННЯ РИЗИКУ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В СІМ'ї.....250**Ташматов В. А., Третьякова Т. М.**НАПРЯМИ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
В УКРАЇНІ.....257**СЕКЦІЯ 9****ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Бригадир М. Б., Бамбурак Н. М.**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЯ
ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ (ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ).....262**Гуртовенко Н. В.**ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ, ЩО СТРАЖДАЮТЬ РАННІМ ДИТЯЧИМ АУТИЗМОМ.....268**Кечур Р. В., Семків І. І., Тимків Т.**ЕФЕКТИВНІСТЬ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ
КЛІНІЧНИХ ПСИХОЛОГІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОРАДНЯ»
КАФЕДРИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ УКРАЇНСЬКОГО
КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ).....273

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....281

CONTENTS

SECTION 1**METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH****Nasirova N. M.**

SOCIOLOGICAL APPROACHES TO MANAGEMENT:

A BRIEF HISTORY OF THE PROBLEM.....11

SECTION 2**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Babayeva V. Ch.**

SOCIAL PROBLEMS OF BAKU AND GANJA16

Boiko D. M.

FOOD (IN)SECURITY FOR RISK GROUPS AT KHARKIV MARKETS:

COVID-19 FACTORR.....21

Mikula A. I.

INTELLECTUAL MOBILITY IN SCIENTIFIC DISCOURSE.....26

Skliarova I. A.

CITIZENS` JURY AS INSTRUMENT OF SOCIAL CONTROL.....32

SECTION 3**SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Butylina O. V., Yevdokymova I. A.**

ORGANIZATIONAL DEVIATIONS.....38

Kalashnikova L. V., Bezuhlova V. D.

PROBLEMS OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS

OF THE COMMUNICATIVE POTENTIAL OF SOCIAL ONLINE NETWORKS.....43

Chaplyk M. M.

CRIME AND SOCIAL MOBILITY IN CONDITIONS OF ANOMIE:

SOCIOLOGICAL ANALYSIS.....49

SECTION 4**GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Antonova Z. O., Petiak O. V., Khanetska N. V.**

PROBLEMS OF PROFESSIONAL ETHICS

IN ONLINE PSYCHOLOGICAL COUNSELING.....54

Biletska T. V., Kupchyshyna V. Ch.

THEORETICAL ASPECTS OF ANALYSIS OF THE MOTIVATIONAL SPHERE

OF PERSONALITY IN DOMESTIC AND FOREIGN PSYCHOLOGY.....59

Velytchenko L. K., Siui Bolun

FACTOR CONCEPTUALIZATION OF ATTRIBUTATIVE BEHAVIOR.....64

Hadzhyeva A. Kh. THE PROBLEM OF MENTALITY AND MENTALITY IN MODERN SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES.....	69
Karpenko Ye. V. SUICIDE IN EARLY YOUNG ADULT AGE AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....	74
Melnyk O. A. TRANSFORMATION OF PSYCHOLOGICAL IDEAS IN SCIENTIFIC WORKS OF UKRAINIAN PSYCHOLOGISTS.....	79
Cherniavska T. P. HARDINESS AS A FACTOR OF SUCCESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY.....	84
 SECTION 5 DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY	
Abdyeva S. F. FEATURES OF ORGANIZING PSYCHO-CORRECTIONAL WORK WITH PARENTS OF STUDENTS.....	89
Hrybiuk O. O. PSYCHOPHYSIOLOGICAL APPROACHES TO THE DESIGN OF COMPUTER-ORIENTED METHODOLOGICAL SYSTEMS FOR RESEARCH-BASED LEARNING OF STUDENTS WITH PEDAGOGICALLY SENSITIVE USE OF IMMERSIVE TECHNOLOGIES.....	95
Huzenko V. A., Dzhezhyk O. V. DETERMINATION OF THE CONTENT AND SEQUENCE OF THE TEACHING OF THE EDUCATIONAL COMPONENTS «AGE PSYCHOLOGY» AND «FOUNDATIONS OF COUNSELING» FOR STUDENTS OF HIGHER EDUCATION IN THE SPECIALTY «PSYCHOLOGY».....	103
Ysmaylkhanova A. Y. ACCOUNT OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SCHOOLCHILDREN WHEN CHOOSING A PROFESSION.....	108
Kryvonohova O. V., Trapizanova N. V., Orlenko I. M. TRANSITION ROUTE FROM EARLY INTERVENTION SERVICE TO INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTION.....	113
Liashenko O. A., Ostapenko O. V. FEATURES OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN.....	118
Mysyk V. M. PECULIARITIES OF DEPRESSIVE STATES OF SENIOR STUDENTS WITH DIFFERENT PERCEPTIONS OF PARENTAL EDUCATION STYLE.....	125
Ryzaeva H. S. THE ROLE OF THE FATHER IN EDUCATION OF THE CHILD.....	131
Yunh N. V., Kyrylishyna M. H., Bulhak E. D. STUDY OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS WITH SOCIAL ANXIETY.....	136

SECTION 6 PERSONALITY PSYCHOLOGY

Afanasieva N. Ye.

FEATURES OF THE RELATIONSHIP OF SELF-ESTEEM
AND PSYCHOLOGICAL PROTECTION IN HIGHER EDUCATION ACQUIRES.....140

Ilnytska L. A.

INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF THE COPING BEHAVIOR
IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERNALITY.....145

Kolesnykova A. E.

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE
AS A BASIS AGAINST ADOLESCENT BULLYING.....150

Kostruba N. S.

EXPERIMENTAL STUDY OF TIME PERSPECTIVE
AS A FACTOR OF PERSONALITY'S MEDIA RELIGIOSITY.....155

Levchenko V. V., Nezhynska O. O.

STUDY OF PUBLIC OFFICIALS' ANXIETY
IN CRISIS CONDITIONS.....160

Melnyk (Voloshyna) K. V.

THE PERSONALITY OF THE "ACTIVE MAN"
AS A PSYCHOLOGEM OF ROMANTIC PHILOSOPHY.....166

Mykhalchuk Yu. O.

WAR NARRATIVES OF VPO:
THE EXPERIENCE OF COUNSELING AND PSYCHOTHERAPY.....170

Nikolaienko S. O., Ulunova H. Ye.

PECULIARITIES OF USING REFRAMING
IN THE PROCESS OF RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY
OF UNHEALTHY NEGATIVE EMOTIONS IN STAFF OF ORGANIZATIONS.....175

Pyrkh A. V.

ASSERTIVENESS AS EFFECTIVE COMMUNICATION TOOL.....182

Khanetska N. V., Nakhariza N. M.

PERSONAL RESOURCES IN THE PREVENTION
OF PROFESSIONAL BURNOUT OF VOLUNTEER PSYCHOLOGISTS.....187

Shamlan K. M.

WILL AS ABILITY AND SKILLS.....192

Shpak M. M.

STRESS RESISTANCE OF PERSONALITY
IN THE DISCOURSE OF MODERN PSYCHOLOGICAL RESEARCH.....199

SECTION 5 PSYCHOLOGY OF WORK

Trofimov A. Yu., Sarry L. L., Stoliarova D. O.

ANALYSIS OF THE UKRAINIANS SUBJECTIVE WELL-BEING FROM THE
PROSPECTIVE OF SOCIAL CAPITAL AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS.....204

SECTION 8 SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Kremenchutska M. K., Markina S. I. PERSONAL FACTORS TENDENCY TO LYING AND MANIPULATION.....	212
Kupova A. V. EMOTIONAL AND VALUE PARADIGM OF THE RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL HEALTH IN THE CONDITIONS OF UNCERTAINTY.....	217
Martyniuk O. A. THE INFLUENCE OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE FORMATION OF ETHNO-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN YOUTH IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY.....	224
Nesterenko I. I. FEELINGS OF LONELINESS BY PERSONALITY: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT.....	229
Papusha V. V. VIOLENCE PREVENTION IN ADOLESCENT MICRO SOCIETY.....	234
Priakhina N. O., Kohut Ya. M., Zhydetskyi Yu. Ts. PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF A MODERN POLICE OFFICER.....	239
Pundiev V. V., Herasymenko Yu. V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BILINGUAL STUDENTS POLITICAL BEHAVIOR.....	244
Sytnyk S. I., Polshkova S. H., Ponomarova V. K. POSTPARTUM DEPRESSION AND PECULIARITIES OF UPBRINGING AS FACTORS OF INCREASING THE RISK OF CHILD ABUSE IN THE FAMILY.....	250
Tashmatov V. A., Tretiakova T. M. DIRECTIONS OF THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF POLICE OFFICERS IN UKRAINE.....	257

SECTION 9 PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY

Bryhadyr M. B., Bamburak N. M. FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF THE WAR VETERANS AND THEIR FAMILIES (THE APPLIED ASPECT).....	262
Hurtovenko N. V. PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF BEHAVIOR AND FEATURES OF MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN SUFFERING FROM EARLY CHILDHOOD AUTISM.....	268
Kechur R. V., Semkiv I. I., Tymkiv T. EFFECTIVENESS OF SERVICE LEARNING MODEL OF CLINICAL PSYCHOLOGISTS' ACADEMIC EDUCATION (CASE OF "PORADNYA" – PROJECT OF PSYCHOLOGY AND PSYCHOTHERAPY DEPARTMENT OF UKRAINIAN CATHOLIC UNIVERSITY)....	273
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	281

СЕКЦІЯ 1 МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К УПРАВЛЕНИЮ: КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ПРОБЛЕМЫ

SOCIOLOGICAL APPROACHES TO MANAGEMENT: A BRIEF HISTORY OF THE PROBLEM

У статті проаналізовано основні напрямки розвитку соціологічної теорії та практики, пов'язаної із громадським управлінням. Визначено роль американської та європейської соціологічних традицій. Показано, що головним двигуном соціологічних ідей у системі управління є саме життя, яке ставить перед управлінням нові і нові завдання. На формування основ соціології управління вплинули історичні етапи розвитку соціологічної думки, це класичний та сучасний. Крім того, мали значення й рівні розвитку: теоретичний та емпіричний. У кожен із цих рівнів свій внесок зробили представники німецької, англійської, французької, американської та інших соціологічних шкіл. Цей вклад визначається складом методів і підходів, що застосовувалися при вивченні соціальних фактів, а також вимогами епохи, пов'язаної з особливостями розвитку промислового капіталу, двома світовими війнами та їх наслідками для суспільства. Відзначено велику увагу до технічного чинника у суспільному розвитку, що відбилося на характері та змісті проведених досліджень у всіх країнах. Наголошується, що розвиток соціологічних досліджень у сфері управління вплинув на підготовку кадрів з соціології, формування соціологічних центрів та інститутів опитування громадської думки. Наведено приклади щодо використання соціологічних підходів у справі підготовки кадрів державної служби в Азербайджані. Показано значення соціологічної служби у створенні позитивного морального клімату у колективі, у політичному маркетингу, у створенні духовного життя суспільства. Мають значення соціологічні дослідження у роботі з різними групами населення, зокрема групами ризику; це люди з обмеженими можливостями, люди, які зазнають насильства і т.д.

Ключові слова: історія соціології, соціологія управління, сучасні теорії управління, сфери життєдіяльності та управління.

The article analyzes the main directions of development of sociological theory and practice related to public administration. The role of the American and European sociological traditions here is determined. It is shown that the main engine of sociological ideas in the management system is life itself, which sets more and more new tasks for management. The formation of the foundations of the sociology of management was influenced by the historical stages in the development of sociological thought, these are classical and modern. In addition, the levels of development also mattered, both theoretical and empirical. Representatives of the German, English, French, American and other sociological schools contributed to each of these levels. This contribution is determined by the composition of the methods and approaches used in the study of social facts, as well as the requirements of the era associated with the peculiarities of the development of industrial capital, the two world wars and their consequences for society. Great attention was paid to the technical factor of social development, which was reflected in the nature and content of ongoing research in all countries. It is emphasized that the development of sociological research in the field of management had an impact on the training of personnel in sociology, the formation of sociological centers and institutions for polling public opinion. Examples of the use of sociological approaches in the training of civil service personnel in Azerbaijan are given. The importance of the sociological service in creating a positive moral climate in the team, in political marketing, in organizing the spiritual life of society is shown. Sociological research is important in working with various groups of the population, including risk groups; these are people with disabilities, people who are subjected to violence, etc.

Key words: history of sociology, sociology of management, modern theories of management, spheres of life and management.

УДК 316.421

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.1>

Насирова Н. М.

докторант

Сумгаитский Государственный
Университет

Введение в проблему. История развития человеческого общества доказывает, что управление составляет существенную часть общественной деятельности, причём эту работу реализовывали обязательно с учётом ситуации и перспектив дальнейшего развития. Здесь всегда рассматривались социологические стороны проблемы. Это было связано с тем, что реальная практика всегда корректировала ведущуюся работу в сфере управления, и это было возможно лишь на основе учета дан-

ных статистики, наблюдений, изучения реальной ситуации. В этом плане социологический подход в управлении всегда присутствовал, как в древние времена, так и в современный период. Этим самым доказывается важность социологического анализа ситуации в любой сфере управления, поскольку только так можно обеспечить его вертикальной и горизонтальной принципами функционирования, вносить коррективы и показывать перспективы дальнейшего развития. Жизнь показывает, что только

учёт всех элементов управления и их анализ помогает создать новые модели управления реформировать его и развивать дальше.

Степень исследованности проблемы.

Следует отметить, что проблема управления является предметом исследования многих научных дисциплин. Управление есть коренное свойство функционирования общества, и потому ведётся постоянный контроль над его реализацией, надо его правовыми, политическими, организационными и духовно-нравственными аспектами. В этом плане в социологии также имеется большой раздел, связанный с исследованием управления. Поскольку социология рассматривает все сферы общественной жизни, и каждая из них управляется, то становится ясно, что практически каждая проблема, рассматриваемая в социологии, может быть оценена с точки зрения управления. Таким образом, ареал понимания управления социологии расширяется за счёт того, что социология, как универсальная общественная дисциплина, рассматривает все проблемы общества в качестве социального факта.

Цель данной статьи – определение научно-теоретических основ системы управления, определяемых социологической наукой, в исторической динамике.

Этапы становления социологических подходов в управлении.

Проблемы, рассматриваемые в рамках социологии управления, достаточно обширные и охватывают собой все аспекты социальной действительности и социологической науки. Нас интересуют, прежде всего, концептуальные и эмпирические аспекты социологических исследований, проводимых в сфере государственной и муниципальной службы в разных странах. Однако даже простое перечисление проблем может занять достаточно большое место в статье.

Следует отметить, что современный понятийно-категориальный аппарат социологии управления сформировался на основе различных концепций данной сферы социологической науки. Среди них следует выделить блок идей и теорий общетеоретического и методологического плана, принадлежащих классикам социологии.

Известно, что на становление отдельных этапов науки, в том числе и социологической, влияет общий ход цивилизационного развития. Современное мировое развитие обусловлено становлением нового мирового порядка после Второй Мировой войны, после возрождения стран Европы, других регионов в рамках переходных экономик и формирования новых моделей рыночного хозяйства. Эти модели в значительной степени обусловили формирование новых подходов в социоло-

гической науке к вопросам управления. Если сформировались классический и постклассические модели мировой экономики, и связанные с ними с ними системы политического управления, то отсюда можно сделать вывод о том, что социологические подходы стали учитывать эти трансформационные процессы в системе мирового развития. Формирование новых подходов в управлении мировой экономикой, новых рыночных принципов и новой инвестиционной стратегии развития национальных хозяйств, а также ускоренными темпами пошло развитие малого и среднего предпринимательства и в целом разных форм управления, как экономикой, так и в целом государственного развития, в немалой степени способствовало формированию новых научных интересов социологов в определении сущности социологии управления, концептуальных подходов к их исследованию.

Поскольку среди указанных процессов значительную роль играла также и эволюция самого государства, то в подобных условиях формировалась новая система управления и соответственно новые подходы, которые становились предметом исследования многих социологов. Предметом внимания социологов стали вопросы развития многих сфер социальной жизни, прежде всего, экономики, затем вопросы модернизации системы управления на уровне государственного развития, выявление прогностических тенденций развития отдельных регионов и в целом мира с точки зрения управления.

Можно сказать, что уровень управления непосредственно связан с профессиональной подготовкой управленческой элиты, где немаловажную роль играет теория и история менеджмента, социологических подходов. Помимо опыта предыдущих лет и периодов развития, обязательно нужно обладать знаниями в подходах к управлению, уметь создать модель управления, соответствующую требованиям времени. На этот процесс влияет характер политической системы, то есть в зависимости от того, какие тенденции здесь преобладают, авторитарные или демократические, можно говорить о соответствующей модели управления. Идеальной модели быть не может, поскольку жизнь ежедневно вносят коррективы, и это следует учитывать. При назначении руководителя на тот или иной пост большое значение имеет его профессиональная подготовка и опыт. Вопросы кадров имеют решающее значение в любой стране и в любое время. Следовательно, роль социологии состоит не просто в оказании помощи на местах в управлении на любом уровне, но и в подготовке профессиональных руководителей всех звеньев.

Вместе с тем процесс подготовки руководящих кадров не везде предполагает обу-

чение навыкам социологических подходов. Кроме того, сама модель управления уже имеет в виду во многих случаях использование данных социологических исследований, связанных с опросами населения, его отдельных групп с целью уточнения ситуации и принятия более актуальных мер. В развитых странах к делу привлекаются профессиональные специалисты, а также добровольцы из числа обучающихся социологии, обычно это студенты.

В этом отношении выгодно отличается Западная Европа, где во многих странах, начиная с XIX столетия, сформировались определенные направления социологической науки, в которых были разработаны не только теоретико-методологические подходы и направления, но и исследовательские процедуры, методы и техники. Как уже отмечалось выше, экономическое развитие стран, где промышленный этап капитализма формировался ускоренными темпами, сами общественные потребности способствовали сбору различных социологических данных и проведению исследований. Возникла социология, как особая область общественной дисциплины; первый этап был классический, который представляли Карл Маркс, Герберт Спенсер и Огюст Конт. В последующем развитие социологической науки было продолжено такими видными ее представителями, как Фердинанд Теннис, Эмиль Дюркгейм, Макс Вебер и др. Уже в первой половине XX столетия и дальше значительный вклад в развитие социологии внесли Талкотт Парсонс, Роберт Мертон и многие французские, английские, немецкие социологи. Социология и сегодня успешно развивается по многим направлениям, которые были заложены ещё в начале XX века.

Именно социологи обратили внимание на многие существенные стороны общественного развития, взаимоотношения различных социальных групп, их роль в общественном устройстве и его совершенствовании. Важную роль здесь сыграло американская эмпирическая школа, многие идеи которой были подхвачены уже в западноевропейской социологической традиции.

Общая тенденция формирования социологических знаний в сфере управления была связана, таким образом, с формированием, прежде всего, эмпирических знаний и их исследованием, а затем шло теоретическое обобщение и методологическое обоснование полученных идей. Появление в политической арифметики в Англии, статистический анализ в Германии и во Франции, где сформировалась традиция социальных статистических исследований – всё это стало основой для возникновения многих направлений социологии, в том числе социологии управления.

В становлении социологии управления важную роль играли все этапы развития социологии, это – классический, эмпирический и теоретический. Здесь следует говорить о вкладе Эмиля Дюркгейма, Макса Вебера и Фердинанда Тенниса. Благодаря усилиям указанных исследователей и их продолжателей в социологии уже были выделены разные типы эмпирических исследований на основе необходимой методологии, или концептуального подхода.

В зависимости от этапа развития каждой страны здесь можно проследить характер и уровень социологических исследований и в целом отношение к социологической науке. Уже со второй половины XX века во многих странах, где не было до этого применения социологии в управлении, появились социологические факультеты в вузах, методы социологии стали изучаться политологами, правоведами, историками и экономистами. Всё это говорит о том, что роль социологии в демографо-статистических и экономических исследованиях значительно выросла. Изменилось отношение к социологии также и у представителей культурно-духовной сферы. То есть и здесь стали применяться методики социологических исследований. К примеру, популярным является исследование рейтинга той или иной телевизионной передачи, общественных лиц. Кроме того, классическим стал социологический подход в изучении процессов маркетинга. И сегодня почти в каждой стране есть специализированные социологические журналы, печатаются учебники по социологии, и, как минимум, используются методики социологических исследований при опросах населения.

Сегодня «международные ассоциации социологов, всемирные и региональные, – это реальный фактор динамики развития современной социологии, канал обмена мнениями, стимул для амбициозных проектов и ученых, стремящихся привлечь к своим идеям общественное внимание» [3, с. 12]. Факторы, обуславливающие развитие социологии и ее успешное применение, достаточно многочисленные, которые показывают, как продвинулась та или иная страна в использовании богатых возможностей этой универсальной дисциплины [3]. На сегодняшний день значительно расширились возможности использования итогов различных исследований проведённых в разных странах, их методик. Кроме того, функционирует Международная социологическая ассоциация, которая также проводит различные мероприятия, позволяющие использовать взаимный опыт и развивать тем самым науку, и в последующем совершенствовать систему управления в каждой отдельно взятой стране.

Развитие рыночных экономических отношений после Второй Мировой войны в Западной Европе расширило интерес к исследованию ситуаций, которые возникали на промышленных предприятиях. Кроме того, было необходимо более пристально изучить вопросы организации сферы обслуживания и управления и в обществе в целом. Именно в этом направлении и развивается социология управления по сегодняшний день. В развитых странах Западной Европы в указанный период сформировался значительный интерес к социологии управления, поскольку требовался ответ на многие вопросы, связанные с развитием общественных отношений, прежде всего, экономических. В итоге были созданы различные центры социологических исследований, центры исследований по демографии, труду и так далее. К примеру, только во Франции за первую половину XX века было опубликовано около 800 книг и статей по социологии [11, с. 60]. Это говорит о том интересе, который сформировался относительно социологических исследований и их пользы, прежде всего, для системы индустриального развития.

Большие заслуги в этом деле имели Ален Турен [5], Пьер Навиль [6], Мишель Крозье [8]. Каждый из указанных исследователей внёс вклад в определенную область индустриальной социологии. Речь шла о модернизации различных сфер промышленности, их реконструкции и автоматизации. Исследования касались автомобильной, машиностроительной и текстильной промышленности. Мишель Крозье исследовал бюрократические тенденции коммерческих и административных организаций, в рамках социокультурной системы [8]. Таким образом были подняты очень важные проблемы, связанные с системой управления обществом, его отдельными сферами, особой роли здесь управленческих кадров, стиля их работы, на основе применения надежных эмпирических методов. В итоге была повышена возможность использовать эти данные для совершенствования управленческих процессов во всех сферах общественной деятельности.

С точки зрения применения социологических методов знаковыми были произведения «Самоубийство» Э. Дюркгейма, «Протестантская этика и дух капитализма» М. Вебера, «Властвующая элита» и «Белые воротнички» Ч.Р. Миллса, «Различия» П. Бурдьё [3, с. 21]. Они стали классическим образцом применения результатов социологических данных относительно отдельного общественного явления и всего общества в целом. Одним из важных направлений исследований почти во всех из них стал анализ влияния технического фактора (инноваций, технологий, в том числе ИКТ)

на качество труда, быта, свободного времени, здоровье, политику и т.д.

Исследователи пришли к выводу о том, что сам труд, управление им должны исследоваться системно. Кроме того, сама организация социальных процессов и отношений также носит системный характер, и игнорирование одного из компонентов этой системы дает сбой в управлении. И сегодня вопросы автоматизации, применения техники и отражение этих процессов на качество и содержание труда нуждается в исследовании, поскольку участков труда множество, они исключительно разнообразны, а рабочая сила, которая здесь используется, имеет разный уровень подготовки.

Отсюда – значение психологии труда, социологии труда, социологии личности, эргономики и т.д. То есть развитие социологических подходов стимулировало становление и дальнейшее развитие многих важных разделов социологии и психологии. Важное место в полученных результатах исследований западноевропейских ученых занимает анализ деятельности руководящих кадров [8].

Как известно, по мере развития сферы общественной жизни в каждой стране формируются кадры государственной службы. Их подготовка носит целенаправленный характер, связана с потребностями той сферы, в которой они будут функционировать. Подготовка этих кадров начинается ещё с первых этапов обучения, то есть средней, затем высшей школы, и, наконец, через организацию различных курсов подготовки и переподготовки кадров. Большую роль здесь играет система волонтерства. К примеру, в Азербайджане есть системы оказания услуг населению, это ASAN XİDMƏT, другие сферы, связанные с обеспечением социальных потребностей людей. Сюда привлекают молодёжь, в том числе студенческую, где они на добровольной основе обучаются азам службы, а затем принимаются на работу, где также могут успешно продвигаться по служебной лестнице. Таким образом, методика вовлечения в работу в данной сфере связана с поэтапной работой по формированию кадров, даются необходимые навыки, знания, а зачем они оцениваются и используются уже непосредственно на конкретном рабочем месте.

Можно сказать, что здесь как раз и привлечён богатый опыт использования социологических знаний, связанный с изучением потребностей людей в какой-то социальной услуге, а затем идет реализация этой потребности в жизнь через привлечение в начале кадров добровольцев, а затем – их обучение и приём на работу. Работа социологов оказало влияние на формирование внутри организационной культуры в каждом учреждении и предприятии. Низкий уровень этой куль-

туры говорит о разобщенности людей между собой, об отсутствии единой цели и задач в работе. Сегодня внутриорганизационная культура является важной сферой исследований, как социологов, так и психологов. Именно к ним обращаются руководители предприятий и организаций, где низкий уровень дисциплины, характер взаимоотношений сотрудников также оставляет желать лучшего.

Вопросы социальной структуры общества, проблем политической социологии, социология культуры лежали в основе исследований немецких социологов, в том числе и после Второй Мировой войны. Это Т. Адорно, Т. Гейгер, Э. Ледерер, К. Маннгейм, Й. Шумпетер, М. Хоркхаймер и др. [10]. Активно использовались социологические методы исследования, которые применялись в других странах, создавались собственные. Изучались проблемы, которые имеют большое значение для развития общества; это проблемы, которые актуальны и сегодня. Это трудоустройство и профессиональная подготовка молодёжи, характер и содержание труда на производстве, в том числе сельскохозяйственном, формирование социальной структуры общества, роль отдельных социальных групп в политике, в труде, в культурном развитии.

Отметим также, что интерес в Англии к статистическим исследованиям способствовал тому, что значительно расширились эмпирические социальные исследования. При этом определялись различные экономические и социальные индикаторы, как показатели национального прогресса. Как известно, сегодня возможность подобных индикаторов широко используется в статистике, обобщении и анализе статистических данных, как на национальном, так и международном уровне. К примеру, есть индикаторы показывающие степень экологического загрязнения, уровень счастья населения, бедности, и т.д. Именно

заслугой английских исследователей является использование возможностей случайной выборки, изучение социальной мобильности, факторов бедности и т.д. [11].

Сегодня подобные исследования проводятся по инициативе государственных органов или частных компаний с целью определения содержания общественного мнения по тому или иному вопросу.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. СПб. : Питер, 2002. 688 с. : ил.
2. История социологии в Западной Европе и США / отв. ред. – академик РАН Г. В. Осипов. М. : Норма, 2001. 576 с.
3. Романовский Н. В. История социологии – конструкционистская перспектива. *Вестник РГГУ. Серия «Философия. Социология. Искусствоведение»*. 2011. № 2. С. 11–30.
4. Романовский Н.В. О современном этапе развития социологии. *Социологические исследования*. 2007. № 1. С. 23–24.
5. Козер Л. Мастера социологической мысли. Идеи в историческом и социальном контексте. М. : Норма, 2006.
6. Кутуев П. В. Социология: исторические истоки и современные трансформации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2009. № 3.
7. Парсонс Т. О построении теории социальных систем: интеллектуальная автобиография. *Парсонс Т. Система современных обществ*. М. : Аспект Пресс, 1998. С. 210–268.
8. Кравченко С. А. Социология: парадигмы через призму социологического воображения : учебник. 3-е изд. М., 2007.
9. Гидденс Э. К социологическому сообществу! *Социологические исследования*. 2007. № 9. С. 5.
10. Лапин Н. И. Эмпирическая социология в Западной Европе : учебное пособие. М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. 383 с.
11. Култыгин В. П. Британская традиция эмпирических исследований. *Култыгин В. П. Классическая социология*. М. : 2000.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ БАКУ И ГЯНДЖИ

SOCIAL PROBLEMS OF BAKU AND GANJA

У статті розглянуто питання соціально-економічного розвитку двох міст сучасного Азербайджану – Баку та Гянджі. У порівняльному плані обґрунтовано висновки про те, що зростання міст пов'язане із загальними цивілізаційними процесами, пов'язаними з глобалізацією. Історичні етапи соціально-економічного розвитку кожного з міст мають унікальний характер та пов'язані з географічним становищем, міграційними процесами, політичним розвитком, наявністю та використанням природних ресурсів. Сучасний розвиток спрямовано формування людського капіталу, сфери обслуговування, розвитку духовного життя, структуризації нових економічних моделей, що ґрунтуються на правилах вільного ринку під соціальним контролем держави. Соціальні проблеми мають тут історичні засади формування. Це географічне розташування, особливості соціально-економічного розвитку, пов'язані з природними ресурсами та політичними процесами. Сам характер формування міської агломерації відбивався на чисельності та соціальному складі населення. Гянджа в період існування Азербайджанської Демократичної Республіки була деякий час столицею країни, згодом її розвиток визначався провідною роллю на північному заході країни як великий економічний і культурний центр регіону. Розвиток міста Баку пов'язаний безпосередньо з видобутком і переробкою копалин багатств Абшерона. Це сприяло розвитку всіх сфер міського життя – економіки, освіти, духовного життя. Великий вплив тут мали західні капіталістичні цінності, пов'язані з матеріальним і духовним життям, у тому числі архітектура, музика, прикладне мистецтво. Ці два міста завжди були пов'язані духовними, політичними та економічними узами. Крім міграції, пов'язаної з економічною діяльністю, йшли процеси духовно-ідеологічного та морального плану, в яких Гянджа часто задавала тон.

Ключові слова: великі міста, соціально-економічний розвиток, сучасний Азербайджан, моделі розвитку, Гянджа, Баку.

This article discusses the issues of socio-economic development of two cities of modern Azerbaijan – Baku and Ganja. In comparative terms, the conclusions that the growth of cities is associated with general civilizational processes associated with globalization are substantiated. The historical stages of the socio-economic development of each of the cities are unique and are associated with the geographical location, migration processes, political development, the availability and use of natural resources. Modern development is aimed at the formation of human capital, the service sector, the development of spiritual life, the structuring of new economic models based on the rules of the free market under the social control of the state. Social problems here have historical foundations of formation. This is a geographical location, features of socio-economic development associated with natural resources and political processes. The very nature of the formation of the urban agglomeration was reflected in the size and social composition of the population. Ganja during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic was for some time the capital of the country, subsequently its development was determined by its leading role in the north-west of the country as a major economic and cultural center of the region. The development of the city of Baku is directly related to the extraction and processing of the mineral wealth of Absheron. This contributed to the development of all spheres of urban life – the economy, education, spiritual life. Great influence here was Western capitalist values associated with material and spiritual life, including architecture, music, applied arts. These two cities have always been linked by spiritual, political and economic ties. In addition to migration associated with economic activity, there were processes of a spiritual, ideological and moral nature, in which Ganja often set the tone.

Key words: big cities, socio-economic development, modern Azerbaijan, development models, Ganja, Baku.

УДК 330:321.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.2>

Бабаева В. Ч.

докторант кафедри соціології
Бакинский государственный
университет

Введение в проблему. Тему социальных проблем Баку хотелось бы начать с разговора со старой бакиной: «Если бы меня однажды спросили, какой самый красивый город в мире, я бы ответила, не задумываясь: Баку. Я видела достаточно городов. С ранних лет мы, как правило, проводили лето в Ессентуках, Кисловодске, Пятигорске, севернее Большого Кавказа. Спустя десять лет маршруты изменились. В послеперестроечный период забастовки проходили в Киеве, под Киевом, в Москве, Ленинграде (ныне Санкт-Петербург), Прибал-

тике, республиках Средней Азии, на Волге – в Казани и т.д.

Поскольку мы много читаем, мои родители старались показать нам как можно больше мест, в зависимости от их характера, прошлого и положения. Однажды летом мы прожили в Ленинграде тридцать пять дней. Мы планировали каждый день и посетили все музеи, парки и достопримечательности. Это запечатлено в моей памяти, то есть каждый день, который я проводила с семьей в Ленинграде. Эти воспоминания до сих пор хранятся в моей памяти.

В конце 1990-х я снова была в Санкт-Петербурге, и мне было очень жаль видеть такой город. Это другая тема разговора, я не хочу об этом говорить. В тот период я снова была в Таллине, но не испытала такого дискомфорта. Написав эти строки, я хочу сказать, что я видела много городов и мест. Я студенткой ездила за границу, потому что выиграла Всесоюзный конкурс. Я побывала во многих городах, деревнях и горах Болгарии. Это не имело ничего общего с характером отношения меня к своему городу, предпочтению его.

В 20–25 лет мне часто говорили, что вы хорошо знаете город (Баку). Вы знаете, где он находится, и как туда добраться. Уверю вас, что я не была человеком, который много ходила по улицам. Помимо индивидуальных способностей (хорошей памяти), большую роль здесь сыграло отношение человека к своему городу. Мои знания о каждом старом здании добавили мне интереса к новым зданиям, проектам и изменениям. Мне был небезразличен город, в котором я жила» [1].

Структуру промышленности, характер развития социальной сферы Баку предопределяет то, что это – столица, самый крупный город страны и региона, где сосредоточены большинство вузов и средних специальных учебных заведений, находится правительство и руководство страны. Баку является важным транспортным узлом, как внутри страны, так и для международных перевозок, играя активную роль в развитии экономической инфраструктуры региона. Каждый социально-экономический регион страны связан с Баку тесными хозяйственными связями.

Гянджа играла и играет значительную роль в историческом развитии страны. Эту роль следует расценивать не только в экономическом и социально-культурном плане, но и в политическом. Народы, проживающие на территории Гянджи и вокруг нее, отличались воинственностью и бесстрашием, принципиальностью и решимостью. Это можно видеть во многих переломных моментах истории, что выражается в деятельности многих исторических личностей – это полководцы, поэты, правители и т.д.

Степень исследованности проблемы.

Сегодня использование человеческих ресурсов бакинского и гянджинского социально-экономического пространства требует усовершенствования. Это связано с подготовкой специалистов по многим направлениям хозяйственной деятельности, налаживанием баланса между быстрым ростом населения, уровнем жизни, развитием бизнеса, инфраструктуры, налаживания связей со всей городской агломерацией, и т.д. Вопросы развития каждого из указанных городов рассматривались многими представителями общественных и гуманитарных наук, однако в основном историками и экономистами [10; 11; 12, о Гяндже: 14; 15: 16]. Социологический анализ проблем как Баку, так и о Гянджи проводился мало, в основном они связаны с культурной сферой.

Цель исследования – анализировать ряд социальных проблем городов Баку и Гянджи, которые в немалой степени связаны с историко-политическими событиями последних десятилетий. В анализе будут использованы как теоретические основы, так и статистические материалы.

Основное содержание. Анализ ряда социально-экономических показателей.

Прежде всего обратимся к развитию предпринимательства и социально-экономической инфраструктуры. Именно данные направления развития влияют на формирование социальных проблем и определяют возможности их решения. Как видно из табл. 1, более 40% создаваемых предприятий и организаций микро-, малого и среднего бизнеса сосредоточено в городе Баку. Большой город дает возможность развернуться по многим направлениям хозяйствования, в особенности связанным со сферой обслуживания. Правительство страны уже реализовало ряд проектов по социально-экономическому развитию Баку, в частности, в 2014-2016 годы были поставлены и решены в целом многие задачи в рамках Государственной Программы по развитию города и его пригородов [6]. Среди них можно указать следующие:

– завершение газоснабжения населенных пунктов города Баку, обеспечивающих

Таблица 1

Показатели развития предпринимательства в Азербайджанской Республике

Экономические и административные районы	2021			
	всего	В том числе		
		микро	малый	средний
Всего по стране	316370	307717	5943	2710
Город Баку	150560,0	144730	4130	1700
Абшеронский экономический район	28521,0	27944	394	183
Город Сумгаит	15465	15167	211	87
Город Гянджа	9618	9514	68	36

газоснабжение; продолжение соответствующей работы по дальнейшему улучшению электроснабжения; продолжение работ по восстановлению, модернизации и созданию новых тепловых пунктов;

- продолжение соответствующих проектов в области реконструкции и создания систем водоснабжения и канализации; продолжение развития дорожного хозяйства и транспортной инфраструктуры; продолжение работы в области применения информационных и коммуникационных технологий;

- поддержка производства конкурентоспособной и ориентированной на экспорт промышленной и сельскохозяйственной продукции, продолжение мероприятий в сфере просвещения предпринимателей;

- совершенствование орошения и мелиорации земель в пригородных поселках; капитальный ремонт и строительство учебных заведений, дальнейшее улучшение технического оснащения и кадрового обеспечения; капитальный ремонт и строительство объектов здравоохранения, дальнейшее улучшение их оснащенности современным оборудованием;

- продолжение работы в области охраны, использования и реставрации реальных памятников истории и культуры, создания новых центров культуры и отдыха; продолжение работы в области дальнейшего развития и укрепления материально-технической базы физической культуры и спорта;

- продолжение работы по улучшению социального положения и условий жизни лиц, нуждающихся в социальной защите, и создание социальных центров; осуществление мероприятий по улучшению экологической обстановки, в том числе продолжение работ в области сбора и вывоза, обезвреживания и переработки бытовых отходов, расширения благоустройства и благоустройства территории;

- продолжение мероприятий по обеспечению безопасности населения.

Особо следует обратить внимание на социальные аспекты формирования как деловой атмосферы предпринимательства, бизнес-среды, так и культуры быта и общей культуры населения, что делает жителя Баку настоящим горожанином, бакинцем. Сюда входит качество обучения в столичных вузах, организация отдыха, быта с учетом возможностей, которые предоставляет архитектурное пространство, организация сферы обслуживания, в том числе в области культурных мероприятий.

Большую роль здесь играет правильное использование возможностей ИКТ, в том числе социальных сетей, телевидения, средств массовой коммуникации. Следует учесть наличие большого числа молодежи, не только бакинцев, но и тех, кто приезжает сюда из регионов, прежде всего, на учебу, а также тех, кто

оседает здесь в поисках работы и реализации карьеры. Зачастую они пополняют ряды безработных на рынке труда. В целом «нынешний уровень развития промышленности, являющейся ведущей отраслью экономики, значительно ниже природно-экономических возможностей регионов. Это противоречит требованиям процесса территориальной организации производства» [7, с. 48].

Несмотря на это, в настоящее время «осуществление мер, предусмотренных в рамках «Программы мероприятий по ускорению социально-экономического развития поселков города Баку на 2006–2007 годы» и Государственных программ по социально-экономическому развитию города Баку и его поселков в 2011–2013 и 2014–2016-х годах, способствовало реализации крупномасштабных инфраструктурных проектов, расширению предпринимательской и инвестиционной деятельности, дальнейшему улучшению объема и качества оказываемых населению услуг, в том числе коммунальных и социальных услуг, ускорению работ по благоустройству в городе Баку» [8].

На сегодняшний день Баку имеет также большой культурный потенциал, благодаря многочисленным историко-архитектурным (Ичери-Шехер, Гала) и историко-культурным заповедникам (Янар-Даг, Атешгах), приморскому национальному парку (Приморский Бульвар), памятникам культуры.

Поскольку большая часть населения проживает в городах, причем переехавшие сюда люди – в основном переселенцы последних 20–25 лет, то можно сделать несколько следующих выводов:

- процесс ассимиляции к городской жизни отягощен низкой квалификацией труда переселенцев, низкими доходами, слабыми коммуникационными связями с окружающей городской средой; главная причина смены места жительства – отсутствие работы на прежнем месте проживания, вынужденные переселенцы, беженцы в связи с карабахским конфликтом;

- большая нагрузка на инфраструктуру, коммуникации города в связи с наплывом сельских жителей (речь идет, прежде всего, о крупных городах) приводит к стремительному загрязнению окружающей среды – воды, воздуха, земли, к дефициту электроэнергии, газа, той же воды, создает стрессовую, кризисную ситуацию для каждого городского жителя;

- смена привычного ландшафта, природной климатической зоны, социальных навыков (обычаев, традиций, уклада жизни), быта приводит к формированию «пограничного» сознания «маргинального» человека, еще не примкнувшего ни к одной социальной страте. Таких людей среди недавних переселенцев-горожан – большинство.

Отметим, что переселенцы, пополняя ряды городских жителей, представляют все регионы как восточного, так и западного Азербайджана. В более удобных (благоприятных) условиях это послужило бы хорошей основой для формирования новой городской элиты, где были бы представлены ее бюрократическая, интеллигентская, военная, предпринимательская и т.д. прослойки [2]. Однако этого не происходит в силу очень короткого срока адаптации к городской среде, неготовности городского агломерата, духовной обстановки и стиля жизни к подобной работе. Скорее, город приспосабливается к наплыву мигрантов и беженцев: стремительно развиваются такие сферы, как жилищное строительство, гостиничное хозяйство, транспорт (как личный, так и общественный), пищевая и легкая сфера промышленности, торговля и связь, сферы обслуживания (общественное питание, ремонт и т.д.).

Качество образования, медицинской помощи, социальной помощи в целом тоже упало [3], однако причины этому связаны не только с резким ростом численности городского населения: сказываются особенности переходного этапа развития страны в целом, состоявшие войны с Арменией, глобализационные процессы. Скорость и темп жизни возросли, что отражается на укладе жизни: вырабатываются новые ритуалы в традиционных обрядах – свадебных, праздничных, похоронных и др. Эти ритуалы свидетельствуют о смене ценностей и приоритетов в пользу заимствованной культуры Запада.

Сельский образ жизни также претерпел определенные изменения: здесь сказывается деградация природной среды, низкий уровень агрокультуры, отсюда – низкий уровень жизни, высокий уровень маятниковой и обычной миграции, соответственно изменились показатели демографических процессов – брачности и разводимости, смертности и рождаемости. Сельское хозяйство нуждается в помощи государства, в улучшении социальных условий проживания сельских жителей, инфраструктуры и т.д. [4]. Отметим, однако, что трансформация традиционного уклада жизни, несмотря на свою высокую скорость, не может кардинально изменить мироощущение и самосознание сельских жителей, пока не изменится их среда обитания. Даже в этом случае некоторые элементы крестьянской психологии человек пронесит через всю свою жизнь, в том числе и в городской среде. Потому современная городская культура является симбиозом «остатков» ее и сельской культуры, поскольку скорость переселения в город сельчан очень высокая, переселение носит массовый характер, как уже отмечалось, новая культура еще не выработалась и потому носит в целом эклектический характер.

Потенциал города Гянджи. Для достижения устойчивого развития города, как второго по численности населения и стратегического значения, принята в числе других также и Госпрограмма регионального социально-экономического развития на 2019–2023 годы. В рамках данной программы инвестиции в экономику города Гянджи в 2019 году составили 266 млн манатов. Деловые люди инвестировали в развитие Гянджи 92 млн манатов, создав новые производственные предприятия, а также построив и реконструировав субъекты непродовольственных секторов экономики. В настоящее время в Гяндже начался выпуск продукции на заводах по производству отделочной и строительной продукции. Кроме этого, ведутся работы по строительству завода по производству кирпичей, мощность которого будет составлять 30 млн штук в год [9].

Предприятия тяжелой, легкой, химической, пищевой и перерабатывающей промышленности развиваются на основе сырья, поставляемого в Гянджа-Газахском экономическом районе. Здесь проходят транспортные линии, линии международных нефтяных и газопроводов. Все это оказывает влияние на развитие социальной структуры города, соотношение социальных групп с различным уровнем жизни, формирование среднего класса. В Гяндже находится ряд вузов страны, где готовятся специалисты, в том числе и для некоторых отраслей сельского хозяйства. Гянджа также является крупнейшим туристическим центром страны, благодаря природно-климатическим условиям и историко-культурным и архитектурным памятникам.

Вместе с тем на социально-экономических проблемах города сказывается положение войны с Арменией, когда в страну хлынули сотни тысяч беженцев и вынужденных переселенцев, а развал СССР привел к разрушению системы социально-экономических структур и связей. Все это отразилось на уровне жизни людей, хозяйственной жизни этого исторического города, укладе и стиле жизни горожан. Известно, что гянджинцы по своей ментальности крепко придерживаются традиций этнической самобытности, независимого развития.

На сегодняшний день правительство страны прикладывает необходимые условия для укрепления социально-экономических основ развития Гянджи, вместе с тем часть молодежи все-таки стремится в столицу для карьерного роста, получения образования и начала новой жизни. Следовательно, в Гяндже еще до конца не использован потенциал формирования нового качества жизни, социального капитала и устойчивого развития в соответствии с требованиями современных тенденций глобализации и устойчивого развития.

В условиях глобализации в социальных отношениях происходит ряд изменений: исчезает традиционная среда, то есть образ жизни, в основе понятий «Я» и «Мы» среди людей на уровне групповой психологии лежит больше прагматизма, усиливается взаимный спрос и контроль. По мере роста уровня родительского образования в семье происходит рост ролевой напряженности, растут миграция, появляются новые рабочие места, изменяются условия жизни, расширяется демократизация, открытость, новые информационные технологии, растет социально-политическая активность женщин. В результате глобализации меняются также морально-психологические особенности общественных отношений и экологической культуры. Все это можно увидеть в развитии как Баку, так и Гянджи.

Выводы. Развитие города Баку связано с общим направлением социально-экономического и культурного потенциала страны, вставшей на путь независимого развития. Благодаря своему географическому расположению и большому, накопленному на протяжении многих веков социально-экономическому и культурному потенциалу, Баку имеет существенное влияние на общее направление формирования социальной и экономической политики страны, человеческого капитала. Гянджа, являясь вторым по значимости в социально-экономическом развитии страны, за последние годы значительно продвинулась вперед в развитии экономики, туризма, градостроительства и подготовки новых кадров специалистов для многих отраслей народного хозяйства. Однако есть еще социально-экономические проблемы беженцев и безработицы, а также развития малого и среднего бизнеса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Воспоминания старой бакинки в интервью автора статьи. 2016 год.
2. Всеми виной большие города? – почему население Азербайджана продолжает стареть. URL: <https://az.sputniknews.ru/life/20200113>
3. Ученье – свет, но за пределами родины: что отпугивает азербайджанских абитуриентов. URL: <https://az.sputniknews.ru/science/20180720>
4. Ситуация критическая: как власти Азербайджана помогают бизнесу и населению? URL: <https://eadaaily.com/ru/news/2020/05/07>
5. Государственный Комитет статистики. URL: <https://www.stat.gov.az/>
6. Государственная программа социально-экономического развития города Баку и его населенных пунктов на 2014-2016 годы. 17 января 2014 г. URL: <https://president.az/articles/10832>
7. Имрани З. Т., Мусаева М. Р. Социально-экономические аспекты концепции устойчивого развития в Азербайджанской Республике. *Юг России: экология, развитие*. 2016. Т. 11. № 2. С. 42–49.
8. Экономика Баку. URL: <http://bakucity.preslib.az/r>
9. Инвестиции в экономику Гянджи в 2019 г. составили 266 млн манатов. URL: <https://interfax.az/view/791225>
10. Ашурбейли Сара. История города Баку. Период средневековья. Б. : Азернешр, 1992.
11. Тагиев Ф. А. История города Баку в первой половине XIX века (1806–1859). Б. : Элм, 1999.
12. Sarabski, Hüseyinqulu. Köhnə Bakı. Bakı : 1958.
13. Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия: конец XVIII – начала XIX в. Баку : Элм, 1989. 103 с.
14. Рыжов К. В. Все монархи мира. Мусульманский Восток XV–XX вв. М. : Вече, 2004. 174 с.
15. Альтман М. М. Исторический очерк города Гянджи. Б. : Издательство Академии наук Азербайджанской ССР, 1949.

ПРОДОВОЛЬЧА (НЕ)БЕЗПЕКА ДЛЯ ГРУП РИЗИКУ НА РИНКАХ ХАРКОВА: ФАКТОР COVID-19

FOOD (IN)SECURITY FOR RISK GROUPS AT KHARKIV MARKETS: COVID-19 FACTOR

Дана стаття присвячена актуалізації питання, що два минулих роки було основним у суспільно-політичному та науковому дискурсах, але на фоні подій після 24/02/2022 було вимушено витіснене з порядку денного – питанню фактору пандемії COVID-19 у соціальних практиках. Конкретний методологічний ракурс статті полягає у розгляді проблеми впливу пандемії (і пов'язаних з нею карантинних заходів) на продовольчу безпеку населення на низовому, «сімейному» рівні. До фокусу уваги автора потрапляють продовольчо-споживчі практики двох груп ризику з точки зору продовольчої безпеки: (1) соціально-демографічна, тобто люди найстаріших вікових категорій (60 років та більше), і (2) соціально-економічна, тобто сім'ї з матеріальним станом нижче середнього. Емпіричною основою статті є авторське дослідження (face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова, N = 1260), проведене у червні-липні 2021 року. Результати дослідження інтерпретуються в контексті НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) в рамках грантового договору No.101000717 (HORIZON2020). Спочатку аналізується питання сприйняття відвідувачами загрози COVID-19 на продовольчих ринках (суб'єктивна оцінка шансів заразитись, оцінка якості протиепідемічних заходів тощо), після цього воно зіставляється з питанням зміни продовольчо-споживчих практик при гіпотетичному загостренні пандемічної ситуації. На основі даних робляться проміжні висновки: (а) щодо наявності, але слабкості соціально-демографічного фактору у сприйнятті пандемічних загроз; (б) щодо опосередкованого характеру соціально-економічного фактору у сприйнятті пандемічних загроз; (в) щодо відсутності статистично значущого впливу соціально-демографічного та соціально-економічного факторів на споживчі практики на ринках Харкова; (г) щодо мінімізації ризиків продовольчої безпеки для всіх груп відвідувачів ринків, але максимізації пандемічних ризиків.

Ключові слова: COVID-19, продовольча безпека, групи ризику, споживчі практики, продовольчі ринки.

This article is devoted to the actualization of the issue that during the last two years was the main one in socio-political and scientific discourses, but against the background of the events after 24/02/2022 was pushed from the agenda – the issue of COVID-19 pandemic impact on social practices. The specific methodological aspect of the article consists in considering the problem of the pandemic (and related quarantine measures) influence on the food security of the population at the household level. The author focuses on the food consumer practices of two risk groups: (1) socio-demographic, i.e. people of the oldest age categories (60 years and older), and (2) socio-economic, i.e. families with material below average. The empirical basis of the article is the author's research (face-to-face interviews with visitors to 9 food markets in Kharkiv, N = 1260), conducted in June-July 2021. The results of the study are interpreted in the context of the research №0121U109814 «Sociological and mathematical modeling of the effectiveness of management of socio-epidemic processes to ensure the national security of Ukraine». The article is published within the framework of the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation (FUSILLI) project under Grant Agreement No.101000717 (HORIZON2020).

First, the issue of visitors' perception of the COVID-19 threat at food markets is analyzed (subjective assessment of the chances of infection, of the quality of anti-epidemic measures, etc.). Second, it is compared with the issue of changing food consumer practices because of a hypothetical aggravation of the pandemic situation. Based on the data, intermediate conclusions are drawn: (a) regarding the presence, but weakness, of the socio-demographic factor in the perception of pandemic threats; (b) regarding the mediated nature of the socio-economic factor in the perception of pandemic threats; (c) regarding the absence of statistically significant influence of socio-demographic and socio-economic factors on consumer practices at Kharkiv markets; (d) on minimizing food safety risks for all groups of market visitors, but maximizing pandemic risks. **Key words:** COVID-19, food security, risk groups, consumer practices, food markets.

УДК 316.473:615.38
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.3>

Бойко Д. М.

к. соціол. н.,
старший викладач кафедри політичної соціології
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Зараз, під час війни, 2020–2021 роки, коли найбільшою загрозою продовольчій безпеці населення був глобальний спалах коронавірусу SARS-CoV-2, згадуються іронічно та навіть ностальгічно. На фоні подій після 24 лютого минулі виклики для населення України сприймаються несерйозно, адже навіть на семантичному рівні «карантин», «локдаун» чи «пандемія» є не настільки сенситивними, як «війна», «бомбосховище» та «повітряна тривога». Тим не менш, нам не варто розводити та порівнювати

події пандемії з ситуацією воєнного часу, адже вони не виключають одне одне: хвилеподібне розповсюдження COVID-19 в Україні відбувається одночасно з бойовими діями [1]. Тему дослідження **актуалізує** той факт, що мільйони вимушених переселенців територією країни та за її межами разом з масовим ігноруванням протиепідемічних заходів зберігають, навіть посилюють загрозу поширення COVID-19. При цьому в офіційному дискурсі ця проблема якщо не ігнорується, то віднесена на третій план,

що негативно впливає на можливості контролю проблеми та свідомого формування колективного імунітету населення.

В свою чергу, відсутність стійкого колективного імунітету до COVID-19 є прямою загрозою продовольчій безпеці населення, адже місця виготовлення та масової реалізації продуктів харчування були та залишаються одними з основних вузлових точок поширення інфекції. Найбільш яскраво це втілюється в «класичних» продовольчих ринках, де можливості реалізації протиепідемічних заходів є вкрай обмеженими їхніми матеріально-економічними та соціокультурними особливостями. Тому в даній статті ми зосереджуємо увагу на особливостях споживчих практик відвідувачів продовольчих ринків під час пандемії COVID-19 як індикаторі продовольчої безпеки населення; тож ця стаття є спробою проблематизації тематики досліджень продовольчої безпеки суспільства за часів пандемії. Окремий аспект актуальності ми вбачаємо в тому, що серед відвідувачів ринків значну частку складають малозахищені верстви населення (детальніше – в спеціальному підрозділі), тобто ті соціальні групи, які в контексті продовольчої безпеки є групами ризику; відповідно, в їхньому випадку цей ризик подвійний: до ризиків здоров'ю додаються ризики, пов'язані з продовольчою безпекою.

Теоретико-методологічну базу дослідження складає міждисциплінарна концепція, побудована у фарватері «Римської декларації зі світової продовольчої безпеки» (1996) [2]. Як зазначають дослідники, вирішення проблеми продовольчої безпеки здійснюється на трьох рівнях: «родина», «країна» і «світ» [3, с. 192; 4]. Дана стаття виходить з постулату Декларації, що «торгівля – це ключовий елемент досягнення світової продовольчої безпеки» [2], тобто повноцінне функціонування продовольчих ринків є одним з варіантів забезпечення умов продовольчої безпеки на низовому, сімейному рівні.

Якщо казати конкретно про індикатори продовольчої безпеки, то до фокусу нашої уваги потрапляє перший аспект продовольчої безпеки, зазначений в Декларації, а саме: «Продовольча безпека існує тоді, коли всі люди в будь-який час мають фізичний і економічний доступ до достатньої кількості безпечної та поживної їжі для задоволення своїх харчових потреб і харчових уподобань для активного та здорового життя» [Там само]. Як зазначають експерти Комітету з всесвітньої продовольчої безпеки [5, с. 12], викликана COVID-19 криза вплинула на доступ до продовольства більше, ніж на інші виміри продовольчої безпеки. Пов'язаний із карантинними заходами спад світової економіки суттєво обмежив можливості людей отримувати доступ до продовольства. Домо-

господарства з низькими доходами мають обмежені кошти і практично не мають коштів на дискреційні витрати. А відсутність систем соціального захисту призводить до вимушеного скорочення витрат на споживання внаслідок зниження доходів під час пандемії. Постраждали низькооплачувані наймані працівники, частина фермерів, а також неформальні організації та вуличні торговці. Зростання цін на продовольство, особливо в ситуаціях, де воно виявився найбільш значним, безпосередньо вплинув на здатність домогосподарств закупувати достатню кількість продовольства.

Одночасно з цим у період пандемії COVID-19 у багатьох країнах було закрито інституціонізовані та неформальні продовольчі ринки, які уряди вважали осередками можливого поширення хвороби [6]. Пандемія COVID-19, точніше карантинні заходи, націлені на боротьбу з нею, ставили під загрозу сам факт функціонування місць реалізації продовольства (або, щонайменше, фізичний доступ до них), тим самим обмежуючи можливості задоволення вітальних потреб населення в повній мірі. Тобто між існуючими нормами продовольчої безпеки і практиками боротьби з пандемією є дисонанс, і навколо нього зосереджена дослідницька проблема статті.

Емпіричну базу статті складає авторське дослідження, проведене у співпраці з маркетинговим агентством SVET та Асоціацією «Ринків та підприємств торгівлі в Харківській області» у червні-липні 2021 року. Основним методом збору соціологічної інформації були face-to-face інтерв'ю з відвідувачами 9 продовольчих ринків Харкова (N = 1260 респондентів; вибірка – гніздова, двоступенева, з випадковим відбором на останньому ступені). Результати дослідження інтерпретуються в контексті НДР № 0121U109814 «Соціолого-математичне моделювання ефективності управління соціально-епідемічними процесами для забезпечення національної безпеки України». Стаття слугує втіленню FUSILLI (the Fostering the Urban Food System Transformation through Innovative Living Labs Implementation) в рамках грантового договору No.101000717 (HORIZON2020).

Результати дослідження. Спочатку розглянемо соціально-демографічний портрет відвідувачів ринку: за статтєво-віковим розподілом ситуація є очікуваною, хоча і не радикальною – значну частину (понад чверть) відвідувачів складають люди старших вікових категорій, яких зазвичай відносять до груп ризику (як в контексті продовольчої безпеки, так і в контексті COVID-19).

Матеріальний стан відвідувачів продовольчих ринків Харкова (у вимірі самооцінки) краще за все описується прийменником «середній», тобто майже половина (48%) опитаних відповіли, що «загалом грошей вистачає...»;

Таблиця 1

**Статеві-віковий розподіл відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році
(% до опитаних)**

	До 30 років	30–39 років	40–49 років	50–59 років	60 років та старше	Усього
Чоловіки	10,3	9,7	8,5	4,5	7,4	40,5
Жінки	12,8	10,7	8,2	8,3	19,5	59,5
Всього	23,1	20,4	16,7	12,9	26,9	100

Таблиця 2

Самооцінка матеріального стану відвідувачами продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Як би Ви оцінили матеріальне положення Вашої родини?»	% до опитаних
Грошей не вистачає навіть на найнеобхідніші продукти	4,7
Вистачає на купівлю найнеобхідніших продуктів	20,0
Загалом грошей вистачає, але придбання товарів тривалого користування (телевізора, холодильника) є складним	48,2
Живемо в достатку, але придбання деяких дорогих речей (автомобіля, квартири тощо) є складним	19,2
Ми можемо дозволити собі ні в чому не відмовляти	1,8
<i>Важко відповісти / відмова відповісти (варіант не озвучувався)</i>	6,1

до групи економічного ризику, тобто до тих, у кого виникають проблеми з покупкою продовольчих товарів, себе відносять близько 25% відвідувачів ринків.

Зазначимо, що соціально-демографічна структура аудиторії продовольчих ринків Харкова в 2021 році загальним чином відповідає соціально-демографічній структурі міста, тобто суттєвих «викидів» та «здвиговів» не спостерігається; тим не менш, стереотипи щодо відвідувачів ринків є не безпідставними: дійсно, значну частину цієї спільноти складають групи ризику – 27% за віковою ознакою та 25% за соціально-економічною. При цьому, ці дві групи перетинаються більш ніж на половину: 53% людей похилого віку знаходяться в матеріальному стані нижче середнього; і 57% людей з матеріальним станом нижче середнього є людьми віком 60 років та старше.

Сприйняття загрози COVID-19. Респондентам було запропоноване питання «Наскільки Ви побоюєтесь заразитись коронавірусом на цьому ринку?», на яке були отримані наступні відповіді (табл. 3).

Як видно з табл. 3, основний масив (66%) респондентів зовсім не переймалися щодо ризиків заразитись COVID-19 на ринку влітку 2021 року (окремо для чоловіків ця цифра сягає 73%); частково побоювались – 29,4%; а серйозно оцінювали цей ризик не більше 5%. Тобто на рівні індивідуального сприйняття відвідувачами ринків COVID-19 на той момент вже не сприймався як загроза нормальному, звичному функціонуванню системи народного продовольства.

У той же час, для вікової групи 60 років та старше, які одночасно є групами ризику і в контексті поширення коронавірусної інфекції, і в контексті продовольчої безпеки, характерна більш стримана оцінка: абсолютна більшість все рівно не переймається загрозою, але в менших масштабах (54% серед людей 60+ проти 66% серед усіх відвідувачів ринку); відповідно, серед старшої вікової групи число тих, хто частково (37,7% проти 29,4%) або дуже побоюється (8,5% проти 4,6%) заразитись є помітно більшою; тобто серед групи ризику за віком 46% частково або сильно побоюються заразитись, тоді як в загальному масиві їхня частка сягає позначки в 34%.

Таблиця 3

Побоювання щодо ризику заразитись COVID-19 серед відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Наскільки Ви побоюєтесь заразитись коронавірусом на цьому ринку?»	% до опитаних	% серед людей 60+	% серед людей з матеріальним станом нижче середнього
Зовсім не побоююсь	66,0	53,9	60,5
Частково побоююсь	29,4	37,7	34,1
Дуже побоююсь	4,6	8,5	5,4

І хоча серед людей 60+ частіше зустрічаються побоювання щодо ризиків заразитися COVID-19 у місцях торгівлі продовольством, але цей тренд не є вирішальним – все рівно більшість відвідувачів навіть серед найстаршої вікової групи ігнорують цей ризик. Очевидно, що стратегія пошуку та відбору респондентів в нашому дослідженні мала системний здвиг: ті, хто реально побоювався заразитись, не відвідували ринки під час польового етапу, тому не потрапили до вибірки; відповідно, в оцінках долі тих, для кого ця загроза вбачається реальною, можна додати декілька пунктів, проте не більше 2σ – передуючий польовому етапу системний аналіз об'єкта дослідження показав, що на момент середини літа 2021 року кількість відвідувачів ринків була в межах очікуваних сезонних коливань, тобто факт пандемії на той момент майже не позначався на потоці людей.

Ця доволі однозначна ситуація в першій групі ризику (наявність слабкого тренду на підвищенні побоювання заразитись COVID-19 на ринку серед групи людей 60 років та старше) має очевидне продовження і в ситуації з другою групою ризику – людьми з матеріальним станом нижче середнього. Тут спостерігається той самий тренд, тобто представники цієї групи виказуються вищу ступінь побоювань, але в меншій мірі; так, ми можемо спостерігати опосередкований зв'язок: як ми вже зазначали, більше половини представників найстаршої вікової групи (понад 57%) мають матеріальний стан нижче середнього, тому ми можемо вважати, що на перший план тут виходить не економічно-класовий фактор, а фактор соціально-демографічний як більш однозначний та валідизований.

Організаційно-ринковий фактор (і у вузькому, і в широкому сенсі) також не має втілення. Так, низька оцінка загрози заразитись коронавірусом на торгових місцях слабо пов'язана з оцінкою відвідувачами якості та успішності протиепідемічних заходів, що мали місце на ринках: ми попросили респондентів дати оцінку ефективності антиепідемічних заходів (від 1 – «дуже погано» до 5 – «дуже добре»), вжитих на ринку, де проводилось опитування; і в середньому оцінки якості таких заходів

коливалися від 3,6 до 4,3, в залежності від конкретного ринку; і статистично значущого зв'язку між оцінкою антиепідемічних заходів на ринку і оцінкою ризику заразитись на ньому не зафіксовано. Очікуваний логічний зв'язок між причиною «антиепідемічні заходи» та наслідком «низький шанс заразитись» у випадку з продовольчими ринками не є поширеним у масовій свідомості як відвідувачів ринків взагалі, так і груп ризику серед них окремо.

Проміжні висновки. В якості підсумків цієї статті розглянемо питання впливу сприйняття загрози COVID-19 на продовольчі споживчі практики. Наслідком описаної вище картини є ситуація з потенційною реалізацією споживчих практик у випадку погіршення епідемічної ситуації: лише 13% відвідувачів ринків влітку 2021 року усвідомлювали, що з новими спалахами COVID-19 їхні практики покупки споживчих товарів (знову) зміняться, тобто вони будуть вимушені ходити на ринок рідше. Ще 7% сумніваються та не можуть дати однозначної відповіді; але майже 80% однозначно вказують, що навіть при загостренні пандемічної ситуації їхні споживчі практики не зміняться.

Що характерно, показник кількості «впевнених» (78–80%) є однаковим як для загальної вибірки, так і для обох груп ризику. Але за рахунок тих, хто сумнівається, в групах ризику зростає число тих, хто «стане ходити на цей ринок рідше» – з 13,4% у загальній вибірці показник трохи зростає до 17,3% серед людей 60+ та до 16,1% серед людей з достатком нижче середнього (а число тих, хто не визначився з відповіддю, послідовно-логічним чином зменшується).

Хоча суто декларативне питання про те, як відвідувачі вели себе б у зрозумілих, але все рівно гіпотетичних обставинах майбутнього, не можна вважати прямим індикатором споживчої поведінки і, відповідно, продовольчої безпеки, але як непряме свідectво амбівалентної тенденції його можна розглядати. Так, з одного боку, очевидно, що державна та громадська пропаганда карантинних заходів є малоефективною, оскільки ця конкретна група населення вже влітку 2021 року не сприймала COVID-19 як ту загрозу, що мала б змінити його (населення)

Таблиця 4

Потенційна зміна частоти споживчих практик під впливом нової хвилі пандемії серед відвідувачів продовольчих ринків Харкова у 2021 році

«Якщо епідемічна ситуація погіршиться, то Ви...»	% до опитаних	% серед людей 60+	% серед людей з матеріальним станом нижче середнього
... станете ходити на цей ринок рідше	13,4	17,3	16,1
... продовжите ходити на цей ринок так само	79,6	78,2	78,9
Важко відповісти (варіант не озвучувався)	7,0	4,6	5,0

звичні практики. З іншого боку, таке декларативно-гіпотетичне «саботування» карантинних обмежень, за умови нормального функціонування харчових ринків, нівелює ризики для продовольчої безпеки; тобто стійкість та відтворюваність продовольчо-споживчих практик відвідувачів ринків є достатньою для збереження реального попиту на продовольчих ринках, що стимулюватиме продовольчий товарообмін. Це стосується як широкої аудиторії, так і розглянутих нами груп ризику.

Але мінімізація ризиків продовольчої безпеки, в свою чергу, максимізує ризики, пов'язані з пандемією. Так, якщо на когнітивному рівні групи ризику (за віком та матеріальним станом) схильні частіше усвідомлювати ковід-ризики, то на практичному рівні це ніяк не втілюється; тобто представники цих груп ризику, навіть усвідомлюючи небезпеку заразитись, все рівно мають намір відвідувати ринки. І хоча для більш глибокого розкриття цього питання необхідне було б проведення нарративних інтерв'ю, але й за наявними даними напрошується доволі однозначний висновок: ті представники груп ризику, що усвідомлюють небезпеку заразитись, також усвідомлюють і те, що вони будуть вимушені відтворювати звичні продовольчі практики, оскільки вони не мають реальної альтернативи. Тобто при потенційному загостренні пандемічних ризиків (під час нової «хвилі») відвідувачі ринків задля збереження про-

довольчої безпеки власної сім'ї вимушено будуть йти на ризик заразитись, тим самим загострюючи ситуацію з пандемією. Так утворюється *circulus vitiosus*, розрив якого є суспільно-стратегічним завданням.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ляшко спрогнозував нову хвилю COVID-19 в Україні. *Медицина справа*. URL: <https://www.medsprava.com.ua/news/5468-lyashko-sprognozuvav-novu-hvilyu-covid-19-v-ukrain> (дата звернення: 29.07.2022).
2. Rome Declaration on World Food Security. World Food Summit. 13–17 November 1996. Rome, Italy. URL: <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm> (дата звернення: 29.07.2022).
3. Джурик Н. Р., Майкова С. В., Сусол Н. Я., Ковальчук М. П., Гаврилишин В. В. Продовольча безпека України. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2011. № 21.4. С. 189–195. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/prodovolcha-bezpeka-ukrayini/viewer> (дата звернення: 29.07.2022).
4. Лунінов І. І. Продовольча безпека у світовому вимірі. *Економіка АПК*. 2001. № 4. С. 91–94.
5. Влияние COVID-19 на продовольственную безопасность и питание: разработка эффективных политических мер по борьбе с пандемией голода и неполноценного питания. *Аналитическая записка ГЭВУ. 3-е издание*. 2021. 30 с. URL: <https://www.fao.org/3/ng808ru/ng808ru.pdf> (дата звернення: 29.07.2022).
6. Battersby J. South Africa's lockdown regulations and the reinforcement of antiinformality bias. *Agriculture and Human Values*. 2020. № 37. P. 543–544.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

INTELLECTUAL MOBILITY IN SCIENTIFIC DISCOURSE

У статті висвітлено феномен інтелектуальної мобільності, що постає фундаментом для здійснення усіх існуючих видів мобільності, адже є каркасом раціонально зумовлених дій особистості. Крім цього, у статті розглянуто ретроспективу дослідження інтелектуальної мобільності у соціоантропоцентричних науках та особливості її інтерпретації у соціології. На основі аналізу обмежень та недоліків існуючих інтерпретацій, запропоновано авторське визначення інтелектуальної мобільності.

Поняття мобільність, в широкому сенсі, позначає здатність індивіда чи групи до адаптації і реадaptaції в надзвичайно мінливому світі, готовність адекватно реагувати на зміни, що відбуваються під впливом зовнішніх факторів або внутрішніх протиріч. Нерівність можливостей в умовах ринкової економіки, загострення проблеми вибору в період військового стану, соціальна нестабільність призводять до того, що мобільність особистості стає засобом не тільки самореалізації особистості, але, часом, і способом її виживання.

Усвідомлюючи значущість власного інтелектуального розвитку, сформованості інтелектуальної мобільності, потребу в інтелектуальній діяльності, особистість виробляє визначену модель майбутніх дій. Отже, мотивація є важливим компонентом інтелектуальної мобільності фахівця, тому що впливає на створення необхідних відносин, досвіду особистості, професійно значущих якостей, майстерності, що забезпечують індивіду свідоме здійснення діяльності. У структурі інтелектуальної мобільності не менш важливою особистісною якістю є волевільні риси, що передбачають здатність тривало, не знижуючи активності, домагатися поставленої мети, незважаючи на труднощі й перешкоди. Отже, можна стверджувати, що на сучасній стадії інформаційного суспільства тільки інтелектуально мобільні особистості зможуть адаптуватися до радикальних змін навколишнього світу і проявляти свою професійну компетентність та потребу в самореалізації. Інтелектуальна мобільність визначає успішність у навчанні, в оволодінні новим видом діяльності, а також готовність до обміну ідеями, думками як у професійному середовищі, так і в повсякденному житті.

Ключові слова: інтелектуальна мобільність, соціологія, філософія, політологія, економіка, психологія, педагогіка

The article highlights the phenomenon of intellectual mobility, which becomes the foundation for the implementation of all existing types of mobility, because it is a frame of rationally determined actions of an individual. In addition, the article examines the retrospective study of intellectual mobility in social and humanitarian sciences and the peculiarities of its interpretation in sociology. Based on the analysis of limitations and shortcomings of existing interpretations, the author's definition of intellectual mobility is proposed.

The concept of mobility, in a broad sense, denotes the ability of an individual or group to adapt and readapt in an extremely changing world, the readiness to respond adequately to changes occurring under the influence of external factors or internal contradictions. Inequality of opportunities in the conditions of a market economy, aggravation of the problem of choice in the period of martial law, social instability lead to the fact that the mobility of the individual becomes a means not only of self-realization of the individual, but sometimes also a way of his survival.

Aware of the importance of one's own intellectual development, the formation of intellectual mobility, the need for intellectual activity, the student produces a defined model of future actions. Therefore, motivation is an important component of the intellectual mobility of a specialist, because it affects the creation of necessary relationships, personal experience, professionally significant qualities, skills that provide an individual with conscious implementation of activities. In the structure of intellectual mobility, an equally important personal quality is willpower, which implies the ability to achieve a set goal for a long time, without reducing activity, despite difficulties and obstacles. Therefore, it can be argued that at the current stage of the information society, only intellectually mobile individuals will be able to adapt to radical changes in the surrounding world and demonstrate their professional competence and need for self-realization. Intellectual mobility determines success in learning, in mastering a new type of activity, as well as readiness to exchange ideas and opinions both in a professional environment and in everyday life.

Key words: intellectual mobility, sociology, philosophy, political science, economics, psychology, pedagogy.

УДК [316.444:159.925]:001.8
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.4>

Мікула А. І.

аспірантка кафедри історії та теорії соціології
Львівський національний університет імені Івана Франка

Одним з видів мобільності, що користується широким науковим інтересом, є інтелектуальна мобільність як здатність орієнтуватися в інформаційному просторі, гнучкість мислення, що дозволяє знаходити нестандартні рішення, творча ініціатива. Інтелектуальна мобільність – це динамічна інтегративна характеристика особистості, в якій можна виділити кілька рівнів. Когнітивний, що виявляється в здатності до пізнавальної діяльності, вміння швидко навчатися, освоювати нове, засвоювати і переробити

інформацію. Креативний рівень реалізується в творчих здібностях особистості, потреби саморозвитку, внутрішньої свободи; рефлексивний, що відображає здатність до аналітичного критичного мислення. Мотиваційно-волевільний, що виявляється в цілеспрямованості, вираженому рівні домагань, здатності чітко формулювати завдання, потреба в досягненні своїх цілей. Комунікативний рівень характеризує здатність контактувати, спілкуватися, інкультуруватися в нових умовах; а технологічний – забезпечує достатній ступінь сво-

боди в отриманні і обробці інформації в електронному форматі.

Необхідність дослідження інтелектуальної мобільності визначається відсутністю теоретико-методологічної і методичною розробленістю зазначеної проблеми та потребою суспільства у інтелектуально мобільних фахівцях з високим рівнем професійної компетентності, готових кваліфіковано здійснювати інноваційну діяльність. Окрім цього, актуальність зумовлена тим, що в своїй сутності інтелектуальна мобільність передує чи слідує іншим видам мобільності, тобто знаходиться з ними у тісному взаємозв'язку, тому дослідження інтелектуальної мобільності буде корисним і для кращого розуміння усіх процесів мобільності.

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає «мобільність» як іменник до «мобільний», а останній, у свою чергу, як «1. Здатний до швидкого пересування; рухливий. 2. Здатний швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності» [1, с. 314].

Проблема мобільності та її видів є предметом дослідження різних наук: філософії, політології, економіки, педагогіки, психології та соціології. У найширшому сенсі поняття мобільності можна визначити як здатність (готовність) до руху, змін. Саме слово «мобільність» походить від латинського «mobilitas» й увійшло до основних європейських мов не пізніше кінця XV ст. [2, с. 238–239].

З позицій філософії, поняття «мобільність» є важливим атрибутом соціального буття, що розглядається як спосіб існування відкритої нелінійної системи, утвореної взаємодією соціальних суб'єктів, динамічних й статичних елементів, що включає в себе, константні й змінні складові, способів практичного мислення, ідеологічних поглядів, ціннісних орієнтацій, що розвиваються. Постійними елементами соціального буття виступають такі категорії й поняття, як менталітет, соціальна пам'ять, духовний стрижень особистості, стабільне «ядро», утворене цінностями високого рангу. До динамічних же елементів належать: «соціальна зміна», «соціальний процес», «соціальна динаміка». У випадку, коли зовнішня сторона змін через зміни в соціальній системі відбивається у взаємному розташуванні підсистем, можна говорити про об'єктивну складову, а от суб'єктивна складова представлена соціокультурною мобільністю особистості. Про мобільність писав визначний філософ і соціолог Г. Зімель. Щоправда, він називає цю рису у своїй праці «рухом». Мобільність вбачається у «формі узагальнення... у причині, через яку деяка група рухається, на відміну від деякої іншої групи, зафіксованої в просторі» [3, р. 160].

У політології центральним поняттям постає політична мобільність, що являє собою багато-

вимірний політичний процес, що характеризує внутрішній стан політичної системи, її функціональне навантаження та ресурсний потенціал, а також результативність її взаємодії з навколишнім середовищем. Політична мобільність є допоміжним механізмом формування політичної еліти суспільства, яка впливає на суспільний розвиток, сприяє ротації прошарку політичних управлінців та формуванню політичного класу. Самореалізація в політичній сфері для особистості / групи є своєю чергою реалізацією очікувань і амбіцій, а також потреби в досягненні престижу та доступу до системи перерозподілу актуальних ресурсів. Таким чином, перманентні «виклики» сприяють формуванню або деградації правлячих кіл. А. Тойнбі виділяв декілька типів «викликів», які актуальні й на даний час. Серед них можна навести окремо: несприятливі природні умови, військові напади, розпад окремих цивілізацій [4, р. 533].

Проблема мобільності в економіці, зокрема, пов'язана з розглядом професійної мобільності як елементу ринкової організації праці, а саме: відтворення трудових ресурсів, зміни професійного і кваліфікаційного статусу робітників як виробників і споживачів матеріальних благ [5, с. 62–68].

Інтереси економістів зосереджені, в основному, на вивченні економічних аспектів мобільності робочих місць, зокрема на міграційній здатності робочої сили (наприклад, на витратах на перепідготовку робочої сили та її переміщення). Відтак, трудова мобільність індивідів вивчається економістами як чинник економічних процесів, а феномен мобільності постає багаторівневим явищем, яке вимагає інтегративного та міждисциплінарного вивчення.

Докорінне реструктурування економічної системи в Україні, формування та видозміни ринку праці, питання перекваліфікації та підвищення кваліфікації повинні розглядатися економістами на рівні держави, більше того, супроводжуватись відповідними корективами у стратегії освіти. Потрібно поступово реконструювати галузеву структуру освіти та переходити до безперервної освіти, яка відповідає сучасним потребам ринкової економіки.

На початку XXI століття зміни в соціально-економічній сфері потребують розробки та впровадження нових підходів до формування змісту підготовки фахівців у педагогіці. Для забезпечення соціально-економічного розвитку державі потрібні конкурентоспроможні фахівці, які не тільки мають можливість обирати, приймати важливі рішення, а й бути мобільними на ринку праці. Поза сумнівом, сьогодення зумовлює необхідність пошуку нових підходів до підготовки фахівців, найголовнішими рисами яких є освіченість, професійна компетентність, самостійність, професійна та інтелектуальна мобільність, здатність

до творчості, самоорганізації, саморозвитку, освіти впродовж життя.

До питання мобільності звертається чимало вчених, асоціюючи його з ідеями євроінтеграції, гуманізації освітнього процесу. Інтенсифікація досліджень означеної проблеми пояснюється реальним зростанням процесів мобільності та посиленням їхньої значущості у контексті розвитку суспільства. Звідси виникає закономірність, що освіта, навіть найдемократичніша, за правильного функціонування й виконання своїх соціальних функцій, є діючим механізмом стратифікації суспільства, а також одним з чинників як соціальної, так і інтелектуальної мобільності.

Одиницею окремого аналізу у педагогічній площині інтелектуальна мобільність стала у дисертаційній роботі Г. Міхненко «Формування інтелектуальної мобільності майбутніх інженерів в умовах освітнього середовища технічного університету», де було обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність реалізації педагогічних умов формування інтелектуальної мобільності майбутніх інженерів в умовах освітнього середовища технічного університету. Окрім цього, було з'ясовано, що поняття інтелектуальної мобільності походить із соціологічних досліджень мобільності, має складний, багатоаспектний характер та знайшло відображення у різних тлумаченнях цього феномену як у галузі соціології, так і психології та педагогіки [6, с. 17–22].

Соціально-психологічні підходи до вивчення процесів мобільності полягають у поділі чинників на дві групи: суб'єктивні та об'єктивні. Об'єктивні чинники визначають якісні характеристики індивідів, до яких відносяться:

- демографічна характеристика (стать, вік, фізичні та інші дані);
- кваліфікаційно-професійні дані (загальні та спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи та інші);
- особисті якості (працемобільність, трудова і громадська активність та результативність, орієнтації, установки тощо).

У суб'єктивному аспекті проблеми, мобільність буде залежати від таких індивідуальних особливостей осіб, як потреби, ціннісні орієнтації, інтереси, моральні якості та інші суттєві мотиви. Загалом, схема загальної поведінки особистості, в яку вписується і мобільність, подається переважно у формі специфічного процесу, що визначається подібними основними елементами: інтереси – потреби – мотиви. [7, с. 420].

Розглянуті підходи щодо вивчення процесу мобільності дають змогу зробити висновки, що економічні, соціально-психологічні та педагогічні аспекти проблеми слід розглядати як ступені послідовної конкретизації уявлення про мобільність, починаючи з аналізу її місця

в економічному житті суспільства, поступово включаючи в аналіз діючі в цій сфері позаекономічні відносини, і закінчуючи дослідженням впливу на мобільність типів особистості, їхніх взаємовідносини з мікросередовищем тощо.

У соціології поняття мобільності зазвичай розглядається у контексті соціальної мобільності. Поняття «соціальна мобільність» було введено П. Сорокіним у 1927 р. Під поняттям соціальної мобільності Сорокін розумів будь-яке явище переміщення індивідуального або соціального об'єкта чи цінностей – всього, що створене або модифіковане діяльністю людини, – з одного положення в інше [8, р. 348].

Західна соціологічна думка, вивчаючи соціальну мобільність, зосередилася на дослідженні переходів, переміщень з одних соціальних верств у інші. Емпіричне вивчення процесів мобільності почалося в перші роки після II світової війни, у 50-ті роки розгорнулося в ряді країн (Великобританія, Швеція), але головними носіями класичних зразків методики та статистичного аналізу процесів мобільності є американські соціологи. Професійний поділ розглядається як одна з провідних ознак стратифікації (J. Goldthorpe, P. Sorokin, E. Wright). Іншою віссю диференціації соціального простору є поділ за статусними ознаками (R. Linton, R. Merton, T. Parsons). Ця вісь диференціації соціального простору, яка пов'язана з розподілом індивідів на певні статуси, передбачає існування нерівності, ієрархії за статусними ознаками. Ще одна вісь розширення соціального простору відсилає до диференціації за ознакою престижу (P. Blau, O. Duncan, E. Edwards, R. Hodge, D. Treiman, M. Weber та ін.) [9, с. 6].

Відомим дослідником мобільності є британський соціолог Дж. Уррі, який присвятив даній темі свою працю «Мобільності». Аналізуючи дану його роботу, зрозуміло, що Дж. Уррі зробив «прорив» у питаннях дослідження мобільностей. Автор пропонує широке поняття мобільності, градує його на чотири категорії розуміння. По перше, термін «мобільність» Дж. Уррі використовує для означення того, що рухається або здатне рухатись. Другою категорією розуміння автор називає тлумачення даного терміну як іншомовного слова: «... в англійській мові з «мобільністю» пов'язаний «натовп» (mob)... «Моб» тому і вважається безладним, що він мобільний, не повністю знаходиться в рамках...» [10, р. 200].

Третьою категорією розуміння мобільності Дж. Уррі бачить традиційне значення цього поняття у філософії, тобто соціальну мобільність. Четвертою категорією є так звана «довгострокова мобільність» і має значення міграційної мобільності, тобто «географічного переміщення» [10, р. 201].

У вітчизняній соціології перші відгуки на бурхливе зростання нових напрямків дослід-

жень західної соціології датуються кінцем 50-х – поч. 60-х років XX століття. Дотичними до інтелектуальної мобільності у соціології можна вважати дослідження впливу сучасної соціально-економічної ситуації в Україні на переміщення між різними соціальними позиціями; тенденції міжгенераційної мобільності; престиж професій та професійну мобільність; структурну та обмінну мобільність; практики виживання або вимушену професійну, трудову мобільність в роботах таких українських соціологів, як С.О. Макеев, С. Войтович, І.М. Прибиткова, С.М. Оксамитна, О.В. Симончук, Н.В. Коваліско та інші.

У дослідженні процесів мобільності, соціологи зосереджують основну увагу насамперед на переміщеннях індивідів, шансах на кар'єру, а також фактах її усвідомлення, на цілях і мотивах трудової мобільності, а економічні явища аналізують як чинники її формування. Н.В. Коваліско досліджує трудову мобільність як елемент ринкової організації праці та розкриває її, по-перше, як категорію ринку праці, що означає здатність та готовність працівника до зміни місця трудової діяльності; по-друге, як процес руху робочої сили в галузево-територіальному та професійно-кваліфікаційному аспектах. А.Г. Хоронжий вказує на те, що «реалізація нової стратегії вимагає нових якостей працівника, насамперед адаптивності, тобто готовності до освоєння змін. Потрібна й нова система ціннісних орієнтацій – уміння орієнтуватися в значному діапазоні професій і спеціальностей, можливість їх освоєння, а також прагнення до високих заробітків, досягнення успіху» [11, с. 100–165].

С. Оксамитна, досліджуючи міжгенераційну соціальну мобільність, розрізняє дві її форми – абсолютну і відносну. Абсолютна мобільність визначається як загальна частка індивідів загалом чи серед кожної виокремленої вікової когорти, які змінили класову або освітню належність порівняно з батьками. Ті, що не змінили соціальної належності, вважаються іммобільними. Зміна класової чи освітньої належності може відбуватися як перехід або до вищих класових і статусних категорій, або до нижчих. Тому загальна абсолютна мобільність об'єднує два основні підтипи: висхідну і низхідну. Натомість відносну мобільність вимірюють як співвідношення шансів індивідів різного соціального походження переміститися до того чи того класу або залишитися у класі за походженням. Відносна мобільність концептуалізується також як соціальна рухливість (*social fluidity*), зв'язок між соціальним походженням і належністю індивідів, як нерівність можливостей, як порівняльна оцінка переваг одних соціальних спільнот на протизагу іншим [12, с. 33].

У соціологічному дискурсі термін «інтелектуальна мобільність» з'являється у класифіка-

ції видів мобільності О. Білик. Вона визначає інтелектуальну мобільність як «спроможність аналізувати, оцінювати та продуктивно використовувати зростаючі потоки інформації, застосовувати свої знання та досвід для розв'язання виробничих і соціальних завдань, продукувати нові ідеї». При цьому науковець пропонує методикку кількісного оцінювання реалізації мобільності населення України, яка ґрунтується на розрахунку показників, що характеризують: продовження навчання населенням (освітня мобільність), проходження підвищення кваліфікації та навчання нових професій (професійно-кваліфікаційна мобільність), винахідницьку та науково-дослідну активність населення (інтелектуальна мобільність), масштаби трудової міграції (територіальна мобільність) [13, с. 9].

Розглянувши феномен інтелектуальної мобільності у науковому дискурсі, слід уточнити її визначення, враховуючи існуючі обмеження та недоліки. Визначаємо **інтелектуальну мобільність** як *спроможність до швидкої реакції особистості на зміни соціальних обставин навколишнього світу, що передбачає готовність до свідомої відмови від шаблонів та усталених моделей поведінки у прийнятті раціональних рішень*.

Варто зазначити, що спроможність виникає внаслідок досвіду людини, який ґрунтується на формуванні позитивного ставлення до інтелектуальної діяльності, усвідомленні мотивів і потреб у неї, об'єктивації її предмета і способів взаємодії з ним. Від того, чи буде це ставлення позитивним або негативним, короточасним, випадковим або стабільним, значною мірою залежить ефективність діяльності, ступінь активності особистості, з якою та буде прагнути одержати позитивні результати у своїй праці.

Наглядні приклади інтелектуальної мобільності проілюстровано у соціологічному дослідженні про мотиви переїзду в іншу країну й мотиви потенційного повернення (неповернення) висококваліфікованих українських фахівців-мігрантів, яке було проведено О. Даниленко та Т. Панченко у 2020. Аналіз матеріалів інтерв'ю в контексті потенційного повернення в Україну дозволив авторам розділити опитаних на дві умовні групи:

- 1) «не виключають такої можливості» – ті, хто міг би колись повернутися в Україну;
- 2) «не хотіли би повертатися в Україну односторонньо» – ті, для кого такий сценарій наразі неприйнятний.

Окрім того, в процесі дослідження встановлено причини блокування потенційного повернення та знайдено «зачіпки» для стимулювання такого повернення. У ході дослідження виявлено та описано комплекс заходів на рівні держави, які можуть сприяти поверненню

висококваліфікованих українських фахівців у свою країну, серед них, зокрема, такі:

- пільгове кредитування для придбання житла фахівцями, які повертаються; гарантії безмитного провезення особистих речей (у тому числі автомобіля) для тих, хто повертається додому;

- пільгове кредитування для відкриття свого бізнесу в Україні тими, хто повертається;

- індивідуальний супровід сімей, які виявили бажання повернутися в Україну, у тому числі адресна допомога з оформленням документів;

- надання місць для дітей у дитячих садках, школах, установах позашкільної освіти;

- додаткові реінтеграційні заходи для дітей шкільного віку;

- введення преференцій при працевлаштуванні для фахівців, які повертаються додому, і членів їхніх сімей [14, с. 4].

Комплекс заходів для тих, хто повертається, можна об'єднати в межах загальнодержавної програми для повернення висококваліфікованих фахівців, яку пропонується назвати жовто-блакитна карта (Yellow-Blue Card). За аналогією з європейськими програмами (як, наприклад, європейська Blue Card або австрійська Red-White-Red Card) ця програма має бути орієнтована на висококваліфікованих фахівців, у яких зацікавлена Україна, але саме з акцентом на їхнє повернення у свою країну. Крім того, на рівні підприємств, компаній, за аналогією з «релокаційним пакетом», який зарубіжні компанії пропонують висококваліфікованому фахівцеві, який від'їжджає з України, доцільно запропонувати аналогічний релокаційний пакет для повернення (його можуть пропонувати компанії, які бажають повернути фахівців, що виїхали). Крім прямих заходів, пов'язаних із рееміграцією і реінтеграцією, держава й суспільство цілком здатні вводити непрямі заходи, стимулювати розвиток мережі громадянської освіти, у тому числі шляхом залучення до цієї діяльності тих українців, які повернулися з Європи або продовжують працювати за межами країни. Як носії європейських цінностей, вони можуть ділитися своїм досвідом їх освоєння на рівні повсякденних практик, наводячи приклади конкретних кейсів, що дозволить ініціювати зміни від мікрорівня – до макрорівня [14, с. 5].

Ще один приклад інтелектуальної мобільності продемонстровано у соціологічному дослідженні, проведене Міждисциплінарною лабораторією досліджень війни в Україні «Біженці з України в Польщі – хто вони?». У цьому дослідженні відображено середньостатистичний соціально-демографічний портрет українського біженця у Польщі: середнього віку жінка з дітьми, що має вищу освіту, до війни проживала у місті, добре матеріально забезпечена, прибула до Польщі з центральної

України, ніколи не була в цій країні раніше або перебувала тут короткостроково.

Згідно опитування: українці проживають у Польщі понад місяць у будинках чи квартирах, які самі орендують. Країну обрали свідомо, оскільки добре оцінюють рівень наданої їм допомоги. Третина респондентів працює дистанційно в Україні. Більшість із них хотіли б працювати та вивчати польську мову. Три чверті мають проблеми з психічним здоров'ям, а близько половини мають високий рівень дистресу. Половина з них має намір повернутися додому в Україну одразу після закінчення війни. Більшість респондентів – жінки 97%, їх середній вік – 36 років. 76% мають вищу освіту, 91% проживали в місті. Найбільше українських біженців прибуло в Польщу з центральної України (46%), західної (22%), південної (19%) та східної (13%). Близько $\frac{3}{4}$ респондентів оцінили рівень свого матеріального становища в Україні до початку війни як «добрий», з них 25% мали «середній» рівень, а 52% – «добрий» та «дуже добрий» [15].

Висновки. Таким чином, у статті було розглянуто різні тенденції щодо висвітлення проблеми інтелектуальної мобільності у соціологічних науках та особливості її інтерпретації у соціології. На онові аналізу обмежень та недоліків існуючих інтерпретацій, запропоновано авторське визначення інтелектуальної мобільності як спроможності до швидкої реакції особистості на зміни соціальних обставин навколишнього світу, що передбачає готовність до свідомої відмови від шаблонів та ustalених моделей поведінки у прийнятті раціональних рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. A Dictionary of the Derivations of the English Language. London and Glasgow : William Collins, Sons, and Company, 1872. 377 p.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ – Ірпінь : Перун, 2005. 682 с.
3. Simmel G. The Philosophy of Money. London : Routledge, 1990. 616 p.
4. Toynbee, Arnold J. A Study of History, 12 vols. London & New York : Oxford University Press, 1934–1961. 690 p.
5. Сбруєва А. А. Глобальні та регіональні тенденції розвитку вищої освіти в умовах побудови суспільства знань : препринт. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. 80 с.
6. Міхненко Г. Генеза поняття «інтелектуальна мобільність фахівця». *Рідна школа*. 2012. № 10. С. 17–22.
7. Варій М. Й. Психологія : навч. посібник. Для студ. вищих навчальних закладів. Київ : Центр учбової літератури, 2009. С. 288.
8. Sorokin P. (1959). Social and Cultural Mobility. New York: The Free Press. 588 p.
9. Мацко-Демиденко, І.В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст : автореф.

дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03. НАН України, Ін-т соціології. Київ, 2019. 13 с.

10. Urry J. *Mobilities* / JohnUrry. Cambridge: Polity Press, 2007. 335 p.

11. Коваліско Н. В., Хоронжий А. Г. Регіональна трудова мобільність. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2002. С. 100–165.

12. Оксамитна С. Міжгенераційна соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 3, С. 28–44.

13. Білик О. М. Мобільність в системі людського капіталу: методика оцінювання та напрями активіза-

ції : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика». Держ. вищий навч. заклад «Київ. нац. економ. ун-т ім. В. Гетьмана». Київ, 2009. 20 с.

14. Оксана Даниленко, Тетяна Панченко Високкваліфікований український фахівець у Німеччині та Польщі. Аналіз кейсів у Мюнхені, Кракові й Вроцлаві. Харків : Видавець О. А. Мірошніченко, 2020. 100 с.

15. Кубай І. 76% з вищою освітою. Хто з українців виїхав до Польщі. *Евакуація.city*. URL: <https://evacuation.city/articles/214861/76-z-vischoyu-osvitoyu-hto-z-ukrainciv-viihav->

ГРОМАДСЬКЕ ЖУРІ ЯК ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

CITIZENS` JURY AS INSTRUMENT OF SOCIAL CONTROL

У статті розглянуто громадське журі як інструмент соціального контролю громадян, можливості його застосування, переваги й обмеження. Цей інструмент може бути використаний громадами для прийняття важливих питань, в тому числі таких, які не можуть бути ефективно вирішені, окрім як через включення громадян до дискусії та безпосереднього залучення до прийняття рішень. У статті наведені приклади застосування громадського журі в Австралії та Сінгапурі, де воно є сталим інструментом вирішення неоднозначних, етично складних питань тощо. Громадське журі є інструментом соціального контролю, що передбачає не пасивне спостереження за прийняттям політичних рішень, а активне включення всіх верств населення до розв'язання суспільно-значущих питань. Цей метод дозволяє максимально ефективно використовувати соціальний капітал громадян включенням їх у прийняття рішень на локальному чи державному рівні. Децентралізація посилює суспільний капітал об'єднаних територіальних громад (ОТГ) можливостями регулювати політичну діяльність локально, напряду впливаючи на розподіл ресурсів громади на потреби її населення. Наразі громади є важливими політичними суб'єктами України. Саме через них є доцільним впроваджувати нові інструменти та методи включення громадян до прийняття політичних рішень, а тим самим розвивати і посилювати їх політичний потенціал, примножувати політичний та соціальний капітали. Дослідження громадського журі є актуальним вже сьогодні, а реально цей інструмент можна ефективно використовувати вже за 5 років. "Відтворення мікрокосму" громади в усій її економічній, гендерній, етнічній різноманітності є однією з переваг громадського журі. Це дозволяє почути думку кожної верстви населення та використовувати їх для прийняття рішень, які стануть найбільш прийнятними та доцільними для громади та зменшить невдоволення населення.

Ключові слова: громадське журі, об'єднана територіальна громада, соціальний контроль, інструменти соціального контролю, децентралізація.

This article examines the citizens' jury as a tool for social control of citizens, the possibilities of its use, its advantages, and its limitations. This tool can be used by communities to decide important issues, including those that cannot be effectively resolved except through including citizens in the discussion and direct involvement in decision-making. The article cites examples of the use of citizens' jury in Australia and Singapore, where they are a permanent tool for dealing with ambiguous, ethically difficult issues, etc. The citizens' jury is an instrument of social control, involving not passive observation of political decision-making, but the active inclusion of all segments of the population in resolving socially important issues. This method makes it possible to maximize the use of citizens' social capital by including them in decision-making on the local or state level. Decentralization has strengthened the social capital of United Territorial Communities (UTCs) with the ability to regulate political activity locally, influencing directly the allocation of community resources to the needs of its population. Currently, communities are important political actors in Ukraine. It is through them that it is advisable to introduce new tools and methods of including citizens in political decision-making, and thereby develop and strengthen their political potential and increase their political and social capital. The study of the citizens' jury is relevant today, and realistically this tool can be effectively used in 5 years. "Reproducing the microcosm" of the community in all its economic, gender, ethnic diversity is one of the benefits of a citizens' jury. It allows us to hear the opinions of every segment of the population and use them to make decisions that will be the most acceptable and appropriate for the community and will reduce the discontent of the population.

Key words: citizens' jury, united territorial community, social control, instruments of social control, decentralization.

УДК 316.3
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.5>

Склярова І. А.

аспірантка кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Ще до початку повномасштабного військового вторгнення РФ на територію України, у співпраці з ВГО «Асоціацією сприяння самоорганізації населення» ми вдалися до пошуку дієвих практик, інструментів реалізації та посилення соціального контролю щодо прийняття управлінських рішень на місцевому рівні. Особливий інтерес для нас представляли такі інструменти та практики, що підходять для об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які беззаперечно є активними суб'єктами громадянського суспільства України. Ми виходили з того прийнятого твердження, що децентралізація відкрила перед громадами можливості для більш самостійного розв'язання питань, що стосуються виключно ОТГ та його населення. Нова форма самоуправління

ОТГ, на нашу думку, дозволяє запроваджувати нові інструменти та механізми для прийняття рішень на місцях.

Територіальні одиниці України мають різні історичні шляхи розвитку, відмінні традиції, демографічні, економічні характеристики; відрізняються за потребами, шляхами та можливостями їх задовольняти. Саме тому при нашому пошуку ми звертали увагу на такі інструменти соціального контролю, які дозволяють враховувати всі специфічні характеристики та контекст громади. В Україні вже практикуються такі інструменти громадянського впливу як громадська експертиза, громадське розслідування, громадські слухання тощо. Проте цей список необхідно розширювати методами, які наразі не практикують в Україні,

проте визнані дієвими іншими демократичними державами. На наш погляд серед таких інструментів, які якісно можуть доповнити арсенал самоуправління децентралізованих громад, ми вважаємо *громадське журі*.

Наш опис методу та практик громадського журі ґрунтується на аналізі закордонних джерел. Серед країн ближнього для України зарубіжжя громадське журі не використовується достатньо часто, проте, наприклад, у Великій Британії, Сінгапурі, Австралії та США цей метод загальноприйнятий. Це, своєю чергою, є певним обмеженням нашого дослідження, адже через віддаленість та відмінність країн важче екстраполювати гіпотетичні результати використання методу громадського журі в Україні.

Проблема даного дослідження полягає в суперечності між необхідністю розвитку громадянського суспільства й інструментів соціального контролю на місцях та недостатньою кількістю дієвих інструментів, які б дозволили враховувати специфічні потреби громад.

Розвиток широкої залученості громадян України до державотворення триває. Децентралізація та інші соціально-політичні чинники вплинули на підвищення демократизації українського суспільства та залучення громад до прийняття політичних (policy) рішень. Прозорість та відкритість прийняття рішень владними органами стає не тільки юридичною нормою, а й нормою відповідальності влади перед громадами. Однак не завжди прийняті рішення відповідають потребам та думці громадян, а часто не можуть бути ефективними в конкретній громаді. Це й визначає суперечність – при необхідності прийняття ефективних рішень на місцях громада має непряме відношення та часто не може вплинути на коригування результату обговорень у владних органах під дійсні потреби громадян.

Громадське журі, на нашу думку, є дієвим методом реалізації соціального контролю громадян в умовах громадянського суспільства. Події в історії незалежної України сприяли формуванню політично активних громадян, які орієнтовані на демократизацію українського суспільства. Цьому сприяло підвищення рівня поінформованості стосовно політичних можливостей громадян, попереднім досвідом реалізації своїх прав та впровадження якісних змін суспільного життя, розумінням механізму впливу громадян на владні інституції тощо. Дослідження громадянської активності можуть будуватися як на рівні індивіда, так і на рівні *громади*. Саме громада (ОТГ) виступає тим суб'єктом соціального контролю, який може використовувати громадське журі як такий інструмент, що підвищує спроможності громади. Адже спроможна громада – це така, що “здатна самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпе-

чити належний рівень надання послуг, зокрема у сфері освіти, культури, охорони здоров'я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці” [1]. Визначення та покращення належного рівня послуг можна добитись лише через ефективну партнерську співпрацю, де громадяни можуть вільно висловити свою думку, впроваджувати свої ідеї в дійсні рішення. Саме такий рівноправний діалог може забезпечити громадське журі.

Для того, аби краще зрозуміти, в чому полягає функція контролю громадського журі, необхідно розглянути теоретичні основи соціального контролю та його можливі прояви у суспільстві.

Теоретичні розробки щодо соціального контролю представлені в працях українських дослідників Н. Бойко, В. Городяненка, С. Жданенко, К. Кондова, С. Спільника тощо. Серед закордонних авторів цій темі приділяли увагу Р. Айкерс, В. Рьопке, Н. Смелзер, М. Фуко, П. Штомпка та ін.

Соціальний контроль слід відрізнити від громадського контролю, в тому сенсі, що він є процедурно менш формальним. В соціальній психології це поняття розуміється більше як регулювання великою групою людей поведінки окремого індивіда. В соціології соціальний контроль визначається як саморегуляція суспільства за допомогою певних соціальних груп та організацій. Ця інтерпретація почала використовуватись на початку ХХ ст. в роботах Е. Росса, Р. Парка та ін. Переосмислюючи Н. Смелзера, громадський контроль є «нормою-правилом», тобто має під собою прописані закони, акти, що містять жорсткі санкції та покарання за їх порушення. Водночас соціальний контроль є “нормою-очікуванням”, що означає: покута за порушення норм не є прописаною та не несе за собою суворого покарання, проте супроводжується суспільним засудженням [2, с. 220–230]. Т. Парсонс вважав, що соціальний контроль є процесом зіставлення очікуваної та фактичної поведінки. Тобто, суб'єкт, що контролює, здійснює порівняння між прописаним стандартом, соціальним очікуванням із його фактичною реалізацією, а після формує висновки стосовно причин, наслідків та можливих санкцій, які буде доречним впровадити щодо об'єкта контролю. Наприклад, в системі взаємодії влади та громад окремого ОТГ органи влади або окремі посадовці виступають у якості об'єкта контролю (на кого спрямований контроль), а громада – суб'єктами (тими, хто контроль здійснює). Соціальний контроль державної влади з боку громади може здійснюватись через висловлення громадської думки та груповий

тиск. Або може реалізовуватись через партнерську взаємодію, де представники громади самі виступають ініціаторами рішень, тобто виступають суб'єктами контролю зсередини системи прийняття рішень.

Е. Дюркгайм описував види соціального порядку та моделі права, які їм відповідають. Моделі права належали до порядку відповідно до типів соціальної солідарності, які поділяються на репресивне та реститутивне (кооперативне). Для простих гомогенних суспільств, яким притаманна «механічна солідарність», відповідає «репресивне» право, тобто покарання передбачається для кожного, хто порушить його приписи. В той час для складних гетерогенних суспільств, що поєднані «органічною солідарністю», відповідним є «реститутивне» право, де домінує не покарання, а корегування і відновлення, вимога виправити спричинену іншим членам суспільства шкоду. З еволюцією суспільства роль репресивного права зменшується, водночас зростає реститутивне право з відповідними формами контролю.

Як було визначено вище, одна із значущих умов сучасного політичного устрою в Україні, що впливає на реалізацію соціального контролю – це децентралізація влади. Децентралізація є однією з найбільш популярних тем в дослідницькому дискурсі сучасної української науки. Із 2014 року в Україні активно впроваджуються принципи децентралізації, наслідуючи досвід західних держав. Це означає, що державний апарат влади віддає певні політичні та адміністративні повноваження, обов'язки місцевим органам влади та громадам, а також право самостійно розв'язувати питання розподілу ресурсів тощо [3]. Це надало можливість суб'єктам впливу (ОТГ, громадським об'єднанням, лідерам думок тощо) залучатись до розв'язання питань на місцевому рівні, в тому числі через прямий діалог з представниками влади, беручи участь в прийнятті рішень. Децентралізація сприяє встановленню правових рамок соціального контролю, розширюючи можливості для громадян та їх об'єднань, дає можливість розвитку ОТГ, залучає їх до розподілу місцевих ресурсів та ін. За даними звіту «Децентралізація влади: порядок денний на середньостроковому рівні» [4, с. 177] процес децентралізації, запущений в Україні з 2014 року, характеризується експертами вже в 2019 році як такий, що вже не може бути оберненим у більшості регіонів країни. А тому впровадження методів та інструментів громадського включення стає все більш актуальним.

Все вищезазначене дає підстави стверджувати про розвиток громадянського суспільства, поширення існуючих і появу нових форм та методів соціального контролю за діями влади. За типологією організації «Спектр громад-

ської участі» від Міжнародної асоціації громадської участі, громадське журі є найсильнішим методом залучення громадян до прийняття рішень у взаємодії з владою [5]. Методика громадського журі створена Недом Кросбі (Ned Crosby) в Центрі Джеферсона (США) у 1971 р. та Пітером Дінелем (Peter Diemel) з Дослідницького інституту громадського залучення університету Вупперталю (Німеччина). Прецедентів такої технології громадської участі і контролю в Україні ще немає. Проте цей інструмент є розповсюдженим та визнаним у Західному світі, зокрема в Австралії, Великій Британії, Канаді, США та ін. Громадське журі запрошується до вирішення неоднозначних, версусних питань. Прийняття неефективних рішень може спричинити невдоволення членів громадою. А тому залучення громадян ОТГ до прийняття політичних рішень у якості консультантів дає можливість уникнути конфлікту в громаді та сприяє знаходженню ефективних та прийнятних рішень.

Громадське журі базується на чотирьох базових принципах:

1. Представництво – громада максимально представлена в журі відносно своїх характеристик через науковий метод відбору.

2. Поінформованість – представникам журі надають широкий спектр точок зору щодо питання обговорення.

3. Всебічність – питання розглядається з усіх точок зору та варіантах розвитку питання.

4. Розважливість – рішення прийняте на основі суджень представників громади.

Громадське журі скликається для прийняття рішень стосовно будь-яких питань щодо життя конкретної громади з урахуванням локальних особливостей (географічних, демографічних, економічних тощо).

Засновники методу виділяють компоненти процедури громадського журі, до яких відносяться:

1. «Мікрокосм» громади. Відтворення соціально-демографічних характеристик жителів методом випадкової стратифікаційної вибірки. Це гарантує, що рішення журі буде наближене до реальної думки всієї громади.

2. Демократичність дискусії. Дискусія має проходити за рівних можливостей для висловлювання думки від учасників. Журі має бути достатньо великим та представляти локальне різноманіття. Одночасно має дотримуватись баланс, при якому воля одних членів не пригнічує голоси інших. Оптимальний розмір журі – 15–24 людини, але не менше 12 осіб (залежно від розмірів громади та її організаційної спроможності).

3. Якість інформації. Населення часто не має доступу до обґрунтованої інформації щодо питання обговорення, а також підпадає під вплив необ'єктивної громадської думки та ЗМІ.

Ця проблема вирішується двома способами: залучення експертів та дискусійні питання. До процесу обговорення долучаються *експерти (свідки)* з проблеми з протилежними точками зору. Вони презентують свою аргументовану позицію. Учасники журі ставлять уточнювальні питання експертам, формуючи власну критичну точку зору, спираючись на отримані різнобічні факти. Таким чином рішення журі наближається до консенсусного.

Продуктивне обговорення забезпечується фасилітатором. Це професіонал із досвідом модерування чи фасилітації. Роль фасилітатора – оптимізувати процес обговорення, залучити та почути кожного учасника, зафіксувати важливі для прийняття рішень думки журі. Фасилітатор не втручається у прийняття рішення, проте допомагає журі триматись теми дискусії, долучити кожного до вираження думки, оптимізує час та процес прийняття рішення, нівелює конфліктні обговорення.

Достатня кількість часу для вивчення питання. Засідання громадського журі за стандартами процедури відбувається протягом 3–6 днів. Проте інколи необхідно більше часу. Це залежить від складності питання, процесу прийняття рішення.

Основною перевагою громадського журі є відсутність лобіювання будь-якої точки зору в процесі обговорення, адже до процесу залучені звичайні громадяни, а не представники тих чи інших політичних сил.

Організацію громадського журі бере на себе *проектна група*. Члени групи не мають бути представниками зацікавлених сторін, не пов'язані з членами журі, експертами чи фасилітатором. До функцій проектної групи відносяться:

- формування запиту на обговорення;
- формування плану процедури та кошторису;
- організація процедури;
- відбір членів журі;
- відбір і запрошення експертів та фасилітатора.

Члени журі обираються двома способами: рандомно або методом випадкової стратифікованої вибірки (бажано). Їх склад відповідає основним соціально-демографічним характеристикам населеного пункту. Випадкова стратифікована вибірка «передбачає попередній розподіл основи вибірки на однорідні групи (страсти) і відбір із кожної з них певної кількості одиниць» [6]. Відбір учасників у кожній з утворених груп виконують за допомогою простого випадкового або систематичного відбору.

Відбір експертів є важливим етапом прийняття рішень. Експертне рішення з питання, що обговорюється, стає у порівняння з рішенням журі. Це дає змогу зрозуміти рівень розходження між об'єктивним та суб'єктивним баченням питання. Експертів відбирають за

рівнем їх компетентності у темі дискусії журі. Їх кількість може складати близько 5 людей, залежно від складності питання. Експерти можуть бути залучені як платно, так і на волонтерській основі.

Проведення 3–6 денного процесу обговорення громадським журі обов'язково має супроводжуватись фасилітованою підтримкою. Фасилітатор – це спеціаліст із зовнішнього супроводу розв'язання колективних проблем. Він або вона є особою, хто допомагає людині чи організації зробити щось легше або знайти відповідь на проблему, обговорюючи речі та пропонуючи способи розв'язання справ [7]. За допомогою професійного фасилітатора процес винесення вердикту громадським журі буде не керованим, а спрямованим та логічним. Роль фасилітатора полягає у залученні до повноцінної участі, сприянні взаєморозумінню, стимулюванні прийняття спільних рішень, створенні атмосфери відповідальності. Крім того, фасилітація запобігає конфліктам в обговоренні.

Не дивлячись на беззаперечну користь громадського журі для успішного функціонування громад, даний інструмент соціального контролю має і певні обмеження, в першу чергу фінансові. Організація процедури журі може різнитись відповідно до фінансової спроможності громади. В сучасній Австралії вартість проведення одного громадського журі коштує від 3 500 до 100 000 австр. дол. (бл. 2600–75 000 амер. дол.). Звісно, така вартість не є посилюючою для українських ОТГ. Експерти з громадського журі рекомендують залучити спонсорів для покриття витрат процедури. Це можуть бути державні департаменти, неурядові організації, а також представники бізнесу, на діяльність яких може впливати рішення громадського журі. Кошторис процедури можна суттєво скоротити, залучивши експертів та/або фасилітатора ProBono (тобто коштом недержавних організацій, які зацікавлені в ідеї розвитку громади); використовуючи адміністративні приміщення для проведення зібрань громадянського журі; залучення членів журі на волонтерській основі.

Для формування кошторису організації громадського журі треба враховувати:

- гонорар членам журі;
- оренда приміщення;
- супроводження журі харчуванням, канцелярією та проживання за потреби;
- гонорар фасилітатора;
- гонорар експертів;
- поселення експертів та фасилітатора;
- супутні матеріали для проведення процедури.

Експерти з проведення громадського журі з Агенції охорони навколишнього середовища Сполучених Штатів розробили детальну

рекомендацію з організації журі, включаючи канцелярські та технічні матеріали для засідань [8]. А Уряд Південної Австралії, де громадське журі є звичайно прийнятим методом залучення громадян до політичних та фінансових рішень, навіть дають рекомендації щодо подальшого використання отриманих даних в евалюації діяльності відповідного сектору [9].

Окрім суто фінансових, громадське журі має також певні організаційні та методологічні обмеження. Метод не передбачає іншого забезпечення чистоти обраних членів, окрім стратифікаційної вибірки. Морально-етична складова кожного учасника не може бути врахована. До процедури мають бути залучені платні спеціалісти, що вимагає значних витрат бюджету громади. Тобто, громадське журі має бути закладено в бюджет заздалегідь або проходити коштом благодійників чи на волонтерських засадах учасників (повністю або частково). Висновки журі можуть залежати від суб'єктивних чинників та мати неструктурований характер.

У 2022 році дослідницька група із Сингапуру опублікували статтю із докладним описом проведення та верифікації громадського журі за темою «Обмін медичними даними із приватною індустрією». Журі було відібрано так, аби представити етнічну різноманітність Сингапуру. Процедура проводилась 4 дні. До експертів були залучені представники охорони здоров'я Сингапуру. Проведення процедури супроводжувалось австралійськими спеціалістами, що мали досвід організації журі, інтерпретації його результатів та підведення підсумків. За результатами обговорення, журі дійшло висновку, що особисті дані пацієнтів можуть бути передані фармацевтичним, біотехнологічним технологічним організаціям, але не страховим фірмам. Журі визнало, що, на основі отриманих від експертів даних та в результаті дискусії, передача даних сприятиме здоров'ю наступних поколінь та зміцнить сектор досліджень здоров'я. Проте в рекомендаціях від журі було чітко визначено, що в результаті передачі даних для подальших вивчень комерційними проектами, місто-держава має отримувати суспільну користь. Обмін даними має, в першу чергу, відповідати суспільним інтересам населення, а не тільки сприяти прибутковості комерційного сектору. Поради також стосувались внутрішньої політики Сингапуру. Насамперед щодо впровадження антидискримінаційного закону для запобігання генетичної дискримінації населення. Саме відсутність такого закону мотивувало журі відмовити в наданні медичних страховим компаніям [10].

Як видно з прикладу вище, громадське журі має можливість надавати висновки та рекомендації не тільки на локальному, а й на державному рівні щодо розв'язання питань, які

стосуються етики та норм, прийнятних для населення певного регіону або країни.

Отже, громадське журі є дієвим інструментом соціального контролю в розвинених демократичних державах. Спираючись на тенденції розвитку українського громадянського суспільства, можна стверджувати, що практика застосування громадського журі можлива й в Україні. В першу чергу, на нашу думку, її варто впроваджувати на регіональному рівні, в тому числі в територіальних громадах, для розв'язання питань спільного проживання, декомунізації, питань збереження культурного фонду тощо.

Технологія громадського журі наразі відрізняється в різних країнах не тільки назвою («групи планування», «громадські слухання», «конференції з досягнення консенсусу» тощо), змістом і практиками застосування. Перспективи подальших досліджень в цій сфері пов'язані, за нашою гіпотезою, з тим, що цей інструмент залучення до управління і контролю більш розвинений і ефективний в тих країнах, де існує практика суду присяжних. Однак поки це припущення потребує емпіричної перевірки.

Хоча наразі Україна та її сусідні країни поки активно не впроваджують громадське журі як повсякденну практику для громад, однак перспектива такої технології вже означена неакадемічними українськими експертами громадянського суспільства. На нашу думку, громадське журі може стати невід'ємним елементом прийняття рішень в наступні 5–10 років. Це пов'язано зі зміною політично активних поколінь, коли громадяни, народжені вже в незалежній українській державі стануть більшістю електорату, політична відповідальність буде сформована з акцентом на самостійність, сталість та соборність. Прийняття рішень стане більш актуальним для цих громадян через потребу впроваджувати зміни не тільки для себе, а для покоління своїх дітей. Не менш важливим чинником становлення української політичної нації, яка використовує різноманітні інструменти соціального контролю, як, наприклад, громадське журі, є військове вторгнення в Україну, що вже сприяло консолідації ресурсів та капіталу нації на утримання кордонів та цінностей національної держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Яка громада є спроможною? URL: <https://decentralization.gov.ua/questions/27>
2. Смелзер Н. Соціологія / пер.с англ. Москва : Феникс, 1994. 688 с.
3. Глосарій децентралізації. URL: <https://decentralization.gov.ua/glossary?letter=%D0%94>
4. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. Київ : НІСД, 2019. 192 с.
5. Рівні співпраці влади і громади: шість типологій громадянської участі *Mistosite – українська урбаніс-*

тична платформа. URL: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/r%D1%96vn%D1%96-sp%D1%96vprac%D1%96-vlady-%D1%96-gromady-sh%D1%96st-typolog%D1%96j-gromadyanskoyi-uchast%D1%96>

6. Про затвердження Методики формування вибіркової сукупності звітних одиниць у структурному обстеженні малих підприємств. Наказ Державного комітету статистики України від 29.12.2010 № 536. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0536832-10#Text>

7. Facilitator. *Cambridge Dictionary*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/facilitator> (дата звернення: 20.07.2022).

8. Public Participation Guide: Citizen Juries. U.S. *Environmental Protection Agency*. URL: <https://www.epa.gov/international-cooperation/public-participation-guide-citizen-juries>

9. Citizens Jury. *The Government of South Australia*. URL: <https://www.bettertogether.sa.gov.au/planning-tools/engage/citizens-jury>

10. Ballantyne A., Lysaght T., Jin Toh H. та ін. Sharing precision medicine data with private industry: Outcomes of a citizens' jury in Singapore. *Big Data & Society*. 2022. Vol. 9. № 1. P. 1–13. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/20539517221108988>

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ДЕВІАЦІЇ ORGANIZATIONAL DEVIATIONS

Стаття присвячена дослідженню організаційних девіацій. Розглядаються девіації в організаціях із позиції системи девіації, в якій виокремлюються наступні складові: 1) соціально діюча особа – працівник/працівники організації, які своєю поведінкою порушують організаційні норми; 2) система норм, що уявляє собою комплекс загальних норм кримінального та адміністративного характеру та внутрішньоорганізаційних, сформованих і закріплених корпоративною культурою; 3) соціальний контроль та санкціонування – різні форми реагування з боку керівництва та колективу на порушення співробітником норм. Організаційні девіації безпосередньо впливають на показники економічного успіху, стабільності, продуктивності праці, морально-психологічного клімату у колективі та іміджу організації у громадській свідомості. У статті зроблена спроба узагальнення та типізації проявів організаційних девіацій за різними підставами. Авторки пропонують виділяти наступні види девіацій в організаціях: 1) за суб'єктом – індивідуальні і групові організаційні девіації; 2) за змістом втрат, які несе організація внаслідок девіантних вчинків співробітників – економічні, фізичні, інформаційні, соціально-психологічні, іміджеві; 3) за масштабами ризиків і втрат для організації: тотальні, часткові, незначні; 4) за характером норм, що порушуються: кримінальні (крадіжки, шахрайства), адміністративні (дисциплінарні), внутрішньоорганізаційні – порушення норм корпоративної культури, традицій, морально-естетичні – девіації обумовлені розладами особистості окремих працівників («отруєні співробітники») тощо. Подано загальну характеристику цих видів та визначені передумови й наслідки окремих типів організаційних девіацій. Зроблено акцент на необхідності поглибленого аналізу феномену «білокомірцевої» злочинності. З огляду на можливість виникнення й існування девіацій в організаціях, авторки доходять висновку про недосконалість кадрового менеджменту та необхідність розробки програми, що містить два напрями роботи: налагодження ефективної системи контрольних заходів та формування корпоративної культури, в основі якої лежить висока особиста відповідальність та лояльність (залученість) співробітників.

Ключові слова: девіантна поведінка, організація, організаційні девіації, норма, менеджмент, «білокомірцева» злочинність.

The article is devoted to the study of organizational deviations. Deviations in organizations are considered from the standpoint of the deviance system, in which the following components are distinguished: 1) a socially active person – an employee/employees of the organization, whose behavior violates organizational norms; 2) a system of norms, which represents a complex of general norms of criminal and administrative nature and intra-organizational ones, formed and fixed by corporate culture; 3) social control and sanctioning – various forms of response from the management and the team to the employee's violation of norms. Organizational deviations directly affect indicators of economic success, stability, labor productivity, moral and psychological climate in the team and the image of the organization in public consciousness. The article attempts to generalize and typify manifestations of organizational deviations on various grounds. The authors propose to distinguish the following types of deviations in organizations: 1) by subject – individual and group organizational deviations; 2) according to the content of losses incurred by the organization as a result of deviant actions of employees – economic, physical, informational, social-psychological, image; 3) by scale of risks and losses for the organization: total, partial, minor; 4) according to the nature of the violated norms: criminal (theft, fraud), administrative (disciplinary), intra-organizational – violations of the norms of corporate culture, traditions, moral and aesthetic – deviations caused by personality disorders of individual employees ("toxic employees"), etc. The general characteristics of these types are presented and the prerequisites and consequences of certain types of organizational deviations are defined. Emphasis is placed on the need for an in-depth analysis of the phenomenon of "white-collar" crime. Taking into account the possibility of the occurrence and existence of deviations in organizations, the authors come to the conclusion about the imperfection of personnel management and the need to develop a program containing two areas of work: establishing an effective system of control measures and forming a corporate culture, which is based on high personal responsibility and loyalty (involvement) employees.

Key words: deviant behavior, organization, organizational deviations, norm, management, "white-collar" crime.

УДК 316.35
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.6>

Бутиліна О. В.
к. соціол. н.,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Євдокимова І. А.
кандидат соціологічних наук, доцент,
в.о. завідувача кафедри соціології управління та соціальної роботи
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Постановка проблеми. Явище девіації чи не найдосліджене у науковому дискурсі. Починаючи з гіпотез Ч. Ломброзо та У. Шелдона щодо вроджених біологічних ознак злочинців, психологічних пояснень схильності до агресивної поведінки та обґрунтування аномічного

стану суспільства Е. Дюркгейма, як однієї з важливих умов поширення різних форм девіантної поведінки, і до сучасних досліджень кіберзлочинності, булінгу, наркозалежності чи «білокомірцевої злочинності», суспільний та науковий інтерес до аналізу причин і наслідків поведінки,

що відхиляється від норм, не зменшується. Злочинці вигадують складні схеми, залучають і використовують інформаційні й технологічні ресурси, урізноманітнюють форми. Окремим цікавим полем для дослідників є організація, де проблема девіації сполучається із економічними, соціально-психологічними та іміджевими показниками її роботи. Працівники своїми діями (чи бездіяльністю) можуть нанести шкоду організації різного масштабу.

Слід зазначити, що організаційні девіації традиційно пов'язують з організаціями комерційного сектору. В той же час організаційні девіації безперечно існують і в організаціях державного та некомерційного («третього») секторів. У сучасному суспільстві від діяльності цих організацій залежить виконання багатьох важливих для суспільства функцій. Організаційні ж девіації можуть суттєво знижувати ефективність їх діяльності, приводити до репутаційних втрат, та, відповідно, це може наносити шкоду функціонуванню суспільної системи загалом.

Отже, на наш погляд, актуальною і недостатньо дослідженою постає проблема вивчення проявів девіантної поведінки в організаціях, їх різновидів, чинників та наслідків. Теоретичне обґрунтування й узагальнення з цього питання сприятимуть розробці заходів менеджменту ефективного попередження організаційних девіацій та швидкого подолання їх негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Чисельні дослідження девіантної поведінки розкривають різні аспекти цього соціального феномену. Вольнова Л.М., Веред І.С. та Кушнір Ю.В., Герасіна Л.М. [1], Гілінський Я., Замановська О.В., Знаковська Н.М., Кікалішвілі М.В., Лобанова А.С. та Калашнікова Л.В., Максимова Н.Ю., Мартинюк Т., Мінц М.О., Нікон Н.О., Полтораков О.Ю., Руценко І.П. [5], Сердюк О.О., Тимошенко В.І., Чаплик М.М. [6–8], Шевченко О.М. та ін. науковці пропонують як теоретичні узагальнення щодо форм і проявів девіації, так і важливі методичні й практичні рішення, щодо профілактики поведінки, яка відхиляється від визнаних норм. У розрізі теми нашого дослідження зацікавленість викликають окремі роботи, які присвячені питанням девіацій в організаціях. З точки зору забезпечення кадрової безпеки в організаціях Руценко І.П. визначає «організаційні» девіації як «низку типових дій, що становлять загрозу для корпорації з боку її членів, які не зважають у своїх діях на внутрішні норми» [3, с. 285]. Гераськіна О.С. пропонує теоретичну модель девіантної поведінки в організації [2]. У цьому ж контексті цікавими є публікації Чаплика М.М. «Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності» [6] та «Білокомірцева» злочинність у «кримінальному суспільстві»: проблеми соціологічного

аналізу» [8], в яких автор приділяє увагу феномену «білокомірцевої» злочинності. Отже, на наш погляд, буде доцільним зробити ще один крок до формування цілісного уявлення про організаційні девіації як складову соціального феномену та звернутись до менеджерських практик попередження відхилень у поведінці співробітників.

Мета статті – проаналізувати організаційні девіації з огляду на положення системи девіації, типологізувати й охарактеризувати прояви девіацій в організаціях.

Виклад основного матеріалу. Головні ресурси ХХІ століття – це люди і технології. Вдале використання цих ресурсів забезпечує загальний прогрес та конкретні успіхи й досягнення окремих структур. Девіації в організаціях корелюють із явищами безпеки, імовірних ризиків і загроз, коливаннями показників ефективності праці та економічної прибутковості, проблемами іміджу і привабливості компанії тощо. Очевидно, що в організації, де існують девіантні вчинки пересічних (і не тільки!) працівників є проблеми із використанням ресурсів і менеджментом на різних рівнях.

Застосуємо уявлення про систему девіації для пояснення феномену організаційних девіацій. Її елементи: 1) соціально діюча людина; 2) норма, що врегульовує той чи інший вид діяльності; 3) соціальні групи, інститути, організації, які реагують на поведінку актора, виконують функції соціального контролю [4]. Локалізуємо ці елементи межами організації. Перший складник цієї системи – співробітник/співробітники, які вдаються до певних дій, керуючись переважно власними інтересами й корисливими намірами. Причому, такі дії можуть бути: а) цілком усвідомленими, спланованими; б) неусвідомленими (помилки, нерозуміння наслідків, афективні дії); в) усвідомленими, але такими, що здійснюються внаслідок насильства чи тиску на людину з боку третьої особи; г) дії, як бездіяльність (небажання реагувати на певні порушення, що призводять до негативних наслідків). Тож, в організації такою «соціально діючою людиною» потенційно може стати будь-який працівник, який самостійно, у змові з іншими, під тиском чи у стані емоційного вибуху вдається до відповідних дій, які наносять різного характеру шкоду організації. Другий елемент системи норма, що врегульовує той чи інший вид діяльності, порушення якої людиною призводить до економічних, інформаційних, соціально-психологічних, іміджових чи фізичних втрат. Усі ці збитки болючі для організації і вимагають заходів швидкого реагування. Кожна організація функціонує у багатовимірному просторі. Вона вибудовує відносини із іншими інституціями у зовнішньому середовищі, формує внутрішній порядок (дисциплінарні норми), налагоджує

комфортний клімат. Ці процеси ґрунтуються на дотриманні існуючих нормативних положень. Поведінкова структура організації розвивається та змінюється внаслідок усвідомленого впливу та спонтанних процесів взаємодії працівників, які відтворюють або заперечують певні взірці поведінки. Так формуються внутрішньоорганізаційні норми, які складають основу корпоративної культури. Порухення тих чи інших норм є свідченням організаційних девіацій. Третя складова – система контрольних заходів та санкціонування як форма реагування на порушення норм з боку працівників організації. Це можуть бути як офіційні (стягнення, догана, пониження на посаді та ін.) так і неформальні (осуд, незапрошення на заходи, ігнорування тощо) санкції. Отже, організаційні девіації можна розглядати як різновид девіантної поведінки, яка має усі ознаки системи й реалізується у межах організації.

Спробуємо узагальнити різні прояви девіацій в організаціях, застосувавши метод типології. Для цього виділимо декілька підстав, за якими окреслимо найбільш поширені організаційні девіації.

1. За суб'єктом – девіації в організаціях можуть бути індивідуальні та групові. При чому реалізовуватись вони можуть на різних рівнях організаційно-управлінської структури. Наприклад, дрібна крадіжка працівника торгового залу супермаркету і шахрайство із підробкою звітної документації головного бухгалтера фірми – це індивідуальні організаційні девіації, а зловживання алкогольними напоями у «дружній компанії» вантажників у робочий час чи продаж цінних розробок фірми конкурентам одним з менеджерів у змові з фахівцем відділу інформаційного (комп'ютерного) відділу можна назвати груповими формами девіацій.

2. За змістом втрат, які несе організація внаслідок девіантних вчинків співробітників: економічні девіації – найпоширеніший різновид організаційних девіацій, в основі якого лежить виключно корислива діяльність співробітника/співробітників, що наносить шкоду організації, зменшуючи прибутковість чи навіть збанкрутуючи її; «фізичні девіації» – різні девіантні вчинки працівників організації, які призводять до втрат майнового фонду (згоряння приміщень внаслідок пожежі, поламка вартісного обладнання, пошкодження сировини тощо); «інформаційні девіації» – «злив» цінної інформації конкурентам, розголошення конфіденційних даних, продаж баз даних, шпіонаж та ін.; «соціально-психологічні девіації» – особливий різновид девіацій, який має опосередкований вплив на показники економічної ефективності та статусні позиції організації. Суб'єктами скоєння девіантних вчинків тут є так звані «отруйні співробітники», які свідомо порушують моральні норми та псують соціально-психологічний клі-

мат у колективі шляхом некоректної поведінки, поширенням чуток, розпалюванням конфліктів, приниженням, брехнею. Алан А. Каваїола та Нейл Дж. Лавендер у роботі, присвяченій питанням дисфункційних працівників зазначили, що «робота з такою людиною [токсичним співробітником] може бути однією з найбільш стресових ситуацій, з якими будь-який співробітник буде стикатись у колективі» [9, с. 9]; «іміджеві девіації» – навмисні дії співробітників, які знижують рівень довіри до організації з боку споживачів (наприклад, брехливі заяви ображеного працівника чи погане виконання професійних завдань, що значно знижує якість послуги, нетактовне спілкування із споживачами, конкурентами, партнерами тощо).

3. За масштабами ризиків і втрат для організації: тотальні, наслідком яких є банкрутство та загибель організації; часткові – такі, що мають значний негативний вплив на організацію, проте відновити нормальний ритм роботи цілком можливо за певний період часу; незначні девіації – поодинокі ситуативні порушення норм, які не суттєво відбиваються на функціонуванні компанії, втім, збільшення їх кількості буде свідчити про серйозні вади системи менеджменту. Аналіз можливих втрат та прогнозування їх масштабів підпорядковується так званому «ефекту перевернутої піраміди». Рущенко І.П. характеризує його наступним чином: більшість злочинів в організації здійснюють звичайні працівники – це дрібні делікти, а «авторами» лише 12% усіх кримінальних подій стають представники топ-менеджменту... але втрати від злочинних дій різних категорій працюючих суттєво різняться. Рядові працівники можуть скоювати переважно дрібні злочини, а топ-менеджери, якщо на це спокуються, здатні повернути крупномасштабні афери» [3, с. 289] і, відповідно, спричинити дуже серйозні втрати.

4. За характером норм, що порушуються: кримінальні – злочини, покарання за які відбувається згідно положень КК України (крадіжки майна та ресурсів організації, шахрайства як в середині організації, так і працівників по відношенню до клієнтів); адміністративні (дисциплінарні) – адикції працівників, що мають негативні економічні та соціально-психологічні наслідки для організації та масові прояви нехтування вимог внутрішнього порядку та трудової дисципліни; внутрішньоорганізаційні – порушення норм корпоративної культури, традицій; морально-естетичні – девіації обумовлені розладами особистості окремих працівників («отруйні співробітники») тощо. Крок до розуміння сутності та соціологічної інтерпретації працівників із ментальними проблемами як організаційних девіантів був зроблений авторами в одній з попередніх публікацій (див. докладніше 10).

Кожна група девіантів в організації заслугове на глибокий аналіз та розгляд у межах окремих досліджень, однак, зрозуміло, що вони є деталями одного «пазлу», що відображає актуальні проблеми менеджменту на усіх напрямках роботи з персоналом. У цьому аспекті вкрай гостро постає потреба у вивченні феномену «білокомірцевої» злочинності, тобто злочинів, які скоюють політики, високопосадовці та представники топ-менеджменту компаній. З огляду на проблему нашого дослідження, ми акцентуємо увагу саме на злочинах керівників (менеджерів) організацій. Ці суб'єкти використовують високий статус та необмежений доступ до фінансових ресурсів організації для власної вигоди і збагачення. Як ми зазначали вище, саме ці девіації можуть стати причиною загибелі організації. Фахівці називають декілька найпоширеніших видів «білокомірцевих» злочинів: «шахрайство в сфері економіки, хабарництво, промислове шпигунство, несплата податків, хибне банкрутство, підробка документів, печаток, підписів, службова недбалість тощо» [11]. «Білокомірцеві» злочини відрізняються високою латентністю, невідворотністю та масштабністю негативних наслідків. Слід зазначити, що цей вид організаційної девіації характеризується інтелектуальністю, гарною спланованістю та технологічністю. Чаплик М.М., який вивчає феномен кіберзлочинності, зазначає: «Кіберзлочини приваблюють «білих комірців» анонімністю, складністю їхнього розкриття тощо. «Білокомірцеві» злочинці можуть вчиняти традиційні економічні злочини за допомогою технічних пристроїв та віртуальної мережі. Також «білі комірці» можуть вчиняти й кіберзлочини або імітувати роль «жертв» кіберзлочинів із метою приховування власне «білокомірцевих» правопорушень» [7, с. 86]. Це дає підстави говорити про важливість не тільки створення дієвої стратегії менеджменту персоналу, в основі якої є заходи з ідентифікації девіантів та своєчасної профілактики й адекватного реагування на порушення норм організації, але і впровадження системи моніторингу та прозорого контролювання на усіх рівнях управлінської структури.

Висновки. Таким чином, організаційні девіації слід розглядати як систему девіації локалізовану межами організації, що має притаманні їй елементи і реалізується у різних формах. Усі вони мають відповідні несприятливі наслідки для компанії і свідчать про певні вади менеджменту. Знизити кількість зловмих намірів та реалізованих спроб нанести шкоду організації з боку співробітників можна шляхом, по-перше, налагодження ефективної системи контрольних заходів із належним інформуванням усіх її учасників, по-друге, реалізацією стратегії залучення персоналу до

розв'язання проблем організації й, відповідно, підвищення рівня їх відповідальності за виконання власних професійних завдань і загальних успіхів компанії. І, якщо перше завдання має суто адміністративний механізм реалізації, то другий напрямок стосується кадрової політики в цілому та конкретних менеджерських практик, спрямованих на формування відповідної корпоративної культури (нетерпимість до проявів девіацій, традиції взаємодопомоги, довірливі стосунки тощо), високої залученості, згуртованості і лояльності співробітників, зокрема. В умовах загального спрямування на підвищення гнучкості та мобільності організаційних структур, коли працівникові надається більше свободи й можливостей для реалізації професійних завдань, важливо «не загубити» людину. Важливо долучати її до різних аспектів життя-забезпечення організації (зокрема прозорих контрольних програм) і, таким чином, підвищувати особисту відповідальність і лояльність до компанії, створивши комфортне середовище і закріпивши відповідні норми (традиції) організаційної культури.

Перспективним напрямом досліджень, на наш погляд, має стати визначення шляхів удосконалення системи менеджменту організації у напрямку своєчасного виявлення девіантів та попередження ризиків і загроз, розробка плану роботи з персоналом із підвищення відповідальності та реалізації програми відкритого й прозорого контролю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герасіна Л. М. Проблеми девіантної поведінки в контексті соціологічного виміру. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. № 7. С. 209–224.
2. Гераськіна О. С. Теоретична модель девіантної поведінки в організації. *Габітус*. Вип. 4. 2017. С. 26–30.
3. Робота з персоналом організацій: навч. посіб. / за ред. І. П. Руценка. Харків : Видавництво «Форт», 2013. 460 с.
4. Руценко І. П. Загальна соціологія : підручник. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. 524 с.
5. Руценко І. П. Соціологія злочинності. Харків : Видавництво національного університету внутрішніх справ, 2001. 370 с.
6. Чаплик М. М. Кримінальні практики як засіб соціальної мобільності. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 33. С. 83–87. URL: <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1050> (дата звернення: 15.07.2022).
7. Чаплик М. М. Український вимір кіберзлочинності крізь призму окремих типів кіберзлочинців. *Габітус*. 2020. № 11. С. 83–87. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.14> (дата звернення: 15.07.2022).
8. Чаплик М. М. «Білокомірцева» злочинність у «кримінальному суспільстві»: проблеми соціологічного аналізу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія,*

теорія, методи. 2014. № 1101. Вип. 32. С. 180–184. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhISD_2014_1101_32_31 (дата звернення: 15.07.2022).

9. Каваиола Алан А., Лавендер Нейл Дж. Ядовитые сотрудники: коллеги, которые отравляют нам жизнь. Ростов н/Д: «Феникс», 2005. 272 с.

10. Бутиліна О., Філенко О. Персонал з ментальними проблемами як об'єкт соціологічного ана-

лізу. *SOCIOПРОСТІР* : міждисциплінарний електронний збірник наукових праць з соціології та соціальної роботи. 2021. № 10. С. 37–42. URL: <https://doi.org/10.26565/2218-2470-2020-10-04> (дата звернення: 15.07.2022).

11. «Білокомірцеві» злочини. URL: <https://juresprudence.com.ua/bilokomirtsevi-zlochyny/> (дата звернення: 15.07.2022).

ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОГО АНАЛІЗУ КОМУНІКАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СОЦІАЛЬНИХ ОНЛАЙН-МЕРЕЖ PROBLEMS OF STRUCTURAL AND FUNCTIONAL ANALYSIS OF THE COMMUNICATIVE POTENTIAL OF SOCIAL ONLINE NETWORKS

Цифровізація та віртуалізація сучасного суспільства актуалізує вивчення соціальних онлайн-мереж як невід'ємної складової соціальної дійсності. Стираючи межі між традиційним і віртуальним комунікативним простором, вони володіють величезним ресурсом для розвитку нових взаємовідносин, доступу до масивів різноманітної інформації. Розмаїття віртуальних соціальних мереж і функціональне призначення є свідченням наявності безлічі чинників, що детермінують об'єднання людей у віртуальні спільноти, а також суттєвого переліку функцій, які вони виконують у сучасному інформаційному суспільстві.

Віртуальні соціальні мережі є поліфункціональним простором, що здатен створювати тип комунікації, якому властиві як ознаки традиційних зв'язків, так і специфічні риси. Такі, як наявність специфічного взаємозв'язку між позиціями комунікантів залежно від цілей побудови мережі, гнучка система організації і контролю, відносна децентралізація, рівноправна участь комунікантів у генеруванні і поширенні контенту, динамічність тем для обговорення в окремому сегменті інформаційного простору, опис позиції комунікантів за допомогою атрибутів, взаємозалежність їх реального та віртуального образу, можливість обміну «соціальною валютою» та ін.

Визначення комунікативного потенціалу соціальних онлайн-мереж як динамічно змінної сукупності кількісно-якісних характеристик визначати їх евристичні можливості. Структурним складовим цього потенціалу є розвинені й постійно оновлювані внутрішні можливості (зокрема, як самих комунікантів, так і засобів комунікації), функцій, цінностей, поведінкових та інших ресурсів, комунікативної інфраструктури, що можуть бути використані для управління комунікативним процесом.

Однією з провідних проблем вивчення комунікативного потенціалу віртуальних соціальних мереж є стрімке збільшення їх числа, поширення другосортного контенту, поява нової ієрархії статусно-рольових позицій учасників мережевого спілкування, повсякчасна заміна реальної комунікації віртуальною, «вибух» ботів і т. ін.

Ключові слова: традиційні і віртуальні комунікації, Інтернет-простір, віртуальні

соціальні мережі, комунікативний потенціал, структурно-функціональний аналіз.

The digitalization and virtualization of modern society actualizes the study of social online networks as an integral part of social reality. Erasing the boundaries between traditional and virtual communication space, they have a huge resource for the development of new relationships, access to arrays of diverse information. The variety of virtual social networks and functional purpose are evidence of the presence of many factors that determine the association of people in virtual communities, as well as a significant list of functions they perform in the modern information society.

Virtual social networks are a multifunctional space capable of creating a type of communication that is characterized by both signs of traditional connections and specific features. Such as the presence of a specific relationship between the positions of communicants depending on the goals of building a network, a flexible system of organization and control, relative decentralization, equal participation of communicants in the generation and distribution of content, the dynamism of topics for discussion in a separate segment of the information space, the description of the position of communicators using attributes, the interdependence of their real and virtual image, the possibility of exchanging social currency, etc.

Determination of the communicative potential of social online networks as a dynamically changing set of quantitative and qualitative characteristics to determine their heuristic capabilities. The structural components of this potential are developed and constantly updated internal capabilities (in particular, both of the communicants themselves and the means of communication), functions, values, behavioral and other resources, communication infrastructure that can be used to manage the communication process. One of the leading problems in studying the communicative potential of virtual social networks is the rapid increase in their number, the spread of second-rate content, the emergence of a new hierarchy of status and role positions of participants in network communication, the constant replacement of real virtual communication, the "explosion" of bots, etc.

Key words: traditional and virtual communications, Internet-space, virtual social networks, communication potential, structural and functional analysis.

УДК 316.772.3:004.738.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.7>

Калашнікова Л. В.

д. соціол. н., доцент,
професор кафедри соціології
та масових комунікацій
Криворізький державний
педагогічний університет

Безуглова В. Д.

аспірантка 1-го навчання за
спеціальністю 054 – Соціологія
кафедри соціології
та масових комунікацій
Криворізький державний
педагогічний університет

Вступ. Однією з провідних проблем розробки теоретико-методологічних підходів до аналізу соціальних онлайн-мереж є вкрай висока динамічність їх появи, масштабування і проникнення у повсякденне життя представників різних верств населення, груп інтересів тощо. Як наслідок, ускладнюються і розширюються їх функції, а відтак зростає і комунікативний потенціал, як сукупність засобів, джерел, можливостей, що можуть бути використані

у разі необхідності для досягнення конкретної мети учасниками комунікативного процесу.

За результатами щорічного глобального дослідження стану діджитал-сфери на початок 2022 р. загальна кількість користувачів соціальних онлайн-мереж становила 4,62 млрд осіб (58,4% від загальної чисельності населення планети), за період 2020–2021 р. цей показник зріс більш, ніж на 23,3% порівняно з доковідним періодом 2019 р. Щосекунди кількість

користувачів соціальних онлайн-мереж у світі зростає на 13 осіб. У рейтингу найпопулярніших соціальних онлайн-мереж виокремлено WhatsApp (15,7% користувачів Інтернету), Instagram (14,8%), Facebook (14,5%) [9].

В Україні показник охоплення населення становить 31,1 млн користувачів, а це 71,8% від загальної чисельності населення країни. Приріст аудиторії інтернет-користувачів на період 2021–2022 рр. складає 526 тис. осіб (+1,7% користувачів за рік, відповідно). Обсяг користувачів соціальних онлайн-мереж сягає 28,0 млн осіб, при тому, що їх кількість зросла за останній рік на 2,3 млн осіб (+8,9%). 3-поміж соціальних онлайн-мереж українці віддають перевагу Facebook (59,2%), Pinterest (13,7%), Instagram (9,18%), Youtube (7,1%), Twitter (5,6%) та ін. [10].

Віртуальні соціальні мережі є сучасним універсальним засобом соціальної взаємодії. Для них властиві як низка характеристик традиційних соціальних мереж, так і можуть бути виокремлені власні ексклюзивні характеристики. З огляду на масштаби охоплення користувачів Інтернету, які зареєстровані принаймні в одній соціальній онлайн-мережі, а подекуди у кількох одночасно, варто детально вивчати їх комунікативний потенціал з метою управління комунікативним процесом на рівні усіх об'єктів і суб'єктів віртуальної взаємодії.

Тож, виходячи з актуальності, **метою даної статті** є означення сутності комунікативного потенціалу віртуальних соціальних мереж й аналіз його складових та їх функціонального призначення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше термін «соціальні мережі» до наукового обігу було введено у 1954 р. соціологом манчестерської школи Дж. Барнсом у праці «Class and Committees in a Norwegian Island Parish». Під цим поняттям він розумів соціальну структуру, яка складалася із множини індивідуальних чи колективних агентів (вузлів) і взаємовідносин між ними [7]. Для візуалізації соціальних мереж Дж. Барнс запропонував використовувати соціограми. Ця ідея стала підґрунтям методології мережевого аналізу, що активно застосовується сьогодні для вивчення масштабів і характеру взаємодії між користувачами Інтернету.

Значного поширення і закріплення у суспільстві термін «соціальні мережі» набув на початку 2000-х рр., коли став використовуватися для означення інтернет-комунікації в LinkedIn, MySpace і Facebook, які поклали початок масовій популярності соціальних онлайн-мереж [5]. На сьогодні в соціологічній літературі існують різні підходи до вивчення соціальних мереж та їх комунікативного потенціалу. Розглянемо деякі з них більш детально.

Науковець С. Івашнова визначає соціальні мережі як віртуальну платформу для спіл-

кування, налагодження й підтримки контактів з однодумцями, які здійснили попередню реєстрацію [2]. Схожої думки дотримуються Д. Бойд та Н. Елісон, які розуміють під соціальними мережами – інтерактивний інтернет-майданчик з цілою низкою структурних компонент, провідними серед яких є: обов'язковість побудови спеціального онлайн-резюме, що включає детальну інформацію про користувачів певної мережі (інтереси, стать, географічне розташування тощо); можливість створювати міні-мережі у середині основної за рахунок реалізації взаємодії з віртуальними друзями, обміну контентом тощо; вільний або частковий доступ до власних ресурсів та профілів інших користувачів онлайн-мережі [8].

На противагу цим визначенням М. Хайкін і А. Крутик зауважують, що соціальна онлайн-мережа є особливим симбіозом соціальних та технічних інструментів. При цьому її технічне програмне забезпечення виступає необхідним засобом вирішення соціальних завдань. Саме тому, доцільно визначати соціальні мережі як особливу, специфічну конкретну форму соціально-орієнтованих Інтернет-технологій [8].

Аналізуючи наявне розмаїття соціальних мереж в Інтернеті, А. Турчин виокремив провідні їх функції і здійснив досить вичерпану систематизацію за цим критерієм:

- комунікація (ВКонтакте, Facebook та ін.);
- обмін медіаконтентом (Instagram, YouTube і т. д.);
- ведення переговорів, колективне обговорення (Quora, Reddit тощо);
- створення і публікація авторського тексто-медійного контенту (Blogger, Twitter та ін.);
- формування соціальних закладок – сервіси, де користувач збирає контент до особистісної бібліотеки, на яку можуть підписуватись інші учасники (Pinterest, Flipboard і т. ін.);
- категоризація інтересів – сервіси, де відбувається автоматичний добір «друзів» залежно від інтересів кожного, подекуди у форматі професійного спілкування (Goodreads, Friendster та ін.) [4].

Слід відмітити, що поза увагою А. Турчина залишилися такі функції, як рекреації і дозвілля (Cisco Eos, World of Warcraft, Lineage II, Dota 2, Miniclip), кооперації (груповий блогінг, Вікіпедія), а також самопрезентації (особистісні профілі) й соціалізації (система «друзів» та «груп інтересів»). Тож вважаємо за потрібне доповнити означену вище класифікацію означеними функціями і відповідними різновидами соціальних онлайн-мереж, що відповідають за їх виконання.

Узагальнюючи, зазначимо, що існування великої кількості можливих класифікацій соціальних онлайн-мереж є свідченням наявності безлічі чинників, що детермінують об'єднання

людей у віртуальні спільноти, а також суттєвого переліку функцій, які вони виконують у сучасному інформаційному суспільстві.

Попри наявну поліфункціональність соціальних онлайн-мереж їх головною функціональною ознакою є саме здатність реалізовувати комунікацію, а також сприяти задоволенню соціальних потреб різних груп людей, що є учасниками мережевого спілкування. Така Інтернет-взаємодія має безліч особливостей, що дозволяє виокремлювати її з-поміж інших засобів обміну інформації. У той час як до специфічних рис належить наявність різноманіття каналів передачі та взаємозамінність альтернативних каналів переміщення інформації у ситуації «порушення» комунікативного ланцюга [3]. Процедура заміни реалізується за рахунок використання різних інструментів, які сприяють фокусуванню уваги на конкретній мережі. Завдяки соціальним платформам можна створювати та поширювати великі за обсягом масиви різного роду інформації, адже головною їх перевагою є доступність широкому загалу користувачів [11].

Саме тому, не менш актуальним нам видається розгляд класифікації соціальних мереж, яка запропонована Г. Градосельською. На її думку, соціальна мережа – це простір, в якому незалежні групи людей можуть вступати у взаємовідносини одна з одною. Провідними ознаками функціонування соціальних мереж є велика чисельність учасників, а також умовних зв'язків, які вони утворюють. Отже, вона розмежовує соціальні мережі за комунікативною значимістю, виокремлюючи такі чотири типи: з високою домінантністю та високою комунікативністю; з високою комунікативністю і низькою домінантністю; з низькою комунікативністю і низькою домінантністю; з низькою комунікативністю і високою домінантністю. Перший тип мереж характеризується активним рухом від центру, де зосереджено ядро активних учасників, до периферії, другий – рівномірною кількістю взаємо направлених зв'язків. Третій тип не має усталених зв'язків, оскільки вони знаходяться в постійному дифузійному стані. Йому на противагу існує четвертий тип, для якого характерні сталі нерозривні зв'язки у конкретних угрупованнях [1].

З огляду на процеси тотальної глобалізації, цифровізації та віртуалізації сучасного суспільства комунікативний потенціал соціальних мереж слід визначати як динамічну змінну сукупність їх кількісно-якісних характеристик, що визначають евристичні можливості для реалізації інформаційно-комунікативної діяльності. Цей потенціал є розвиненою й постійно обновлюваною системою наявних внутрішніх можливостей (зокрема, як самих комунікантів, так і засобів комунікації), функцій, цінностей, поведінкових та інших ресурсів, комунікативної

інфраструктури, що можуть бути використані для управління комунікативним процесом на рівні конкретної особистості, соціальної групи, організації, інституції, суспільства в цілому як об'єктів і суб'єктів віртуальної взаємодії. Відповідно, комунікативний потенціал соціальних онлайн-мереж передбачає наявність віртуального простору, а також присутність в ньому об'єктів та суб'єктів інформаційно-комунікативного впливу. Його зміни детерміновані розширенням спектру комунікативних дій, зростанням числа учасників мережевої взаємодії, їх персональними комунікативними можливостями.

Формування медіацентричного соціуму, члени якого одночасно включено до чисельних соціальних мереж, визначає перебіг соціально-економічних, політичних, соціокультурних зрушень. Оскільки комунікативні дії в мережі впливають не лише на структуру взаємодії у віртуальному, а й реальному соціальному світі. Комунікативний потенціал соціальних онлайн-мереж впливає на характер самоорганізації та саморозвитку учасників взаємодії, входить до структури їх ментального простору, виражаючи ставлення до соціальної дійсності, здатність адаптуватися до її змін.

Ступінь сформованості та можливості росту комунікативного потенціалу визначаються різновидом і відповідним функціональним призначенням конкретної соціальної мережі. Реалізується він впродовж шести етапів комунікації: продукування інформації, ознайомлення з нею, вияв реакції («вподобайки»), дописування (коментарі, рекомендації), формування думки, дія.

На розвиток комунікативного потенціалу впливає низка таких об'єктивних і суб'єктивних чинників. У першу чергу, йдеться про зовнішні загальносвітові тенденції інформатизації та цифровізації усіх сфер суспільного буття, динамічність соціокультурних трансформацій, постійне прагнення людства до оновлення, кількісне та якісне оформлення аудиторії мережі, доступ до комунікації у кризових умовах (Covid-2019, військові дії тощо). Проте не слід забувати і про внутрішні соціально-економічні, політичні, регіональні реалії, які визначають можливості розвитку комунікативного потенціалу на рівні конкретної держави, територіальної спільноти, професійної групи, соціальної організації, тощо. Щодо суб'єктивних чинників слід означити наявність знань, ціннісних настанов, умінь, навичок віртуальної комунікації, бажання брати участь в узгодженій спільній діяльності з іншими учасниками соціальної онлайн-мережі.

Таким чином, з огляду на роль і місце соціальних онлайн-мереж у нашому сучасному житті їх комунікативний потенціал є певним ресурсом для задоволення інформаційно-комунікативних потреб як особистості, так

і суспільства в цілому, а також відображення накопиченого досвіду соціальної комунікації, соціального капіталу суспільства щодо можливості його розвитку у технічній, економічній, політичній, соціокультурній сферах з використанням інформації та її виробництва соціальними суб'єктами у віртуальному просторі.

Комунікативний потенціал соціальних онлайн-мереж може бути означений завдяки кількісним (охоплення аудиторії комунікантів, середня кількість взаємодій на одиницю часу і т. ін.) й якісним (ефективність комунікації, швидкість передачі інформаційного повідомлення, його якість, повнота, доступність та сукупність видозмін, тощо) характеристикам.

Провідними характеристиками соціальних онлайн-мереж з огляду на їх комунікативний потенціал є:

- наявність специфічного взаємозв'язку між позиціями комунікантів, об'єктів чи подій залежно від цілей побудови мережі;
- гнучка система організації і контролю, відносна децентралізація;
- комунікація будується за принципом партисипативності (рівноправної участі комунікантів у генеруванні і поширенні контенту, що має соціальну значимість);
- динамічність тем для обговорення в окремому сегменті інформаційного простору;
- опис позиції акторів за допомогою атрибутів;
- динамічність характеру та інтенсивності зв'язків між користувачами (поширення контенту залежить від наявних соціальних зв'язків комунікантів – система «друзів», «ком'юніті»);
- взаємозалежність реального та віртуального образу актора; присутність пошукової системи комунікантів (за ім'ям, місцем проживання, навчання чи роботи, датою народження тощо);
- можливість обміну контентом чи коментарями («лайками», репостами) до нього;
- здатність до розширення контактів з огляду на наявні реальні дружні, родинні зв'язки чи схожість інтересів;

– можливість управління внутрішніми налаштуваннями конфіденційності.

В основі даної моделі комунікації лежить універсальний механізм, що відбиває структуру будь-якої комунікації. Вона включає в себе учасників комунікації, чинники, які суттєво впливають на її ефективність, і кінцевий результат. Адресант (комунікатор) ініціює комунікацію, використовуючи визначені, заплановані комунікативні підходи. У той час як адресат (реципієнт), об'єкт/суб'єкт комунікації має комунікативні очікування отримати інформаційне повідомлення. В якості адресантів і адресатів можуть виступати окремі користувачі мережі, групи користувачів або маси. Тим самим, організовуючи міжособистісну, групову чи масову комунікацію в мережі. Повідомлення містить вербальні/невербальні засоби, характеризується наявністю змістовного значення і передається через наявні канали комунікації.

Віртуальні соціальні мережі створюють тип комунікації, який хоча і має ознаки традиційних зв'язків, але не є прямим продовженням, оскільки реалізуються у віртуальному комунікативному просторі. На нашу думку, представлений механізм демонструє взаємозв'язок комунікативного процесу у традиційних соціальних мережах та онлайн-мережах, адже ключовими елементами обох є виконання конкретної дії по відношенню до наявного інформаційного ресурсу. На першому етапі з'являється нова інформація (йдеється, у першу чергу, про профільований контент користувачів мережі) від адресанта, після чого відбувається ознайомлення з нею. Особливістю цього етапу є децентралізована поява контенту від різних анонімних користувачів, у той час як в традиційних засобах масової комунікації цей процес цілеспрямований, контрольований, авторський, професійний. Окремо слід наголосити увагу на появі феномену блогерства як напрямку альтернативної журналістики.

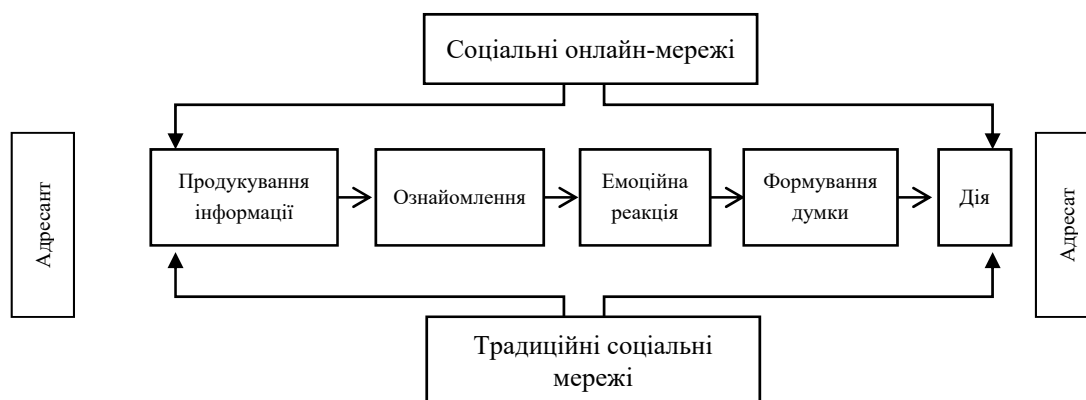

Рис. 1. Порівняння механізмів реалізації комунікації у традиційних та віртуальних соціальних мережах

На другому етапі, після вивчення інформації користувач зіставляє її зі своїми внутрішнім відчуттям, а потім починає певним чином на неї реагувати: ставить «вподобайку», поширює, коментує або просто ігнорує. Ці реакції можуть проявлятися як самостійно, так і в поєднанні одна з іншою. Соціальні мережі, засновуючись на відгуках, генерують подібні рекомендації для участі в комунікативному процесі. Через деякий час на сторінці користувачів буде з'являтися контент подібний до попереднього. Публічний відкритий вияв емоцій або можливість самопрезентації стають вихідною точкою для функціонування мережі акторів. Оскільки формуються мікрогрупи комунікантів з близькими цінностями, світоглядом, ідеями, ідеалами і як наслідок близьким комунікативним кодом. Відповідно, відбувається процедура профілізації користувачів для оптимізації процесу вирішення прикладних задач за допомогою соціальних мереж.

Завершальний етап – це, безпосередньо, результат комунікативного впливу, тобто дія адресата. Інакше кажучи, досягнення мети онлайн-взаємодії.

Механізм реалізації комунікації у традиційних та віртуальних соціальних мережах майже ідентичний. Проте на нинішньому етапі розвитку соціальних онлайн-мереж, вони за своїми масштабами поширення і функціональним призначенням суттєво випереджають традиційні соціальні мережі. Разом з тим спостерігається їх інтеграція, з'являються конвергентні соціальні мережі, які поєднують традиційні моделі комунікації з новими мережевими. Якісний контент, враховуючи закономірності сприйняття інформації, стає «вірусним» за рахунок використання різних форм ретрансляції (репости, відмітки тощо), що суттєво розширює комунікативний потенціал соціальних онлайн-мереж з огляду на можливість інтерпретації, переосмислення та подальшого поширення контенту. Доступ до мережі, визначений рівень цифрової грамотності потенційних мережеских комунікантів стали новими ознаками соціальної стратифікації у сучасному суспільстві.

Другою відмінністю є те, що в Інтернеті превалює анонімне спілкування, тому не завжди соціальний статус користувача визначає його поведінку. З іншого боку, слід наголосити на самовідтворенні комунікації у соціальних онлайн-мережах, адже вона не просто виникає при будь-якій соціальній взаємодії, а комунікує «сама на себе». Іншими словами, реципієнт інформаційного повідомлення є одночасно його інтерпретатором і рівноправним автором повідомлення про повідомлення, ставлячи «вподобайку», поширюючи, коментуючи або просто ігноруючи його.

Третьою відмінною рисою є те, що у соціальних онлайн-мережах існує специфічна мова

невербальної комунікації за допомогою мемів, емодзі, сленгу, піктограм тощо. Комунікація за допомогою таких культурних кодів подекуди породжує комунікативні конфлікти між представниками різних поколінь.

Четвертою відмінною рисою є те, що соціальні онлайн-мережі стали найвпливовішим засобом передачі інформації. Перш за все, це пов'язано зі зміною статусної позиції споживача інформації з суто пасивної на активну. Адже зараз користувач не лише ознайомлюється з певним контентом, а у переважній більшості випадків усіяко взаємодіє з ним – висловлює свою емоційну реакцію, коментує, перетворює, поширює тощо. З іншого боку, швидкість поширення інформації у соціальних онлайн-мережах в рази більша, ніж у традиційних. Оскільки, кожен з учасників взаємодії має подекуди декілька сторінок і профілів у різних мережах одночасно, що, у свою чергу, суттєво прискорює процес передачі контенту.

П'ята відмінна риса детермінована тим, що в окремих соціальних онлайн-мережах до сьогодні ще й досі відсутні нормативні обмеження щодо здійснення комунікації, а відтак і санкції у разі їх недотримання. Відповідно, це засвідчує їх часткове або лише формальне інституціональне закріплення, а також суттєво спрощує здійснення різного роду маніпуляцій. Проте слід зазначити, що на тлі зниження рівня довіри до традиційних засобів масової комунікації, суттєво підвищилася роль соціальних онлайн-мереж, яким реципієнти довіряють значно більше. Причиною тому є інтерактивність функціонування останніх, їх можливість створювати двосторонні комунікації у різних аспектах взаємодії між адресантом і адресатом.

Шоста відмінність пов'язана із розширенням аудиторії на рахунок спонтанних періодів зі стрічки «друзів», підвищеною роллю репутаційної та іміджевої складової для адресанта, а також можливістю монетизації комунікації в соціальних онлайн-мережах. Означені цілі та інструменти їх реалізації для різних соціальних онлайн-мереж суттєво різняться відповідно до цільової аудиторії і основних завдань комунікації.

Висновки. Узагальнюючи, зазначимо, що соціальні онлайн-мережі сьогодні є невід'ємною частиною нашого життя. Стираючи межі між традиційним і віртуальним комунікативним простором, вони володіють величезним ресурсом для розвитку нових взаємовідносин, доступу до масивів різноманітної інформації.

Віртуальні соціальні мережі – це поліфункціональна загальнодоступна онлайн-платформа, яка спрямована на підтримку віртуальних контактів між комунікантами, обмін соціальним досвідом і вирішення низки важливих комунікативних завдань, зокрема можливість отримати відповідь на запит у режимі реального часу, підтримку віртуальних взаємозв'язків між різними

ланками суспільства, оперативне розповсюдження інформації, формування громадської думки і сучасного інформаційного простору в цілому. Її комунікативний потенціал є динамічною системою наявних внутрішніх можливостей, функцій, цінностей, поведінкових та інших ресурсів, комунікативної інфраструктури, що можуть бути використані для управління комунікативним процесом.

Застосування методу структурно-функціонального аналізу для вивчення комунікативного потенціалу віртуальних соціальних мереж дозволило системно проаналізувати складові його структури й визначити їх функціональне призначення. Зокрема, йдеться про виокремлення його якісних та кількісних характеристик, рівнів прояву, зовнішніх і внутрішніх детермінант. Превагою використання даного методу є можливість визначення ролі кожного зі взаємодіючих складових і здійснення передбачення щодо управління ними.

З огляду на сучасні тенденції розвитку віртуальних соціальних мереж, а саме стрімке збільшення числа соціальних мереж, поширення другосортного контенту (безглузді відео, меми і фейки), гонитва за «соціальною валютою» («лайки», репости і коментарі), нова ієрархія статусно-рольових позицій учасників мережевого спілкування, заміна реальної комунікації віртуальною, «вибух» ботів і т. ін., визначають нові напрями вивчення їх комунікативного потенціалу. Зокрема, визначення індивідуального внеску конкретного комуніканта у формування комунікативного потенціалу соціальної онлайн-мережі, виходячи зі ступеня його активності, функціональної позиції в її структурі. Тобто, визначення характеру й інтенсивності взаємозв'язку між комунікативним потенціалом і комунікативними діями об'єктів і суб'єктів взаємодії, що реалізується у межах віртуального інформаційного простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Градосельская Г. В. Социальные сети : обмен частными трансферами. *Социологический журнал*. 1999. № 1/2. С. 156–163.
2. Івашнова С. В. Використання соціальних сервісів та соціальних мереж в освіті. *Наукові*

записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Сер. : Психолого-педагогічні науки. 2012. № 2. С. 15–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzspp_2012_2_5 (дата звернення: 19.02.2022).

3. Назарчук О. В. Мережеве суспільство та його філософське осмислення. *Питання філософії*. 2008. № 7. С. 67–74.

4. Турчин А. В. Класифікація соціальних мереж. *Актуальні задачі та досягнення у галузі кібербезпеки* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 23–25 листопад 2016 р.). Кропивницький : КНТУ, 2016. С. 206. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84825408.pdf> (дата звернення: 27.12.2021).

5. Фісенко Т. Дослідження соціальних інтернет-мереж у працях зарубіжних вчених у 1930–2000 рр.: комунікативний вимір. *Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД* : матеріали I Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 26–28 лютого 2012 р.). Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 260–262. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/682> (дата звернення: 16.01.2022).

6. Хайкин М. М., Крутик А. Б. Социальный капитал и социальные сети. *Вестник ЮУрГУ. Серия «Экономика и менеджмент»*. 2014. Т. 8. № 1. С. 85–92. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-kapital-i-sotsialnye-seti/viewer> (дата обращения: 16.04.2022).

7. Barnes J. A. Class and Committees in a Norwegian Island Parish. *Human Relations*. 1954. № 7. P. 39–58. URL: <http://garfield.library.upenn.edu/classics1987/A1987H444400001.pdf> (date of access: 15.01.2022).

8. Boyd D., Ellison N. Social network sites: definition, history, and scholarship. *IEEE Engineering Management Review*. 2010. Vol. 38. Issue 3. P. 16–31. URL: <https://doi.org/10.1109/emr.2010.5559139> (date of access: 21.07.2022).

9. Kelm S. Digital 2022: Global overview report. 26 January 2022. URL : <https://datareportal.com/reports/digital-2022-global-overview-report> (date of appeal: 05.04.2022).

10. Kelm S. Digital 2022: Ukraine. 15 February 2022. URL : <https://datareportal.com/reports/digital-2022-ukraine> (date of appeal: 05.04.2022).

11. Misra A. K., Sharma A., Shukla J. B. Stability analysis and optimal control of an epidemic model with awareness programs by media. *Biosystems*. 2015. Vol. 138. P. 53–62. URL: <https://doi.org/10.1016/j.biosystems.2015.11.002> (date of access: 21.07.2022).

ЗЛОЧИННІСТЬ ТА СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ В УМОВАХ АНОМІЇ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

CRIME AND SOCIAL MOBILITY IN CONDITIONS OF ANOMIE: SOCIOLOGICAL ANALYSIS

Статтю присвячено висвітленню особливостей соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки у суспільстві, яке знаходиться у стані аномії. В якості прикладу такого суспільства було обрано український соціум кінця ХХ століття. Розглянуто особливості соціальної мобільності окремих соціальних груп та індивідів в умовах соціальної аномії та суспільної дезорганізації шляхом використання злочинної поведінки. Зокрема, розглядається соціальна мобільність соціальних груп та окремих індивідів, які не були пов'язані з кримінальними практиками, але в умовах руйнування звичного соціального порядку почали використовувати їх у якості поведінкових патернів. Особливої уваги приділено економічним передумовам, які детермінували соціальну мобільність як криміналітету, так і представників інших соціальних груп, які залучилися до кримінальних практик в умовах соціальної аномії, та використовували злочинну поведінку у якості каналу соціальної мобільності. Зазначено, що кримінальна поведінка відкрила шлях для збагачення окремих індивідів та соціальних груп, які згодом використали його для подальшої висхідної мобільності у легальній сфері людської життєдіяльності. У процесі переходу від соціалізму до капіталізму відбулося стрімке майнове розшарування та з'явився прошарок нових власників засобів виробництва, до складу якого потрапили й представники криміналітету. Розглядаються окремі траєкторії соціальної мобільності представників організованих злочинних груп у досліджуваний період. Зазначається, що в силу низки причин не всі кримінальники, а лише окремі представники криміналітету, перш за все, лідери окремих злочинних угруповань діставалися до високих щаблів у висхідній соціальній мобільності. Водночас зазначено, що використання злочинної поведінки призводило до переміщення індивідів не лише у висхідному, а й у низхідному напрямку в соціальній ієрархії. З'ясовано, представники яких саме соціальних груп найбільш активно та масово залучалися до кримінальних практик. Розглядаються причини, які обумовлювали вибір представниками даних соціальних груп, які до цього не були пов'язані з криміналітетом, саме злочинної поведінки у якості найбільш прийнятної в умовах соціальної аномії.

Ключові слова: злочинність, організована злочинність, злочинна поведінка, соціальна мобільність, канали соціальної мобільності, аномія.

The article is devoted to highlighting the features of social mobility with the help of criminal behavior in a society that is in a state of anomie. The Ukrainian society of the end of the 20th century was chosen as an example of such a society. The peculiarities of social mobility of certain social groups and individuals in conditions of social anomie and social disorganization through the use of criminal behavior are considered. In particular, the social mobility of social groups and individual individuals who were not associated with criminal practices, but in the conditions of destruction of the usual social order, began to use them as behavioral patterns, is considered. Particular attention is paid to the economic prerequisites that determined the social mobility of both criminality and representatives of other social groups who engaged in criminal practices in conditions of social anomie and used criminal behavior as a channel of social mobility. It is noted that criminal behavior opened the way for the enrichment of certain individuals and social groups, who later used it for further upward mobility in the legal spheres of human activity. In the process of transition from socialism to capitalism, there was a rapid property stratification and a layer of new owners of the means of production appeared, which included representatives of crime. Separate trajectories of social mobility of representatives of organized criminal groups in the studied period are considered. It is noted that due to a number of reasons, not all criminals, but only individual representatives of criminality, first of all, leaders of individual criminal groups, reached high levels of upward social mobility. At the same time, it is noted that the use of criminal behavior led to the movement of individuals not only in the upward, but also in the downward direction in the social hierarchy. It was found out which social groups' representatives were most actively and massively involved in criminal practices. The reasons that determined the choice of representatives of these social groups, which were not previously associated with criminality, namely criminal behavior as the most acceptable in conditions of social anomie, are considered.

Key words: crime, organized crime, criminal behavior, social mobility, channels of social mobility, anomie.

УДК 316.444+316.624+316.758
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.8>

Чаплик М. М.

к. істор. н.,
доцент кафедри філософії та соціології
Мариупольський державний університет

Актуальність проблеми дослідження. Злочинність як соціальне явище, яке засуджується у суспільствах зі сталими соціальними нормами та карається згідно до діючого в них законодавства, в умовах соціальної аномії та суспільної дезорганізації може відігравати незвичну для себе роль. Зокрема вона може виступати у якості каналу соціальної мобільності.

У суспільствах, які перебувають у стані соціальної аномії та суспільної дезорганізації, на певний незначний період часу руйнуються

не лише соціальні норми, а й перегородки, які розділяють соціальні страти суспільства. Таким чином, створюються умови для зміни соціального статусу окремих індивідів та навіть соціальних груп.

Отже, розгляд злочинної поведінки у якості каналу соціальної мобільності у суспільствах, які перебувають у стані аномії та соціальної дезорганізації, становить певний інтерес з точки зору соціологічної науки. При цьому на окрему увагу заслуговує вивчення, яким чином

кримінальна поведінка сприяє проникненню окремих індивідів та соціальних груп крізь соціальні перегородки за таких умов.

Мета роботи: розгляд ролі злочинної поведінки у соціальній мобільності окремих індивідів та соціальних груп в умовах соціальної аномії.

Засновник теорії соціальної мобільності російсько-американський соціолог П. Сорокін зазначає, що «...накопичення багатств – один з самих простих та дієвих засобів соціального просування» [1, с. 403]. При цьому, на його думку, на перебування багатого людини на вершині соціальної піраміди не впливає те, яким чином вона заробила свої статки [1, с. 403].

Зокрема П. Сорокін зазначає, що «...якими б не були конкретні форми організацій, які «збагачуються» – землеволодіння чи комерція, виробництво автомобілів чи добування нафти, горна справа чи рибальство, спекуляція чи бандитизм, військовий грабунок, – відповідні їм групи, інститути та банди завжди виконували роль каналу підйому або падіння у вертикальній соціальній площині» [1, с. 401].

Схожу думку щодо ролі збагачення у соціальній мобільності висловлює англійський соціолог Е. Гідденс, який під терміном «соціальна мобільність» розуміє рух окремих індивідів та груп від одного соціоекономічного стану до іншого, за яким переміщуються вгору люди, «чия власність, доходи та статус зростають» [2, с. 268].

Крім того, П. Сорокін звертає увагу на «хаотичну та дезорганізовану вертикальну мобільність en masse», яка відбувається у періоди «анархії та великого безладу, коли вся соціальна структура порушена, а соціальні верстви у значному ступені дезінтегровані» [1, с. 379].

Окремим аспектам соціальної мобільності за допомогою протиправної поведінки приділено увагу в роботах соціологів (І. Рущенко, Є. Головаха, В. Волков, Я. Костюковський, С. Стефенсон та інші [3–7]), які досліджували соціально негативні явища та процеси на пострадянському просторі на зламі двох тисячоліть. Також певну увагу проблемі злочинності в українському суспільстві у зазначений період приділено кримінологами та юристами (Є. Зозуля, Н. Міняйло, М. Мірошниченко, П. Мельник та інші [8–10]). Разом з тим проблема соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки в умовах аномії не є достатньо дослідженою та, на нашу думку, потребує більшої уваги.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зазначити, що, на нашу думку, існує відмінність щодо особливостей соціальної мобільності соціальних груп та окремих індивідів за допомогою кримінальних практик у різних, з точки зору ставлення до соціальних норм, суспільствах, а саме: 1) у сталих з точки зору соціальних та правових норм суспільствах; 2) у суспільствах, які перебува-

ють у стані аномії та соціальної дезорганізації; 3) у суспільствах, які уражені насамперед корупцією, а також іншими видами протиправної поведінки, наприклад, у «кримінальних суспільствах» [11], захоплених державах, мафіозних державах тощо.

У даній роботі ми зосередимо свою увагу саме на особливостях використання окремими соціальними групами та індивідами злочинної поведінки в якості каналу соціальної мобільності в суспільствах, які перебувають у стані аномії.

В якості прикладу соціуму, який знаходиться у стані соціальної аномії, розглянемо українське суспільство кінця ХХ ст. У зазначений період, одночасно з державотворчими процесами, в українському суспільстві здійснювався перехід від планової до ринкової економіки, який, у свою чергу, відбувався на тлі правового вакууму. Тому не випадково вищезгаданий період також ще називають періодом неформальної економіки.

Перехід від соціалізму до капіталізму детермінував циркуляцію еліт, зміни у соціальній структурі та соціальній стратифікації суспільства, майнове розшарування населення та зубожіння значної його частини тощо. Водночас заволодіння економічними ресурсами у вигляді колишньої державної власності означало збагачення, а відтак і підвищення соціального статусу його нових власників.

Криміналітет був однією з тих соціальних груп, яка у числі перших включилася у процес захоплення державних активів та економічного збагачення. Окремі представники криміналітету швидше за інших зорієнтувалися у процесах, які відбувалися в суспільстві та намагалися приймати в них активну участь.

При цьому кримінальне збагачення в умовах соціальної аномії відбувалося по-різному. Серед окремих видів злочинної поведінки найбільше виділявся рекет (здирництво), який набув масового поширення внаслідок легалізації підприємницької діяльності при одночасній неврегульованості законодавства. Також мали місце й інші види кримінальної діяльності, наприклад, контрабанда, виробництво та торгівля забороненими товарами, торгівля людьми, шахрайство, розбої, пограбування, замовні вбивства, контроль за різними видами діяльності у сфері тіньової та нелегальної економіки тощо.

Через масовість явища організованої злочинності та значну кількість злочинних угруповань між представниками криміналітету відбувалися кримінальні війни, які з одного боку закінчувалися фізичним знищенням конкурентів по «кримінальному цеху», а з іншого боку призводили до укрупнення перемігших злочинних угруповань.

Також «вибування з гри» могло бути і випадку тривалого тюремного ув'язнення. Окремі учас-

ники тих подій отримували й довічне позбавлення волі, яке прийшло на зміну смертній карі, що діяла до 1997 року. Крім того, частина представників криміналітету намагалася виїхати за кордон та вивезти туди набуті злочинним шляхом кошти.

Кримінальне збагачення перемігших та зміцнених злочинних угруповань ставало можливим вже у вигляді захоплення більш крупних об'єктів, у тому числі і промислових підприємств. Водночас одна справа заволодіти торгівельним об'єктом, наприклад, ринком, а інша – заволодіти заводом. Очевидно, що криміналітет не володів виробничими, економічними, технічними, технологічними тощо знаннями та навичками. Відтак заволодівши підприємствами та їхніми активами він намагався їх розпродати та вивезти отримані кошти у більш безпечні місця, наприклад, за кордон [5, с. 233].

При цьому такий розпродаж активів підприємств міг носити відверто грабіжницький характер, коли, наприклад, обладнання підприємств розпродувалося за ціною металобрухту на ринку кольорових та чорних металів.

Крім того, зустрічалися й такі варіанти як заволодіння активами та власністю колишніх державних підприємств з метою подальшого отримання прибутку від їхнього використання. У такому разі злочинні угруповання потрапляли до сфери легальної економіки та потребували компетентних фахівців з виробництва та збуту продукції, юристів, економістів тощо. У зв'язку з цим, російський соціолог В. Волков слушно зауважив, що такі злочинні угруповання «стали жертвами власного успіху» [5, с. 233]. Адже зайшовши на «поле» легальної економічної діяльності ці нові власники засобів виробництва змушені були рахуватися як з жорсткими правилами ринкової економіки, так і з офіційним законодавством, яке в перехідних суспільствах, до яких у тому числі належав і український соціум, до того ж носило вибірковий характер.

Певний час впізнаваність та статус у злочинному світі допомагали представникам криміналітету здійснювати вгору на шляху кримінальної кар'єри. Водночас при переході до легальних сфер кримінальний бекграунд ставав своєрідною плямою в біографії та створював серйозні проблеми його власнику.

Таким чином, на більш високих рівнях висхідної соціальної мобільності лідери найбільш успішних в економічному відношенні злочинних угруповань змушені були відхрещуватися від попередньої кримінальної діяльності та ретельно зачищати факти своєї біографії. Цікаво, що серед окремих представників української регіональної та навіть загальнонаціональної політичної та бізнес еліти саме період «дикого капіталізму» 1990-х років був

своєрідною «білою плямою» в біографії, а самі вони «з'являються» в середині або наприкінці 1990-х в якості директорів підприємств, керівників банків, компаній, фірм тощо.

Збагачення у період неформальної економіки відкривало злочинцям можливості для подальшої соціальної мобільності в легальній сфері людської життєдіяльності. Водночас не всі лідери та члени злочинних організацій пішли шляхом подальшої соціальної мобільності у легальний бізнес. Частина злочинних організацій залишилася у кримінальній ніші та продовжувала займатися суто протиправною діяльністю.

Однією з найбільш популярних професій у 1990-ті роки була з одного боку професія підприємця (комерсанта, «човника» тощо), а з іншого боку професія бандита (рекетира тощо). Ці дві соціальні групи стали своєрідним «обличчям» тієї епохи зі своїми символічними атрибутами, наприклад, «кравчучками» або малиновими піджаками, та були взаємозалежними одна від одної. Основними формами послуг, які надавалися криміналітетом підприємцям сфери легальної торгівлі та виробництва у зазначений період, були охорона, перш за все від інших кримінальників, а також від шахрайства з боку економічних контрагентів, посередництва, коли криміналітет виступав посередником або поручителем під час укладання контрактних зобов'язань та інших угод економічного характеру, а також партнерство, коли бандит та підприємець ставали діловими партнерами [5, с. 148; 12, с. 93].

Менша частина злочинних угруповань змогла здійснити найбільшу висхідну соціальну мобільність. Такі організовані злочинні угруповання пройшли шлях від кримінального до легального бізнесу, а їхні лідери та окремі представники змогли потрапити до бізнесової еліти, а згодом навіть і до політичної еліти не лише на регіональному, а й на загальнонаціональному рівні.

Деякі організовані злочинні угруповання на шляху висхідної мобільності захопили під свій контроль великі промислові підприємства, які, у свою чергу, підпорядковані законам ринку та повинні працювати у правовому полі. Відтак кримінальникам потрібні були фахівці з легальних сфер діяльності: управлінці, юристи, інженери, технологи тощо. Крім того, контроль над об'єктами легальної економіки потребував побудови стосунків із владою як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівні.

Одним з соціально-кримінологічних феноменів доби первинного накопичення капіталу стало формування організованих злочинних груп не з представників криміналітету. Дозвіл на підприємницьку діяльність в умовах соціальної аномії призвів до появи та поширення такого соціального явища як рекет та залучення до

нього різноманітних груп населення, які раніше не були пов'язані з кримінальною поведінкою. Відтак окремо зосередимо увагу на розгляді соціальних груп суспільства, які залучилися до лав криміналітету у зазначений період.

Однією з соціальних груп, яка активно залучилася до кримінальних практик у 1990-ті роки, були спортсмени. З погляду соціології феномен втягнення спортсменів до злочинної діяльності є особливо цікавим. На початку 1990-х років в умовах суспільних, політичних, економічних тощо катаклізмів спорт значною мірою втратив державну підтримку, а спортсмени перестали вважатися соціально престижною верствою суспільства.

Водночас спортсмени як соціальна група орієнтовані на результат та конкурентну боротьбу, мають здатність до самоорганізації та дисципліни, здатні переносити надмірні навантаження та терпіти біль тощо.

Особливо активно залучилися до кримінальних практик представники єдиноборств: боксу, кікбоксингу, різних видів боротьби (класичної, вільної, самбо), східних бойових мистецтв (дзюдо, карате, кунг-фу, тхеквондо і т. ін.) тощо. Змагання між спортсменами в єдиноборствах відбувається у вигляді контактного двобою, відтак спортсмени з даних видів спорту намагаються здобути перемогу над супротивником шляхом використання сили, а також легітимізованої агресії та насильства, заподіяння супротивнику болю та травм тощо. Подібні якості виявилися затребуваними та цінувалися у кримінальній поведінці в зазначений період. Тому в лавах організованої злочинності у 1990-ті роки саме спортсмени з різних видів єдиноборств були найбільш чисельною соціальною групою.

Крім спортсменів варто виділити й представників інших соціальних груп, перш за все ветеранів афганської війни (т.зв. «афганців»), а також ветеранів інших військових конфліктів. Афганська війна не була популярною в радянському суспільстві і ставлення державної системи до «афганців» відображалось в сумнозвісній фразі чиновників: «Я тебе туди не посилав». Варто зазначити, що дана соціальна група складалася переважно з молодих людей, частина з яких поверталася додому травмованою фізично чи психічно («афганський синдром»).

Також окремо можна виділити представників різноманітних силових структур. Наприклад, КДБ СРСР, який припинив своє існування у 1991 році, нараховував десятки тисяч співробітників, частина з яких в умовах соціальної дезорганізації перейшла до кримінальної поведінки. Також сюди можна віднести й інших силовиків, наприклад, військових, правоохоронців, спецпризначенців тощо.

Окремо слід виділити й таку соціально-демографічну групу як молодь. В умовах соціальної аномії молодь намагалася знайти своє

місце в суспільстві. Якщо поглянути на відображення епохи 1990-х, наприклад, у кінематографі (серіал «Бригада», фільм «Носоріг» тощо), у піснях шансону або навіть у пам'ятниках представникам криміналітету на кладовищах, то кидається у вічі, що в більшості випадків саме молоді чоловіки із злочинною поведінкою були специфічними «героями» тієї епохи.

Представники даних соціальних груп створювали власні організовані злочинні угруповання, які відрізнялися від угруповань традиційного криміналітету. У зв'язку з цим, російський соціолог Я. Костюковський виокремлює таку модель злочинної організації як організація «військового типу», для якої характерними були наявність авторитарного стилю управління, ключова роль лідера, нескладна ієрархія, висока внутрішня дисципліна, жорстка конкуренція всередині організації, здатність рекрутувати нових членів тощо [6, с. 198–199].

Врешті-решт криміналітету нової генерації вдалося відтіснити та значною мірою знищити представників організованої злочинності старої формації, перш за все «зłodіїв у законі» та кримінальних авторитетів, які дотримувалися власної злочинної ідеології у вигляді неписаних правил («понять»). Таким чином, криміналітет нової генерації переміг у кримінальних війнах всередині злочинного світу та здійснив висхідну соціальну мобільність в його межах.

Після цього перед представниками криміналітету відкрилися нові можливості у вигляді подальшої мобільності у сферу легальної економіки, а для деяких його представників згодом навіть і мобільності у сферу політики та управління, перш за все на регіональному, а в окремих випадках навіть і на загальнонаціональному рівні.

При цьому варто підкреслити, що передусім мова йде не про традиційний злочинний світ, а про криміналітет нової хвилі, який перебував у своєрідному симбіозі з підприємцями та складався з представників соціальних груп, які до цього не мали відношення до злочинної поведінки. Одночасно відбувався індивідуальний спад на нижчі щаблі соціальної структури значної кількості окремих рядових представників криміналітету.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, на прикладі соціальної мобільності криміналітету в умовах аномії, викликаної суспільно-політичними, соціально-економічними тощо трансформаціями в українському суспільстві, ми можемо констатувати, що за певних обставин злочинна поведінка може виступати у незвичній для себе ролі каналу соціальної мобільності. Крім того, в умовах соціальної аномії злочинна поведінка стала прийнятною для окремих соціальних груп та індивідів, які раніше не мали до неї відношення та не практикували її.

На прикладі соціальної мобільності за допомогою злочинної поведінки ми також маємо можливість спостерігати, що у 1990-х роках в Україні паралельно з розбудовою державності, її атрибутів, ознак та символів відбувалися процеси первинного накопичення капіталу, формування прошарку сучасних можновладців, власників статків та засобів виробництва тощо, а також формування нової економічної, бізнесової, політичної тощо еліти, які мали кримінальне забарвлення. У свою чергу, вони вплинули на подальше соціальне розшарування та стратифікацію українського суспільства, поширення низки соціально негативних явищ в українському соціумі, зокрема, корупції, тіньової економіки, правового нігілізму тощо.

Коли писалася дана стаття розпочалося повномасштабне російське вторгнення в Україну. Почалася по-справжньому народна, вітчизняна війна, якій ще належить отримати назву в українській історії. Немає ніяких сумнівів у тому, що ця війна та немінуча перемога в ній докорінно змінить українське суспільство та «обнулить» наслідки тих негативних явищ та процесів, які мали місце в ньому на зорі здобуття незалежності та під час розбудови та становлення Української держави, а також надасть нашій країні можливості для розвитку вже у нових реаліях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Сокомонов ; пер. с англ. М. : Политиздат, 1992. 543 с.
2. Гидденс Э. Социология / при участии К. Бердсолл ; пер. с англ. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. М. : Едиториал УРСС, 2005. 632 с.
3. Рущенко И. П. «Криминальная революция» как социетальный фактор. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2008. № 3. С. 194–210.

4. Головаха Е. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине. *Мониторинг общественного мнения*. 2002. № 6(62), ноябрь – декабрь. С. 20–22.

5. Волков В. В. Силовое предпринимательство: XXI век, экономико-социологический анализ. Изд. 3-е, испр. и доп. СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2012. 352 с.

6. Костюковский Я. В. Социологический анализ преступных организаций. *Актуальные проблемы трансформации социального пространства I* под общ. ред. С. А. Васильева. ГП Международный центр социально-экономических исследований «Леонтьевский центр». СПб. : ГП МЦСЭИ «Леонтьевский центр», 2004. 384 с. С. 173–204.

7. *Gangs of Russia: from the streets to the corridors of power*. By Svetlana Stephenson *Gangs of Russia: from the streets to the corridors of power*. By Svetlana Stephenson. Ithaca, NY : Cornell University Press. 2015. 288 p.

8. Зозуля Є. В. Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. С. 93–98.

9. Міняйло Н. Соціально-економічні передумови формування організованої злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 155–159.

10. Мірошніченко М. І., Мельник П. О. Інтеграція організованої злочинності в економічну сферу в умовах переходу до ринкової економіки в УРСР (1985–1991 рр.). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Вип. 5(34). С. 16–23.

11. Рущенко І. П. Від кримінальної революції до кримінального суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2014. № 2. С. 3–22.

12. Барсукова С. Ю. Государство и бандиты: драма с прологом и эпилогом. *Экономическая социология*. Январь 2012. Т. 13. № 1. С. 86–97.

СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ В ПСИХОЛОГІЧНОМУ ОНЛАЙН-КОНСУЛЬТУВАННІ PROBLEMS OF PROFESSIONAL ETHICS IN ONLINE PSYCHOLOGICAL COUNSELING

У статті розглядаються переваги, обмеження та специфічні етичні ризики у форматі онлайн-консультування. Серед найпоширеніших етичних перешкод у психологічному консультуванні за допомогою відеозв'язку визначено наступні труднощі: встановлення доречності онлайн-формату для роботи з різними категоріями клієнтів та певними запитами; дії у кризових ситуаціях, особливо коли питання стосується високого ризику суїцидальних процесів; питання ідентифікації, коли не завжди є можливість достовірно встановити особу як клієнта, так і консультанта; адаптація методик до дистанційного формату; відмінності в етичних та юридичних стандартах стосовно психологічного консультування та терапії в різних країнах; проблема забезпечення конфіденційності та збереження професійних стосунків.

Важлива увага в статті акцентується на забезпеченні максимального рівня фокусування безпосередньо над процесом консультування обох сторін. Цьому сприятиме усунення чинників, які можуть відволікати та заважати: під час сесії клієнт не займається сторонніми справами, не використовує гаджет чи комп'ютер для роботи в інших програмах, мережах тощо. Завдання створити відповідне робоче середовище для клієнта і фахівця покладається саме на психолога. Тому спеціалісту варто порушувати питання щодо організаційних умов в ситуаціях, коли навколишній простір суттєво впливає на якість контакту та роботи загалом. Дано рекомендації та алгоритми дії для запобігання найімовірнішим проблемам організаційного та етичного характеру в процесі онлайн-консультування. Також наведено зразок специфічної для онлайн-консультації інформованої згоди, яка дозволяє організувати безпеку та захист інтересів обох сторін, а також чітко описує ключові особливості консультації в онлайн-форматі: технічні та організаційні аспекти, дії у кризових ситуаціях, методи вирішення конфліктних ситуацій. У висновках йдеться, що у випадку вирішення складних етичних ситуацій рекомендовано використовувати алгоритми аналізу етичних дилем, водночас звертатися до етичного кодексу психолога та обговорювати проблемні ситуації з супервізорами та колегами.

Ключові слова: етична дилема, онлайн-консультування, інформована згода, психологічне консультування, професійна етика.

The article discusses the advantages, limitations and specific ethical risks in the format of online counseling. Among the most common moral obstacles in psychological counseling via video communication, the following difficulties were identified: establishing the appropriateness of the online format for working with different categories of clients and certain requests; actions in crisis situations, especially when the issue concerns a high risk of suicidal processes; issues of identification, when it is not always possible to reliably identify both the client and the consultant; adaptation of methods to the remote format; differences in ethical and legal standards for psychological counseling and therapy in different countries; the problem of ensuring confidentiality and maintaining professional relationships.

Important attention in the article is focused on ensuring the maximum level of focus directly on the process of counseling both parties. This will be facilitated by the elimination of factors that can distract and interfere: during the session, the client does not engage in extraneous matters, does not use a gadget or computer to work in other programs, networks. The task of creating an appropriate working environment for the client and the specialist rests with the psychologist. Therefore, a specialist should raise the question of organizational conditions in situations where the surrounding space significantly affects the quality of contact and work in general.

Recommendations and algorithms of actions are given to prevent the most likely problems of an organizational and moral nature in the process of online counseling. There is also a sample of informed consent specific to online consultations, which allows organizing the security and protection of the interests of both parties, which also clearly describes the key features of an online consultation. The conclusions state that in the case of solving complex ethical situations, it is recommended to use algorithms for analyzing ethical dilemmas, at the same time refer to the psychologist's code of ethics and discuss problematic situations with supervisors and colleagues.

Key words: ethical dilemma, online counseling, informed consent, psychological counseling, professional ethics.

УДК 159.943.6.72

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.9>

Антонова З. О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Петяк О. В.

доктор філософії в галузі психології,
старший викладач кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Ханецька Н. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Міжнародні дослідження Дж. Руваарда, А. Ланге, Б. Шрікена показують, що застосування психологічних відеоконсультацій можливе в роботі з різними категоріями клієнтів, для різних типів запитів та в межах багатьох теоретич-

них підходів або модальностей [8, с. 11]. Використання психотерапевтичних впливів через мережу Інтернет можна порівняти за ефективністю з аналогічними впливами в традиційному, очному форматі [5]. Низка науковців описують

недоліки та обмеження у застосуванні Інтернет-консультування, зокрема негативне чи упереджене ставлення клієнтів або психотерапевтів до роботи онлайн [1, с. 18]. Частина цих стереотипів пов'язана зі специфічними етичними чи юридичними ризиками – наприклад, у науковому просторі широко висвітлюються обмеження конфіденційності під час терапії, яка відбувається онлайн [1]. Водночас багато уваги приділяється кризовим ситуаціям та питанням ідентифікації [2, с. 65].

Вивчення обмежень та складних моментів кризь призму професійної етики допомагає розглядати ситуації, в яких можливе понад одне рішення і потрібна оцінка переваг або недоліків кожного вибору. Етичні принципи універсальні, оскільки опираються на ключові цінності фахівців. Етичні норми психолога та психотерапевта ґрунтуються на таких ідеях, як: незаподіяння шкоди клієнту, надання послуг у межах професійної компетентності, відповідальність перед клієнтами та суспільством за якість наданих послуг, збереження конфіденційності, повага до прав і свобод клієнта, побудова з ним стосунків на основі довіри, порядності та чесності [4, с. 70]. Один із можливих способів класифікувати етичні особливості власне онлайн-консультування описав В. Меновщиків, який пропонував розглядати дані питання диференційовано, як зі сторони фахівця, так і клієнта та суспільства загалом [3].

В умовах онлайн-консультування доцільно наголосити на наступних аспектах: визначення ступеня доречності онлайн-формату для деяких категорій запитів; супровід кризових ситуацій та ситуацій, які потребують втручання інших фахівців; відмінності в етичних та юридичних стандартах різних регіонів, країн; особливості меж контакту в онлайн-консультуванні (регулювання взаємодії між сесіями та ступінь пред'явлення особистості терапевта); адаптація різних методик (у тому числі діагностичних) для онлайн-консультування; розподіл відповідальності між спеціалістом та клієнтом за створення безпечних умов проведення сесії та ефективність процесу; питання ідентифікації обох сторін; обговорення та інформування клієнтів про ризики онлайн-консультування, обмеження в конфіденційності, права та обов'язки учасників.

У кожному з вказаних напрямків може виникати ситуація, під час якої фахівець зіштовхнеться з конфліктом інтересів чи вибором з кількох взаємовиключних варіантів. Завдання психолога – помічати етичні дилеми, приймати обдумані рішення та нести за них відповідальність [7]. Багато міжнародних психологічних асоціацій пропонують опиратися на спеціальні протоколи прийняття рішень у складних ситуаціях [4, с. 75]. Наприклад, асоціація клінічних консультантів Британської Колумбії (BCACC)

пропонує наступний алгоритм: ідентифікувати всіх, хто певною мірою має відношення до ситуації; описати суть етичного конфлікту, протиріччя, власне ставлення до ситуації та всі можливі варіанти дій; оцінити переваги та недоліки кожного варіанту; обрати один з варіантів та порівняти його з етичним кодексом і базовими етичними принципами; реалізувати своє рішення; проаналізувати результати та продумати можливості щодо запобігання аналогічним ситуаціям у майбутньому [5].

Варто більш детально розглянути можливі етичні дилеми та складні ситуації, які притаманні для онлайн-консультування, а також заходи профілактики та варіанти вирішення проблем, які вже виникли. Отже, спеціаліст, який консультує в онлайн-форматі, зіштовхується з необхідністю визначити рівень доречності даного формату роботи для різних категорій запитів та типів клієнтів. Чи буде корисна клієнту або пацієнту допомога у режимі відеозустрічей? – це питання може виникнути вже в момент запису на прийом. До неочевидних категорій відносять дітей та людей похилого віку; осіб, які мають певні захворювання психічної сфери. Вже в процесі роботи це питання виникає у випадках, коли на початковому етапі не вдалося оцінити стан клієнта або при погіршенні стану клієнта від початку терапії. В. Меновщиків [3] описує етичну дилему, що стоїть перед фахівцем: що буде гірше для клієнта (або суспільства загалом) – допомога, яка може бути надана недостатньо якісно (коли у фахівця немає можливості повноцінно оцінити психічний та емоційний статус клієнта, а отже дати необхідні рекомендації), чи ситуація ненадання допомоги (якщо клієнт не має можливості опинитися на очному прийомі через певні причини).

Консультанту необхідно зважити потенційні ризики та користь для клієнта у кожному з можливих варіантів. У разі припущень, що послуга може завдати шкоди та/або виходить за межі компетентності фахівця, більш етичними будуть відмова в онлайн-консультації, припинення роботи, зміна формату або скерування до іншого фахівця [1, с. 16]. Для визначення ефективності саме дистанційного формату роботи консультанту необхідно мати відповідні інструменти, наприклад, опитувальники та анкети. Для ухвалення рішення корисно подивитися на ситуацію, виходячи з інтересів сторін, як мінімум, фахівця та клієнта. У разі визначення мінімальної вікової межі, при якій стає корисною участь дітей в онлайн-форматі, необхідно враховувати не лише біологічний вік дитини, але також сукупність особистісних особливостей, комунікативних навичок та рівень психічного розвитку. У разі сумнівів фахівець та клієнт можуть домовитися про пробний період, за підсумками якого може

бути прийняте рішення щодо продуктивності співробітництва.

Фахівець може приймати остаточне рішення самостійно або, орієнтуючись на думку колег, супервізора та клієнта. У конкретному питанні визначення доречності онлайн-формату можна звернутися до переліку протипоказань [8]: актуальні суїцидальні висловлювання та побудова планів; суїцидальні спроби в анамнезі; заплановане клієнтом вбивство; небезпечні для життя та здоров'я клієнта ситуації; гострий психотичний стан; стан зміненої свідомості під дією алкоголю чи наркотичних речовин.

Дж. Барнетт та Дж. Болтон [6; 7] як ключові етичні питання онлайн-консультування описують труднощі, що виникають при роботі з кризовими ситуаціями, зокрема коли клієнт має високий ризик суїцидальних процесів. В онлайн-форматі у фахівця значно менше можливостей зробити необхідні заходи для збереження життя та здоров'я клієнта, особливо, якщо клієнт та психолог знаходяться в різних країнах чи містах. Додаткове значення мають відмінності юридичних норм та механізми роботи екстрених служб у різних країнах. Фахівцю необхідний чіткий алгоритм супроводу кризової ситуації для кожного конкретного клієнта. У разі виникнення суїцидального ризику алгоритм реагування допомагає фахівцеві звернутися за допомогою до екстрених служб або до близької людини клієнта без ризику бути звинуваченим у порушенні меж конфіденційності або лікарської таємниці.

На межі етичних та юридичних аспектів бувають ситуації, коли під час онлайн-консультування клієнт і консультант можуть перебувати під різною юрисдикцією, а отже не очевидно, чії норми та закони стають первинними. У різних країнах існують дуже різні стандарти підготовки консультантів та надання психологічної допомоги. Це питання стає особливо актуальним у кризових ситуаціях. Загалом, спільною рекомендацією може бути ознайомлення з місцевими стандартами та правилами [3, с. 83].

На відміну від традиційного, очного консультування, для фахівця і клієнта стає вкрай актуальним чіткий регламент взаємодії поза онлайн-зустрічами [2; 4]. Відомо, що у деяких випадках клієнти виходять на зв'язок і контактують з фахівцем між зустрічами, у тому числі використовуючи різні месенджери та електронну пошту. Це може мати негативний вплив на динаміку психотерапії, особливо в подружньому або сімейному консультуванні, оскільки в результаті у фахівця та члена сім'ї, який виходить на зв'язок, формується коаліція, або відбувається паралельний обмін інформацією. Таким ситуаціям можна запобігти, якщо попередньо погодити правила комунікації. Фахівцям додатково рекомендується ретельно продумувати свою специфіку поведінки у соці-

альних мережах. Професійні асоціації психологів рекомендують уважно стежити за інформацією, що розміщується в мережі Інтернет, щоб вона не дискредитувала фахівця або професію загалом. Крім цього, професійні асоціації радять не змішувати особисті та професійні контексти, не «додавати в друзі» своїх колишніх або нинішніх клієнтів і мінімізувати будь-яку взаємодію поза межами психотерапевтичного сеансу [7, с. 129].

Водночас, на даний момент гострим залишається питання адаптації до застосування в онлайн-форматі різних діагностичних і корекційних методик [2], оскільки лише незначна частина психодіагностичного інструментарію була досліджена на валідність при перенесенні з очного в онлайн-формат. Це означає, що фахівці не можуть бути впевнені у достовірності отриманих результатів шляхом онлайн-діагностики. Аналогічно питанню про загальну доречність онлайн-формату для низки категорій звернень, фахівцю необхідно мати алгоритм ухвалення рішення – що буде корисніше чи шкідливіше для клієнта: методика, яка може дати спотворені результати або взагалі відсутність будь-яких даних?

Наступним питанням стосовно професійної етики психологічного онлайн-консультування є специфіка організації робочого простору. Очні сесії зазвичай відбуваються у спеціально облаштованому приміщенні офісного типу. Найчастіше клієнт приходить до фахівця в окремий кабінет, де немає сторонніх осіб. Консультант може підготуватися до зустрічі, він має необхідні матеріали, відповідний інтер'єр, освітлення, звукоізоляцію простору тощо. У сукупності це формує низку початкових умов, за яких і спеціаліст, і клієнт можуть сфокусуватися на обговоренні важливих питань. В онлайн-консультуванні фахівець і клієнт мають автономний вибір того, як і звідки вони вийдуть на зв'язок. На практиці часто спостерігається, що клієнти починають відеодзвінок з кафе, громадського транспорту, перебуваючи на вулиці або керуючи автомобілем. Навколо можуть бути сторонні люди, може бути шумно чи темно. Такі обставини порушують конфіденційність та безпеку сесії, а також впливають на рівень фокусування над процесом обох сторін.

Іншими чинниками, що відволікають на відеоконсультаціях можуть бути будь-які паралельні процеси, коли клієнт продовжує вирішувати побутові питання (готувати їжу, розмовляти по телефону, грати з дитиною або домашніми тваринами) або відкривати інші програми (наприклад, пошту) на своєму електронному пристрої. З однієї сторони, клієнт має автономію і право визначати для себе відповідні умови для зустрічі, з іншої – спеціаліст має завдання створити відповідне середовище для спільної продуктивної роботи. Для

більшості клієнтів корисно описати умови, що впливають на ефективність сесій і мотивувати до зниження кількості чинників, що відволікають від роботи. Фахівцю слід порушувати питання про організаційні умови в ситуаціях, коли середовище істотно впливає на якість контакту, глибину обговорюваних тем або можливості застосування тих чи інших технік.

Загалом клієнтів можна попередити про те, що оптимальним буде: вихід на зв'язок з тихого, відокремленого місця з гарним освітленням; вибір часу та умов, коли клієнта мінімально будуть турбувати інші люди чи справи; вибір технічного пристрою, який забезпечить якісний звук і відеозображення (комп'ютер має переваги у порівнянні з мобільним телефоном); використання навушників, а не динаміків (для збереження більшого рівня конфіденційності); вибір відповідного одягу – того, що підходить для зустрічі у соціальному форматі (не домашній одяг чи піжама); спеціальні способи підготовки до сесії – наприклад, складання списку питань для обговорення з фахівцем або звіту про виконане домашнє завдання.

Важливою умовою для створення професійних стосунків «психолог-клієнт» є правильний ступінь особистого пред'явлення спеціалістом. У різних терапевтичних школах допустимий різний рівень того, скільки і якої інформації про консультанта може бути у клієнта. У ситуації, коли фахівець проводить онлайн-сесії, перебуваючи у себе вдома, ця межа розмивається, клієнт має можливість бачити те, що знаходиться за спиною у консультанта. Вид інтер'єру так само, як і зовнішній вигляд фахівця, можуть впливати на терапевтичні стосунки. Завдання фахівця – усвідомлено підходити до вирішення цих питань та готуватися до сесії з урахуванням цих чинників. При роботі вдома у фахівця виникає необхідність чітко розділяти межі особисте – професійне, щоб убезпечити себе від зміщення контекстів та мінімізувати вигорання. Як універсальна рекомендація тим, хто проводить онлайн-сесії вдома, пропонуємо подивитися на свою «картинку» очима іншої людини, відповідаючи, наприклад, на такі запитання: Чи доречний фон у мене за спиною? Чи достатньо він нейтральний? Чи є на ньому відволікаючі предмети або те, що може впливати на сприйняття мене клієнтом? Чи якісне у мене освітлення? Наскільки добре мене видно в камері? Який ефект це може справляти на клієнта? Яка форма одягу та аксесуарів допоможе клієнту бути налаштованим на роботу та дозволить зберегти діловий настрій?

Важливим аспектом в онлайн-консультаціях є питання ідентифікації [3, с. 81], причому в обидві сторони – перевірити особу клієнта та фахівця фактично немає можливості в жодній зі сторін. Клієнт може зустрітися з консультантом без відповідної освіти чи досвіду роботи; фахі-

вець може опинитися в ситуації, коли людина з іншого боку екрану неповнолітня або та, хто не є законним представником дитини [3; 4; 5]. За сукупністю причин, якщо це не було обговорено заздалегідь, відмова ввімкнути своє відеозображення може бути підставою для відмови у проведенні сесії.

Інформована згода – частина психологічної послуги в онлайн-форматі. Те, що онлайн-консультування має обмеження та ризики, не цілком очевидно для клієнтів, які раніше не зверталися за психологічною допомогою у такій формі. Для того, щоб клієнти могли прийняти усвідомлене рішення, чи підходить їм онлайн-варіант, необхідно до початку сесій надати повну та вичерпну інформацію. Фахівцю необхідно відобразити в інформованій згоді обмеження на рівні конфіденційності, позначити непридатність цієї форми роботи при певних станах або особистісних особливостях, повідомити про свою освіту та досвід роботи. Не менш важливим є надання клієнту інформації про те, що онлайн-консультування вважається менш захищеним через передачу даних за допомогою електронних пристроїв та не всі додатки відповідають вимогам щодо безпечної передачі даних [6, с. 875]. Вся інформація про специфіку консультування в онлайн-форматі повинна бути описана простою та зрозумілою для клієнта мовою [1]. Вона має бути доступна письмово і додатково обговорена під час першої сесії в межах заключення контракту на співпрацю [8]. Існує кілька варіантів ознайомлення клієнтів з цією інформацією, наприклад, дані можуть бути розміщені на сайті, надіслані клієнту на електронну пошту або озвучені асистентом по телефону під час запису. Сумарно, рекомендовано включити в інформовану згоду такі пункти: технічні вимоги (якість зв'язку, відео, програми); організаційні вимоги (тихий простір, відсутність відволікаючих чинників та сторонніх осіб, відповідний зовнішній вигляд, готовність до роботи, виконання домашніх завдань); обмеження у конфіденційності; наявність чіткої структури сесій та домашніх завдань; алгоритм дій у випадку кризової ситуації; межі процесу (частота, тривалість зустрічей, відсутність листування між сесіями з будь-яких питань, крім перенесення або відміни прийому); альтернативні засоби отримання допомоги; спосіб вирішення конфліктних ситуацій. Інформована згода є важливим інструментом, який допомагає запобігти помітній кількості етичних та юридичних труднощів і може бути рекомендована всім фахівцям та їхнім клієнтам.

Висновки. Сьогодні організація онлайн-консультацій стає важливою навичкою та невід'ємним видом діяльності практичного психолога. Для того, щоб цей формат роботи відповідав стандартам безпеки та якості, фахівцю необхідно враховувати потенційні

організаційні, етичні та юридичні труднощі. Одним із способів запобігти виникненню цих перепон є використання інформованої згоди, яка дозволяє розмежовувати зони відповідальності між клієнтом та фахівцем, а також надавати повноцінну та вичерпну інформацію про правила організації сесій в режимі онлайн. Інформована згода захищає інтереси обох сторін та сприяє зниженню різних ризиків. Для вирішення складних етичних ситуацій рекомендується застосовувати алгоритм аналізу етичних дилем, звертатися до етичного кодексу психолога та обговорювати питання чи сумніви з супервізором та колегами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградна О. В. Особливості використання новітніх інформаційних технологій в психологічному консультуванні. *Психологічний часопис : збірник наукових праць*. 2015. № 2(2). С. 16–23.
2. Вілюжаніна Т. А. Особливості психологічного консультування в Інтернеті. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 2013. №7(33). С. 61–71.
3. Меновщиков В. Ю. Этические вопросы консультирования онлайн. *Культурно-историческая психология*. 2010. № 3. С. 78–84
4. Мицько В. М. Специфіка дистанційного психологічного консультування в мережі Інтернет. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2011. № 1. С. 68–80.
5. Халік О. О., Бикова О. Ф. Онлайн-консультування та телетерапія у роботі з парою та сім'єю. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2021. № 11. С. 248–258.
6. Barnett J. E. Online counseling: New entity, new challenges. *The Counseling Psychologist*. 2005. № 33(6). Pp. 872–880.
7. Bolton J. The ethical issues which must be addressed in online counselling. *ACR Journal*, 2017. Vol. 11(1). Pp. 124–137.
8. Ruwaard J., Lange A., Schrieken B. Efficacy and effectiveness of online cognitive behavioral treatment: a decade of interapy research. *Studies in Health Technologies and Informatics*. 2011. № 167. Pp. 9–14.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

THEORETICAL ASPECTS OF ANALYSIS OF THE MOTIVATIONAL SPHERE OF PERSONALITY IN DOMESTIC AND FOREIGN PSYCHOLOGY

У статті розглядаються теорії, що розкривають особливості мотивації особистості у сфері процесів її професійної діяльності. Сформовано два підходи теорії мотивації, розроблених у зарубіжній та вітчизняній психології, які базуються на її змістових характеристиках, зокрема на оцінці потреб та факторів, які визначають поведінку (теорії А. Маслоу, Ф. Херцберга, Л. Маккланда, К. Альфредера) та процесуальні теорії, що осмислюють, яким чином особистість обирає той чи інший вид поведінки (В. Врум, Дж. Адамс та Е. Локк). Підкреслено, що в основі цих двох груп теорій увага акцентується здебільшого на питаннях потреб особистості, як тих детермінант, що визначають основні мотиви її діяльності, її зовнішньої та внутрішньої мотивації, тощо. Кожна із визначених груп теорій вносить свій вклад у поняття та механізми мотивації, водночас вони охоплюють лише невелику частину спектра ключових факторів впливу на особистість: досягнення життєвих цілей, задоволеність результатами праці в сфері обраної професії, задоволення потреби в приналежності до тієї чи іншої соціальної страти, особиста зацікавленість в роботі, прагнення досягнення не лише матеріальних прибутків, а й морального задоволення від роботи, внутрішні переконання особистості тощо. Водночас слабкою стороною цих теорій є їх певна обмеженість, зокрема неможливість спрогнозувати поведінку особистості на основі мотивації. Окремо розглянуто теорії очікувань В. Врума, в межах якої дослідник спробував виявити усі можливі фактори мотивації особистості та наголошував на тому, що наявність певного спектру потреб не є єдиною необхідною умовою мотивації особистості, спрямованої на досягнення певної цілі та румунського соціолога К. Замфіра, який презентував структурну модель мотивації особистості до трудової діяльності. Визначено, що домінуючими складовими аналізу теорій мотивації є потреби, інтереси та установки особистості.

Ключові слова: актуалізація потреб, мотивація, професійна мотивація, професійна діяльність, управління.

The article considers theories that reveal the features of personality motivation in the field of processes of his professional activity. Two approaches to theories of motivation developed in foreign and domestic psychology, based on its semantic characteristics, in particular on the assessment of needs and factors that determine behavior (theories of A. Maslow, F. Herzberg, L. McClelland, K. Alfreder) and procedural theories that comprehend how a person chooses a particular type of behavior (V. Vroom, J. Adams and E. Locke). It is emphasized that in the basis of these two groups of theories attention is focused mainly on the needs of the individual, as those determinants that determine the main motives of its activities, its external and internal motivation, and so on.

Each of the identified groups of theories contributes to the concepts and mechanisms of motivation, while they cover only a small part of the range of key factors influencing the personality: achieving life goals, job satisfaction in the chosen profession, meeting the need to belong to a particular social stratum, personal interest in work, the desire to achieve not only material income but also moral satisfaction from work, inner beliefs of the individual and so on. At the same time, the weakness of these theories is their certain limitations, in particular the inability to predict personality behavior based on motivation.

V. Vroom's theory of expectations is considered separately, within which the researcher tried to identify all possible factors of personality motivation and stressed that the presence of a certain range of needs is not the only necessary condition for personality motivation aimed at achieving a certain goal and Romanian sociologist C. Zamfir presented a structural model of personal motivation for work. It is determined that the dominant components of the analysis of motivation theories are the needs, interests and attitudes of the individual.

Key words: actualization of needs, motivation, professional motivation, professional activity, management.

УДК 159.923.005.32
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.10>

Білецька Т. В.

к. соціол. н., доцент,
доцент кафедр психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін,
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Купчишина В. Ч.

к. пед. н.,
старший викладач кафедри психології та морально-психологічного забезпечення
Національна академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Виклики, що формуються сьогодні до рівня професійної підготовки зумовлюють розширення якостей, якими повинні володіти фахівці в різних сферах праці. Однією із базисних складових професійного успіху та реалізації у обраній професії є, на наш погляд, мотивація. Професійна мотивація – це дія конкретних стимулів, що обумовлюють вибір професії і тривале виконання обов'язків, пов'язаних із нею або сукупність внутрішніх та зовнішніх сил, які детермінують у особистості бажання реалізувати себе в сфері праці і надають їм спрямованості, що орієнтована на досягнення певних цілей.

Даний феномен уже довгий час активно вивчається у світовій та вітчизняній психо-

логічній думці з II пол. XX ст., а саме у період 60–70-х рр. Хоча перші спроби осмислити мотивацію ми можемо спостерігати ще раніше в межах ряду психологічних теорій, таких як: гуманістична теорія, когнітивізм, теорія соціальних потреб, тощо.

В сучасних дослідженнях посилену увагу до проблеми мотивації загалом та професійної, зокрема, можемо пояснити необхідністю більш широкого залучення у практику психологічних досліджень, що допомагають глибше проаналізувати реальну поведінку особистості, виявити її закономірності. З іншого боку, нагальним залишається питання виявлення зв'язків внутрішніх мотиваційних тенденцій

особистості до дій з соціальною детермінацією її психіки. Саме тому, аналіз сформованих у світовій та вітчизняній психології концепції мотивації є вельми актуальним дослідницьким завданням.

Аналіз наукової літератури з даної проблематики дозволив нам виявити понад 50 теорій, що аналізують процес мотивації. Узагальнено їх можемо класифікувати у три групи:

аналіз мотивації через понукання та процеси – О. Єгоршин, Ф. Стерліков, Р. Кох, Р. Маніловський, Є. Ільїн, А. Кібанов;

аналіз мотивації через зовнішні та внутрішні детермінанти – О. Азрилян, О. Виханський, О. Наумов;

аналіз мотивації в контексті мотивів, потреб, стимулів – А. Борисов, К. Пасс, Б. Лоус, Е. Пендлтон, Л. Чедвик, Б. Райзберг, Л. Лозовський, Н. Маусов, А. Мамедов, Н. Самоукіна.

Враховуючи значну кількість теорій мотивації та керуючись предметом нашого дослідження, ми зосередимо свою увагу на тих, що аналізують даний процес з позицій мотивації діяльності. Аналіз та узагальнення різних теорій мотивації загалом, та тих, що присвячені мотивації до професійної діяльності, зокрема, дозволяють нам вести мову про два узагальнені підходи в її змістових характеристиках та оцінках:

перший підхід базується на змістових складових мотивації, тобто на оцінці потреб та факторів, які визначають поведінку. До цієї групи ми можемо віднести: теорію ієрархії потреб А. Маслоу, теорію подвійної мотивації Ф. Херцберга, теорію потреб у досягненні результатів Л. Макклєнда та теорія існування приналежності та зростання К. Альфредера.

до другої групи так званих процесуальних теорій ми віднесли ті, що осмислюють, яким чином особистість обирає той чи інший вид поведінки. Це теорії очікування В. Врума, теорія справедливості Дж. Адамса та теорія постановки цілей Е. Локка.

Узагальнено відзначимо, що в основі цих двох груп теорій здебільшого питання потреб особистості, як тих детермінант, що визначають основні мотиви її діяльності, її зовнішньої та внутрішньої мотивації, тощо. Кожна із цих груп теорій вносить свій вклад у поняття та механізми мотивації, водночас вони охоплюють лише невелику частину спектра ключових факторів впливу на особистість: досягнення життєвих цілей, задоволеність результатами праці в сфері обраної професії, задоволення потреби в приналежності до тієї чи іншої соціальної страти, особиста зацікавленість в роботі, прагнення досягнення не лише матеріальних прибутків, а й морального задоволення від роботи, внутрішні переконання особистості тощо. Водночас слабкою стороною цих теорій є їх певна обмеженість, зокрема не

можливість спрогнозувати поведінку особистості на основі мотивації.

Розглянемо окремі аспекти вище зафіксованих нами теорій. Так, згідно теорії ієрархії потреб А. Маслоу в основі поведінки людини лежать її потреби. Останні можна класифікувати згідно ієрархічних рівнів на нижчі та вищі, базисні та похідні. Основною ідеєю американського дослідника є думка про те, що без належного, в плані обсягу, задоволення базисних потреб, у особистості не можуть формуватися потреби вищого рівня. Дещо схожою є ERG теорія мотивації К. Альфреда. Вона власне виникла як реакція на критику теорії А. Маслоу [6, с. 373]. Автор даної теорії вважав, що на процеси актуалізації потреб особистості впливають її індивідуальні якості, а також специфіка ситуації. К. Альфред визначив три типи потреб:

– потреби існування (existence) – їжа, повітря, вода, умови праці, заробітня платня, тощо; фізіологічні потреби і потреби в безпеці;

– потреби взаємозв'язків (relatedness) – тут мова йде про значимі для особистості соціальні та міжособистісні взаємини, що детермінують прагнення отримати підтримку, схвалення, визнання;

– потреби росту (growth) – особистий творчий розвиток, реалізація у професії, самовираження, самовдосконалення тощо.

При цьому дослідник наголошував, що в доповнення до прогресивного процесу задоволення особистістю своїх потреб, презентованого А. Маслоу, має місце також регресивний процес, пов'язаний із невдоволенням потреб і як наслідок, розчаруванням. Також дослідник вважав, що рух від потреб до потреб відбувається в обидві сторони і невдоволеність більш високого рівня посилює дії потреб більш низького рівня [6, с. 376].

Цікавою в контексті аналізу мотивації діяльності є теорія Х та Y американського дослідника Дугласа Мак Грегора. Саме вона в майбутньому стане базисом для неформального демократичного управління персоналом в компаніях США. Ця теорія презентує підхід, згідного якого усіх працівників класифікують у дві групи Х та Y. Теорія Х передбачає, що люди від природи є ліниві, безініціативні, пасивні та такі, що прагнуть уникнути відповідальності. Такі працівники, згідно Мак Грегора (Дуглас), потребують постійного контролю з боку керівництва, системи покарань за проступки та системи заохочень за успіхи.

Теорія Y передбачає, що людина від природи навпаки, володіє талантами, прагне до реалізації своїх можливостей і готова нести відповідальність за власні дії. Для таких особистостей питання матеріальної винагороди досить часто не є пріоритетним, а домінують бажання кар'єрного зростання, реалізації

у професії, схильність до прийняття виважених, раціональних рішень. Такі люди не потребують постійного контролю з боку керівництва, часто проявляють ініціативу та є досить креативними [5, с. 32].

Теорія Х Мак Грегора, на думку сучасних фахівців, має суттєві недоліки, адже презентує суто механістичний підхід до розгляду особистості, підкреслює, що базисом її розвитку виступають постійно відтворювані дії, що провокує певної мірою її автоматизацію. Теорія Y, в свою чергу, передбачає гуманістичний підхід до особистості та визнання її унікальності та індивідуальності, врахування чинників мотивації працівників в процесі діяльності.

Наступною у контексті аналізу мотивації діяльності є теорія американського дослідника Фредеріка Герцберга. Він презентує двофакторну модель мотивації, яка демонструє задоволеність роботою та презентує класифікацію мотивації до праці по характеру її впливу: підтримуючі (або гігієнічні) та мотиваційні мотиватори. Гігієнічні мотиватори формуються через потреби в безпеці, в хорошій заробітній платні, адекватному керівництву та сприятливій атмосфері у колективі, належних умовах праці.

В свою чергу, мотиваційні мотиватори – це такі умови праці, за яких досягається найвищий рівень мотивації працівників та формується їх задоволення від процесу професійної діяльності. До них належать такі фактори як: досягнення цілей, визнання, сама праця, її творчий потенціал, кар'єрне зростання, відповідальність, можливість самореалізації, тощо. Використання даної моделі дозволяє на належному рівні досягти загальної задоволеності результатами праці у колективі, а також мотивувати його членів на досягнення більш високих професійних результатів.

Теорія мотивації влади Д. Мак Клелланда і Д. Аткинсона основну увагу приділяє потребам вищого рівня. Дослідники розробили процедуру вимірювання та оцінки мотивів. На їх думку, особистість отримує стимули із соціального середовища, тому варто вивчати не те як люди діють, а те, як вони відчують та думають. Згідно позиції Д. Мак Клелланда потреби вищого рівня зводяться до трьох основних факторів: прагнення до успіху, прагнення до влади та прагнення до визнання. Враховуючи це, соціальний успіх вимірюється не рівнем визнання із боку колег, а через особисті досягнення в результаті активної діяльності, як прагнення приймати участь у формуванні тих чи інших рішень, пов'язаних із професійною діяльністю та нести за них відповідальність.

Потреба у визнанні демонструє здатність особистості бути неформальним лідером і відстоювати власну точку зору. Потреба у причетності до афіліації (анг. affiliation – зв'язок) – це прагнення до спілкування, бажання надавати

допомогу іншим, підтримувати дружні стосунки, самому приймати допомогу. Ці потреби проявляються у бажанні стати учасником групи, колективу, долучатися до спільної діяльності. Насамкінець, потреба у владі – це прагнення досягти в першу чергу, особистих цілей: матеріального зиску, фінансової свободи, інших можливостей, прагнення особисто приймати усі рішення, здійснювати вплив на інших, тим самим примушуючи їх робити те, що вони б ні за яких умов не ініціювали самостійно. Потреба в досягненні успіху передбачає те, що особистість самостійно несе відповідальність за свої перемоги та поразки, володіє достатньо високим рівнем самоорганізації, відповідальності, схильна вирішувати складні завдання, пов'язані із професійною діяльністю [3, с. 117].

Як уже зазначалося нами вище, наступну групу формують так звані процесуальні теорії мотивації. На відміну від змістових теорій, вони розглядають останню як одну із складових поведінкового процесу особистості. Розглянемо окремі теорії, що належать до даної групи: теорію очікувань В. Врума, теорію постановки цілей Е. Локке та теорію справедливості С. Адамса.

Так, у теорії постановки цілей американського психолога Е. Локке, яку він презентував у 1968 році мотивацію можна визначити через цілі особистості та рівнем задоволеності результатами праці щодо їх досягнення. Дослідник наголошує на тому, що індивідуальні свідомі цілі – це перші, базисні детермінанти поведінки. Свідомі цілі виступають основною метою діяльності особистості, через які вона готова докладати певні зусилля, що власне і визначає її поведінку. Він описує модель постановки цілей наступним чином: особистість приймає індивідуальні цілі, які формують спрямованість та інтенсивність її подальшої діяльності, а по факту досягнення очікуваних результатів задоволеність від роботи. При цьому дослідник наголошує, що результати роботи та рівень інтенсивності її виконання залежать від наступних характеристик: складність (рівень професійності, необхідний для виконання виробничих завдань); прийнятність (умови, за яких працівник сприймає мету діяльності як власну); міра готовності особистості докладати певні зусилля для досягнення конкретної мети; визначеність мети діяльності, її ясність та чіткість.

Рівень задоволеності працівником результатами своєї діяльності вимірюється через внутрішні (співвіднесення працівником результатів своєї праці з поставленими цілями) та зовнішні (порівняння працівником результатів власної праці з іншими працівниками) процеси. Аналізуючи доцільність використання даної теорії в системі управління, підкреслимо, що реалізувати її положення на практиці досить

складно. Адже у будь-якому колективі є різні за віком працівники, види діяльності, рівні освіти та професійної підготовки. Усе це ускладнює процес управління ними, виходячи виключно із цілей особистості та рівнем її задоволеності результатами праці щодо їх досягнення.

Теорія справедливості іще одного американського дослідника С. Адамса розглядає мотивацію не з позицій індивідуальних потреб, а на основі процесу порівняння себе з іншими людьми: по внеску в процес праці – зусилля, час, ресурси та по результатам – оплата праці, пільги, інші преференції. Тут мова йде про суб'єктивні оцінки працівника: люди порівнюють результат згідно свого внеску, оперуючи такими критеріями як – переплата, справедлива оплата, недостатня оплата праці. Відповідно, працівник, якому на його погляд, недоплатили відчуває дискомфорт, образу, роздратування, а ті, кому переплатили переживають почуття провини та незручності. Автор в теорії справедливості запропонував певний еталон, у відповідності до якого людина співвідносить себе та визначив три таких еталони: «Я-сам», «Інші», «Система» та запропонував п'ять можливих способів виходу із ситуації для працівника, якщо його оцінюють несправедливо: спотворити власний внесок та отримані результати, або результати та внесок інших людей; переконати інших працівників щодо внесення змін у їх результати діяльності; здійснити спробу змінити внесок або результати, отримані іншими людьми; знайти інший «еталон» для порівняння; звільнитися з роботи.

Ключовою фігурою в дослідженнях мотивації в рамках теорії особистості є Р. Мюррей, який в 1938 р. зблизив поняття потреби з психоаналітичним розумінням проблеми, змістовно відмежував 36 потреб, визначив спонукальні умови ситуації, що відповідають потребам (так званий тиск ситуації), побудував багаточленну таксономію релевантної мотивації поведінки, розробив опитувальники для виявлення індивідуальних відмінностей в мотивах і апробував їх, а також інтерв'ю, клінічні тести, експериментальні дослідження. Р. Мюррей започаткував сучасну позицію інтеракціонізму, згідно з якою особистість і сприймана ситуація утворюють одиницю взаємодії в розумінні взаємного обумовлення, а центральними поняттями, що збігаються одне з одним, виступають потреба з боку особистості і тиск з боку ситуації [1, с. 33–34].

Іще однією досить цікавою теорією мотивації діяльності є теорія очікувань В. Врума. Дослідник спробував виявити усі можливі фактори мотивації особистості та вважав, що наявність певного спектру потреб не є єдиною необхідною умовою мотивації особистості, спрямованої на досягнення певної цілі. Адже в процесі діяльності у особистості форму-

ються очікування, що обраний нею вид поведінки обов'язково детермінує задоволення її потреб. У межах даного підходу дослідник презентує такі поняття як:

- очікування (експектації) – вирогідність того, що зусилля індивіда дозволять йому досягнути поставленої цілі чи результату (співвідношення витрачених ресурсів і отриманих результатів ВР-Р);

- інструментальність – усвідомлення того, що виконання певної роботи забезпечить отримання бажаного результату. В даному аспекті робота є інструментом, що використовується для досягнення поставленої цілі (співвідношення уже отриманого результату і винагород за результат Р-В);

- валентність – значимість винагород для працівника (отримане задоволення vs незадоволення від нагороди).

Усе це В. Врум презентував у вигляді формули: **МОТИВАЦІЯ** = ВР-Р×Р-В×Валентність.

Згідно неї, найкращий результат досягається за умов високих очікувань працівником результатів своєї діяльності та високого ступеню задоволеності винагородою (валентність). До недоліків, що формують несприятливу мотиваційну сферу він відносив: нечітко сформовані уявлення працівників про очікувані від його роботи результати; відсутність достатньою мірою чітких критеріїв, згідно яких оцінюються досягнення високих показників; недостатня інформованість щодо того, які результати та в якій спосіб заохочуються.

Перелік теорій мотивації можемо продовжувати і далі, адже їх існує достатньо велика кількість, різноманітність останніх ми можемо пояснити відмінністю дефініцій мотивації як явища, зміст якої здебільшого фіксується навколо потреб, складових мотивів, системи цінностей та установок та спрямованості особистості. Так, у межах гомеостатичного підходу Н. Войтоніс визначає мотивацію через систему реакцій, які порушують рівновагу організму і є передумовою для здійснення іншої системи реакцій, органічно пов'язаної з першою системою реакцій, які відновлюють відносну рівновагу організму [2, с. 63].

Представники енергетичного підходу до мотивації (Ж. Нюттен, Д. Макдауголл, Р. Кеттелл, З. Фрейд, Дж. Браун та ін.) абсолютизують функцію спонукання до діяльності, і мотивація визначається ними як сукупність психічних процесів, які надають поведінці енергетичного імпульсу і загальної спрямованості.

В інших визначеннях підкреслюється переважно динамічний аспект мотивації: Х. Хекхаузен визначає її через динаміку безлічі факторів у конкретній взаємодії із середовищем, включаючи постановку мети і поведінку, а К. Мадсен – як родовий термін, що включає всі динамічні і векторні змінні. погоджуємося із позицією

вітчизняного дослідника А. Куфлієвського, що різноманітність трактувань мотивації визначається також широтою поняття мотивації, до структури якої В. Асеев, І. Васильєв, М. Магомед-Емінов, А. Орлов та інші включають численні детермінанти поведінки: мотивація – сукупність спонукань, що поєднують мотиви, потреби, інтереси, прагнення, цілі, мотиваційні установки (диспозиції), ідеали і т.д. [2, с. 63–64].

Окремі вчені-психологи акцентують увагу при дослідженні питання професійної мотивації на потребах людини, що лежать в основі здійснення професійної діяльності. Тут слід відмітити теорію румунського соціолога К. Замфіра, який у структурі мотивації трудової діяльності виділяє три складові:

– внутрішня мотивація (ВМ) – мотивація, що виникає з потреб людини і пов'язана безпосередньо з процесом і результатом праці, на якій він трудиться із задоволенням, без будь-якого тиску.

– зовнішня позитивна мотивація (ЗПМ) – містить мотиви, які лише опосередковано пов'язані з процесом і результатом праці: «матеріальне стимулювання, кар'єрний ріст, схвалення з боку колег і колективу, престиж, стимули, заради яких людина вважає за потрібне прикласти свої зусилля».

– зовнішня негативна мотивація (ЗНМ) – включає ті самі мотиви, непов'язані безпосередньо з процесом і результатом праці, але які мають негативне емоційне забарвлення уникання: покарання, критику, осуд, штрафи і т. п. [4, с. 204].

Отже, більшість дослідників розглядають мотивацію через фактори, що визначають поведінку особистості або через комплекс мотивів. Мотивація також є процесом психич-

ного управління певною діяльністю або може виступати системою процесів, що відповідають за спонукання та діяльність. У зв'язку із цим, можемо умовно поділити ці визначення на дві групи: в першу ввійдуть поняття, що характеризують мотивацію із структурних позицій, у другому випадку акцент здійснюється на динамічних характеристиках мотивації як процесу або механізму. Психологи виокремлюють також внутрішню та зовнішню мотивацію, що різняться стимулами, цілями, інтересами, потребами, мотиваційними установками, тощо.

Перспективи подальших наукових досліджень у окресленій нами проблемі вбачаємо у розширенні спектру аналізу складових професійної мотиваційної діяльності в сучасних психологічних концепціях вітчизняних та західних фахівців, з метою виявлення сутнісних характеристик мотивації особистості в умовах розвитку сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конспект лекцій з курсу «Теорія мотивації» / укладач О. В. Прокопенко. Суми : Вид-во СумДУ, 2006. 171 с.
2. Куфлієвський А. С. Формування професійної мотивації рятувальників МНС України. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип. 6. С. 61–73.
3. Литвинюк А. Организационное поведение. М. : Юрайт, 2013. 505 с.
4. Шевченко В., Джоган Д. Мотивація професійної діяльності майбутнього психолога. *Науковий Вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. Квітень 2017. № 1(17). С. 203–206.
5. Douglas McGregor. *The Human Side of Enterprise*. N-Y. ; Toronto And., 1960. 370 p.
6. Maslow, A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 50(4). 370–396.

ФАКТОРНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АТРИБУТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ

FACTOR CONCEPTUALIZATION OF ATTRIBUTATIVE BEHAVIOR

Міркування про атрибутивну поведінку, засновані на сформульованих нами принципах реципрокності (процесуальне співвідношення об'єктивно заданого і суб'єктивно створеного), задачності (ментальне добудовування умови розв'язуваної задачі), сигніфікативності (називання словом відображуваної ознаки), соціо-культуральної гомогенності (детермінованість відображення приналежністю до соціумної групи), конгруентності (присутність в атрибутивних діях індивіда усередненого поведінкового патерну групи), результативності (підпорядкованість задачному результату) та ресурсності (особистісні ресурси індивіда), конкретизовано обговоренням даних, отриманих за допомогою факторного аналізу показників особистісного опитувальника Р. Кеттелла у порівнянні з відомостями про соціальний інтелект, толерантність, ставлення до себе, асертивність. Встановлено найбільш суттєві комплекси детермінант атрибутивної поведінки та надано опис відповідних типових форм. Найбільш суттєвими факторами є соціальна контактність, настороженість та емоційна рафінованість, які відображають особливості колективного суб'єкта досліджуваної вибірки, що складається зі студентів третього курсу технічного ВНЗ. Фактори самоінтересу, позитивного ставлення до себе, позитивного ставлення до оточуючих є особистісним ресурсом для самовпевненого, невігладливого, доброзичливого типів атрибутивної поведінки. Найменш вагомі фактори соціальної сміливості, нормативності, нетерпимості, імпульсивності вказують на соціально сміливий, авторитарний, фрустрований, імпульсивний типи атрибутивної поведінки. Сформульовано висновок про детермінанти атрибутивної поведінки, що сходять як до колективного досвіду розв'язання комунікативно-інтерактивних задач, так і до їх суті індивідуального тлумачення під впливом природного емоційно-динамічного патерну.

Ключові слова: атрибутивна поведінка, особистість, соціальний інтелект, толерантність, ставлення до себе, толерантність, асертивність.

Considerations about attributive behavior, based on the principles of reciprocity formulated by us (the procedural relationship of objectively given and subjectively created), taskability (mental completion of the conditions of the problem to be solved), significance (naming the reflected feature with a word), socio-cultural homogeneity (determinism reflection by belonging to a social group), congruence (presence in attributive actions of an individual of the averaged behavioral pattern of the group), effectiveness (subordination to the task result) and resourcefulness (personal resources of the individual), specified by a discussion of the data obtained by means of factor analysis of the indicators of the personality questionnaire of R. Kettell compared with information about social intelligence, tolerance, attitude towards oneself, assertiveness. The most significant sets of determinants of attributive behavior are established and a description of the corresponding typical forms is given. The most significant factors are social contact, vigilance and emotional sophistication, which reflect the characteristics of the collective subject of the studied sample, which consists of students of the third year of a technical university. Factors of self-interest, positive attitude towards oneself, positive attitude towards others are a personal resource for self-confident, unpretentious, benevolent types of attributive behavior. The least significant factors of social courage, normativity, intolerance, impulsivity indicate socially courageous, authoritarian, frustrated, impulsive types of attributive behavior. A conclusion is formulated about the determinants of attributive behavior, which go back both to the collective experience of solving communicative and interactive tasks, and to their purely individual interpretation under the influence of a natural emotional and dynamic pattern.

Key words: attributive behavior, personality, social intelligence, tolerance, attitude towards oneself, tolerance, assertiveness.

УДК 159.922.8:37.035
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.11>

Велитченко Л. К.

д. психол.н., професор,
професор кафедри сімейної
та спеціальної
педагогіки та психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Сюй Болунь

аспірант кафедри сімейної
та спеціальної
педагогіки та психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»

Уявлення про атрибутивну поведінку – біхевіоральний феномен, заснований на проявах атрибуції [1; 2; 3; 4; 5 та ін.] і присутній при розв'язанні комунікативно-інтерактивних задач, пов'язаний з необхідністю добудувати в її умовах недостатню для «вирішувача» інформацію, має відповідне продовження у складносплетіння факторного аналізу, заснованого на результатах емпіричного дослідження дорослої вибірки (студенти Одеського національного політехнічного університету – інституту машинобудування, електромеханіки та енергоменеджменту, промислових технологій та менеджменту, комп'ютерних систем).

До психодіагностичного комплексу дослідження увійшли особистісний опитувальник Р.Кеттелла 16PF, методика «Соціальний інтелект» (Дж. Гілфорд), тест-опитувальник

«Комунікативна толерантність» (В.В. Бойко), тест-опитувальник «Тест-опитувальник самоствалення» (В.В.Столін, С.Р. Пантілеєв), тест-опитувальник асертивності (О.П. Саннікова, О.І. Санніков, Н.М. Подоляк).

Здійснення процедури факторного аналізу було покликане визначити узагальнені психологічні фактори, що найбільш суттєво проявляються в атрибутивній поведінці.

Ми виходили з того, що розмаїття форм прояву атрибутивної поведінки детермінується сполученнями багатосторонніх засобів, які застосовуються у міжособистісній взаємодії як особистісний ресурс для подолання стану невизначеності при розв'язанні комунікативно-інтерактивної задачі. Виходячи з припущення про те, що індивідуальна своєрідність атрибутивної поведінки обумовлюється

не лише сполученням окремих компонентів особистісного ресурсу комунікації, а їх взаємодією безпосередньо всередині комунікаційно-інтерактивного процесу, ми отримуємо можливість вивчити типові форми атрибутивної поведінки, які відповідають найбільш суттєвим комплексам її детермінант.

Для вирішення цієї задачі здійснено процедуру факторного аналізу, за результатами якого отримано структуру, що склалася із 10 чинників (соціальна контактність, настороженість, емоційна рафінованість, самоінтерес, позитивне ставлення до себе, позитивне ставлення до оточуючих, соціальна сміливість, нормативність, нетерпимість, імпульсивність). Величина КМО вказує на прийнятну адекватність вибірки для факторного аналізу ($KMO = 0,646 > 0,5$), а критерій Бартлетта ($p < 0,01$) свідчить про доцільність факторного аналізу в силу корельованості факторів. Сумарна інформативність всіх чинників становить 0,84, тобто, виділені фактори пояснюють 84% сумарної дисперсії ознак, що вважається прийнятним результатом. Всі ознаки однозначно співвідносяться з високим факторним навантаженням тільки з одним з чинників. Більшість ознак за іншими факторами має незначні факторні навантаження, тобто отримана факторна структура є досить простою та зрозумілою для інтерпретації факторів.

Переходячи до аналізу змісту факторів, звернемо увагу на те, що вісім з десяти факторів виявилися біполярними. При цьому, перші три пояснюють близько 35% сумарної дисперсії ознак, а решта мають менш значні відсотки від загальної пояснювальної дисперсії. На одному полюсі зосереджені показники, що характеризують прямий зв'язок між певними якостями, на іншому – показники, що характеризують їх слабку вираженість або протилежну якість.

Так, перший фактор «Соціальна контактність» (12,01%) складається з двох полюсів. Додатний полюс містить показники екстраверсії та досягнення мети без порушення прав іншого, а від'ємний – показник пристосованості. Інтерпретуючи даний фактор відповідно до нашого бачення предмету дослідження, пояснімо соціально-контактний тип атрибутивної поведінки, який засновується на тому, що спрямування активності до комунікативного середовища, товариськість та схильність до встановлення міжособистісних та соціальних зв'язків при поясненні події виявляються у безпосередності, переконаності у власній спроможності керувати своїм життям, успішно реалізувати наміри, активно змінювати життєві події. Це дозволяє розв'язувати будь-яку складну комунікативно-інтерактивну задачу, не турбуючись про втрачені можливості, не приховуючи емоцій, відчувати комфорт, упевнено досягати поставлених цілей без порушення прав інших людей.

Другий фактор «Настороженість» (11,86%), представлений одним полюсом, на якому знаходяться показники, що акумулюють особистий досвід в підозрілому ставленні до оточуючих, виражають ступінь толерантності у нездатності вибачати іншому його помилки та прагненні зрозуміти його внутрішній світ, проявляють регулятивні функції асертивності у відповідальності за свої вчинки, а також характеризують очікуване ставлення оточуючих до себе.

Як бачимо, визначальна властивість є насторожене ставлення до людей, тобто обережність та егоцентричність, у процесі атрибутивного спотворює її суб'єктивне бачення через невміння прощати партнерам їхні помилки, схильність помічати неприємні відмінності партнерів разом із ставленням до себе як до носія особисто цінних якостей, які мають гідно оцінювати оточуючі.

Отже, в атрибутивній поведінці недовірливого типу переважають образи, відстороненість, небажання піклуватися про почуття інших учасників, переконаність у правильності власних дій. В той же час, настороженість у взаємовідносинах, сполучаючись із самостійністю у поглядах, відповідальністю за свої вчинки поряд із усвідомленням незалежності багатьох подій від власної волі, призводить до спрямування аналізу ситуації та дій її учасників на розуміння, інтелектуальне опрацювання їхніх думок, намірів та мотивів. Це означає, що атрибутивна поведінка виявляється у обстоюванні своєї думки разом із демонстрацією чутливості до нюансів життя, вміння поводитись у різних комунікативних ситуаціях, знаходити вихід за будь-яких складних умов.

На полюсі додатних навантажень третього фактору «Емоційна рафінованість» (11,84%) зосереджені показники, які характеризують власне чутливість, самозвинувачення, еталонність власного «Я» та схильність перевищувати іншого, на від'ємному полюсі цього фактору – показники здатності розуміти логіку розвитку ситуацій взаємодії та саморозуміння.

Цей фактор також об'єднує детермінанти атрибутивної поведінки на різних рівнях втілення особистого досвіду у розв'язання комунікативно-інтерактивних задач. Зокрема, зміст цього фактору вказує на те, що емоційно рафінований тип атрибутивної поведінки базується на витонченості, вразливості, схильності до романтизму, художньому сприйнятті світу, розвинених естетичних інтересах, що при створенні суб'єктивного погляду на події спрямовує когнітивні процеси на оцінку їх учасників з позиції відповідності-невідповідності власному світогляду.

Як наслідок, атрибутивна поведінка отримує риси менторства, де виражається експертна думка більш досвідченої людини, спрямована

на пристосування партнера шляхом нав'язування власних орієнтирів. Водночас, через високу чутливість до порушення особистого простору, а також схильність до рефлексії можливе виникнення тенденції до самозвинувачення, незадоволення собою, що суттєво викривляє кінцевий результат атрибутування.

Здатність розуміти логіку розвитку ситуацій дозволяє правильно інтерпретувати дії комунікантів, усунути комунікативну невизначеність інформацією, отриманою шляхом власного аналізу подій та логічними доводами, за рахунок чого забезпечується когнітивна та емоційна гармонізація суб'єктивного образу події та реальної поведінки без почуття провини.

Щодо четвертого фактору «Самоінтерес» (8,84%), який представлений лише одним полюсом, то до його змісту надійшли показники самоінтересу, самовпевненості та здатності розуміти зміну значення подібних вербальних реакцій залежно від контексту. Ці дані показують, що атрибутивна поведінка самовпевненого типу засновується на близькості індивіда до самого себе, інтересі до власних думок і почуттів, впевненості у своїй цікавості для інших, що дозволяє йому набувати всебічний досвід комунікації в різних ситуаціях взаємодії, навички аналізу подій та правила логічного умовиводу, а отже, у будь-якій комунікативній ситуації вважати себе сильним, ефективним, соціально пристосованим, таким, що заслуговує на повагу, адекватно визначає зміст комунікації і те, як вона позначатиметься на результатах взаємодії.

Звертаючись до змісту п'ятого фактору «Позитивне ставлення до себе» (7,83%), зазначимо, що він має два полюси, на першому з яких знаходяться показники самоприйняття, глобального самоствавлення, товариськості, на другому – показник, який характеризує невігядливість. Зміст фактору розкриває характер невігядливого типу атрибутивної поведінки, для якого властиві природне, навіть наївне ставлення до навколишньої дійсності, легкість та безпосередність міжособистісних контактів, бажання бути соціально схвалюваним, які поряд із внутрішнім недиференційованим позитивним ставленням до себе, втілюються в атрибутивній поведінці у вигляді простоти, прямотинності, відвертості поглядів на життя, опори на власний досвід інтерпретації ситуацій, інтуїтивне розуміння їхнього смислу, у вигляді демонстрації симпатії до себе, задоволення собою за будь-яких обставин.

Шостий фактор «Позитивне ставлення до оточуючих» (7,8%) також містить два полюси. Перший складається із групи взаємопов'язаних показників емоційного компоненту толерантності, аутосимпатії, прийняття себе та інших. Другий полюс навантажений такими показниками як здатність приймати індиві-

дуальність іншого, практичність, адаптаційні здібності у взаємодії з людьми.

Такий зміст фактору дозволяє висновувати про те, що в основу доброзичливого типу атрибутивної поведінки покладені неупереджене позитивне ставлення до людей разом із безпосереднім переживанням приязні до себе, прийняття себе та інших за будь-якими вчинками, що дозволяє людині краще розуміти індивідуальність партнерів, можливу невідповідність їхнього внутрішнього світу власним цінностям і смакам, визнавати їхнє право на власний світогляд та свободу обирати свій спосіб дій.

Встановлено, що реалістичність, здатність швидко розв'язувати практичні задачі є невід'ємною властивістю цього типу. У невизначених комунікативних ситуаціях його поведінка спрямовується на те, щоб вчиняти правильно, користуватись можливостями без перешкод для взаємного співіснування аж до прояву поступливості. Такому типові атрибутивної поведінки властиві адаптивність, свобода від заздрощів, бажання піклуватися про інших, присутність духу незалежно від обставин.

Сьомий за значущістю фактор «Соціальна сміливість» (6,74%) є двополосним. На першому полюсі сконцентровані показники, які характеризують сміливість, здатність передбачити наслідки поведінки, радикалізм, самодостатність, а на другому – показник самовпевненості. Тобто, ініціативність у взаємодії, упевненість у собі, а також витривалість щодо емоційних навантажень покладені в основу соціального сміливого типу атрибутивної поведінки.

Якщо до комплексу цих властивостей додати незалежність у поглядах, готовність приймати самостійні рішення, ризикувати, випробовувати нові ідеї, а також вміння прогнозувати наслідки поведінки у різних обставинах, адекватно визначати події, які стануться у майбутньому, то можна стверджувати, що цей тип поведінки характеризується активним втручанням у розв'язання комунікативно-інтерактивної задачі, організацією дій інших учасників взаємодії, не потребуючи їхньої згоди та підтримки, а спираючись на власні рішення. Ефективність ліквідації стану невизначеності при цьому залежить від правильності оцінки подій, почуттів та намірів їхніх учасників, оскільки упевненість у правильності вибору власної лінії поведінки не викликає сумніву.

Стосовно восьмого фактору «Нормативність» (6,73%), який також є біполлярним, варто звернути увагу на те, що полюс додатних навантажень представлений показниками, які характеризують авторитарний тип атрибутивної поведінки: нормативність поведінки, категоричність при оцінюванні іншого, домінантність, а на від'ємному полюсі знаходиться показник ставлення інших до власного «Я» індивіда. Така поведінка є наслідком схильно-

сті висувати високі вимоги до себе та інших, жорсткої орієнтації на моральні правила та норми міжособистісного співіснування, категоричності при оцінюванні подій та їх учасників.

Як наслідок, в атрибутивній поведінці виявляються підвищена вимогливість до себе та оточуючих, почуття обов'язку, відповідальність, тенденція брати командування на себе, не порушуючи правила, але й не визнаючи авторитетів, агресивно відстоювати власні рішення, звинувачувати та гніватись на партнерів у випадку невдачі, при цьому усвідомлюючи, що така ворожість, конфліктність призводить до втрати популярності.

Дев'ятий фактор «Нетерпимість» (5,73%) складається з полюсів, на одному з яких знаходяться показники комунікативної нетолерантності, а саме, схильності підлаштовувати іншого під себе та згладжувати неприємні враження від іншого, показник фрустрованості та самопослідовності, а на іншому – показник когнітивної складової асертивності (орієнтація в ситуації).

Як видно з цих даних, в основі фрустрованого типу атрибутивної поведінки знаходиться надмірна напруженість, дратівливість та фрустрованість, які у процесі атрибутування поведінки інших учасників взаємодії сполучаються із невмінням приховати неприємні почуття, якщо певні якості партнерів викликають в них негативне ставлення, бажання вплинути на їхню поведінку так, щоб взаємодія з ним стала особисто зручною.

Отже, при створенні суб'єктивного погляду на ситуацію та дії її учасників такі люди намагаються подолати негативне враження про оточуючих, якщо останні демонструють некомунікательні риси особистості або погані манери спілкування, спрямовуючи зусилля на впорядкування власних когнітивних процесів, приборкування дратівливості, що заважає керувати своїм життям, успішно реалізувати наміри, досягати мети без порушення прав інших людей. Звідси погане орієнтування в соціальній ситуації, неадекватне її оцінювання, нездатність передбачати наслідки своєї поведінки.

Останній, десятий фактор «Імпульсивність» має найменшу вагу у поясненні загального розподілу ознак (4,69%). На додатному полюсі він об'єднує показники, які характеризують здатність виділяти загальні ознаки в невербальних реакціях, нетерпимість до дискомфортних станів людей, поведінковий компонент толерантності, на від'ємному – показник імпульсивності).

Якщо вважати, що імпульсивний тип атрибутивної поведінки спирається на недостатню інтегрованість особистості, відсутність внутрішнього контролю, схильність більше довіряти інтуїції, приділяючи увагу невербальним сигналам учасників комунікативного процесу, то цілком зрозумілою стає поведінка, яка

постійно змінюється залежно від бажань, настроїв імпульсивних осіб, що демонструють зневажливе ставлення до соціальних вимог, до реакцій інших учасників взаємодії, незважаючи на дискомфорт, що їм завдається. При цьому наголошується на правах людини бути самою собою, діяти таким чином, щоб не порушувати права інших, заохочуючи свободу у стосунках.

Висновки з проведеного дослідження. Факторний аналіз дозволив визначити найбільш суттєві комплекси детермінант атрибутивної поведінки та надати опис відповідних типових форм. Найбільш суттєвими факторами є соціальна контактність (екстраверсія, досягнення мети без попраання прав іншого, пристосовність), настороженість (підозрілість, нездатність вибачати помилки людей, відповідальність за свої вчинки) та емоційна рафінованість (вишуканість, еталонність власного «Я», схильність перевиховувати іншого). Ці сполучення компонентів особистого досвіду засновують найбільш помітні типи атрибутивної поведінки – соціально контактний, недовірливий, емоційно рафінований.

Решта факторів мають меншу значущість. Це фактори самоінтересу (самоінтерес, здатність розуміти зміст комунікації залежно від контексту, самовпевненість), позитивного ставлення до себе (самоприйняття, глобальне самоставлення, товариськість, невивадливість), позитивного ставлення до оточуючих (емоційні компоненти толерантності та асертивності, аутосимпатія, практичність, адаптивність). Вони є особистісним ресурсом для самовпевненого, невивадливого, доброзичливого типів атрибутивної поведінки.

Найменш вагомими є фактори соціальної сміливості (сміливість, здатність передбачити наслідки поведінки, радикалізм, самодостатність), нормативності (нормативність, категоричність, домінантність), нетерпимості (фрустрованість, комунікативна нетолерантність, самопослідовність), імпульсивності (імпульсивність, здатність розуміти невербальні реакції, нетерпимість до дискомфортних станів людей). Відповідні до них типи атрибутивної поведінки виражають соціального сміливий, авторитарний, фрустрований, імпульсивний способи тлумачення умови комунікативно-інтерактивної задачі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ван Пей, Чжан Голі. Вплив соціального пізнання на розвиток теорії та дослідження атрибуції. *Ningxia University Journal (видання з гуманітарних і соціальних наук)*. 2006. № 28(1). С. 105–109. (китайською мовою).
2. Гулевич О. А. Атрибуція відповідальності: що лежить в основі атрибутивних суждений? *Современная и социальная психология: Теоретические подходы и прикладные исследования*. 2008. № 1. С. 114–127.

3. Ду Лінчжі, Ле Гоан. Дослідження стилю атрибуції успіху чи невдачі менеджерів із акцентом на традиційну китайську культуру. *Психологічні дослідження*. 2008 № 105. С. 63–66. (китайською мовою).

4. Heider F. *The Psychology of Interpersonal Relations*. New York : Wiley, 1958. 322 p.

5. Weiner B. An Attributional Theory of Achievement Motivation and Emotion. *Psychological Review*. 1985. № 92. Pp. 548–573.

ПРОБЛЕМА МЕНТАЛЬНОСТИ И МЕНТАЛИТЕТА В СОВРЕМЕННЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУКАХ

THE PROBLEM OF MENTALITY AND MENTALITY IN MODERN SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Пошуки феноменології ментальності і менталітету визначаються потребою осмислення процесів перетворення всіх сторін суспільного життя, що відбуваються в сучасному суспільстві, у тому числі національного самовизначення, самобутності та самовираження. Споглядання глобального світового процесу показує бурхливе, несиметричне зростання етнічної, духовної, релігійної, культурно-історичної самосвідомості окремої приватної, але не завжди гармонійної із загальною, з культурою всієї сучасної глобальної цивілізації. Таке фактичне дійсне співвідношення національного та загальнолюдського потребує уточнення змісту багатьох категорій та понять системи знання, які могли б адекватно відобразити та описати реальні сучасних соціальних процесів, перспективи культурної самоідентифікації суспільства, проблеми національної та соціальної політики держави у теперішньому та найближчому майбутньому, з урахуванням минулого, як стабільного, корінного, ціннісного ядра різноманітних трансформацій. Йдеться про ментальність та менталітет, які завдяки своїй актуальності та потребі, стали дійсними навіть у життєвому пізнанні. Молодіжне середовище, на відміну від інших груп населення, набагато схильніше до етнічних стереотипів і міфологічних уявлень, старим і новим. Це є наслідком особливостей віку – хоча молода людина і завершує частково своє формування, вона все ще досить сильно піддається зовнішнім впливам і не завжди здатна достовірно оцінити отриману інформацію. У молодій людині сильний дух скептицизму, негативізму, нігілізму, малої та великої агресії та деструктивності у відношенні до поглядів старшого покоління, вона часто схильна до максималізму у своїх судженнях, проте це все поєднується з високим рівнем конформності та некритичністю по відношенню до своїх ідеалів та кумирів, що в результаті дає сприятливий ґрунт для маніпуляції молодією людиною, а також для формування різноманітних стереотипів.

Ключові слова: ментальність, менталітет, культура, національна ідентичність, духовний світ, психологія народів.

The search for the phenomenology of mentality and mentality is determined by the need to comprehend the processes of transformation of all aspects of social life taking place in modern society, including national self-determination, identity and self-expression. Contemplation of the global world process shows the rapid, asymmetrical growth of the ethnic, spiritual, religious, cultural and historical self-consciousness of an individual private, but not always harmonious with the general, with the culture of the entire modern global civilization. Such an actual correlation of the national and universal requires clarification of the content of many categories and concepts of the knowledge system that could adequately reflect and describe the realities of modern social processes, the prospects for the cultural self-identification of society, the problems of the national and social policy of the state in the present and near future, taking into account the past, as a stable, fundamental, valuable core of all kinds of transformations. We are talking about mentality and mentality, which, due to their relevance and necessity, have become valid even in everyday knowledge. The youth environment, unlike other groups of the population, is much more prone to ethnic stereotypes and mythological ideas, old and new. This is a consequence of the peculiarities of age – although a young person partially completes his formation, he is still quite susceptible to external influences and is not always able to reliably assess the information received. The spirit of skepticism, negativism, nihilism, small and large aggression and destructiveness in relation to the views of the older generation is strong in a young person, he is often inclined to maximalism in his judgments, however, all this is combined with a high level of conformity and uncriticality in relation to his ideals and idols, which as a result gives fertile ground for manipulating a young man, as well as for the formation of various kinds of stereotypes.

Key words: mentality, mentality, culture, national identity, spiritual world, psychology of peoples.

УДК 159: 323
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.12>

Гаджиева А. Х.
докторант кафедри соціальної
і педагогічної психології
Бакінський Госуниверситет

Введение в проблему. В современном мире глобальных потрясений неиссякаемый свет национального самосознания и его созерцание можно характеризовать как естественную нормальную реакцию на предлагаемую современную универсализацию, стандартизацию и синхронизацию жизненных устоев общества. Психический уклад, матрица национальной самобытности, ядро тысячелетней истории культуры народа сознательно и бессознательно всячески сопротивляется стандартизированному меркам глобального единого мира и его многочисленным современным моделям культурной трансформации, словно напоминая человеческой цивилизации

никогда не делают идолов и идеалов и не превращают в абсолют общее и универсальное в человеческом бытии и культуре. Современная цивилизация с трудом переносит современные тяготы мира глобализации, однако самой ранимой областью человеческого общежития является культура, ценности, преемственность поколений, становление идентичности, и поэтому их перезагрузка является самым болезненным процессом формирования внутреннего духовного мира современного человека.

Степень исследованности проблемы. Очевидно, что в существующей научной литературе не значителен достаточно точное, общепринятое

определение понятия «ментальность», что обусловлено, в первую очередь, его междисциплинарной вариативностью и самой сложностью исторического понимания, а также современными чрезвычайно динамическими трансформациями.

Наряду с такими проблемами человеческого общежития, как ментальность и менталитет современная социальная действительность все больше и больше заинтересована в изучении не только отдельного, частного, феномена самобытности, но и, с учетом истории культуры кочевников, современных миграционных процессов, значительный интерес представляет выявление общечеловеческого у различных народов, тенденции глобализации, мультикультурализма и т.п.

Мультикультурализм включает в себе такие проблемы как единство, разнообразие, различие культур, осмысление национальной, культурной, личностной идентичности и обоснования плюрализма, идеологии множественности и многообразия культур. Толерантность, самоценность и равноправие культур, множественная идентичность являются принципами, заложенными в концепции мультикультурализма. Такие понятия, как плюрализм, концепция открытости, децентрация, диерархизация, культурный релятивизм – являются здесь основополагающими положениями.

Цель данной статьи – рассмотреть понятия ментальности и менталитета в рамках процесса мультикультурализма. Важность вышеизложенных положений делает крайне актуальным научный анализ понятий *ментальность, менталитет, мультикультурализм*. Ментальность формируется в процессе воспитания и обретения жизненного опыта. Ментальность – культурные различия людей. Ментальность для качественного самовыражения большой группы – душа, сознание народа, его самобытность, исторический психический склад. Ментальность – это сознательное, душевное, связанное с психическими процессами. Мультикультурализм – это гармония и мирное восприятие и сосуществование и соперничество различных культур, независимо от расы, численности и т. п. отличий.

Методы исследования основаны на общих методологических основаниях проблематики и анализе соответствующей литературы и реальных фактов исторического процесса.

О соотношении понятий «менталитет» и «ментальность». Каково же соотношение понятий «менталитет» и «ментальность»? В некоторых работах они понимаются как равнозначные и тождественные, в других подчеркивается более узкий, направленный характер «ментальности». В психологии в настоящее время «ментальность» понимается как совокупность осознанных и неосознанных психо-

логических установок индивида или различных социальных групп действовать, мыслить, воспринимать и постигать мир определённым образом. Менталитет – понятие более высокого порядка, включающее в себя несколько видов ментальности (социально-бытовую, политическую и т.д.). Менталитет – это реальный стиль, характер, способ мышления и духовной жизнедеятельности, присущий определённому социуму (социальной группе) [10, с. 92]. Справедливо и другое определение. Менталитет – это стереотипы и привычки сознания, заложенные воспитанием и культурными традициями, присущие не отдельной личности, а социально-культурной общности или сословию [11, с. 233].

Из общего латинского корня *mens* (ум, мышление, образ мысли, мнение, мировоззрение) на разной почве вырастает два противоположных значения. Ментальность по-английски выражает существенное качество – личное достояние индивидуума, а по-французски имеет несколько иное значение, как явление, которое распространяется от человека к человеку.

Исторический обзор проблемы «ментальности» и ее разработки в научной литературе показывает, что данное понятие представляется достаточно обобщенной, основной категорией, существенно отражающей характерные черты умонастроения и действительные представления отдельных народов и их субъективных носителей, живущих в той или иной эпохе, в которых переплетены осознанное настроение и импульсы коллективного бессознательного.

Понятие «ментальность» первоначально возникает в исторической науке у представителей школы «Анналов» М. Блока и Л. Февра. Во французской науке слово «ментальность» прозвучало благодаря работе Л. Леви-Брюля «Ментальные функции в низших обществах», которое в русской периодике часто неточно переводится как «Первобытное мышление».

Автор в своем труде постулировал существование двух классов социальных норм, управляющих человеческим поведением: индивидуальных и коллективных представлений. Последние пралогичны, так как дают толкования, только внешне похожие на классификации и выводы, в то время как их внутренняя суть – закон партиципации (сопричастия, мистического единения сородичей).

Так, М. Блок, отказываясь от определения ментальности при изучении такого культурно-исторического явления как способность монарха исцелять болезнь прикосновением, вслед за Л. Леви-Брюлем, рассматривает ментальность как умонастроение, которое обладает мистическими компонентами [1, с. 232].

Л. Февр погружает ментальность в культурный материал, называя ее ментальным

инструментарием. Он считает, что прежде, чем делать выводы об умонастроениях и образе мира эпохи, следует «инвентаризовать» средства, которыми пользовались люди для осуществления своей интеллектуальной и эмоциональной жизни, а также их социальное окружение [15].

Общефилософскую, методологическую постановку проблемы представляют Н.Ф. Калина, Е.В. Черный, А.Д. Шоркин, которые в книге «Лики ментальности и поле политики» пишут, что развернутый философско-методологический анализ проблемы зависимости содержания сознания и мышления от функциональных (логических) механизмов последних мы находим в работах Иммануила Канта, а стремление изучить и описать онтологию (в том числе и психологическую) гносеологических процедур присуще многим философам XX столетия. Ключевыми понятиями его описания у Э. Гуссерля выступают ноэтические и ноэматические структуры, у Л. Витгенштейна – языковые игры, у К.Г. Юнга – архетипы коллективного бессознательного, у Э. Кассирера – символы, у Ж. Лакана – регистры реального, воображаемого и символического, у А. Айера – аналитические предложения, у М. Хайдеггера – истина-алетейя [6, с. 4].

В психологии в настоящее время «ментальность» понимается как совокупность осознанных и неосознанных психологических установок индивида или различных социальных групп действовать, мыслить, воспринимать и постигать мир определённым образом. Менталитет, как уже отмечалось, понятие более высокого порядка, включающее в себя несколько видов ментальности (социально-бытовую, политическую и т.д.). Менталитет – это реальный стиль, характер, способ мышления и духовной жизнедеятельности, присущий определённому социуму (социальной группе) [10, с. 98].

Феномен мультикультурализма. Феномен мультикультурализма является еще одним из всеобъемлющих факторов современной культуры, является сложным междисциплинарным явлением, сложившимся в США. Существует ряд культурных моделей, такие, как концепции «мультиверсума» и «плюралистической вселенной», теории «плавильного котла», «салатной миски», «лоскутного одеяла», «радуги», «великолепной мозаики» и т.п.

«Этнорасовое многообразие и полилингвизм являются одним из самых ярких и очевидных проявлений культурной многообразности в США, но в контекст «политики разнообразия» входит и традиционный для американской культуры элемент регионализма, и гендерная инаковость во взаимодействии с этнорасовым фактором, и различные отклонения от общепринятых норм осмысления истории, национального идеала, образа жизни, и специфически американский фено-

мен экспатрианства, и опыт меньшинств» [3, с. 38]. Проблема «разнообразия» все более осознано переводится на «внутриличностный пласт», где «инаковость» имеет свое отражение не столько в других культурах и системах ценностей, сколько в самой личности при значительных трансформациях сглаживания различий, гармонизации социальных различий, единой и целостной полифонии.

«Будучи антиуниверсалистской политикой различия, мультикультурализм не ограничивается борьбой индивидов за признание, но распространяет требование признания оригинальности, своеобразия и равнозначности на идентичность групп» [4, с. 110].

В современной азербайджанской научной периодике проблема менталитета, ментальности и мультикультурализма представлена в работах ведущих азербайджанских ученых.

Так, Ф.А. Ибрагимбеков подчеркивал, что одним из аспектов мультикультурального скрещивания является передача психологического опыта или, точнее влияние психологических взглядов одной культуры на представления человека, сформировавшиеся в другой. Процесс этот всегда носил двусторонний и, поскольку мы имеем в виду развитие культур, прогрессивный характер [9].

Р.Г. Кадырова считает, что Азербайджан, имеющий исторические традиции сосуществования разных культурных, религиозных и этнических групп, имеет предпосылки и потенциальные возможности для сравнительно легкого перехода к созданию современного, мультикультурального общества [5, с. 282].

Велиев М.В., Байрамов И.М., Мустафаев А.М. указывают, что политика толерантности и мультикультурализма является доминирующей в современном культурном развитии азербайджанского общества [3, с. 292].

Конечно, как теории, так и практике толерантности и мультикультурализма не чужды объективные трудности становления гештальта азербайджанского мультикультурализма, как единого образа многоликих и гармоничных культур, и, самое главное, необходимы новые исследования, касающиеся бытия и монадологии (душевной материи) современного человека, постижение святости жизни человека и рационального существования и сосуществования в условиях мира и благополучия.

Проблема ментальности и менталитета в сознании молодежи. Проблема ментальности и менталитета являются самыми существенными в современной панораме глобализации, национальных трансформаций, мультикультурального проявления человеческого бытия.

Непосредственно из ментальности выплывает менталитет – присущая определенной социальной группе система неосознанных

регуляторов жизни и поведения. Менталитет обусловлен соответствующей ментальностью и поддерживает ее, он является социально-практическим воплощением ментальности. Он проявляется в обычаях, традициях, стереотипах поведения. Менталитет социальной группы (народ, нация) – это основа их духовности, в которой сосредоточены типичные черты и признаки людей, которые унаследовали духовное достояние предыдущих поколений и пользуются ими в соответствии с потребностями настоящего. Различают ментальность половую (мужская и женская), возрастную (детская, молодежная, старческая), профессиональную (педагогическая, военная, медицинская), национальную (украинская, российская, азербайджанская и т.д.).

Нужно заметить, однако, что сам менталитет как всякое явление, обладающее жизненностью, историчен. Его историчность также может быть выражена структурно. Сегменты, взаимосвязь которых выражает менталитет, могут быть представлены через характеристики, данные Ф. Броделем для обозначения исторической реальности в различных преломлениях. Наиболее глубинный пласт менталитета в данном случае связывается с вневременной историей, средний пласт – с историей, протекающей в медленном ритме, верхний пласт – с традиционной или событийной историей [2, с. 20].

Можно предположить, что наиболее глубинный пласт фокусирует природное и социальное на уровне архетипов [16, с. 612], средний пласт конкретизирует архетипические образования, соотнося их с культурными доминантами конкретно-исторического времени, верхний пласт придает специфику качества менталитета в соответствии с принадлежностью к определенному типу социальности. Все три пласта присутствуют одновременно в психике человека как результат специфики его человеческого существования. Исходя из предложенной схемы, можно заключить, что менталитет есть культурная универсалия, так же как язык, ценность, норма и т. д. Менталитет также выражает связь адаптивных возможностей и эволюционных императивов.

Ученые представляют как «узкий», так и «широкий» план рассмотрения менталитета. Основоположниками и сторонниками «узкого» подхода являются многие представители Новой исторической науки (М. Блок, Ж. Дюби, А. Дюпрон, Ж. Лефевр) и некоторые русские исследователи – А.Я. Гуревич, М. Кром [7, с. 14]. Ключевым принципом использования менталитета, как научной категории, для них является бессознательный характер человеческой ментальности, её неосознанность.

Менталитет – это своеобразные установки сознания, неявно выраженные вербальными

структурами. Они включают представления человека о себе самом, своём месте в природе и обществе, понимание окружающего мира и т.д. Однако все эти представления не подвергнуты логической систематизации, не «пропущены» через логическое осмысление. Природа менталитета связана не столько с сознанием, сколько с подсознанием, регулирующим поведение человека. Менталитет – это восприятие, истолкование мира, а не его познание (познание осуществляется логическими средствами и напрямую связано с мышлением).

«Широкий» подход к определению менталитета и его использованию в исторических исследованиях характерен для значительной части современных русских ученых, так или иначе связанной с историко-психологической проблематикой. К этой группе исследователей относятся И.Н. Данилевский, А.А. Горский, Л.Н. Пушкарёв, А.П. Долбилов, А.Н. Батурин и многие другие. Принципиальным отличием их взглядов от позиции сторонников «узкого» подхода является включение в содержание менталитета сознательной составляющей. Необычайно точно выразил суть данного подхода Л.Н. Пушкарёв: «Более подходящим по смыслу к термину “менталитет” будет уже давно используемый в нашей литературе термин “духовный мир”. Под духовным миром человека (личности) понимается его сознательная психическая и общественная жизнь, взятая в совокупности и целостности» [17, с. 164].

В современной литературе, посвященной проблеме менталитета, обращает на себя внимание философская сложность разработки этого понятия и смешение его с понятием «ментальность». Думается, определив менталитет как культурную универсалию, можно конкретизировать его суть понятием «ментальность». Ментальность – это качественная, идентификационная характеристика социального субъекта, фокусирующая в себе естественноисторические и культурные особенности.

Выводы. Анализ современной философской, исторической и психологической литературы показывает, что можно вполне согласиться с мнением авторитетных историков о том, что до настоящего времени в определении ментальности отсутствует единство взглядов относительно сущности этого феномена.

Развитие национального самосознания, менталитета молодого поколения выступает одной из приоритетных задач гуманизации системы образования, провозглашенной государственной программой развития национальной идентичности и мультикультурализма в Азербайджане. Важным показателем развития национального самости и нравственной зрелости является отождеств-

ление молодого человека с другими представителями своей нации, народа, самопознание национальных традиций, чувств, глубокого, корневого пласта национальной самости. По мнению исследователей, процесс социальной и, в частности, национальной идентификации завершается в период юношеского возраста. В связи с этим, возникает вопрос о выявлении особенностей становления национальной самости, самобытности в условиях современного, самостоятельного, полиэтнического государства.

Однако шумная и агрессивная молодежь не является полным спектром формирующегося поколения и вполне логично представлять нашу молодежь, которая обучается в лучших вузах мира, знать о наших спортсменах, которые имеют прекрасные достижения, это – просто молодые люди, которые хорошо учатся, работают, решают профессиональные задачи, создают наше действительное бытие и не обязательно называть их «золотыми» или «ботаниками» и т.п. Установки, сформировавшиеся в молодом возрасте, весьма трудно меняются в зрелости. Так этнические стереотипы, усвоенные в ходе социализации личности, будут влиять на нее в дальнейшей жизни. Именно поэтому неоспоримо важными представляются знания об особенностях и факторах формирования национальной идентичности молодежи, их ментальности и менталитета. Они могут помочь в решении межэтнических конфликтов, регулировании межэтнических взаимоотношений, построении культурного и цивилизованного мира, в котором будет доминирующим не война и экономические неурядицы, а незыблемые границы государств, мирное сосуществование, экономическое благополучие и современная политика толерантности и мультикультурализма, с учетом специфической чувственной ткани каждой национальности, на основе ведущей азербайджанской ментальности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Блок М. Короли-чудотворцы. М. : Смысл, 1998.
2. Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II : в 3 ч. Ч. 1 : Роль среды. М., 2002.
3. Велиев М. В., Байрамов И. М., Мустафаев А. М. Толерантность и мультикультурализм как существенные факторы современного общественного развития в полиэтнических государствах. *Cultural diversity: Word and Azerbaijan. International scientific-practical conference April 29, 2016.*
3. Гачев Георгий. Ментальности народов мира. М., 2008.
4. Кадырова Р. Г. Национальная идентичность и особенности национальной инкультурации. Материалы конференции. *Cultural diversity: Word and Azerbaijan. International scientific-practical conference April 29, 2016.*
5. Калина Н. Ф., Черный Е. В., Шоркин А. Д. Лики ментальности и поле политики. К. : Агропромиздат Украины, 1999.
6. Кром М. Отечественная история в антропологической перспективе. *Исторические исследования в России-II: Семь лет спустя.* М., 2003.
7. Кушнарева Е. В. Мультикультурализм в США. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология, искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов, 2011.
8. Ибрагимбеков Ф. А. Мультикультуральное скрещивание и изменения психики Multicultural Crossing and Changes of Psyche. XXth International Congress of Psychology: August 13–19, 1972, Tokyo. P. 157–159.
9. Ментальность и менталитет российского общества: к анализу механизмов рефлексивного взаимодействия. *Провинциальная ментальность России в прошлом и будущем.* Самара, 1997.
10. Миронов Б. Н. Социальная история России. Т. 1. СПб., 2002.
11. Морозова Т. Л. Американская мечта (и размышления о России). *Американский характер: традиция в культуре. Очерки культуры США.* М. : Наука, 1998.
12. Некрасов С. М., Некрасова Н. А. Американский мультикультурализм. М., 2011.
13. Петренко В. Ф. Конструктивистская и интуитивистская парадигмы в психологической науке. *Ментальность российской провинции : сборник материалов по 4-й Всероссийской конференции по исторической психологии российского сознания 1–2 июля 2004 г.* Самара : СГПУ, 1995.
14. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.
15. Юнг К. Психологические типы. М., 2001.
16. Пушкарёв Л. Н. Что такое менталитет? Историкографические заметки. *Отечественная история.* 2005. № 3.

SAMOBÓJSTWO WE WCZESNEJ MŁODOŚCI JAKO ZJAWISKO PSYCHOLOGICZNE

СУЇЦИД У РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

SUICIDE IN EARLY YOUNG ADULT AGE AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

В умовах трансформації українського суспільства молода людина з характерними для неї емоційною нестійкістю, імпульсивністю дедалі частіше потрапляє у кризові ситуації, що супроводжуються депресивними переживаннями. Перешкоди, що стають на заваді досягненню життєвих цілей, реалізації мрій і видаються непереборними, змушують молоду людину шукати вихід із складних ситуацій, переосмислювати сенс буття. Саме в юнацькому віці загострюється проблема пошуку сенсу життя, зростає невпевненість у собі, особистісні та міжособистісні негаразди, які часто вирішуються шляхом зведення рахунків з життям. За результатами вивчення джерелознавчої бази з проблем суїцидальних тенденцій у ранньому юнацькому віці виявлено, що важкість та складність самого суїцидального вчинку розмитість та неточність його причин, мотивів, витоків і наслідків пояснює той факт, що незважаючи на актуальність і глобальність проблеми маємо відносно незначну кількість суттєвих досліджень цього явища. Феномен суїциду в загальнопсихологічному аспекті трактується як поведінка людини, спрямована на її самознищення. У розгляді суїцидальної поведінки важливими є соціально-психологічні, біологічні, суспільні фактори, які впливають на її мотивацію. Суїцид – складний соціально-психологічний феномен, визначається вченими-психологами як основний кризовий стан особистості. Ознайомившись з низкою соціально-психологічних чинників, котрі деструктивно впливають на поведінку особи раннього юнацького віку, можемо відзначити, що більшість з них негативно позначаються на емоційній сфері особистості (депресія, агресія, різноманітні страхи, тривожність, дезадаптація, егоцентризм, стреси, неадекватна самооцінка тощо). Суїцид як вчинок характеризується вмотивованим наміром суб'єкта вбити себе, є наслідком поєднання впливу зовнішніх чинників та особистісної кризи психічно здорової людини або зумовлений розладами психіки хворої людини.

Ключові слова: суїцид, суїцидальна поведінка, суїцидальні тенденції, суїцидальна спроба, юнацький вік.

With the Ukrainian society being rapidly transformed, the young people with their characteristic emotional instability and impulsivity increasingly find themselves in critical situations accompanied by depressive experiences. Obstacles that stand in the way of achieving their life goals and realizing their dreams seem insurmountable and force a young person to look for a way out of difficult situations, to rethink the meaning of life. It is during adolescence that the problem of finding the meaning of life becomes more acute, lack of confidence increases, as well as personal and interpersonal troubles appear, which are often resolved by settling accounts with life.

Having studied the scientific literature on the problems of suicidal tendencies in early youth, we have come to the conclusion that the difficulty and complexity of the suicidal act itself, the blurring and inaccuracy of its causes, motives, origins and consequences explains the fact that, despite the relevance and global nature of the problem, we have a relatively small number of significant studies of this phenomenon. The phenomenon of suicide in the general psychological aspect is interpreted as human behavior aimed at self-destruction. When considering suicidal behavior, socio-psychological, biological and social factors that influence its motivation are important. Suicide is a complex socio-psychological phenomenon, defined by psychologists as a major critical state of an individual. Having familiarized ourselves with a number of social and psychological factors that have a destructive effect on the behavior of a person in early young adult age, we can note that most of them have a negative impact on the emotional sphere of the individual (depression, aggression, various fears, anxiety, maladaptation, egocentrism, stress, inadequate self-esteem, etc.). Suicide as an act is characterized by a motivated intention of the subject to kill oneself, and is the result of a combination of external factors and the personal crisis of a mentally healthy person, or caused by mental disorders of a sick person.

Key words: suicide, suicidal behavior, suicidal tendencies, suicide attempt, young adult age.

УДК 159.922(075.8)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.13>

Karpenko Ye. V.
dr hab, docent,
profesor zakładu psychologii praktycznej
Lwowskiego Państwowego Uniwersytetu
Spraw Wewnętrznych

Sformułowanie problemu. Problem samobójstw istniał od czasów starożytnych, ale teraz stał się niezwykle duży, głównie z powodu samobójstw wśród młodszego pokolenia. Wczesne dojrzenie dla samych dzieci jest problemem globalnym, z którym nie każdy może sobie poradzić, w wyniku czego młodym ludziom znacznie łatwiej jest popełnić samobójstwo niż rozwiązać problem w inny sposób.

Termin „samobójstwo” wszedł do codziennego użytku tak mocno, że wydaje się, iż jego interpretacja nie jest konieczna. W rzeczywistości już w

samym słowniku znaczenie jest niejednoznaczne, wymagające obiektywnej definicji tego zjawiska. Słowo samobójstwo jest tłumaczone z łaciny jako „zabić się”. Człowiek świadomie i dobrowolnie podejmuje działania mające na celu odebranie sobie życia. Samobójstwo jest czynem wyłącznie ludzkim, który niestety występował i występuje we wszystkich kulturach i we wszystkich epokach. Przez długi czas sam temat samobójstwa był zakazany. Temat samobójstwa wciąż pozostaje zamknięty w wielu krajach, podczas gdy inne stopniowo zaczynają dyskutować o problemach

chorób psychicznych. Ale jest problem, na rozwiązanie którego zgadzają się eksperci wszystkich krajów. I trzeba to pilnie rozwiązać. Ten problem to „epidemia” samobójstw wśród dzieci.

Analiza najnowszych badań i publikacji. O tym, w jakim stopniu problem tendencji samobójczych, samobójstw i zachowań samobójczych przyciąga uwagę specjalistów, świadczy fakt, że liczba rocznych prac nad tym problemem sięga kilku tysięcy. Naukowcy z różnych dziedzin pracowali nad nim owocnie i nadal nad nim pracują. W końcu takie skomplikowane zjawisko jak samobójstwo obejmuje przyczyny społeczne, czynniki kulturowe, psychologiczne, ekonomiczne, religijne i medyczne. W szczególności badanie problemu samobójstw nie jest możliwe bez jego analizy socjologicznej, co w swoich pracach gruntownie zauważają E. Durkheim, E. Morselli i D. Braley; I. Sikorsky w swoich pracach opisuje moralną i etyczną stronę problemu samobójstwa.

Psychologiczne cechy zachowań samobójczych podkreślają liczne prace naukowców, w tym zagranicznych – C. Hirsha, S. Sopera, K. Menningera, i ukraińskich – T. Hasheka, I. Kornienko, V. Moskalets, V. Rybałka, S. Jakowenko i inni.

Podkreślenie wcześniej nierozwiązanych części ogólnego problemu. Dzięki analizie źródłowej bazy naukowej dotyczącej problematyki tendencji samobójczych we wczesnej młodości stwierdzono, że trudność i złożoność samego aktu samobójczego, rozmycie i nieścisłość jego przyczyn, motywów, genezy i skutków wyjaśnia fakt, że pomimo pilności i globalnego charakteru problemu, mamy stosunkowo niewielką liczbę istotnych opracowań tego zjawiska

Głównym **celem** niniejszej pracy jest analiza problemu samobójstwa jako zjawiska w ogólnym aspekcie psychologicznym, czynników psychologicznych i społeczno-psychologicznych wywołujących zachowania samobójcze we wczesnej młodości.

Przedstawienie głównego materiału. Samobójstwo jest zarówno ucieczką, jak i podejściem. Psychiczny ból jest dokładnie tym, od czego człowiek chce uciec; pokój jest elementem, którego poszukuje i szczerze pragnie uzyskać. W samobójstwie oba te cele łączą się w jeden: ucieczka od bólu psychicznego przynosi ulgę, więc właśnie w tym jednostka widzi upragniony spokój. Nie do zniesienia ból psychiczny zostaje stłumiony; przystaje nieznośne cierpienie. W skrajnych przypadkach jest to dokładnie to, w co samobójca wierzy i na co ma nadzieję.

Dla osoby z intencjami samobójczymi brak świadomości jest wyobrażany jako stan całkowitego i absolutnego spokoju, pustki i zapomnienia. Wszystkie problemy nie są po prostu rozwiązywane, w ogóle nie istnieją i nie ma nawet myśli o możliwości przyszłych problemów lub czegoś podobnego. Samobójstwo z próbą „ucieczki od wszystkiego” to ostateczna ucieczka. Ostatecz-

nym celem samobójstwa jest osiągnięcie stanu pokoju [9, s. 76].

Osoby o skłonnościach samobójczych, zwłaszcza we wczesnej młodości, mają poczucie, że ból, którego doświadczają, jest w jakiś sposób wyjątkowy; silniejszy niż ból i cierpienie innych ludzi – a to już graniczy z ideami wielkości [3, s. 139]. Dzieje się tak dlatego, że osoby samobójcze często ograniczają komunikację z najbliższym otoczeniem, „rozmawiając” ze sobą. Wyobrażają sobie płacz własnego pogrzebu, krewnych i bliskich – czyli w pewnym sensie kontynuują swoją egzystencję na tym świecie, pozostają żywi w duszach innych ludzi. Niektórzy naukowcy uważają, że w każdym samobójstwie jest pewna doza schizofrenii lub szaleństwa, ponieważ istnieje pewne zaburzenie między myślami a uczuciami. W psychiatrii stan ten określany jest terminem „aleksytynia” i obejmuje połączenie świadomego i realnego cierpienia psychicznego, które objawia się smutkiem, tęsknotą, rozpaczą i niemożnością powiązania go z odpowiednimi myślami [1, s. 23].

W ten sposób ujawnia się patologiczne oddzielenie myśli i uczuć. Rodzi złudzenie kontroli nad zachowaniem, ale także powoduje szaleństwo. Dlatego wspólnie doświadczamy myśli i uczuć, jako jednego elementu świadomości – to naturalne. A u podmiotu z tendencjami samobójczymi myśli są „zainfekowane” śmiercią, dlatego są postrzegane nie tylko jako niebezpieczne, ale także jako te, które nie są zrównoważone wystarczającą ilością pozytywnych emocji.

Jedyny znak charakterystyczny dla samobójczego stanu umysłu – aspekt mentalnej istoty i zachowania człowieka, który jest praktycznie niemożliwy do dysymulacji, który prawie nigdy nie może być ukryty. Nazywa się to zawężeniem świadomości, w którym uwaga skupia się jak w jednym wąskim „tunelu”. W potocznym języku potencjalnego samobójstwa zawężenie przejawia się w użyciu pewnych słów, które odzwierciedlają przedsamobójcze myślenie dychotomiczne („wszystko albo nic”) [2, s. 69]. W sytuacji samobójczej przepona świadomości gwałtownie się zwęża, co koncentruje się na jedynym celu – ucieczce.

Powody i motywy. Przyczyny zachowań samobójczych są bardzo złożone. Główną siłą napędową człowieka, która determinuje jego aktywność, wraz z potrzebami (naturalnymi, kulturowymi itp.) jest cel. Może się zmieniać, kształtować w ciągu życia, ale każdy musi to mieć, inaczej życie stanie się beznadziejne. Niewątpliwie świadomość odgrywa ważną rolę w kształtowaniu sensu życia. S. Rubinstein wyróżnił dwa sposoby ludzkiego istnienia, a co za tym idzie, dwa podejścia do życia. Pierwszy charakteryzuje się tym, że człowiek znajduje się w świecie wewnętrznym, niezależnie od jego stosunku do poszczególnych zjawisk, a nie do życia w ogóle. Druga metoda jest spowodowana pojawieniem się refleksji (samopoznania), przez uleganie, któremu osoba men-

talnie zajmuje pozycję poza życiem, wykracza poza nie. Od tego momentu pojawia się problem „blisko” i „daleko”. Oznacza to, że osoba rozwija uogólnione, sumatywne podejście do życia, które odzwierciedla związek teraźniejszości, przeszłości i przyszłości. Taka postawa pozwala urzeczywistniać sens ludzkiego życia – być jego aktywnym twórcą i konwerterem [10, s. 76].

Na tej podstawie należy zauważyć, że główne motywy postrzegane we wczesnej młodości to: niespełniona miłość; konflikty z rodzicami; niepowodzenia w edukacji; niezadowolenie z życia; niska samoocena; różne formy lęku, złości, smutku i depresji z różnych powodów; identyfikacja z osobą, która popełniła samobójstwo; zniszczenie mechanizmów ochronnych jednostki w wyniku wpływu kuratorów lub moderatorów „grup śmierci”; zniszczenie mechanizmów ochronnych jednostki przez używanie alkoholu, hipnogennych środków psychotropowych i leków [6, s. 111].

Najczęstszym motywem zachowań samobójczych we wczesnej młodości jest samotność, która przejawia się na kilku poziomach: od nagłego uczucia do chronicznego doświadczenia osobistego. Formy osamotnienia są bardzo różne: niezaspokojona potrzeba miłości rodzicielskiej, poczucie bezradności i niższości, porzucenie, poczucie wyniszczenia emocjonalnego, pragnienie szacunku itp. [5, s. 50].

Istnieje również twierdzenie, że samobójstwo lub próba samobójcza odbywa się w stanie tzw. „zawrotów głowy”, a więc można je uznać za zjawisko psychopatologiczne. Zjawiska tego nie można jednak definitywnie zaakceptować ani odrzucić przed pojawieniem się wyraźnie określonych różnic między psychopatologią a normą psychiczną. Jeśli mówimy o niepodważalnych oznakach zaburzeń psychicznych, mamy na myśli przede wszystkim naruszenia sfery poznawczej psychiki – doznań, percepcji, wyobraźni, myślenia. Zamiast adekwatnego rozumienia rzeczywistości, w psychice podmiotu dominują halucynacje jako osobne doznania, spostrzeżenia, głosy zwracające się do podmiotu z zewnątrz lub wewnątrz, oskarżające go, nakazujące mu coś zrobić, oraz jako kompletny halucynacyjny obraz świata [8, s. 53].

Również patologicznie nieadekwatne stany emocjonalne można przypisać zaburzeniom sfery psychicznej. Należą do nich: stany negatywnie zabarwione, takie jak depresja, przewlekła apatia, poczucie własnej bezwartościowości lub grzeszności, przestępczość oraz chęć ukarania się śmiercią.

Takie formy manifestacji napięcia psychicznego, jak depresja lub długotrwały stres, w pewnych okolicznościach mogą stać się przesłanką do samobójstwa. Komunikacja osoby z depresją charakteryzuje się negatywizmem, negatywnym tłem emocjonalnym, zmianą

sfery motywacyjnej i poznawczej oraz ogólną biernością zachowań. Wpływ czynników napięcia psychicznego wzmacnia depresję, która powstaje w wyniku działania ochronnych mechanizmów kompensacyjnych i umożliwia adaptację do okoliczności, ale kosztem wyczerpania zasobów osobistych. W takich warunkach jednostka traci opór społeczny, wyolbrzymia wszystko, co złe, a minimalizuje wszystko, co dobre. Osoba w stanie depresji tłumaczy swoje niepowodzenia zupełnie inaczej niż osoba, która nie jest nią dotknięta. Depresyjny styl wyjaśniania kojarzy się z negatywną, pesymistyczną interpretacją niepowodzeń i nieudanych działań, które zdaniem podmiotu mają być przyczyny stabilne („Tak, to będzie trwać wiecznie”), globalne („Tak będzie we wszystkim, co ja będę robić”) i wewnętrzne („To wszystko moja wina”) [7, s. 5].

Wiadomo też, że wiele osób, doświadczając różnych sytuacji stresowych, powraca do swojego normalnego stanu po ustaniu stresorów. Na innych wpływ zdarzeń wywołujących traumę psychiczną, społeczno-psychologiczną i społeczną trwa znacznie dłużej. Osoby takie znajdują się pod wpływem stresu pourazowego, który utrudnia im przystosowanie się do zwykłych warunków życia, powoduje powstawanie różnych nieprzystosowawczych form zachowań, syndromu zaburzeń stresu pourazowego. Najtrudniejszy w tej sytuacji jest problem nieokreślonego opóźnienia wystąpienia zespołu pourazowego, który komplikuje terminowe udzielenie pomocy psychologicznej lub innej. To sytuacja, a zwłaszcza jej znaczenie, w dużej mierze determinuje logikę ludzkich zachowań.

Naukowcy uzasadnili grupy kryteriów, które pozwalają na diagnozę zespołu pourazowego, niezwykle istotnego w dzisiejszych realiach. Obecnie wykorzystywane są głównie w badaniach zaburzeń stresowych pourazowych o etiologii wojaskowej. Mają one zastosowanie również w innych sytuacjach, ponieważ zespół pourazowy może być konsekwencją nie tylko udziału danej osoby w operacjach wojskowych, ale także innych tragicznych wydarzeń (na przykład śmierć rodzica, utrata „inne znaczące” itp.). Te grupy kryteriów obejmują:

- obecność w anamnezie wydarzenia wykraczającego poza granice typowego ludzkiego doświadczenia. Wpływ takiego zdarzenia jest dla większości ludzi czynnikiem traumatycznym (stresogennym);
- ciągły powrót osoby do doświadczeń związanych z traumatycznym wydarzeniem. Przejawia się poprzez obsesyjne, ciągle powtarzające się wspomnienia doświadczeń, które powodują negatywne przeżycia emocjonalne itp.;
- stabilne pragnienie osoby, aby uniknąć lub „zablokować” wszystko, co choćby w najmniejszym stopniu przypomina jej o traumie. Osoba jest skupiona na fakcie urazu i nie zwraca uwagi

na wszystkie inne szczegóły, cechy i okoliczności. Kryterium to objawia się utratą jakiegokolwiek zainteresowania formami działania aktywnego i interakcji, które przed urazem miały duże znaczenie w życiu człowieka, a także poczuciem wyobcowania z otoczenia;

– stabilne objawy, które odzwierciedlają zwiększony poziom pobudliwości i pojawiły się po urazie. Są to zaburzenia snu, trudności z koncentracją w razie potrzeby, roztargnienie itp.;

– czas, w którym dana osoba zaobserwowała objawy wszystkich poprzednich objawów, musi wynosić co najmniej jeden miesiąc. Tylko w tym przypadku można stwierdzić obecność zaburzeń stresu pourazowego.

Do pozytywnie zabarwionych grup kryteriów należą tzw. stany maniakalne, które charakteryzują się nadmiernym podnieceniem i percepcją wszystkiego, co dzieje się wokół, z absolutną łatwością, radością, co z kolei uniemożliwia znalezienie odpowiedniej orientacji w sytuacjach życiowych i wypracowanie odpowiedniego zachowania. Samobójstwa popełniane w takich warunkach mają charakter psychopatologiczny. Na przykład, czasami można skłonić jednostkę do samobójstwa „jakiś tajemniczym głosem” lub patologicznymi samooskarżeniami, których kulminacją jest wniosek, że konieczne jest „wyzwolenie świata z jego obrzydliwości” [8, s. 41].

Wśród najczęstszych rodzajów zachowań samobójczych, w szczególności we wczesnej młodości, wyróżnia się:

1. Nieprzystosowanie, charakteryzujące się naruszeniem socjalizacji, gdy miejsce młodego człowieka w strukturze społecznej nie odpowiada poziomowi jego nękania (ukryte samobójstwo);

2. Konflikty, które najczęściej są spowodowane odrzuceniem systemu wartości starszego pokolenia (oczywiste samobójstwo);

3. Alkoholizm i narkotyzacja jako podstawa pojawienia się sytuacji samobójczej i przesłanki jej szybkiej realizacji (oczywiste samobójstwo);

4. Zaburzenia psychiczne (ukryte samobójstwo) itp.

Analiza zachowań samobójczych wiąże się z wyjaśnieniem różnych aspektów mechanizmów adaptacji i konfliktu, gdyż samobójstwo jest konsekwencją nieprzystosowania społecznego i psychologicznego jednostki w sytuacjach konfliktowych. Proces adaptacji wiąże się z osobistym przyswajaniem norm, wartości, tradycji grup, społeczności i społeczeństwa. W swej istocie jest personifikacją osoby, która stara się „być jak wszyscy inni”. Adaptacja osobowości – dostosowanie osobowości do warunków, norm i wymagań środowiska społecznego [9, s. 126].

Ogólnie proces ten jest zgodny z potrzebami, aspiracjami, motywami i zainteresowaniami samej osoby. Ze względu na procesy zachodzące w psychice jednostki, oprócz adaptacji psychofizjologicznej, wyróżnia się związaną z nią adaptację

społeczno-psychologiczną. Adaptacja społeczno-psychologiczna zachodzi w procesie socjalizacji osobowości, jej rozwoju indywidualnego, formacji zawodowej, interakcji i komunikacji i jest opanowaniem nowej roli przez osobę wchodzącą w nową sytuację społeczną [14]. Jako składnik adaptacji społecznej poświadcza gotowość jednostki do wykonywania niezbędnych funkcji społecznych, do przyjmowania ról społecznych w grupie, społeczeństwie. Procesy adaptacyjne mogą być alloplastyczne (osobowość zmienia otoczenie na korzyść swoich potrzeb i pragnień) i autoplastyczne (modyfikacje zachodzą wewnątrz jednostki w odpowiedzi na postrzeganie świata zewnętrznego i jego wpływy) [12].

Przeciwieństwem adaptacji społecznej jest nieprzystosowanie społeczne jednostki, gdy dochodzi do naruszenia procesu aktywnej adaptacji osoby do środowiska społecznego z powodu fałszywej lub niewystarczająco rozwiniętej idei jej miejsca w społeczeństwie.

Wnioski i sugestie. Tak więc po zapoznaniu się z szeregiem czynników społecznych i psychologicznych, które mają destrukcyjny wpływ na zachowanie osoby wczesnej młodości, warto zauważyć, że większość z nich negatywnie wpływa na sferę emocjonalną nieletniego (depresja, agresja, różne lęki, niepokój, nieprzystosowanie, egocentryzm, stres, nieodpowiednia samoocena itp.). Dlatego podczas prac psychokorekcyjnych nad eliminacją ryzyka samobójczego wśród tej kategorii wiekowej osób należy zwrócić szczególną uwagę na sferę emocjonalną i wolicjonalną nieletnich. Samobójstwo jako czyn charakteryzuje się umotywowaną intencją podmiotu popełnienia samobójstwa, jest wynikiem splotu wpływu czynników zewnętrznych i osobistego kryzysu osoby zdrowej psychicznie i jest spowodowane zaburzeniami psychicznymi osoby chorej.

Generalnie analiza opracowanej przez nas literatury pozwala stwierdzić, że zapobieganie i psychokorekcję przejawów zachowań samobójczych osób wczesnej młodości ułatwia przede wszystkim uwzględnienie zarówno czynników subiektywnych, jak i obiektywnych, które prowadzą do tego strasznego problemu. Również efektywność pracy z osobami skłonny do samobójstwa zależy od wykorzystania najnowszych, innowacyjnych rozwojowych technologii psychologicznych. Na uwagę zasługuje również problem profilaktyki i rehabilitacji zachowań samobójczych, co z kolei wymaga wdrożenia kompleksowych działań profilaktycznych, które powinny być realizowane wspólnym wysiłkiem psychologów, psychiatrów, socjologów, pracowników socjalnych i nauczycieli. Konieczna jest praca psychokorekcyjna z młodymi ludźmi, którzy są w rozpacz, odczuwają beznadziejność, absurdalność swojej egzystencji, wykazują autoagresywne formy zachowań.

Technologie społeczno-psychologiczne powinny mieć na celu ujawnienie, uświadomienie i rozwój

індивідуальності особи, оптимізацію її взаємодії з іншими людьми. Програм технології соціально-психологічних повинен сприяти до саморозвитку молодого чоловіка: виявлення його унікальної індивідуальності, свідомості особливостей його особовості; звільнення її потенціалу творчого, ґрунтування самодієвності і відповідальності, присвоєння цінного досвіду життя людини і реалізація мети життєвого ітп.

LITERATURA:

1. Визначення поняття «самогубство» та його детермінація з іншими випадками смерті: методичні рекомендації. Київ : Укр. центр наук. мед. інформації та патентно-ліцензійної роботи, 1996. 124 с.
2. Гашека Т. Практичні рекомендації для проведення психокорекційної роботи з підлітками за наявності суїцидальних ідецій. *Практична психологія та соціальна робота*. 2006. № 7. С. 68–72.
3. Діденко О. Суїцидальні наміри у психологічному портреті злочинця. *Психологія суїцидальної поведінки: Діагностика, корекція, профілактика* : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. Яковенка. Київ : РВВ КІВС, 2000. С. 138–148.
4. Дюркгейм Э. Самоубийство: социологический этюд. М., 1994. 519 с.
5. Коханенко Л. Проблеми самогубства: Погляди І. Сікорського та сучасні дослідження. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 4. С. 49–51.
6. Лісова О. Психологія суїцидальної поведінки. Чернівці, 2004. 234 с.
7. Пампура І., Іваненко С. Життєва криза як одна з причин суїцидальних намірів. *Психологія суїцидальної поведінки: Діагностика, корекція, профілактика* : зб. наук. пр. / за заг. ред. С. Яковенка. Київ : РВВ КІВС, 2000. С. 3–7.
8. Психологічна профілактика суїциду: тенденції проблемної особистості / В. Рибалка. Київ : Шкільний світ, 2009. 121 с.
9. Психологія суїциду / за ред. В. Москальця. Київ : Академвидав, 2004. 286 с.
10. Рубінштейн С. Основи загальної психології. У 2 т. Т. 2. Москва : Педагогіка, 1989. 328 с.
11. Hirsch Ch., Kelliher R., Hirsch J. A Positive Psychological Approach to Suicide: Theory, Research, and Prevention. Cham : Springer, 2018. 334 p.
12. Psychosocial Interventions for Suicide Prevention. Frontiers Media SA, 2020.
13. Psychology of Suicide: From Research Understandings to Intervention and Treatment. Frontiers Media SA, 2019.
14. Soper C. The Evolution of Suicide. Cham : Springer, 2018. 289 p.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПСИХОЛОГІВ

TRANSFORMATION OF PSYCHOLOGICAL IDEAS IN SCIENTIFIC WORKS OF UKRAINIAN PSYCHOLOGISTS

У статті презентуються результати теоретичного аналізу змісту психологічних уявлень українських психологів XVII – початку XX століття. Представлені положення, що характеризують уявлення про психіку людини та її розвиток, про особистість й психічну установку. Розкриті закони діяльності психічного. Встановлено, що ключовими показниками розвитку психіки в науковій спадщині українських психологів вказуються: рівень здібностей, сформовані навички, розвиток уяви та уявлень, кількість виразів, ступінь контрольованості уваги, прояв волі та духу, рівень оволодіння мовою, емоційний розвиток, творча активність, кількість питань, формулювання суджень, утворення понять, зміст моральної свідомості. Психічний розвиток представниками української психології вбачається в якісних змінах психічного, в змісті психічного та прояві його діяльності. Закономірність прояву психічних явищ можна визначити лише у їх розвитку. Розвиток психічного українськими психологами розуміється як своєрідний перехід від менш складного до більш складного. Такий перехід стає можливим через вплив соціального середовища, оволодіння створеними речами та предметами, необхідність побудови різних відносин та вибори методів поведінки. Внутрішні суперечності визначаються як рушійні сили розумового розвитку людини. Основними протиріччями для українських психологів, які сприяють розвитку психічного є такі: відмінності між новими потребами, цілями, прагненнями людини, яка розвивається та рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. З появою самоусвідомлення починається активний процес найвищих проявів психічного. Провідними функціями психіки українськими психологами XVII – початку XX століття визнані: регуляція, відображення, пристосування, оцінка та збереження цілісності. Прояв цих функцій здійснюється в процесі самовдосконалення людини, де стає можливим її внутрішнє зростання, свідоме та цілеспрямоване конструювання власного життя та самостійність у здобутті знань.

Ключові слова: психіка, найвищі прояви психіки, детермінанти психічного розвитку, умови розвитку психіки, показники психічного розвитку, психічна установка.

The article offers the results of a theoretical analysis of the content of psychological ideas of Ukrainian psychologists of the XVII – early XX century. The provisions that characterize the idea of the human psyche and its development are presented, personality and mental setting. The laws of mental activity are revealed. It is established that the key indicators of the development of the psyche in the scientific heritage of Ukrainian psychologists indicate: level of abilities, formed skills, development of imagination and ideas, number of expressions, degree of control of attention, manifestation of will and spirit, level of mastering language, emotional development, creative activity, number of questions. The formulation of judgments, the formation of concepts, the content of moral consciousness. Mental development is seen in the representatives of Ukrainian psychology in the qualitative changes of the mental, in the content of the mental and manifestations of its activity. The pattern of manifestation of mental phenomena can be determined only in their development. The development of mental Ukrainian psychologists is understood as a kind of transition from less complex to more complex. Such a transition becomes possible due to the influence of the social environment, mastering created things and objects, the need to build different relationships and elections of behavior methods. Internal contradictions are defined as the driving forces of mental development. The main contradictions for Ukrainian psychologists were that contribute to the development of the mental are the differences between new needs, goals, aspirations of the developing person and the level of mastering the means necessary for their satisfaction. With the advent of self-awareness begins the active process of the highest manifestations of the mental. The leading functions of the psyche by Ukrainian psychologists of the XVII – early XX century are recognized: regulation, reflection, adaptation, assessment and preservation of integrity. The manifestation of these functions is carried out in the process of self-improvement of the person, where it becomes possible its internal growth, conscious and purposeful design of one's own life and independence in acquiring knowledge.

Key words: psyche, the highest manifestations of the psyche, determinants of mental development, conditions of development of the psyche, indicators of mental development, mental setting.

УДК 159.922:101.1
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.14>

Мельник О. А.

д. психол. н., с. н. с.,
доцент кафедри загальної психології
факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Для психології, яка має за сьогоdnішніми мірками не тривалу історію щодо визнання її науковою дисципліною вкрай важливим, згідно переконань видатного українського вченого І. В. Данилюка, є здійснення історико-психологічних досліджень витоків й особливостей формування психологічних уявлень на теренах України [1; 2; 3].

Актуальність історико-психологічних досліджень визначається й існуванням таких історичних періодів, видатних вчених, які істотували в царині психологічної проблематики,

але не були предметом спеціальних досліджень, а їх ідеї не були відомі науковій спільноті взагалі. Зазначене висуває до дослідника не лише методологічної підготовленості, але й творчого підходу з розвиненим інтуїтивним чуттям [6]. Саме тому значимість результатів, які отримуються при історико-психологічному дослідженні важко переоцінити. Зокрема, як зазначає В.А. Роменець – український вчений у сфері історико-психологічних досліджень, що історія психології – це справжня совість психолога [14]. Саме тому

здійснення реконструкції психологічних уявлень, виявлення специфіки розуміння психічного та його проявів, що презентуються у науковій спадщині видатних українських психологів минулого надасть можливість дослідити визначену трансформацію цих уявлень, понять, концепцій, теоретичних положень тощо.

Виклад основного матеріалу. Позитивною стороною психологічних концепцій українських психологів XVII ст. було їх намагання виходити з досвіду при з'ясуванні суті психічних явищ. Під психікою в означений час розуміються всі життєві операції або дії органічних живих тіл, починаючи із живлення, розмноження й закінчуючи мисленням та вольовими діями. За субстрат психіки визнається тіло живої істоти в цілому. Центральним органом життя є серце, а центральним органом психічних функцій та їхнім специфічним субстратом вважається мозок. Розв'язання основного питання про природу психіки українськими психологами XVII ст. ґрунтується на позиціях матеріалізму й ідеалізму. По-перше, матерія визнається первинною, а психічні процеси – вторинними, а по-друге, метафізичні уявлення є провідними, а розумна душа створена Богом і є безсмертною [4; 13].

Центр уваги в працях українських психологів у XVII ст. зсунувся із завдання богопізнання на проблему людини, її психічний розвиток, життєдіяльність, способи пізнання, соціальне буття та моральний світ. Пізнати й зрозуміти розвиток психіки, вважають українські психологи, уможлиблюється через життєві операції людини. Пізнання людиною навколишнього світу поділяється на чуттєве та інтелектуальне. Визнається єдність чуття та мислення. Мислення поділяється на сенситивне й інтелектуальне. Проблеми інтелектуального пізнання розв'язуються з ідеалістичних позицій. Особистість визначається як сукупність індивідуальних ознак людини, що утворюється на базі її загальної природи. До індивідуальних психічних рис особистості відносяться набуті протягом життя навички інтелекту й волі та інші психічні особливості, які є наслідком індивідуальних фізичних властивостей людського індивіда та умов його життя. Ці властивості об'єднуються під назвою темпераменту та характеру. Вчені стверджують, що у процесі філогенетичного розвитку в людини в зародку закладаються певні потенції психічної діяльності, і вже в онтогенезі у процесі подальшого розвитку психіки людини та її взаємодії з оточуючим середовищем через часте повторення психічних актів із цих потенцій формуються навички. Потенції завдяки навичкам перетворюються в здатності, які допомагають людині знайти своє місце у світі, бути корисною, реалізовуватись [12; 15].

У XVIII ст. українські психологи особливо зосереджують свою увагу на процесі пізнання.

Вони визнавали існування об'єктивного світу незалежно від пізнаючого суб'єкта та вважали цей світ за такий, який можна пізнати. Предмети та явища об'єктивного світу, як і нижчі форми психіки, згідно уявленням українських психологів, виникли з матерії. Виняток становить розумна душа людини, створена Богом. Душа – це всі життєві прояви людини, а саме: здатність відчувати, сприймати, реагувати, зростати, бажати, прагнути тощо. До психічних властивостей українські психологи XVIII ст. відносять особливості темпераменту й риси характеру людини. При цьому вказується на те, що риси характеру складають її другу природу, створюючи особистість людини. На психічні особливості людини впливає її власна діяльність, спадковість і її потреба в досконалості [5].

Українські психологи XVIII ст. відмічали, що властивості особистості, її стійкі нахили утворюють структуру особистості. Зокрема, зазначаються основні вищі моральні риси особистості, а саме: розумність, справедливість, поміркованість і хоробрість [17]. При цьому розумність є головною рисою особистості й включає: а) пам'ять, як сукупність практичного досвіду; б) інтелект як здатність вчитись і легко знаходити засоби задля досягання цілей; в) вміння робити висновки із загальних правил; г) передбачливість як вміння оцінювати обставини; д) обережність – вміння уникати, обходити загрози при просуванні до цілі. Ці риси не вважаються вродженими, а формуються у людини в процесі відповідної діяльності й вправ.

Взагалі проблема діяльності входить до кола одного з основних питань в українській психології у XVIII ст. Для розуміння діяльності людини, її скеровування необхідно вивчати причини. Вони можуть бути як внутрішніми (матеріальними та формальними), відмічають українські психологи, так і зовнішніми (виконавчими та цільовими). Фізика і психологія як її частина вивчає внутрішні причини людської діяльності, етика – зовнішні. Діяльність людини є свідомою й цілеспрямованою завдяки інтелекту й волі; має мету та цільову причину [11; 18].

Особистість українськими психологами XVIII ст. трактується як сукупність фізичних і психічних особливостей, котрими одна людина відрізняється від інших. При цьому ця сукупність особливостей не є вродженою, а набувається людиною в процесі життя і є доповненням до її вроджених потенцій [11]. Індивідуальні особливості, що становлять особистість людини не є простою механічною їх сукупністю. Суперечні властивості, що виникають у процесі діяльності, взаємно знищують одна одну, а інші підтримують одна одну, і таким чином, виникає певна їх структура [12].

Українська психологічна думка на початку XIX ст. зосереджує увагу на процесах самопізнання та самовдосконалення, а також

вродженим прагненням людини до пізнання істини. Задовольняючи цю потребу в процесі пізнання зовнішнього світу, людина ставить питання про саме джерело цієї потреби, про природу власного «Я». Без пізнання особливостей своєї душі ці процеси унеможливаються, вважали українські психологи означеного періоду [9; 10]. Вони стверджували, що людина є першим й найважливішим предметом вивчення, адже через самопізнання людині зручніше набувати знання про Бога й інших. Провідним принципом у розумінні душі на початку XIX ст. є принцип субстанційності, де душа – це вічна особистість, початок, безсмертна істота, незалежна від матерії. Вона є замкненою, самодостатньою та відокремленою від усіляких зв'язків із матеріальною дійсністю.

Українські психологи на початку XIX ст. визнають ідею поетапного психічного розвитку людини. У кожному періоді життя людина набуває певних навичок, наприклад, навичку керувати своїми емоціями, не вчиняти поспішних, необдуманих вчинків під їхнім впливом, ставати рішучою задля подолання згубних звичок і здійснювати гідні вчинки та вибори. Потреба в досконалості є рушійною силою в розвитку психічних проявів людини. Дух уявляється вищим началом у людині, що містить усі можливі досконалості. Для її досягнення людині необхідно завжди зберігати єдність віри, розуму та чуття, тотожність своєї природи. Ключовою умовою в досягненні досконалості вважається любов, і, це почуття визнається головним українськими психологами минулого. Народжуватись і виховуватись, здобувати знання, будувати стосунки з іншими людьми дитина повинна у любові. Проте любов, наполягають українські психологи, повинна бути взаємною [9].

Для повноцінного функціонування психіки необхідна інформація, котру людина повинна отримувати після народження від відчуттів та сприймань, адже це сприятиме пізнанню зовнішнього і внутрішнього світу людини, вважали українські психологи. Відчуття і сприймання не залишаються статичними, ці психічні процеси розвиваються й удосконалюються поступово на протязі всього життя людини. Спонування до дій і спрямованість беруть свій початок із самої сутності людини та її власної волі. Метою психічного розвитку українськими психологами зазначається досягнення людиною вищого знання, усвідомлення своєї гідності, усвідомлення в собі образу Божого, прагнути до правди й істини. Виховання й навчання виступають ключовими умовами розвитку психічних проявів, котрими повинні займатися батьки і оточуючі людину до її повноліття. У подальшому розвиток здійснюється через пізнання і самопізнання, практичну діяльність,

котра б, насамперед, сприяла розвитку розумових здібностей [7].

Для українських психологів початку XIX ст. свідомість в природі людини є фактом, який свідчить про себе саму через саму себе, а задля її пізнання нічого не потрібно окрім неї самої. Свідомість притаманна лише людині, а її зміст проявляється у виборах, які здійснює людина задля творення свого життя [16].

У працях психологічного змісту українських психологів першої половини XIX ст. зазначається ідея щодо визнання ролі спадковості в поведінці людини, бажаннях, потягах, формуванні цілей, поглядів на речі, нахили. Центральними категоріями психології як науки про психіку та психічні явища в означений період визнаються наступні категорії: свідомість, самосвідомість, самопізнання, саморозвиток, буття та діяльність.

Українські психологи другої половини XIX – поч. XX ст. визнають психіку вищим началом людської природи, що переважає над усіма фізіологічними процесами. Психіка є тим центром, котрий уможливує єдність організму, має регулюючий вплив, приймає участь у процесах пристосування. При цьому людина повинна розширювати межі психіки за допомогою розвитку її проявів [11].

Підтримується українськими психологами означеного періоду ідея єдності психіки як на елементарному, так і на вищому рівнях. Ці два рівні психічної сфери являють собою єдність у своєму реальному центрі «Я» і лише через нього стає можливим їх взаємодія. У поглядах українських психологів джерелом розвитку психічних проявів зазначена здатність до самозростання й досвід. Мається на увазі чуттєвий, естетичний, релігійний, інтелектуальний й етичний досвід [9]. Детермінантами впливу на розвиток психічних проявів українськими психологами визнаються спадковість, робота головного мозку і нервової системи, умови життя, виховання, навчання й культура. Рухає цей розвиток внутрішня мета, до якої сама природа скеровує цей розвиток психічного життя людини, а саме: самопізнання, самовладання й самоосвіта. Показниками розвитку вищих проявів психічного є рівень розвитку самосвідомості і вольової сфери [11].

Українські психологи переконані, що розвиток психічних проявів постійно знаходиться в процесі руху і здійснюється за визначеним порядком. Одним з провідних показників розвитку є стан вольової сфери людини, так як вольовий процес завжди пов'язаний з активністю, діяльністю людини [8]. Розвиток вольової сфери людини українські психологи у загальному вигляді вбачають наступним чином:

І етап. **Стимул** – накопичена енергія. **Мета** – розряд енергії. **Результат** – рухи мимовільні й імпульсивні.

II етап. Стимул – закон самозбереження. **Мета** – уникнення незадоволення й прагнення до задоволення. **Результат** – рухи мимовільні.

III етап. Стимул – бажання чогось визначеного. **Мета** – подолання перешкод та досягнення бажаного. **Результат** – рухи довільні й усвідомлені.

Українські психологи другої половини XIX – поч. XX ст. були переконані, що саме генезис психічних здібностей надає інформацію про хід розвитку психічної сфери людини. Здібності зазнають впливу спадковості, виховання, зовнішніх умов, оточуючого середовища, темпераменту. Умовами психічного розвитку також називаються українськими психологами досвід та утворення корисних звичок, спілкування, стан уваги, постійне набуття знань, здатність до абстрагування й до розмірковування, розвиток почуттів.

Не оминають увагою українські психологи значення та вплив на роботу психічних проявів й творення особистості таких чинників, як: історичний період, економічний стан країни, політичний устрій, географічне розташування, етнічна належність, статус, стать. Зокрема, в ході історичного розвитку відбувається розвиток проявів психічного, психічної діяльності взагалі та психічного складу людей. Ці зміни, насамперед, пов'язуються зі змінами умов й способу їх життя, форм людської діяльності та її продуктів, що спричиняє нерівномірність і різний темп змін окремих компонент. Таким чином, українськими психологами визнається, що в психіці людини є властивості, котрі суттєво змінюються в ході історичного розвитку людства в різних історичних періодах [11].

На початку XX ст. в українській психології з'являється поняття «психічна установка» [11]. Власне це поняття починає вживатись задля пояснення змін у ході розвитку сфери психічного, змін у відношенні до світу та творення власного життя. Під психічною установкою розуміється виникнення нового підходу до розуміння себе, оточення, середовища, нового відношення до зовнішнього і внутрішнього світу. Для періоду раннього дитинства характерною є ділова психічна установка. Котра полягає у пристосуванні до зовнішнього світу, соціальним обставинам. Для періоду пізнього дитинства характерною є психічна установка – наслідування, котра полягає у новому відношенні до існування світу незалежного від уяви і творчості дитини. У підлітковому віці відбуваються загальні зміни у психічному житті. Психічна установка проявляється в різкому повороті підлітка до свого внутрішнього світу. Вперше в психіці, яка розвивається з'являється справжня зацікавленість до своєї власної особистості: заняття собою, власними думками, власною зовнішністю, власними переживаннями, відбувається занурення

у свої мрії. В період юності психічна установка носить естетичний характер з акцентом на творчість. Юні особи підходять до дійсності як творці, вони вільні, їх мрії стають ідеалами, активність пов'язана з прагненням до вищого, а всі захоплення є безкорисливими. Психічна установка періоду зрілості носить діяльнісний, практичний характер і спрямована на здійснення задуманого в юності, цілковитої реалізації своїх здібностей. В період старіння особливістю психічної установки є її спрямованість на виробництво загального блага в різних формах і сферах.

Загалом, здійснене історико-психологічне дослідження наукової спадщини українських психологів XVII – початку XX століття дозволило узагальнити психологічні погляди, з'ясувати особливості руху української психологічної думки. Головні наукові психологічні уявлення українських психологів можна зазначити, зокрема, з акцентуванням на проблематиці стосовно прагнень людини до пізнання, самопізнання, саморозвитку й реалізації своїх здібностей. Згідно наукового доробку українських психологів розвиток психічних проявів та творення особистості відбувається поетапно: 1) на чуттєвому рівні; 2) перцептивному рівні; 3) розумовому рівні; 4) рівні свідомості; 5) рівні самосвідомості.

Провідними принципами в процесі розвитку визнані такі:

- принцип цінності всіх етапів розвитку;
- принцип єдності розвитку та культури;
- принцип взаємовпливу фізичного і психічного;
- принцип діяльності;
- принцип сензитивності;
- принцип нерівномірності;
- принцип переходу зовнішньої діяльності у внутрішню і внутрішньої діяльності у зовнішню.

Детермінантами розвитку психічної сфери людини визнаються, зокрема, **внутрішні** – робота головного мозку та спадковість та **зовнішні** – найближче соціальне середовище, культура, історичний період. Сприятливими умовами особистісного зростання українські психологи вважають такі, як турботливе ставлення, необхідна кількість вражень, активна діяльність, виховання, навчання, провідна діяльність, спілкування, власний досвід. Показниками розвитку психічної сфери людині визнані наступні: рівень розвиненості психічних процесів, творення образів, рівень регульованості емоційно-вольової сфери, здатність до абстрагування, творчість, рівень розвитку вищих почуттів, кількість виражень, зміст свідомості і самосвідомості.

Висновки з проведеного дослідження. У статті була здійснена спроба презентувати та узагальнити ключові психологічні уявлення українських психологів XVII – початку XX сто-

ліття. Головне завдання психологічної науки вони вбачали у допомозі людині у самопізнанні, з'ясуванні своїх можливостей, схильностей, здібностей і задатків задля особистісного зростання. Останнє визнається українськими психологами висхідним процесом, просуває людину до вищого ступеня в розвитку її психічних властивостей, а також сприяє становленню і формуванню регулюючих і контролюючих процесів. Особистісне зростання, переконані українські психологи минулого, допомагає реалізовувати активну суб'єктивну позицію відносно власних зусиль для перетворення свого життя і психічного світу, а вищі психічні прояви здатні спрямовувати морально орієнтовані устремління людини в бік набуття вищих духовних цінностей і смислів життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Данилюк І. В. Історія психології в Україні. Західні регіони (остання чверть XIX – перша половина XX століття) : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Либідь, 2002. 152 с.
2. Данилюк І. В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір : монографія. Київ : «САММІТ-КНИГА», 2010. 432 с.
3. Данилюк І. В. Індигенна психологія: культура і світ більшості. *Український науковий журнал «Соціально-психологія»*. 2011. № 2(46). С. 134–142.
4. Історія філософії на Україні у 3 томах. Том 1 / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Наукова думка, 1987. 400 с.
5. Історія філософії на Україні. Том 2. / гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Наукова думка, 1987. 368 с.
6. Коваленко А. Б. Творчий характер соціально-перцептивного процесу. *Соціальна психологія : хрестоматія*. Київ : Каравела, 2018. С. 73–80.
7. Мельник О. А. Університетська психологія в Україні початку XIX–XX століття (на прикладі Імператорського Університету Св. Володимира). *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. *Психологія обдарованості*. 2012. Том VI. Вип. 7. С. 149–161.
8. Мельник О. А. Основні положення психологічної теорії Григорія Івановича Челпанова. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика* : збірник наукових праць. Спецвипуск. 2012. № 3(9). С. 205–212.
9. Мельник О. А. Проблема особистісного буття людини у працях представників релігійної філософсько-психологічної думки XIX – початку XX століття. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. *Психологія обдарованості*. 2013. Т. 6. Вип. 9. С. 289–297.
10. Мельник О. А. Окремі психологічні погляди на розуміння сутності людини у XIX столітті в Україні. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. 2015. Т. 1. Додаток 2 до Вип. 35(13). Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». С. 247–254.
11. Мельник О. А. Становлення розуміння психічного та розвитку людської психіки в українській філософсько-психологічній традиції : монографія. Київ : Альфа Реклама, 2020. 656 с.
12. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження / редкол. В. І. Шинкарук та ін. Київ : Наук. думка, 1988. 568 с.
13. Роджественський Ю. Т. Психологія в Києво-Могилянському колегіумі другої половини XVII століття (1650–1701). *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. 2010. Т. 12. Ч. 5. С. 283–300.
14. Роменець В. А. Історія психології : навчальний посібник для студ. ун-тів. Київ : «Вища школа», 1978. 440 с.
15. Роменець В. А. Історія психології: XVII століття. Епоха просвітництва : навч. посібник. Київ : Либідь, 2006. 998 с.
16. Роменець В. А. Історія психології XIX – початку XX століття : навч. посібник. Київ : Либідь, 2007. 832 с.
17. Філософські твори. У 2-х т. Том 1 / ред кол. М. М. Верніков та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 496 с.
18. Філософські твори. У 2-х т. Т. 2 / ред кол. І. С. Захара та ін. Київ : Наукова думка, 1990. 576 с.

ЖИТТЄСТІЙКІСТЬ ЯК ФАКТОР УСПІШНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ HARDINESS AS A FACTOR OF SUCCESS OF PROFESSIONAL ACTIVITY

У статті представлено результати теоретичного аналізу проблеми життєстійкості як фактору успішності професійної діяльності. Життєстійкість розглядається як комплексний феномен, який має міждисциплінарний характер та досліджується за допомогою категорій, понять, концепцій. Ідеї дослідників різних наукових напрямів: екзистенціальна психологія (Д. Леонтьєв, С. Мадді, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл); гуманістична та сучасна позитивна психологія, стосовно розвитку та самоактуалізації особистості (Д. Канеман, А. Маслоу, М. Селігман, М. Чиксентміхайї). Дослідження проблеми успішності особистості в професійній діяльності фокусуються на складових професійної успішності: мотивація досягнення, самоактуалізація, розвиток потенціалу особистості, особистісне зростання. Мета статті – проаналізувати сучасні психологічні уявлення про природу життєстійкості як фактора успішності професійної діяльності.

Результати дослідження полягають у висвітленні того, що схильність до життєстійкості спочатку була сформульована як набір установок, які спонукають реагувати на стресові обставини за допомогою зусиль подолання та взаємодії, щоб створити стійкість, перетворюючи потенційні катастрофи на можливості (S. Maddi & S. Kobasa). На протязі останніх десятиліть життєстійкість розуміють як екзистенційну мужність, що сприяє пошуку сенсу життя, що залучає до процесу прийняття рішень (Д. Леонтьєв, С. Мадді, Р. Мей, В. Франкл). Мотивація досягнення є більш сильним фактором ніж інтелектуальні здібності чи енергійність (J. Atkinson, А. Бандура, А. Маслоу; Х. Хекхаузен). Ідеї самоактуалізації (А. Маслоу), оптимізму, благополуччя (Т. Гордєєва, Д. Канеман, М. Селігман) включаються в психологічні програми проектування шляхів наближення до самоактуалізації та розвитку потенціалу особистості. Висновки полягають в тому, що аналіз досліджень проблеми життєстійкості показує, що можна розвивати життєстійкість, і вона допомагає легше долати стреси та кризи, досягати успіху в професійній діяльності.

Ключові слова: життєстійкість; самоактуалізація; мотивація досягнення; потенціал особистості; успішність діяльності.

The article presents the results of the analysis of the problem of hardiness as a factor of success of professional activity. Hardiness is considered as a complex phenomenon that has an interdisciplinary nature and is studied using categories, concepts, ideas of researchers from various scientific fields: existential psychology (D. Leontiev, S. Maddi, A. Maslow, R. May, V. Frankl); humanistic and modern positive psychology for the development and self-actualization of personality (D. Kahneman, A. Maslow, M. Seligman, M. Csikszentmihalyi). Research on the problem of a person's success in professional activity focuses on such components of professional success as achievement motivation, self-actualization, development of a person's potential, and personal growth.

The purpose of the article is to analyze modern psychological ideas about the nature of hardiness as a factor of success of professional activity.

The results of the study highlight the fact that hardiness propensity was first formulated as a set of attitudes that encourage us to stressful circumstances through coping and interaction efforts in order to build hardiness by transforming potential disasters into opportunities (S. Maddi & S. Kobasa). Over the past decades, hardiness has been understood as existential masculinity, which contributes to the search for the meaning of life, which involves in the decision-making process (D. Leontiev, S. Maddi, R. May, V. Frankl). Achievement motivation is a stronger factor than intellectual ability or energy (J. Atkinson, A. Bandura, A. Maslow, H. Heckhausen). The ideas of self-actualization (A. Maslow), optimism, well-being (T. Gordeeva, D. Kahneman, M. Seligman) are included in the psychological programs for designing ways to approach self-actualization and develop the potential of the individual.

The conclusions are that the analysis of studies on the problem of hardiness shows that it is possible to develop hardiness, and it helps to overcome stresses and crises more easily, to achieve success in professional activities.

Key words: hardiness; self-actualization; achievement motivation; personality potential; success of the activity.

УДК 159. 923.2:330.33.01
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.15>

Чернявська Т. П.

д.психол.н., професор,
професор кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І. І. Мечникова

Успішність особистості в різних професійних сферах (менеджменту і бізнесу, освіти і навчання, спорту високих досягнень та ін.) забезпечується залученістю в життя та діяльність, мотивацією досягнення, гармонійними відносинами учасників діяльності, їх вірою у власні здібності і можливості, у власну ефективність; готовністю до викликів невизначеності та ризику.

Позитивні уявлення людей про власну успішність та ефективність, віра в те, що вони можуть досягати бажаних результатів в діяльності забезпечує їх стимулами для проявів необхідної активності, наполегливості, завзятості при вирішенні проблем в складних професійних ситуаціях.

Життєстійкість характеризує особистісну здібність протистояти негативним наслідкам стресових, кризових обставин. Життєстійкість особистості є важливим фактором успішності професійної діяльності людей та сприяє підвищенню їх фізичного і психічного здоров'я при подоланні стресів та криз, тому проблеми життєстійкості особистості стають особливо актуальними і виходять на перший план наукового осмислення, а їх подальше дослідження не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій по темі дослідження показує, що феномен життєстійкості особистості є складним, комплексним, має міждисциплінарний характер, досліджу-

ється за допомогою категорій, понять, ідей зарубіжних і вітчизняних дослідників різних наукових напрямів, таких як: екзистенціальна психологія (Д. Леонт'єв, S. Maddi, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл) [8; 23; 10; 12; 14]; гуманістична психологія, сучасна позитивна психологія, стосовно розвитку та самоактуалізації особистості (D. Kahneman, А. Маслоу, М. Селігман, М. Чиксентмігайї) [10; 13; 17]; концепції волі, мужності, життєстійкості (У. Джеймс, Л. Дика, У. Ланг, Д. Леонт'єв, S. Maddi, О. Махнач, Є. Рассказова) [4; 5; 7; 8; 22; 11; 9]; професійно-особистісна адаптація, в тому числі в соціономічних видах діяльності (Л. Дика, О. Кокун) [5; 6]; мотивація досягнень (А. Бандура, Т. Гордєєва, Х. Хекхаузен, Т. Чернявська) [1; 3; 15; 16].

Проблему психологічної успішності особистості в професійній діяльності досліджують у контексті: мотивації досягнення (Т. Гордєєва, Х. Хекхаузен, Т. Чернявська) [19; 1; 3; 5; 7; 8]; самоактуалізації, потенціалу особистості, особистісного зростання (Т. Гордєєва, Д. Леонт'єв, А. Маслоу) [3; 8; 10]; оптимізму, позитивного мислення, щастя, благополуччя, стану потоку (Ж. Вірна, Т. Гордєєва, G. Carpara & P. Steca, D. Kahneman, О. Кокун, М. Селігман) [2; 3; 18; 19; 6; 13].

Вивчення психологічних складових та механізмів життєстійкості, що допомагають реалізації та розвитку потенціалу особистості та впливають на успішність професійної діяльності особистості присвячується дана стаття.

Актуальність дослідження проблеми життєстійкості та індивідуальної стрес-резистентності обумовлена ще й необхідністю узагальнення концептуальних підходів вивчення різних психологічних детермінант та критеріїв успішності професійної діяльності з точки зору забезпечення психічного здоров'я, особистісного благополуччя та активної залученості в діяльність, впевненості в самостійному виборі власної діяльності, готовності до невизначеності і ризику суб'єктів діяльності в динамічних, напружених організаційних умовах. Це послужить підставою для дослідження особистісних ресурсів успішності професійної діяльності в категоріях пластичності системи саморегуляції діяльності, що дотепер недостатньо обговорювалося в психологічній науці.

Виклад основного матеріалу. Дослідження феномену життєстійкості як фактора успішності професійної діяльності проводиться в рамках науково-дослідницької роботи кафедри диференціальної і спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова в межах комплексної наукової теми «Дослідження психологічного здоров'я особистості: саноцентричний підхід».

Мета статті – проаналізувати сучасні психологічні уявлення про природу життєстійкості як фактора успішності професійної діяльності особистості.

Завдання роботи: 1) провести теоретичний аналіз проблеми життєстійкості і успішності професійної діяльності та визначити їх психологічні особливості; 2) визначити сучасні підходи дослідження проблеми життєстійкості як фактору успішності професійної діяльності.

Для досягнення мети дослідження використовувалися наступних **методи:** аналіз, порівняння, абстрагування, узагальнення, систематизація сучасних наукових джерел й результатів досліджень для вивчення психологічного змісту проблем життєстійкості, мотивації досягнення, самоактуалізації, особистісного зростання, особистісного потенціалу; окреслення впливу життєстійкості на успішність професійної діяльності.

Вивчаючи психологічні особливості феномену життєстійкості, досліджуємо, в яких контекстах науковці досліджують цей феномен, а також особливості різних аспектів успішності професійної діяльності, таких як: мотивація досягнення, самоактуалізація, розвиток особистісного потенціалу, фокусуєтесь на особистісному зростанні.

У всіх сферах життя уявлення людей про власну мужність, життєстійкість є підставою для їх можливості протистояти кризовим обставинам та мотивувати себе на досягнення у діяльності і гармонійні взаємовідносини. Впевненість людей в тому, що їх діяльність може призводити до результатів, надає їм сили і стимули для активності, залученості в життя і діяльність, наполегливості для адаптивного реагування на труднощі. Примусова робота теж може принести необхідні результати, але переконання у можливості самостійного вибору якою роботою займатися, повертає людей до того, що у них краще виходить, до тих завдань, які більш відповідають їх власним можливостям і здібностям.

Поняття «життєстійкість» було введено S. Maddi і S. Kobasa [21]. Це поняття знаходиться на перехресті теоретичних поглядів прикладної області психології стресу і його подолання та екзистенціальної психології.

Схильність особистості до життєстійкості спочатку була сформульована як набір установок, які спонукають реагувати на стресові обставини за допомогою зусиль із подолання та соціальної взаємодії, щоб створити стійкість, перетворюючи потенційні катастрофи на можливості [21].

Накопичення теорій та досліджень протягом останніх десятиліть висвітлювало життєстійкість як операціоналізацію екзистенційної мужності, що сприяє пошуку сенсу життя та діяльності [22].

Екзистенційні психологи (Д. Леонт'єв, S. Maddi, А. Маслоу, Р. Мей, В. Франкл) [8; 22; 10; 12; 14] визначають головну мотивацію у функціонуванні людини як пошук сенсу та мети життя, який залучає нас до процесу прийняття рішень. Незалежно від змісту, кожне рішення передбачає

вибір майбутнього, незнайомий шлях або повторення минулого, знайомого шляху. Хоча вибір майбутнього найбільш відповідає продовженню розробки плану життя, це також приносить онтологічну тривогу, що виражається у страхах перед невизначеністю та перед можливою невдачею. Отже, екзистенціалісти вважають, що для вибору майбутнього потрібна сміливість. Без мужності можна вибирати минуле, яке не спрямовує на пошуки сенсу. Життєстійкість, що складається з переконань залученості, самоконтролю, готовності до ризику операціоналізується як екзистенційна мужність [22].

У концепції ієрархії цінності людських потреб А. Маслоу визнав, що, хоча повна картина повинна включати біологічні та соціальні потреби, вони занадто рудиментарні, щоб допомогти зрозуміти функціонування людини, особливо метапотреби філософів, поетів, художників та світових мандрівників, які творчо ставляться до зміни світу [10].

В. Франкл стверджував, що пошук сенсу є навіть більш поширеним, ніж пошук біологічної та соціальної безпеки. Він вважав, що не тільки здатність замислюватися про сенс життя, а й здатність сумніватися в тому, що життя має якийсь сенс, є відмінною рисою людини, яка намагається надавати певний сенс власному життю [14].

Р. Мей розглядав такі екзистенційні проблеми як відповідальність і доля, вина і тривога, свобода, творчість, усвідомлюючи, що всі люди залежать від дотримання загальнолюдських принципів життя. Вчений виділяє особливий вид мужності – мужність творити, яку вчений називає найвищою формою мужності. На його думку, буття виявляється у творчості, а будь-яка творчість вимагає мужності [12].

С. Maddi визначає життєстійкість як внутрішню установку людини, яка дозволяє знизити ефект стресогенних впливів. Дослідження показали, що життєстійкість підвищує продуктивність і здоров'я, незважаючи на стресові зміни та позитивно впливає на сприйняття дій, узгоджених з вибором майбутнього. Життєстійкість, на думку дослідника, розкривається як механізм, здатний створювати особисте відчуття сенсу у процесі прийняття рішень: на користь минулого чи на користь майбутнього. Вибір майбутнього стикається з тривогою, яку життєстійкість покликана подолати [23].

На наш погляд, джерелом мужності є наявність певної внутрішньої сили, вітальності, що забезпечує можливість протистояти не тільки помилковій дії, а й можливості особистості активно залучатися в професійну діяльність, що трансформує і вона стає сміливою, мужньою.

Концептуальні підходи та дослідження проблеми успішності професійної діяльності достатньо відрізняються теоретичними позиціями авторів щодо визначення сутності поняття

«особистісна успішність», важливими факторами якого є: мотивація досягнення, самоактуалізація, особистісне зростання, розвиток особистісного потенціалу.

Наш багаторічний досвід консультування, коучингу керівників вітчизняних підприємств свідчить про те, що управління та розвиток підприємств чи власного бізнесу вимагає від керівників особистісних якостей, таких як: мотивація досягнення, нестандартні вольові рішення, пошук нових можливостей, прийняття відповідальності за свої дії, управління ризиками, вміння вибудовувати потрібні відносини з різними за складом і чисельністю групами людей. Поряд з цими якостями для успішної професійної діяльності вкрай необхідно щоб керівники були залучені до активної творчої діяльності і вірили в свої сили та мужність [16].

Мотиваційна спрямованість на досягнення, на думку багатьох дослідників, є більш сильним фактором ніж інтелектуальні здібності чи енергійність (J. Atkinson, D. McClelland; А. Бандура; А. Маслоу; Х. Хекхаузен; Т. Чернявська) [20; 1; 10; 15; 16].

А. Бандура стверджує, що для успішності діяльності поряд з цілеспрямованістю особистості важливо усвідомлення власної значущості, почуття впевненості в можливості продуктивно виконувати діяльність [1].

Мотивовані на досягнення робітники працюють більш наполегливо, коли вони беруть на себе відповідальність за свої рішення і результати дій, отримують задоволення від розуміння того, що вносять вклад в загальну справу. Усвідомлення успішності діяльності підвищує мотивацію, особливо у стресових або кризових обставинах. Люди з високою життєстійкістю можуть вирішувати більш складні проблеми, вони ставлять перед собою більш високі цілі і наполегливіше їх домагаються.

Х. Хекхаузен [15] підкреслює, що гуманістичний підхід, представлений у ієрархічній моделі класифікації мотивів поведінки людини, надав позиції А. Маслоу [10] новизну, якої бракувало відстороненому від реальності психологічному поясненню людської поведінки. Сьогодні гуманістичні ідеї, ідеї сучасної позитивної психології включаються в програми, які пояснюють психологічні явища і механізми та проектують шляхи наближення до самоактуалізації та способи розвитку потенціалу особистості.

Категорії, ідеї, концепції гуманістичної психології (самоактуалізація, особистісний потенціал, творчість), сучасної позитивної психології (оптимізм, щастя, благополуччя, стан потоку) є складовими поняття професійної успішності.

А. Маслоу, досліджуючи проблеми в галузі людської потенційності, вивчав вищі людські цінності, творчість, свободу, відповідальність, автономію, психічне здоров'я та інші складові самоактуалізації. Він стверджував, що психічно здорові

люди – це ті, що рідко відчувають тривожність, частіше бувають оптимістичними, впевненими, вони задоволені власними потребами, практично не мають психологічних проблем [10].

М. Селігман науковим визначив поняття «суб'єктивне відчуття щастя» та «психологічне благополуччя». На думку автора, щаслива людина почуває себе сильною, енергійною, здатною активно діяти; усвідомлює відчуття щасливих моментів життя та діяльності, що допомагає здійснювати продуктивну роботу [13].

Д. Канеман заснував психологію економічної поведінки людини, яка ґрунтується на ірраціональному ставленні і прийнятті ризику при прийнятті рішень в умовах невизначеності, постійних змін. Вчений стверджує, що людина, яка оптимістично відноситься до себе і до життя, генетично успадковує свій оптимістичний характер. Дослідник вважає, що оптимісти, як правило, бувають життєрадісними, рідше відчувають тривожність, мають сильний характер, частіше бувають сміливими [19].

М. Чиксентмігаї підкреслює, що людина переживає щасливі моменти, коли вона залучена в цікаву і захоплюючу діяльність, що задовольняє її потреби, в якій виконує важливу роль, переживає стан «поток» [17].

Більшість психологічних теоретико-емпіричних досліджень проблеми життєстійкості проведено в сфері менеджменту та бізнесу, де показано, що співробітники підприємств, які впевнені в собі і вірять в свій особистісний потенціал, більш наполегливо і рішуче долають складні стресові та кризові обставини, вирішують проблеми в умовах дефіциту часу, невизначеності та ризику. Вони менш тривожні, більш оптимістично сприймають життя в цілому та власну професійну діяльність. Переконавання в своїх силах допомагає досягати більшого, ніж сумніви в своїх можливостях і здібностях.

Висновки. Теоретичний аналіз сучасних підходів дослідження феномену життєстійкості як фактору успішності професійної діяльності показав, що методологічною базою для досліджуваної проблеми є ідеї та концепції екзистенціальної психології, самоактуалізації, розвитку особистісного потенціалу, мотивації досягнення, особистісного зростання.

Аналіз сучасних наукових досліджень проблеми життєстійкості дає конкретні вказівки на те, що допомагає людям зберігати та розвивати психічне здоров'я, сили, мужність, необхідну волю та мотивацію, щоб успішно виконувати професійні завдання.

Життєстійкість не означає невразливість, не означає відсутність слабких місць, слабких сторін особистості. Життєстійкість не дається і не забирається у людини; скоріше, їй можна навчитися, її можна розвивати, і вона допомагає легше долати кризи, досягати успіху в професійній діяльності.

Перспективи подальших досліджень у даному напрямку полягають у розробці програм тренінгу, коучингу, що забезпечують успішність діяльності персоналу сучасних організацій та підприємств зі сторони таких інтегративних особистісних характеристик як життєстійкість і стрес-резистентність у системі регуляції професійної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Теория социального научения. 2000. 320 с. URL: <https://cutt.ly/mLrSGbH>
2. Вірна Ж. П. Організація життя позитивної особистості: конструктивна прогностика та професійна успішність. *Наука і освіта*. 2014. № 9. С. 65–71.
3. Гордеева Т. О. Оптимизм как составляющая личностного потенциала. *Личностный потенциал: структура и диагностика* / под ред. Д. А. Леонтьева. 2011. С. 131–177. URL: <https://cutt.ly/sLrGjd7>
4. Джемс У. Научные основы психологии. Мн. : Харвест, 2005. 528 с.
5. Дикая Л. Г. Современное состояние и перспективы исследований адаптации и реализации профессионала в условиях непрерывных социально-экономических изменений. *Организационная психология и психология труда*. 2016. № 1(1). С. 7–48.
6. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: монографія. К. : Міленіум, 2004. 265 с.
7. Ланг У. Книга Жизнестойкость. Устойчивость к стрессу: сопротивляемость, гибкость, выносливость и психическое благополучие. Харьков : Гуманитарный центр Харьков. 2021. 232 с.
8. Леонтьев Д. А. Личностный потенциал как потенциал саморегуляции. 2006. 448 с. URL: <https://cutt.ly/sLrGjd7>
9. Леонтьев Д. А., Рассказова Е. И. Тест жизнестойкости. 2006. 63 с. URL: <https://cutt.ly/JLrGFCE>
10. Маслоу А. Маслоу о менеджменте. 2003. 416 с. URL: <https://cutt.ly/aLrKuzQ>
11. Махнач А. В., Дикая Л. Г. Жизнеспособность человека: индивидуальные, профессиональные и социальные аспекты. 2016. 448 с. URL: <https://cutt.ly/JLrLez9>
12. Мэй П. Мужество творить. 2008. 156 с. URL: <https://cutt.ly/4LrL4Y7>
13. Селигман М. Путь к процветанию. Новое понимание счастья и благополучия. 2013. 440 с. URL: <https://cutt.ly/hKEhUge>
14. Франкл В. Сказать жизни: «Да!»: психолог в концлагере. 2009. 239 с. URL: <https://cutt.ly/gKRMuea>
15. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 1986. Т. 1. 408 с. URL: <https://cutt.ly/lLrZCVT>
16. Чернявська Т. П. Механізм мотиваційної спрямованості особистості менеджера у процесі професійного розвитку. Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Т. 22. Вип. 2(44). Одеса, 2017. С. 169–176.
17. Чиксентміхайи М. В поисках потока. Психология включенности в повседневность. 2015. 194 с. URL: <https://cutt.ly/lKRGmzc>
18. Caprara G. V., Steca P. Affective and social self-regulatory efficacy beliefs as determinants of positive thinking and happiness. *European Psychologist*. 2005. Vol. 10(4). P. 275–286.

19. Kahneman D. Objective Happiness. In: Kahneman D., Diener E., Schwarz N., Eds., *Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology*, New York: Russell Sage Foundation, 1999. P. 3–25.
20. McClelland D., Atkinson J., Clark R., Lowell E. The Achievement Motive. N. Y., 1953. 375 p.
21. Maddi, S. R., & Kobasa, S. C. (1984). The hardy executive: Health under stress. Homewood, IL : Dow-Jones Irwin. 324 p.
22. Maddi S. R. Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. Summer 2004. Vol. 44. No. 3. P. 279–298.
23. Maddi, S. R., Harvey, R. H., Khoshaba, D. M., Lu, J. L., Persico, M., & Brow, M. The personality construct of hardiness, III: Relationships with repression, innovativeness, authoritarianism, and performance. *Journal of Personality*. 2006. 74(2). P. 575–597.

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОКОРЕКЦИОННОЙ РАБОТЫ С РОДИТЕЛЯМИ УЧАЩИХСЯ

FEATURES OF ORGANIZING PSYCHO-CORRECTIONAL WORK WITH PARENTS OF STUDENTS

В Азербайджані вирішення будь-якої проблеми, що виникає в контексті сім'ї, ґрунтується на традиційних підходах. Незважаючи на те, що у відносинах між чоловіком і жінкою лідерство належить чоловікові, соціальні процеси вплинули на зміни у статусі жінки в суспільстві, її ставлення до світу, її самооцінку, систему мотивації. В основі протиріч, що виникають у сім'ї, лежать матеріальне становище, виховання дітей, відсутність позитивної морально-психологічної атмосфери. Фінансове становище жінки, рівень освіти, становище у суспільстві, дозволяють їй будувати стосунки з чоловіком та його родичами у новій площині. Авторитарні тенденції, що склалися в сім'ї, пов'язані з тим, що чоловік відповідає за такі сфери її функціонування, як фінансова безпека, організація та планування життя сім'ї. У вирішенні цих проблем дуже важливою є робота психолога, але цією послугою в Азербайджані достатньо не користуються. Світовий досвід показує, що з першого установчого етапу формування сім'ї, їй потрібна психологічна допомога сфері психологічної корекції. У багатьох країнах у цій галузі накопичено багатий та корисний досвід. Однак варто враховувати, що такі країни, як Азербайджан, мають сильні тенденції традиціоналізму, і тому засоби та методи психокорекції, що використовуються, повинні бути адаптовані до місцевих умов. Питання психокорекції безпосередньо пристосовуються до адаптації дітей до шкільного процесу, зокрема пов'язаного з сучасними технологіями навчання. Тут важливо не викликати у батьків та дітей додаткових протиріч, для чого необхідно постійно підтримувати зв'язок зі шкільним психологом та сімейним психотерапевтом. Методи психотерапії постійно вдосконалюються, що допомагає долати багато проблем у психології батьків.

Ключові слова: сім'я, батьки, робота з психологічної корекції, сім'я, стосунки між батьками та дітьми, сучасні проектні методи.

In Azerbaijan, the solution to any problem that arises in the context of the family is based on traditional approaches. Despite the fact that in relations between a man and a woman, the leadership belongs to a man, social processes have influenced changes in the status of a woman in society, her attitude to the world, her self-esteem, and the system of motivations. At the heart of the contradictions that arise in the family are the financial situation, the upbringing of children, and the absence of a positive moral and psychological atmosphere. The financial situation of a woman, the level of education, her position in society allow her to build relationships with her husband and his relatives in a new plane. The authoritarian tendencies that have developed in the family are related to the fact that the husband is responsible for such areas of its functioning as financial security, organization and planning of family life. In solving these problems, the work of a psychologist is very important, but this service is not used enough in Azerbaijan. World experience shows that starting from the first founding stage of family formation, she needs psychological help in the field of psychological correction. Many countries have accumulated rich and useful experience in this area. However, it should be borne in mind that countries such as Azerbaijan have strong tendencies of traditionalism, and therefore the means and methods of psycho-correction used must be adapted to local conditions. The issues of psychocorrection are directly related to the adaptation of children to the school process, including those associated with modern learning technologies. Here it is important not to cause additional contradictions in parents and children, for which it is necessary to constantly maintain contact with the school psychologist and family psychotherapist. Methods of psychotherapy are constantly being improved, which helps to overcome many problems in the psychology of parents.

Key words: family, parents, work on psychological correction, family, relations between parents and children, modern projective methods.

UDC 159.922)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.16>

Абдиева С. Ф.

докторант кафедры социальной и педагогической психологии
Бакинский Государственный университет

Актуальность проблемы. Современное общество часто сотрясают кризисы, в мире идет открытая или скрытая борьба за ресурсы. В то же время возрастает целостность и единство мира, поэтому необходимо создавать и применять общие парадигмы развития. В противном случае миропорядок будет нарушен, и род человеческий покатится к катастрофе. Социальные отношения становятся все более сложными, человеку как личности прихо-

дится реализовывать множество статусов и ролей. Однако он еще не полностью готов к выполнению этих обязанностей. Это касается и родительских обязанностей. Одной из важных функций семьи является воспитание ребенка и формирование его как члена общества. В этой сфере им также помогает общество.

Однако бывают ситуации, при которых исправить ситуацию и решить проблему должным образом обычными средствами

и методами, то есть обучением, медицинскими мероприятиями, социально-психологической помощью, мерами, принимаемыми на уровне общины, не представляется возможным. Речь идет как об обычных, повседневных задачах, так и о возникших необычных, порой экстраординарных ситуациях. В любом случае родитель не должен оставаться один на один со своими проблемами, общество должно оказать ему всестороннюю помощь. В этой статье речь пойдет о психологической помощи, точнее о мерах психологической коррекции.

Относительно уровня разработанности проблемы следует сказать, что отражение теоретических и практических вопросов в научной литературе достаточно богато благодаря большому зарубежному опыту. Проблема более широко освещена в литературе на английском языке. Причина этого в том, что социально-психологическая помощь в развитых странах организована на более высоком уровне, а развитие научных направлений является приоритетом для государства. Работа с родителями в первую очередь изучается в отношении детей с особыми потребностями. Помимо методов специальной психологической и социальной работы, достаточно обширны и насыщены исследования в таких областях, как физиология человека, здоровье, физкультура, проблемы влияния социальной среды.

Психологическая коррекция родителей является составной частью психологической коррекции детей. Поэтому в методиках предлагаются различные варианты: отдельно с родителями, с детьми, затем с группой родителей, с группой детей, наконец, методы работы, проводимые совместно с родителями и детьми [3].

Цель и методы статьи. Таким образом, перед нами стоит задача анализа особенностей организации психолого-коррекционной работы с родителями. В связи с этим мы собираемся проанализировать существующую научную литературу и обратиться к накопленному в этой области зарубежному опыту.

Социально-психологические факторы в основе взаимоотношений в семье. Социально-психологические факторы лежат в основе детско-родительских отношений среди прочих факторов. Чтобы глубже исследовать эти отношения, необходимо обратиться к характеристике самого родителя как личности. Среди этих особенностей следует отметить следующие:

- возраст, состояние здоровья, в том числе психическое и психологическое;
- возраст вступления в брак, характер взаимоотношений между мужем и женой;
- обстановка в семье (материальное положение, бытовые условия);

- взгляды родителей на воспитание детей, свою педагогическую и психологическую грамотность;

- их ментальные представления об обществе, жизни, мировоззрении;

- знания, связанные со здравоохранением, юридические знания.

Как видно, личность родителя должна быть тщательно проанализирована, чтобы проблемы, возникающие при воспитании детей, могли быть решены вовремя. В современном обществе все большее распространение получают методические и воспитательные формы работы с родителями. На это есть несколько причин. Во-первых, расширяется информационное пространство, увеличивается период занятости родителей, несколько снижается возможность общения с детьми в силу вышеперечисленных факторов. Несомненно, у родителей совсем другие представления, потому что у современной молодежи тоже очень широкое мировоззрение.

Представления родителей о своих семейных обязанностях, в том числе и о воспитании детей, сложились исторически. Социальное окружение, традиции, а также отношение родителей к этим обязанностям определяют их систему ценностей и норм. Кроме того, следует отметить, что в каждой стране, помимо правового регулирования, родительский долг и обязанности также в той или иной мере регулируются общественным мнением. В Азербайджане практически на уровне психологической помощи очень ограниченно ведется работа с родителями. В основном эту работу выполняют частные клиники и центры психологической реабилитации. В других странах ситуация в этой сфере иная.

Причин тому несколько, например, исторический путь и социальный опыт народов, проживающих в данной стране, принятые обычаи, семейно-бытовые отношения, система культурных ценностей, религиозные ценности и т. д. Тенденции глобализации, то есть общие характеристики развития, продолжают оказывать влияние во всех странах. Обратимся к опыту ряда зарубежных стран в этой области. Уже упоминалось, что в некоторых странах налицо систематическое, целенаправленное проведение тренингов и занятий, связанных с воспитанием детей, среди родителей.

Тем не менее, исследователи подчеркивают, что обучение родителей является эффективным инструментом профилактики и разрешения проблем поведения детей, однако информация о том, кто занимается реализацией таких инициатив, ограничена.

В Финляндии исследователи изучили факторы, связанные с детьми и семьями, чтобы поощрить участие родителей в программе подготовки с помощью Интернета. Роди-

телям 4-летних детей с высоким уровнем агрессивного поведения была предложена возможность принять участие в контролируемом исследовании интервенционного веб-сайта Strongest Families Smart Website (SFSW). Участники и неучастники сравнивались на основе использования Опросника сильных сторон и трудностей (SDQ), который также включал информацию о семейных проблемах, связанных с детьми.

Выяснено, что большой процент родителей детей с серьезными поведенческими и образовательными проблемами желает участвовать в родительской программе дистанционного обучения. После этого необходимо было изучить и стимулировать мнение родителей к участию в программах раннего вмешательства в поведение детей [1]. Как видно, образ жизни здесь, подход к семейной жизни стал таким, что каждый родитель показывает, что он всегда готов к совету. Проводимая государственная политика направляет эти тенденции в нужное русло.

Также следует отметить, что причины оказания помощи родителям, т.е. проведения тренингов, бывают разные. Сюда входит уход за детьми с физическими и умственными недостатками, реабилитация детей с посттравматическим стрессом и нарушениями поведения, организация досуга детей и другие задачи.

О методах психотерапевтической помощи родителям. Исследования показывают, что в большинстве развитых стран специалисты выбирают методы, которые будут использовать, с учетом их терапевтических механизмов. Например, специалисты Великобритании, конечно, в первую очередь при работе с подростками и детьми выбирают методы с учетом индивидуальности и различий между ними, но, как и в любой области, есть более общепотребительные методы. Из этих методов особое внимание привлекают консультации, координация и методы предотвращения кризисов. Терапевтический механизм консультационного метода обычно раскрывается после первых двух встреч с ребенком. Ребенок начинает делать положительные успехи. Это проявляется в виде повышенной посещаемости этих занятий, ответственности за занятие, корректировки отношений в индивидуальном поведении.

Координационный метод обычно используется при работе с детьми из неполных семей. Этот метод обычно используется, когда дети остаются между выбором матери или отца в бракоразводном процессе. Метод предназначен для того, чтобы помочь детям сделать выбор и поставить перед ними цель. Поскольку социальная работа и психологическая помощь осуществляются на высоком уровне, а конку-

ренция среди социальных работников высока, специалисты здесь постоянно ищут новые методы и применяют их.

Где успешнее внедрение методик для специалистов и проведение терапевтических занятий для родителей в разных странах? Для примера обратимся к опыту Великобритании.

Следует особо отметить, что применение вышеперечисленных методов получило широкое распространение в английской практике. В настоящее время родители могут применять такие методы к своим детям. Причиной этого является постоянное наличие родительского сотрудничества с социальными работниками и психологами, тот факт, что социальный работник часто посещает семью даже после решения вопроса, семья уже принимает это как нормальную ситуацию, а социальный работник показывает, и простым, понятным языком обучает семью нововведениям в этой теме. Считается важным готовить специалистов по постоянно обновляемым технологиям и методикам, организовывать для них различные семинары и тренинги, постоянно снабжать сотрудников инновациями. Постоянное обучение социального работника, в свою очередь, часто приветствуется семьей, что облегчает работу психолога и помогает ему привить рациональное мышление, необходимое семье.

Посттравматическое стрессовое расстройство и расстройство поведения часто сосуществуют в подростковом возрасте. В то же время следует выявить, проявляются ли у детей общие или специфические эмоциональные ограничения при обработке информации или нет. Специальные исследования, проведенные американскими исследователями, показали, что эмоциональные реакции в некоторых случаях могут быть запоздалыми.

Полученные данные свидетельствуют о наличии специфики взаимосвязи посттравматического стрессового расстройства с симптомами эмоционального восприятия и расстройства поведения. Исследования показывают, что когнитивные нарушения могут играть определенную роль в генезисе депрессии в молодом возрасте. В то же время отмечается, что лишь некоторые исследователи пытались изучить этот вопрос в клинических условиях [2].

Как на практике работают в Азербайджане учреждения, связанные с родителями? Возьмем средние школы. На основании исследования, проведенного с несколькими школьными коллективами, мы получили некоторые результаты (сентябрь-ноябрь 2019 года, город Баку и районы).

Особенно мы старались идти навстречу детям из неполных и неблагополучных семей. Проведены беседы с психологом и классными

руководителями. Оказалось, что в большинстве случаев классные руководители внимательно интересовались каждым из детей и были знакомы с проблемами большинства из них. Также регулярно проводились беседы с детьми из неполных и проблемных семей, чтобы они не чувствовали себя ущемленными в присутствии других детей и не отставали в учебе. Родители немедленно информируются классными руководителями о любой изменившейся ситуации и любой новой ситуации. После беседы с детьми было замечено, что поведение детей из неблагополучных семей в одних классах, где родительская работа проводилась более регулярно и последовательно классным руководителем, было более удовлетворительным, чем в других классах. Конечно, классные руководители не были специалистами в социальной или психологической области, но тем не менее их работа с детьми положительно влияла на развитие детей. Хотя такое развитие само по себе подчеркивает необходимость психологической помощи в школах, к сожалению, в этой области не предпринимается достаточных шагов.

Школьные психологи в ходе беседы рассказали, что стараются по мере сил помогать и консультировать нуждающихся детей. Если у ребенка есть какая-то проблема, они отмечают, что пытаются решить эту проблему вместе с родителями ребенка.

Психологи заявили, что в школе должны быть созданы условия, чтобы, когда ребенок сталкивается с какой-либо проблемой и не может ее решить, он мог обратиться к специалисту, то есть к психологу. Ведь дети зависят от классного руководителя и директора, и стараются не рассказывать им о своих проблемах. Иногда он стесняется рассказать о своей проблеме даже самому психологу. Наверное, они думают, что если они что-то расскажут психологу, то те расскажут это их семье или кому-то. Выяснилось также, что школьные психологи пытаются заниматься с 11-классниками, которые ходят к репетиторам в старших классах, иногда на 1–2 часа после уроков. У некоторых из них возникает чувство неуверенности в себе, страх, беспокойство. Они делают даже самую маленькую вещь проблемой. Психологи беседуют с ними и дают советы. Оказалось, что чувство страха у этих детей не напрасно. Некоторые из них находятся под психологическим влиянием своих родителей. Например, «не поступишь в вуз, будет так, будет эдак», или другие угрозы. Хотя 11-классники и не испытывают сильный стресс, их семьи имеют на них большое влияние. Учитывая это, психологи беседуют на родительском собрании с родителями. Им также предоставляются льготы.

Рекомендуется из-за этого не слишком сильно нападать на детей, а поддерживать их.

Одним из используемых методов является задача психологических тестов детям в школе. Их состояние оценивается по ответам на тест. Однако эта работа проводится нерегулярно. Если школьные психологи будут делать свою работу должным образом, суициды, преступность, прогулы и т.д. среди детей, и прочих подобных случаев станет меньше. Успешное развитие достигается в психическом становлении и в мировоззрении детей.

Во всех школах установлено, что учащиеся не обращаются к психологу ни по собственному желанию, ни по просьбе родителей. Большинство заявок было сделано учителями или классными руководителями. Позже, когда кредиторам подошли и сказали, что с их детьми есть какие-то проблемы, родители отрицали это и говорили, что такого не было. Психолог рассказал об учениках, с которыми работал по просьбе классных руководителей. При работе с такими детьми необходимо учитывать возраст детей в классе, наличие конфликтов внутри семьи, материальное положение семьи.

Наблюдения показывают, что основное поведение проблемных детей на уроке заключается в следующем: избегание общения с одноклассниками, агрессивное поведение, трудности адаптации в классе, неподготовленность к уроку и др. В качестве основной причины возникновения данных проблем следует отметить конфликтные отношения внутри семьи и домашнее насилие. Известно, что дети являются одними из первых жертв домашнего насилия. Но связались ли с семьями таких детей? Конечно, контакт поддерживается и их приглашают в школу. Однако выяснилось, что большинство родителей отказывались от встречи. Конечно, с такими проблемами эффективнее заниматься не только с ребенком, но и с одним или обоими родителями.

В качестве наиболее важного вопроса мы попытались выяснить, какой метод психотерапии используется чаще. Выяснилось, что чаще используется межличностный коммуникативный метод психотерапии. Другое название этого метода – межличностная терапия. Основная цель этой терапии – решение проблем в отношениях человека с близкими людьми. Этот метод терапии следует проводить не реже одного раза в неделю. Наконец, следует отметить, что специалисты, работающие в этой области, стараются в той или иной степени выполнять необходимую работу. Но и семьи не должны отказываться от этой работы. Как видно, в нашем обществе существуют противоречивые подходы к идеям обращения к психологу, получения поддержки от психолога, решения тех или иных проблем с помощью психолога. Самое главное, если

мы введем в общество важность фигуры психолога, то работать с проблемными семьями будет проще.

Понятно, что психокоррекционная работа с родителями должна проводиться на каждом этапе детства. Западные исследователи часто ссылаются на такой факт. Для многих женщин рождение малыша означает счастливые, радостные моменты для семьи. Иногда бывает наоборот. Депрессивные симптомы и перепады настроения могут возникать во время беременности и в послеродовой период. Подсчитано, что послеродовая депрессия возникает примерно у 13% женщин. В послеродовом периоде возникает субклиническая депрессия, которая существенно влияет на психологическое состояние женщины. Исследования показывают, что женщины, живущие в бедности, почти в два раза чаще страдают депрессией, чем другие слои населения. Дополнительные факторы риска для этого состояния включают семейные отношения во время беременности, депрессию во время беременности, стрессовые жизненные события, плохую социальную поддержку и другие социальные проблемы. Хотя симптомы очень похожи, послеродовая депрессия может быть более тяжелой и эффективной [4].

Понятно, что дети таких матерей могут столкнуться с такими проблемами, как тяжелый характер и задержка физического развития. Этот негативный эффект может проявляться в поведенческих проблемах, когнитивном и социально-эмоциональном дефиците, чаще в подростковом возрасте. Исследователи пришли к выводу, что материнская депрессия (включая экономические трудности) может быть основным источником риска для детей, создавая множество факторов риска. Эти последствия могут быть особенно вредными для семей, живущих в бедности [4].

Врачи и психологи, работающие в этой области в Азербайджане, используют медицинские препараты и методы лечения, применяемые в мировой практике. Следует отметить, что образ жизни, в том числе семейные отношения, положение женщин, уровень жизни оказывают существенное влияние на попадание женщин в данную ситуацию. Одной из задач, стоящих перед психологами, является своевременное регулирование семейных отношений, привлечение молодых пар в центры психологического консультирования. Учитывая недостаточное развитие психологической службы, мы видим выход в обращении к традиционным методам, то есть общению и отношениям, основанным на традиции. Наблюдение врача также должно быть постоянным. Такая помощь должна осуществляться на основе специальных сбалансированных программ и проектов под эгидой государства.

Одним из привлекающих внимание случаев является случай, который не заканчивается суицидом, но рассматривается как суицид и должен рассматриваться как один из важных вопросов психокоррекционной работы среди родителей. Специалисты в этой области говорят, что такие инциденты происходят в основном среди подростков. Несуицидальные самоповреждения включают попытки причинить вред собственному телу без каких-либо суицидальных намерений. За последние 10–15 лет все больше внимания уделяется клиническим и исследовательским условиям. Именно социальная среда и пережитый стресс приводят к таким ситуациям [5; 8]. Рост таких случаев наблюдается и среди подростков в Азербайджане. К таким случаям приводит отсутствие внимания со стороны родителей и круга общения, непроведение необходимой профилактической работы. Опять же, здесь сказывается качество жизни, отношения между мужем и женой, беззаботность и отсутствие денег. Слабая связь между родителями и работниками школы, сообществом (социальной средой), влияние социальных сетей приводят к увеличению таких случаев.

Одним из направлений проведения психосоциальной работы с родителями является оказание помощи подросткам и молодежи в таких случаях, то есть в депрессивных ситуациях. По оценкам экспертов, только 50% детей с психическими заболеваниями получают какое-либо лечение. А употребление психоактивных веществ (алкоголя или наркотиков) детьми и подростками может усугубить существующие проблемы с психическим здоровьем. В результате может увеличиться риск социальных, психических, поведенческих и когнитивных проблем. Известно, что некоторые дети и подростки используют алкоголь или наркотики для преодоления тревоги, депрессии, дефицита внимания, симптомов гиперактивности и травмирующих моментов [6; 7].

В Азербайджане, как и в других странах, при лечении детей и подростков с психосоматическими или психическими заболеваниями используются различные психотропные вещества под наблюдением врача. Но также известно, что среди подростков и молодежи возросло потребление вредных веществ и алкогольных напитков. Для предотвращения подобных ситуаций государство должно разработать и внедрить специальную программу.

Выводы. Можно сделать вывод, что методическая работа по психокоррекции, проводимая с родителями, является составной частью психосоциальной работы, проводимой с отдельными социальными группами. На каждом этапе семейной жизни переживаются новые необходимые моменты детско-родительских отношений. Наряду с успехами

здесь возникают и проблемы. Жизненный опыт родителей, особенности взаимоотношений, генетика, социальная среда и образ жизни, с одной стороны, а с другой стороны, особенности развития современной эпохи (влияние глобальных процессов на жизнь человека), воспитание детей, а также их социализация в целом оказывают важное влияние на воспитание. Способность родителей влиять на физическое и психическое состояние детей также зависит от уровня их подготовки. Доступ к информации расширяется, но ее применение зависит от специальной подготовки родителей. Психологическая подготовка, проводимая с родителями в разных странах мира, базируется на научных основаниях и деятельности специальных организаций и учреждений. Здесь к процессу активно подключаются врачи, психологи, социальные работники. Помощь оказывают как государственные, так и негосударственные организации. Правовая база также обновляется в соответствии с ежедневными требованиями и изменяющимися условиями. Работа ведется регулярно. В первую очередь это относится к развитым странам. Меры, принимаемые в развивающихся странах, в основном зависят от уровня жизни и качества систем здравоохранения и образования. Однако применяемые психотерапевтические методы и технологии постоянно совершенствуются и приносят все больше пользы.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Sturla Fossum, Terja Ristkari, Charles Cunningham, Patrick J. McGrath, Auli Suominen, Jukka Huttunen, Patricia Lingley-Pottie, Andre Sourander. Parental and child factors associated with participation in a randomised control trial of an Internet-assisted parent training programme 10 November 2016. *Child and Adolescent Mental Health*. November 2016. Vol. 21. Issue 4.
2. Shabnam Javdani, Naomi Sadeh, Geri R. Donenberg, Erin M. Emerson, Christopher Houck, Larry K. Brown. Affect recognition among adolescents in therapeutic schools: relationships with posttraumatic stress disorder and conduct disorder symptoms. *Child and Adolescent Mental Health*. November 2016. Vol. 21. Issue 4.
3. Ждакаева Е.И. Психологическая коррекция негативного отношения родителей к детям дошкольного возраста. *Психология и педагогика. Методика и проблемы практического применения*. 2009. № 5-1. С. 74–78.
4. Rebecca P. Newland, Stephanie H. Parade. Screening and treatment of postpartum depression: Impact on children and families. *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*. January 2016. Vol. 32. Issue 1. P. 1–6.
5. Richard Liu. Understanding risk for nonsuicidal self-injury. *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*. January 2016. Vol. 32. Issue 1. P. 1–7.
6. Alison Knopf. To reduce teen substance use, create resilience and treat mental illness. *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*. January 2016. Vol. 32. Issue 1. Pages 3–4.
7. Александров А. А. Интегративная психотерапия. СПб. : Питер, 2009. 352 с.: ил.
8. Филатов А. Т., Скумин В. А. Психопрофилактика и психотерапия в кардиохирургии. Киев : Здоровье, 1985. 72 с.

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ЩОДО ПРОЄКТУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНО ОРІЄНТОВАНИХ МЕТОДИЧНИХ СИСТЕМ ДОСЛІДНИЦЬКОГО НАВЧАННЯ УЧНІВ З ПЕДАГОГІЧНО ВИВАЖЕНИМ ВИКОРИСТАННЯМ ІМЕРСИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

PSYCHOPHYSIOLOGICAL APPROACHES TO THE DESIGN OF COMPUTER-ORIENTED METHODOLOGICAL SYSTEMS FOR RESEARCH-BASED LEARNING OF STUDENTS WITH PEDAGOGICALLY SENSITIVE USE OF IMMERSIVE TECHNOLOGIES

У дослідженні наводяться психофізіологічні аспекти феномену присутності дитини у віртуальному середовищі в процесі дослідницького навчання, аналізуються відповідні фактори і показники впливу. Мета експериментального дослідження полягає в досягненні ґрунтовного розуміння феномену присутності дитини та психофізіологічного впливу комп'ютерної техніки у віртуальному середовищі в процесі дослідницького навчання дітей. Розроблено класифікацію імерсивних технологій, рейтинговий список ІВР у рамках експериментального дослідження, відповідно, здійснено порівняльну характеристику із врахуванням особливостей використання КОМСДН у процесі дослідницького навчання. Особлива увага приділяється експериментальному дослідженню впливу ІВР на психофізіологічний стан і розвиток інтелекту дітей. У процесі дослідження особлива увага зверталася на поведінку сенсорної системи дитини, яка має здатність підлаштовуватися під оточуюче середовище. На підставі результатів діагностики з використанням методики ТБЗЗ у юнаків і дівчаток було виявлено патологічні особливості в енцефалограмах. Досліджено існування кореляційних зв'язків між перевагами у ставленні дітей до використання ІВР і рівнями інтелектуального розвитку дітей. Встановлено необхідність здійснення добору ІТ для підвищення креативності, мотивації і рівня інтелектуального розвитку дітей, що призводить до підвищення ефективності дослідницького навчання. Результати виявилися значущими на рівні достовірності $p \leq 0,05$. Показники обдарованості дітей відрізняються в контексті участі в полісистемних процесах. Отримані в процесі експериментального дослідження дані використовувалися для здійснення аналізу найбільш актуальних в процесі дослідницького навчання учнів ІВР КОМСДН.

Ключові слова: дослідницьке навчання, імерсивні технології, рівні інтелектуального розвитку, комп'ютерно орієнтована методична система дослідницького навчання, інтелект, когнітивний розвиток.

The study presents the psychophysiological aspects of the phenomenon of the presence of a child in a virtual environment in the process of research training, analyzes the relevant factors and indicators of influence. The purpose of the experimental study is to achieve a thorough understanding of the phenomenon of the child's presence and the psychophysiological impact of computer technology in the virtual environment in the process of research education of children. A classification of immersive technologies was developed, a rating list of IVR as part of an experimental study, accordingly, a comparative characteristic was carried out taking into account the peculiarities of the use of IVR in the process of research training. Special attention is paid to the experimental study of the impact of IVR on the psychophysiological state and intellectual development of children. In the research process, special attention was paid to the behavior of the child's sensory system, which has the ability to adapt to the surrounding environment. Based on the results of diagnostics using the TBZZ technique, pathological features in the encephalograms of boys and girls were revealed. The existence of correlations between the preferences in children's attitude towards the use of IVR and the levels of children's intellectual development has been investigated. The need for IT selection to increase creativity, motivation and the level of intellectual development of children has been established, which leads to an increase in the effectiveness of research training. The results were significant at the $p \leq 0,05$ level of significance. Indicators of children's giftedness differ in the context of participation in multisystemic processes. The data obtained in the process of experimental research were used to analyze the most relevant in the process of research training of students of IVR COMSRL.

Key words: research training, immersive technologies, levels of intellectual development, computer-oriented methodical system of research training, intelligence, talent, cognitive development.

УДК 373.5:5]:007
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.17>

Гриб'юк О. О.

к. пед. н., доцент, старший дослідник, провідний науковий співробітник Інститут цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України Міжнародний науково-технічний університет

Вступ. У необхідності та доцільності педагогічно виваженого та методично вмотивованого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в процесі дослідницького навчання людини не виникає жодних сумнівів, однак інформаційний простір переповнений реальними загрозами та ризиками. Проблеми впливу комп'ютера на психофізіологічний та особистісний розвиток дитини, здоров'язбе-

режувального використання імерсивних технологій потребує ґрунтовного дослідження.

Феномени присутності та інформаційно-психологічного впливу досліджується філософами, педагогами, психологами і соціологами. Здійснено класифікацію інформаційно-психологічних впливів і виокремлення механізму їх впливу на створення мас і окремого індивіду (Баранов, 2017; Грачов, 2002;

Зелінський, 2002; Зінченко, 2007; Солдатова, 2013; Ковальов, 1991; Лепський, 2003 і т.д.). Дотепер актуальними є підходи щодо способів і методів маніпуляції свідомістю (Доценко, 1997; Кабаченко, 2000; Мельник, 2002; Шейнов, 2010; Фаріна, 2010 і т.д.). Виокремлюються два види психологічних впливів: розвивальне і маніпулятивне. Психологічний вплив розглядається в контексті способів впливу на людей (окремих індивідів і групу людей), що здійснюється з метою вимірювання ідеологічних і психологічних структур свідомості та підсвідомості людини, трансформації емоційних станів, стимулюванні певних типів поведінки з використанням різних способів явного і неявного (прихованого) психологічного примусу [1].

Мета експериментального дослідження полягає в досягненні ґрунтовного розуміння феномену присутності дитини та психофізіологічного впливу комп'ютерної техніки у віртуальному середовищі в процесі дослідницького навчання дітей. Для досягнення завдань дослідження використовуються експериментальні майданчики «Clever: School of Natural and Mathematical Sciences» [3]. Особлива увага приділяється виявленню ризиків, труднощів і небезпек у віртуальному середовищі з метою виокремлення важливих тенденцій для перспективного подальшого інтелектуального розвитку дітей з методично вмотивованим використанням компонентів комп'ютерно орієнтованої методичної системи дослідницького навчання (КОМСДН) [2].

Дослідження впливу почуття симпатії на альтруїстичні тенденції у поведінці дитини підтверджують, що у дворічної дитини виникає первинна емоція – симпатія, на базі якої розвиваються соціальні почуття, відповідно розвиваючи здатність ідентифікувати себе з об'єктом симпатії [9]. В емпатії відповідно акцентується сприйняття і розуміння об'єкта в результаті проектування та ідентифікації особистих світовідчуттів учнів.

Соціальні фактори – це сукупність різноманітних соціальних впливів: система освіти, політичний, моральний і культурний клімат, ментальність, медійне/інформаційне середовище. Здійснення системної роботи щодо морального виховання дітей з педагогічно виваженим використанням засобів соціального моделювання гармонійного інформаційного середовища сприятиме оздоровленню суспільства в цілому та молоді зокрема. Дотепер актуально залишається проблема соціального програмування людини [8].

Виклад основного матеріалу. У процесі експериментального дослідження вдалося ґрунтовно дослідити особливості формування моральних норм особистості людини (емпатія, егоїзм, альтруїзм тощо), в тому числі з урахуванням конкретного історичного періоду, без чого неможливе психічне та фізичне здо-

ров'я учнів [4]. Вивчення даного феномену в контексті нейрофізіологічної та еволюційної парадигм, безперечно, концентрується на формальних теоріях біологічних основ емпатії. Феномен емпатії у дослідженні розглядається комплексно в контексті філософського, психологічного, антропологічного, соціологічного бачення. Нижче пропонуються окремі компоненти феномену: здатність/здібність¹ сприймати альтернативну позицію іншої людини (*perspective taking*); здатність/здібність співчувати іншій людині (*empathic concern*); здатність/здібність відчувати емоційний дискомфорт у відповідь (*personal distress*); здатність/здібність щодо можливості відтворення свідомості іншої людини (*fantasy abilities*).

Пропонований підхід ґрунтується на використанні людино-машинних інтерфейсів з метою створення ефектів тривимірного оточення, в результаті чого у користувача з'являється можливість використовувати віртуальні об'єкти, а не зображення таких об'єктів. Поняття «імерсивні технології» започатковано в 1930-х роках у контексті виникнення ідеї створення віртуального світу та описане Стенлі Вейнбаумом в оповіданні «Окуляри Пігмаліона» [10]. Імерсивні технології – поняття комплексне (збірний образ), що об'єднує в собі взаємодію суб'єкта в просторі з інформацією/контентом, одночасно взаємодіючи та занурюючись в інформаційне середовище. До переліку технологій змішаної реальності входять віртуальна і доповнена реальність, у тому числі з метою забезпечення ефекту повного та/або часткового занурення в альтернативний простір з використанням 360°-відео для набуття відповідного досвіду користувачів у різноманітних галузях знань (див. табл. 1).

Завдяки виваженому використанню у навчально-виховному процесі імерсивного підходу ефективність впровадження принципу наочності в освіті зростатиме; підсилюється роль візуалізації у процесі засвоєння нових знань (в т.ч. у вигляді понять, правил, законів тощо) шляхом ґрунтового занурення учнів у віртуальне середовище, роль якого недооцінити неможливо. Як результат – збагачення учнів науково-пізнанням досвідом для можливості подальшого ефективного засвоєння абстрактних понять [7].

З метою підвищення ефективності дослідницького навчання використання принципу комплексної імерсивності потребує MR/AR/VR [12] засобів для занурення у поєднанні з візуальною модальністю (табл. 2). При цьому передбачається вплив на базові органи чуттів (зорові, слухові, нюхові, смакові, дотик) учнів в контексті сприйняття навчального матеріалу, що обумовлено периферійною анатомічно-фізіологічною системою. Завдяки впливу

¹ Здібний, талановитий – обдарований; здатний – який може, уміє здійснювати, виконувати, робити що-небудь.

Таблиця 1

Структура моделі (!) АППЗ (апаратних і програмних засобів) щодо впровадження MR/VR/AR

АППЗ	Призначення/характеристика/специфікації
Панорамні 360°фото/відео	демонстрація зшитих/безшовних з використанням алгоритмів наборів світлин з використанням однією/декількох камер (в т.ч. 360°-камери) для відображення навколишньої дійсності. У відео можливе залучення додаткової графіки, панорамна трансляція у режимі віддаленого доступу з можливістю забезпечення глядачам «проживання і присутності в момент події»
Віртуальна реальність	характерне візуальне наповнення і звуковий супровід з метою створення ефекту присутності в нереальній (!) локації, користуючись з імітації зображення та спрямування звукових хвиль. За наявності трекінгу для положення тіла у віртуальному просторі враховується також рухи голови й тіла людини. З метою створення стереоскопічного ефекту використовуються спеціальні окуляри, що використовуються для розподілу картинки перед очима навпіл
Смартфон із VR/AR	використовується шляхом вставки в футляр з лінзами/ картонний Google Cardboard
Oculus Rift	Трекінгові камери чітко фіксують положення джойстика та інтуїтивно розташування користувача, «реалістично» здійснюючи занурення у віртуальну дійсність з використанням шоломів і якісних контролерів. Графіка на них передається від ігрового комп'ютера з потужною відеокартою. Зв'язок з персональним комп'ютером створює обмеження щодо використання, однак шоломи мають супер'якісну графіку і розширений користувацький інструментарій [11]
Мобільні шоломи VR	використовуються також вбудовані монітори HTC Vive, Oculus Go і т.д., що вирізняються якісною графікою і оптимізованим якісним звуковим супроводом.
Трекінгові системи	використовуються для переміщення користувача у віртуальний простір. Здійснюється активне моделювання і розроблення костюмів (!), які «передають відчуття» (!) з віртуальної реальності
Рукавички-контролери	Teslasuit Glove, CaptoGlove, Senso Glove DK2, Manus VR, Wrist straps Perception Neuron, Noitom Hi5 використовуються з метою забезпечення «природної взаємодії» користувача з віртуальним світом, замінюючи джойстик/мишу

на рецептори отримується та аналізується навчальні відомості, отримані зі внутрішнього і зовнішнього середовища [13].

Важливість завдання полягає у необхідності оновлення педагогічних технологій, уточ-

нення компонентів КОМСДН, де особлива роль відводиться імерсивному підходу щодо дослідницького навчання учнів, який не може бути реалізований тільки зусиллями педагогічної спільноти.

Таблиця 2

Класифікація інструментів MR/VR/AR

АППЗ	Призначення/характеристика/специфікації
	Фреймворки
Unity	Найпопулярніший фреймворк, що використовується з метою створення високоякісних 2D-і 3D-ігор для безлічі платформ: смартфонів, комп'ютерів, консолей, ТВ, VR/AR і Інтернету. Вартість підписки варіюється від безкоштовної до \$125.
Unreal Engine 4	Повноцінний інструментарій для створення ігор, симуляцій і візуалізацій в реальному часі; фреймворк умовно безкоштовний.
CryEngine	Ігровий движок, що підтримує Oculus Rift, Linux, HTC Vive, Windows PC, OSVR, PSVR, Xbox One і PlayStation 4. Дотепер ведеться робота з інтеграції підтримки мобільних платформ. Модель монетизації CryEngine ґрунтується на роялті.
Amazon Sumerian	З'являється можливість швидко і зручно створювати VR/AR і 3D-додатки; сумісний з Oculus Rift, Oculus Go, HTC Vive, Google Daydream, Lenovo Mirage, а також мобільними пристроями на Android і iOS. Створити обліковий запис можна безплатно, далі плата стягується на основі обсягу збережених 3D-ресурсів і генерованих сценами трафіку.
A-Frame	Сенсорний веб фреймворк для створення VR під HTC Vive, Oculus Rift, десктопні і мобільні платформи; вільно поширюваний, не вимагає додаткових налаштувань і сумісний з HTML.
React 360	Ефективний засіб для створення інтерактивних панорамних і VR-додатків; створення проектів з використанням ПК, мобільних пристроїв та гарнітури віртуальної реальності.
Primrose	Використовується для розроблення VR в браузері, за допомогою якого можна створювати 3D-чати, середовища для програмування у режимі віддаленого доступу, ігри, музичні синтезатори тощо.

1	2
Symbol	Використовується для створення соціальних VR-проектів з використанням 3D-контенту. Можна створювати об'єкти з «віртуальними особистостями», які можуть «взаємодіяти з віртуальним світом».
Vizor	Використовується для створення VR-контенту на будь-якому пристрої з виходом в інтернет. Переважно використовується для VR проектування.
Godot Engine	Безкоштовний ігровий движок з відкритим кодом; простий і зручний у використанні, тому використовується розробниками без досвіду роботи в створенні VR-ігор.
Apertus VR	Безкоштовний движок для створення віртуальної, доповненої та змішаної реальності, з використанням якого з'являється можливість інтеграції технологій.
Beloola	Платформа для створення віртуального середовища, з використанням якої можна в режимі онлайн зустрічатися і спілкуватися з людьми.
Simmetri	Креативна платформа для художників, дизайнерів, викладачів і студентів, з використанням якої створюються VR-проекти, анімації, ігри, інтерактивні твори мистецтва, фізичні експерименти тощо.
Kokowa	Вільно поширювана платформа-конструктор для користувачів, з використанням якої спрощується створення і поширення web VR-контенту.
VRCHIVE	Використовується для створення панорами 360 з можливістю поширювати створені проекти на різних пристроях.
SceneVR	Ефективний засіб проектування, з використанням якого можна перетворювати панорамні фото в VR-сцени.
Exokit	Вільно поширюваний вебдвижок на JavaScript для розроблення VR-проектів під десктопні, мобільні платформи та шоломи, AR-проектів для мобільних платформ і шоломів, Unity тощо.
Google Daydream	Платформа для створення високоякісних мобільних VR-проектів; включає SDK для Android, iOS, Unity, Unreal, Android NDK і мережі Інтернет.
LÖVR	Вільно поширюваний фреймворк для створення VR скриптовою мовою Lua. Проект, створений з використанням LÖVR можна запускати на Oculus Rift і HTC Rift, а також експортувати в WebVR.
Blender	Пакет для створення 3D-моделей, симуляцій, анімацій, риггінгу, рендерингу, компонування, захоплення руху, створення ігор, редагування відео.
Maya	Програма для роботи з анімацією, моушн-графікою, середовищами, віртуальною реальністю і створенням персонажів/агентів.
3ds Max	Програма 3D-моделювання та рендерингу, що допомагає створювати віртуальні середовища в іграх.
Google Blocks	Пакет інструментів Blocks, з використанням яких можна створювати моделі в VR різного рівня складності.
Mixamo	Програма для створення анімованих тривимірних героїв без будь-якого досвіду.
Pixologic ZBrush	Програмний засіб для розроблення цифрових скульптур у режимі реального часу.
MODO Indie	Пакет засобів для створення об'ємних моделей, анімацій і скульптур.
Speedtree	Програмний засіб для візуалізації рослин в 3D для UE4.
Wings3d	Редактор з широким вибором інструментів моделювання і кастомізованим інтерфейсом.
FreeCAD	3D-редактор для розробки об'єктів різноманітного масштабу.
Anim8or	Програма для здійснення 3D-моделювання та анімації героїв.
DeleD 3DeditorCE	DeleD поєднує 3D-редактор і редактор рівнів; призначений для створення статичних сцен в іграх.
A-Painter	Програмний засіб використовується для створення зображень 3D з використанням ручних контролерів.
Recap360	Програма використовується для перетворення фотографій у тривимірні моделі.
3D-моделі	Платформи для створення віртуального середовища (!)
Sketchfab	Платформа для пошуку та розміщення 3D-моделей.
TurboSquid	Бібліотека 3D-моделей для ігрових розробників, архітекторів, студій візуальних ефектів тощо.
	Скетчинг і прототипування
Gravity Sketch	Інтуїтивний інструмент для роботи зі змішаною реальністю, який дозволяє створювати 3D-моделі й концептуальні ескізи.
Oculus Medium	Програмний засіб для здійснення проектування, моделювання і створення предметів у VR.
Unbound	Програмний засіб для створення користувачами тривимірних об'єктів (зображення).

Безперечно, повсюдного використання імерсивного підходу в освіті не передбачається, однак залишається обережний оптимізм щодо можливостей перспективної взаємодії учнів із новим «штучним» середовищем, використання якого забезпечуватиме інтелектуальний розвиток дітей. Відбувається роботизація мислення, при цьому на другий план відходять емоції, співчуття, людяність. Спостерігається тенденція, пов'язана з поступовим зникненням здатності дитини співпереживати іншим людям, збільшується кількість «соціальних сиріт». У окремих підлітків виникають проблеми з самоідентифікацією – відбувається роздвоєння особистості у відповідності до типу комп'ютерної шизофренії [14].

Тривалі спостереження у рамках експериментального дослідження «Clever» [5; 6] дають підстави виокремити деякі причини виникнення комп'ютерної залежності: *відсутність нагляду за дітьми; замкнутість, заперечення реальної дійсності; самоствердження за рахунок інших людей, відчуття власної значущості; проблеми з соціалізацією в житті, а під час гри – легкість в спілкуванні*. Виникає також інша патологія – особистісна незрілість дітей, які маю потребу постійно «сидіти в мережі Інтернет» [15], хаотично переглядаючи сайти та бездумно завантажуючи інформаційні матеріали (табл. 3).

Таблиця 3

Аналіз застосунків щодо створення контенту з використанням MR/AR/VR

АППЗ	Призначення/характеристика/специфікації
ARCore	Програмне забезпечення, розроблене компанією Google, з використанням якого створюються застосунки AR/VR . Hardcore використовується три технології для інтеграції віртуального контенту з реальним світом, який видимий через камеру мобільного телефону. Можливе відстеження руху; визначення розміру і місця розташування типів поверхонь (вертикальних, горизонтальних і кутових); здійснення оцінювання умов освітлення навколишнього простору.
ARKit	засобами ARKit створюються створювати застосунки AR із забезпеченням здатності розпізнавати габарити навколишнього простору і враховувати умови освітлення, щоб максимально точно інтегрувати віртуальні об'єкти в реальне життя. Важливою перевагою є сумісність з більшістю iOS-пристроїв.
Imagine AR	SaaS-платформа використовується для створення проектів доповненої реальності на ПК, у тому числі з урахуванням геолокаційних даних і візуальних маркерів. Для перегляду проектів потрібно завантажити мобільний застосунок Imagineer (OC iOS і Android).
Infinity AR	Засоби використовуються для створення 3D-сцен AR, які доповнюються віртуальними елементами. Virізняється високою деталізацією об'єктів, що включає освітлення, прозорість, тіні тощо.
ARTool Kit	Бібліотека ARToolKit використовується з метою створення дизайнерських рішень і розробку додатків AR/VR. Затребуваною є версія ARToolKit X.
Unreal Engine	Платформа використовується для створення ігор будь-якого жанру, в тому числі шутерів від першої особи, стелс-ігор, файтингів і масових багатокористувацьких рольових онлайн-ігор. платформа поєднує графічний движок, фізичний движок, штучний інтелект, управління файловими та мережевими системами. Завдяки використанню C++ розширено можливості щодо розроблення ігор для більшості операційних систем і платформ, а також на різних портативних пристроях iOS тощо.
8th Wall	Хмарна платформа використовується для створення і зберігання вебпроектів доповненої реальності. Окрім звичайного виробництва і публікації WebAR, пропонуються шаблони, можливість спільної роботи користувачів; не вимагається завантаження застосунків. Virізняється можливостями підтримки SLAM і маркерів, текстових редакторів, підтримка React, Vue.js, A-Frame, Babylon.js і Three.JS, наявністю сполучення клавіш і темного режиму для комфортної роботи зі сценаріями; наявність розподіленої системи контролю версій для роботи віддалених фахівців, різні стадії розгортання з урахуванням безпеки.
Unity	Платформа використовується для розроблення у режимі реального часу дво і тривимірних об'єктів, різноманітних ігор, на базі ОС Windows, OS X. Передбачається можливість створення застосунків, що працюють з різними операційними системами. налагодження гри можна здійснювати безпосередньо в редакторі. Перевагами використання платформи є наявність візуального середовища розроблення, міжплатформової підтримки та модульної системи компонентів. З використанням Unity створено численні ігри, застосунки та симуляції різноманітних жанрів.
HP Reveal	Платформа ефективно використовується для створення освітніх проектів доповненої реальності; virізняється зручним і люб'язним інтерфейсом.
Vuforia	Платформа використовується з метою створення застосунків в AR-форматі для смартфонів і планшетів на операційних системах iOS, Android. Передбачена можливість в режимі реального часу відстежувати зображення і об'ємні об'єкти, розпізнає циліндричні маркери та текст.

1	2
Catchoom	Використовуються різноманітні варіанти в контексті розроблення контенту доповненої реальності: редактор Crafter Content Creator, AR SDK для мобільних додатків і хмарний сервіс для розпізнавання зображень Cloud Image Recognition.
Kudan	Застосунки Kudan AR SDK використовуються з метою розроблення програмного забезпечення доповненої реальності Software Development Kit, забезпечуючи створення AR-додатків для iOS і Android, сумісних з Unity, в тому числі з чітким розпізнаванням об'єктів 2D/3D.

Технологія віртуальної реальності ефективно розвивається у Китаї з урахуванням продуманої державної підтримки. «Зроблено в Китаї 2025» / «Made in China 2025» (MIC 2025) – це національний стратегічний план щодо подальшого розвитку виробничого сектора Китайської Народної Республіки, підписаний прем'єр-міністром Лі Кецяном і його кабінетом в травні 2015 року. Реалізація завдання розвитку технології віртуальної реальності Стратегії здійснюється через долучення Міністерством освіти Китаю відповідних заходів до переліку завдань (проектів) Національної програми інформатизації. В масштабах всієї країни вимагається подальше впровадження

технологій MR/VR/AR і штучного інтелекту в освітній процес закладів освіти різних рівнів [15]. З метою надання учням нового досвіду та освітніх практик учителі в Китаї використовують евристичну модель освіти в контексті реалізації масштабної реформи державних закладів загальної середньої освіти.

Безперечно, виникають проблеми через низьку якість навчального контенту, дорожнечу обладнання MR/VR/AR, що використовуються для виконання дослідницьких проектів, і відсутністю виваженого системного підходу в контексті використання MR/VR/AR технологій, які не завжди виявляються ефективними та результативними (табл. 4).

Таблиця 4

Аналіз платформ щодо створення освітнього контенту MR/AR/VR¹

АПЗ	Призначення/характеристика/специфікації
VRschool	Розроблено програмне забезпечення навчального призначення і контент, адаптований до можливостей використання VR-технологій. Розроблено тренажери, віртуальні лабораторії для проведення експериментів з фізики, хімії та біології, VR-музей, анімовані квести тощо. Учні можуть розробляти VR-контент, а забезпечення можливості здійснення учителем контролю/управління процесом навчання і поведінки учнів можливе завдяки наявності системи управління класом. Передбачено можливість розміщення учнями проектних робіт з графічним кодуванням на Steam, а також проведення тренінгів для вчителів.
Fly VR	Апробовано використання дослідницьких проектів в процесі навчання учнів, організовуючи в школах VR-класи різних типів; перевага віддається шоломам Pico; розроблено AI-лабораторію, яка синхронізується зі шкільним підручником; Light Immersive VR Suit, де в рамках одного VR-класу були інтегровані імерсивні технології; Fantasy Land Full Immersive VR орієнтований на систему K-12.
Growlib	Китайський варіант Class VR з ґрунтовно розробленими навчальними курсами з кількох предметів шкільної програми, які об'єднані в рамках однієї платформи, в процесі використання якої вчитель може управляти матеріалами та аналізувати успішність учнів. Передбачається можливість підвищення кваліфікації вчителів. У бібліотеці містяться 3D-моделі (наприклад, органи, молекули, техніка) і панорами/відео 360.
Mengke VR	Використовується для проведення занять з іноземної мови для початкової, середньої і старшої школи. Пропонується лінгафонна аудиторія з перегородками/кабінками, при цьому кожен учень працює з використанням шолома віртуальної реальності, підключеним до 5G. Учителі проводять уроки в різноманітних 3D-локаціях, об'єднаних однією платформою, куди інтегровані сервіси щодо розпізнавання мови та програма для виправлення помилок. Дані можуть бути завантажені в додатковий застосунок, пов'язаний з WeChat. Учителі створюють контент із урахуванням педагогічних цілей навчально-виховного процесу.
HEIVR	Пропонується апробована методична система навчання учнів із використанням VR/AR, що супроводжується виваженим використанням обладнання для VR-класів (мобільне, стаціонарне) із бездротовими точками доступу. Освітня діяльність з використанням VR/AR не залежить від мережі закладу освіти. Учитель може використовувати пропозиції з бібліотеки плани навчальних занять і створювати освітній контент з використанням VR/AR. Здійснено апроюацію обладнання HAIER на базі експериментальних закладів освіти, відповідно, наявні методичні рекомендації щодо використання із врахуванням проблеми запаморочення, короткозорості та впливу дисплеїв шоломів на зір учнів.

¹ Апробовані платформи, які використовуються навчальними закладами в Китаї.

Результати експериментального дослідження підтвердилися з використанням КОМСДН і різноманітних методик [1; 15] (табл. 5). Наприклад, на підставі результатів, отриманих з використанням проективної методики дослідження особистості людини (тест руки Вагнера), можна стверджувати про недостатній рівень розвитку соціальних рис (соціальна кооперація, наяв-

ність емоційного співчуття, вміння дослухатися до інших людей і т.д.) і яскраво виражена агресивна поведінка дітей. Отже, зловживання IVR сприяє «роботизації» внутрішнього світу дитини, перетворенню в механічного (бездумного) виконавця алгоритмічних дій сторонніх – зацікавлених у деградації дитини – користувачів [14].

Таблиця 5

Результати впливу можливостей використання імерсивної освітньої системи на когнітивні процеси навчання учнів

Критерії впливу IVR	Фіксовані (!) зміни в когнітивних процесах навчання учнів	Результати експериментального дослідження
Рівень інтерактивності VR (ПП)	На підставі аналізу результатів тестування у рамках навчального процесу з використанням різних рівнів «інтерактивності» можна стверджувати про відсутність значних відмінностей ефективності засвоєння навчального матеріалу учнями. Середній рівень «інтерактивності» сприймається учнями ефективніше у порівнянні з низьким рівнем.	$\chi^2(2)=6,1073$; $p=0,0473$; $t=-12,4453$; $p=0,05$
Рівень інтерактивності VR (ЕП)	Результати навчання учнів в ЕГ з використанням IVR кращі у порівнянні з КГ без використання IVR. Спостерігалось зростання рівня задоволення учнів в залежності від міри використання IVR.	$F(3, 134)=9,9162$; $p=0,0005$ $F(3, 134)=23,6963$; $p=0,0005$
Моделювання емоційних станів учнів	Коефіцієнт емоційного стану учнів суттєво зріс у процесі навчання з використанням IVR. Коефіцієнт емоційного стану учнів суттєво зменшився у процесі навчання з використанням «інтерактивних» відеоматеріалів і е-підручника.	$t(30)=4,732$; $p<0,001$ $t(33)=4,923$; $p<0,001$
Соціальні взаємодії VR	Гра з іншими учнями викликає сильніше почуття загрози у порівнянні з грою супроти комп'ютера. Відчуття просторової присутності IVR міцніші під час гри з другом/учнем у порівнянні з грою супроти комп'ютера. Гра з аватаром викликає міцніше захоплення процесом у порівнянні з грою супроти комп'ютера. Гра з аватаром IVR викликає яскравіший позитивний емоційний зворотний зв'язок у порівнянні з грою супроти комп'ютера.	$F(1, 32)=7,553$; $p=0,010$; $\chi^2 = 0,19$ $F(1, 32) = 5,222$; $p=0,029$; $\chi^2 = 0,14$ $F(1, 32)=17,832$; $p=0,001$; $\chi^2 = 0,363$ $F(1, 32)=24,192$; $p=0,001$; $\chi^2 = 0,43$
Мульти медійність	Наявність стороннього музичного супроводу IVR сприяє зниженню рівня запам'ятовування учнями вербальних інформаційних матеріалів.	$M=7,65$, $SD=3,734$; $M=11,37$, $SD=3,292$; $F(1,71)=21,99$; $MSE=11,612$; $p<0,0001$
Мульти сенсорність	Використання анімованих віртуальних героїв/агентів IVR не впливає на результат і ефективність навчання учнів.	$\chi^2(2, N=200)=0,123$; $p=0,94$

Знайдені кореляції між показниками переваги у ставленні учнів до використання окремих інформаційних ресурсів IVR і рівнями інтелектуального розвитку учнів для окремих груп ІТ використовуються для здійснення коригування методики дослідницького навчання (КОМСДН) з метою педагогічно доцільного та методично вмотивованого добору навчальних ресурсів для мінімізації протиріч з урахуванням рівнів інтелектуального розвитку учнів [12].

Тривале проведення часу перед екраном комп'ютера призводить до перевантаження зорових аналізаторів, негативно впливаючи на нервову систему, відповідно – відбираючи

сили, необхідні для здійснення розумового розвитку дитини, в тому числі в процесі дослідницького навчання. З використанням методики діагностування особистісного зростання підтверджується гіпотеза про те, що вплив IVR блокує процес позитивного особистісного зростання дитини, розвиваючи при цьому егоїзм, жорстокість і нерідко характеризується аморальною поведінкою респондентів.

Висновки та перспективи дослідження. На підставі аналізу результатів експериментального дослідження можна зробити висновки про наявність ще однієї форми дезорієнтації дітей – так звані культу (наприклад, комфорту

і гедонізму – прагнення мати «брендовий гаджет», «модний одяг», бездумне слідування одній із численних субкультур і т.д.), демонстративний спротив повсюдному впливу ЗМІ, імерсивних технологій в контексті формування «власної точки зору». Безперечно, пропоновані установки використовуються з метою деформування особистості дитини, протидіючи при цьому розвитку дружніх, доброзичливих, порядних стосунків між людьми. В сучасних дизайнах IVR підсвідомо (неявно) закладаються різноманітні (!) сценарії, причому учень керує навчальним процесом з використанням потужних віртуальних можливостей, обираючи при цьому собі відповідну роль.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гриб'юк О. О. Дослідницьке навчання учнів предметів природничо-математичного циклу з використанням комп'ютерно орієнтованих методичних систем : монографія. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. 858 с.: іл.
2. Гриб'юк О. О. Імерсивні технології в освіті: особливості когнітивного розвитку дитини у віртуальному середовищі в процесі дослідницького навчання. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : збірник наукових праць. Київ – Вінниця : ТОВ Фірма «Планер», 2020.
3. Hrybiuk O. Improvement of the Educational Process by the Creation of Centers for Intellectual Development and Scientific and Technical Creativity. In: Hamrol A., Kujawińska A., Barraza M. (eds) *Advances in Manufacturing II. MANUFACTURING 2019. Lecture Notes in Mechanical Engineering*, 2019. P. 370–382. Springer, Cham Online ISBN978-3-030-18789-7.
4. Гриб'юк О. О. Вплив інформаційно-комунікаційних технологій на психофізіологічний розвиток молодого покоління. "Science", the European Association of pedagogues and psychologists. *International scientific-practical conference of teachers and psychologists "Science of future"* : materials of proceedings of the International Scientific and Practical Congress. Prague (Czech Republic). Publishing Center of the European Association of pedagogues and psychologists "Science", Prague, Vol. 1, 2014. P. 190–207.
5. Hrybiuk O. Problems of expert evaluation in terms of the use of variative models of a computer-oriented learning environment of mathematical and natural science disciplines in schools, [w:] *Zeszyty Naukowe Politechniki Poznańskiej. Seria : Organizacja i Zarządzanie*, Zeszyt Nr 79, Poznań : Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej (WPP), 2019. P. 101–119.
6. Гриб'юк О. О. Педагогічне проектування комп'ютерно орієнтованого середовища навчання дисциплін природничо-математичного циклу. *Наукові записки. Серія : Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 7. Ч. 3. С. 38–50.
7. Grybyuk O. O. Mathematical modeling as a means and method of problem solving in teaching subjects of branches of mathematics, biology and chemistry. *Proceedings of the First International conference on Eurasian scientific development. "East West" Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. Vienna, 2014. P. 46–53.*
8. Гриб'юк О. О. Когнітивна теорія комп'ютерно орієнтованої системи навчання природничо-математичних дисциплін та взаємозв'язки вербальної і візуальної компонент. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Додаток 1 до Вип. 36. Том IV(64). *Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору»*. Київ : Гнозис, 2015. С. 158–175.
9. Штерн В. Дифференціальна психологія і її методические основы. М., 1998.
10. Stanley G Weinbaum. *Pygmalion's spectacles*. Vol. 6/35. Wonder Stories, June 1935.
11. Bockholt N. VR, AR, MR and what does immersion actually mean? *Cross-media, Global, Media & Entertainment, Technology, Industry Perspectives*, 2017.
12. Гриб'юк О. Дослідження розвитку інтелекту: Особливості дослідницького навчання учнів з різними рівнями розвитку інтелекту в закладах загальної середньої освіти України та Польщі. *Технології розвитку інтелекту*. 2020. Т. 4. № 3(28). DOI: <http://doi.org/10.31108/3.2020.4.3.4>
13. Sirakaya M. Trends in educational AR studies: a systematic review / M. Sirakaya, D.A. Sirakaya. *Malaysian Online Journal of Educational Technology*. 2018. Vol. 6. No. 2.
14. Гриб'юк О. О. Імерсивні технології в освіті: особливості когнітивного розвитку дитини у віртуальному середовищі в процесі дослідницького навчання. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: збірник наукових праць*. Київ – Вінниця : ТОВ Фірма «Планер», 2020.
15. Hrybiuk O. Psychophysiological aspects of the phenomenon of a child's presence in a virtual environment in the process of research learning: results of empirical research. In: *European potential for the development of pedagogical and psychological science: Collective monograph*. Riga, Latvia : "Baltija Publishing", 2021. P. 147–187.

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ТА ПОСЛІДОВНОСТІ ВИКЛАДАННЯ ОСВІТНІХ КОМПОНЕНТІВ «ВІКОВА ПСИХОЛОГІЯ» ТА «ОСНОВИ КОНСУЛЬТУВАННЯ» У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ «ПСИХОЛОГІЯ»

DETERMINATION OF THE CONTENT AND SEQUENCE OF THE TEACHING OF THE EDUCATIONAL COMPONENTS «AGE PSYCHOLOGY» AND «FOUNDATIONS OF COUNSELING» FOR STUDENTS OF HIGHER EDUCATION IN THE SPECIALTY «PSYCHOLOGY»

У статті визначено, що «Вікова психологія» та «Основи консультування» – це навчальні дисципліни, навчальні програми яких укладені згідно вимог Стандарту вищої освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року, Освітньо-професійної програми та навчального плану зі спеціальності 053 «Психологія», що розроблені робочою групою забезпечення за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти кафедри психології та соціальної роботи гуманітарного факультету Національного університету «Одеська політехніка» та розраховані на здобувачів, які навчаються за освітньо-професійною програмою підготовки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Психологія».

Підкреслено, що курс «Вікова психологія» спрямований на створення загальнотеоретичної бази (оволодіння загально-психологічним інструментарієм) для успішного вивчення дисципліни «Основи консультування».

Зазначено, що предметом навчальної дисципліни «Вікова психологія» є особливості розвитку психіки людини, зміст і закономірності вікових змін, а предметом курсу «Основи консультування» – консультативна взаємодія психолога з клієнтом з урахуванням його вікових особливостей та з метою надання кваліфікованих практичних рекомендацій.

Відповідно до мети доведено логічну послідовність викладання зазначених навчальних дисциплін.

Доведено, що завдання освітніх компонентів не пересікаються, проте взаємодоповнюються та сприяють формуванню спільної спеціальної компетентності – здатності до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків.

Підкреслено, що програми побудовані за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, рекомендованого Європейською кредитно – трансферною системою (EKTS). Обидві програми орієнтовані на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів.

Ключові слова: психолог; вікова психологія; основи консультування; освітні компоненти; загальна підготовка здобувачів.

The article defines that «Age Psychology» and «Fundamentals of Counseling» are educational disciplines, the curricula of which are drawn up in accordance with the requirements of the Standard of Higher Education, approved by Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No. 565 dated 04/24/2019, the Educational and Professional Program and the Educational plan for the specialty 053 «Psychology», developed by the working group of support for the first (bachelor) level of higher education of the Department of Psychology and Social Work of the Faculty of Humanities of the Odessa Polytechnic National University and designed for applicants who study under the educational and professional training program of the first (bachelor) level of higher education of education specialty 053 «Psychology». It is emphasized that the course «Age Psychology» is aimed at creating a general theoretical base (mastery of general psychological tools) for successful study of the discipline «Fundamentals of Counseling».

It is noted that the subject of the educational discipline «Age Psychology» is the peculiarities of the development of the human psyche, the content and regularities of age changes, and the subject of the course «Fundamentals of Counseling» is the consultative interaction of a psychologist with a client taking into account his age characteristics and with the aim of providing qualified practical recommendations.

In accordance with the goal, the logical sequence of teaching the specified academic disciplines is proven.

It has been proven that the tasks of educational components do not overlap, but complement each other and contribute to the formation of common special competence – the ability to understand the nature of behavior, activities and actions.

It is emphasized that the programs are built according to the requirements of the credit-module system for organizing the educational process in higher educational institutions, recommended by the European Credit Transfer System (EKTS). Both programs are focused on the personal and professional growth of future psychologists.

Key words: psychologist; age psychology; the basics of counseling; educational components; general training of applicants.

УДК 159.96

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.18>

Гузенко В. А.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи Національний
університет «Одеська політехніка»

Джежик О. В.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи Національний
університет «Одеська політехніка»

Постановка проблеми. Відповідно до Стандарту вищої освіти зі спеціальності «Психологія», інтегральною компетентністю є здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій, методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов [1]. Саме

комплексність та невизначеність умов роботи вимагає від фахівця-психолога володіти широким спектром фундаментальних знань, на які необхідно спиратися, трансформувати та втілювати у власну практику. Перехід до засвоєння практичного психологічного інструментарію повинен відбуватись тільки за умови оволодіння основними знаннями про сутність

психіки та психічного, рушійні механізми розвитку, його механізми та закономірності, про основні теорії психічного розвитку та структури особистості. Фундаментальні психологічні дисципліни на кшталт «Загальної психології» або «Вікової психології» покликані створити умовну внутрішню схему чи загальний психологічний образ людини, для того щоб практик міг орієнтуватися у сутності запитів та завдань, що ставить перед ним практика. Тому необхідним є логічний та структурований перехід від загальних теоретичних дисциплін до практико-орієнтованих, зокрема таких, як «Основи консультування».

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Під час розробки навчальних програм дисциплін «Вікова психологія» та «Основи консультування» було взято до уваги Стандарт вищої освіти, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року, Освітньо-професійну програму та навчальний план зі спеціальності 053 «Психологія», розроблені робочою групою забезпечення за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти кафедри психології та соціальної роботи гуманітарного факультету Одеського Національного політехнічного університету [2].

Постановка завдання. Головною метою розробленого нами навчального курсу: «Основи консультування» є формування у здобувачів вищої освіти високої теоретичної та практичної освіченості, розуміння ними сучасних наукових концепцій, понять та методів психологічного консультування; опанування методиками діагностики кризових станів, оволодіння основними техніками та технологіями соціально-психологічного консультування. Реалізація цієї мети неможлива без ґрунтовної підготовки зокрема щодо особливостей психічного розвитку особистості на різних вікових етапах. Психолог в процесі консультування має вміти відділяти нормативні вікові кризи від травматичних чи, наприклад, екзистенційних. Тому ці знання свідомо закладені до змістовної структури «Вікової психології».

Вікова психологія – це галузь психологічної науки, яка вивчає закономірності розвитку особистості та описує психологічні особливості різних вікових етапів. Перед віковою психологією стоїть головне завдання – визначення рушійних сил розвитку та психологічних особливостей змін, що відбуваються в психіці людини при переході від одного вікового етапу до наступного. Актуальність вікової психології визначається суттєвими змістовними змінами та змінами довжини вікових періодів сучасного людства. Що в свою чергу необхідно враховувати при складанні фахівцем плану психологічних консультацій.

Навчальна дисципліна «Вікова психологія» спрямована на вивчення вікових закономір-

ностей розвитку індивідів та надання допомоги (психологічної підтримки) відповідно до цих закономірностей. Зміст освітньої компоненти сприяє формуванню розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ. В свою чергу дисципліна «Основи консультування» має на меті забезпечення професійної компетентності майбутніх психологів щодо підготовки і кваліфікованого проведення психологічного консультування на базі теоретичних засад, організації консультування та його специфіки, що знов доводить логічну послідовність викладання зазначених освітніх компонентів.

Формулювання цілей статті. Зв'язок між двома такими освітніми компонентами як «Вікова психологія» та «Основи консультування» на перший погляд є поверхневим та неоднозначним. В цій статті ми збираємось довести зворотне. Адже кожна дисципліна, що викладається майбутнім психологам, є своєрідною цеглиною у фундаменті підготовки фахівця та здатності реалізовувати інтегральну компетентність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними завданнями вивчення дисципліни «Вікова психологія» є:

- сформувати знання категоріально-понятійного апарату вікової психології та розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ;

- сформувати знання щодо вікових особливостей поведінки, діяльності та вчинків людини;
- сформувати вміння виділяти чинники, що найбільше впливають на розвиток дитини;
- сформувати розуміння щодо оптимальних умов для успішного розвитку дитини.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Основи консультування» вбачаємо у можливості здобувачів:

- сформувати комплексне уявлення про сутність, принципи та цілі психологічного консультування;

- опанувати навичками застосовувати теоретичні знання в практичних ситуаціях;

- сформувати розуміння психологічної сутності індивідуального та групового психологічного консультування;

- оволодіти вміннями критично опрацьовувати, аналізувати, узагальнювати та прогнозувати соціально-психологічні ситуації клієнта;

- сформувати навички самостійно використовувати сучасні технології та методи психологічного консультування;

- оволодіти вміннями аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.

Як бачимо, завдання освітніх компонентів не пересікаються, проте взаємодоповнюються.

Розробляючи програми курсів «Вікова психологія» та «Основи консультування», ми орієн-

тувалися на формування у здобувачів програмних результатів навчання (ПРН), які сприяли б формуванню комбінації загальних (ЗК) та спеціальних (СК) компетентностей.

Вивчення курсу «Вікова психологія» дозволить здобувачам отримати такі результати навчання:

- визначати, аналізувати та пояснювати психічні явища, ідентифікувати психологічні проблеми та пропонувати шляхи їх розв'язання;

- демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань;

- здійснювати пошук інформації з різних джерел для вирішення професійних завдань в т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

Вивчення курсу «Основи консультування», в свою чергу, дозволить здобувачам отримати наступні основні результати навчання:

- презентувати результати власних досліджень усно / письмово для поінформованої аудиторії, формулювати розгорнутий аналіз та тези досліджень;

- пропонувати власні способи вирішення психологічних задач і проблем у процесі професійної діяльності, приймати та аргументувати власні рішення щодо їх розв'язання;

- складати та реалізовувати план консультативного процесу з урахуванням специфіки запиту та індивідуальних особливостей клієнта, встановлювати ефективність власних дій;

- складати та реалізовувати програму психопрофілактичних та просвітницьких дій, заходів психологічної допомоги у формі лекцій, бесід, круглих столів, ігор, тренінгів, тощо, відповідно до запиту;

- знати та дотримуватися етичних принципів професійної діяльності психолога.

На прикладі ПРН видно, що програми взаємодоповнюють одна одну, та при цьому сприяють формуванню спільної спеціальної компетентності – здатності до розуміння природи поведінки, діяльності та вчинків. Разом програми охоплюють п'ять загальних компетентностей, сім – спеціальних, та десять з вісімнадцяти програмних результатів навчання, що затверджені Стандартом вищої освіти. Обидві програми орієнтовані на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів.

Навчальна дисципліна «Вікова психологія» викладається у другому та третьому семестрах, є обов'язковою для вивчення. Програма курсу розрахована на 315 годин, в тому числі аудиторних занять – 120, з них лекційних 60, практичних – 30 та лабораторних – 30. На самостійну роботу здобувачів відведено 195 годин. Індивідуальна робота (15 годин) передбачає розрахунково-графічну роботу. Підсумковою формою контролю за вивченням курсу є іспит.

Навчальна дисципліна «Основи консультування» викладається у п'ятому семестрі і є обов'язковою для вивчення. Програма курсу розрахована на 225 годин, в тому числі аудиторних занять – 74, з них лекційних занять – 30 годин, практичних – 30 та лабораторних – 14. На самостійну роботу здобувачів відведено 151 годину. Індивідуальна робота передбачає – 30 годин. Підсумковою формою контролю за вивченням курсу є іспит.

Оскільки метою вивчення дисципліни «Вікова психологія» є розкрити теоретичні та практичні аспекти предметної області вікової психології, зокрема особливості психічного розвитку особистості на різних вікових етапах, в процесі викладання лекційні заняття підкріплюються практичними та лабораторними заняттями, на яких застосовуються дискусії, метод кейсів, аналітичні огляди, есе, які дозволяють занурюватись у теорію та орієнтують на практику.

Відповідно до мети вивчення дисципліни «Основи консультування» – розкриття сучасних наукових концепцій, понять, методів та технологій психологічного консультування, лекційний курс підкріплюється практичними та лабораторними заняттями, на яких застосовуються тренінгові методи, методи кейсів, рольові ділові ігри, що допоможе обрати найкраще рішення згідно з аналізом ситуації та дозволить навчити здобувачів вмінні встановлювати та підтримувати взаємини з клієнтами на підґрунті взаємної довіри, розуміти специфіку клієнт-центрованої взаємодії.

Самостійна робота є основним засобом засвоєння здобувачем навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять. Самостійна робота повинна виконуватись систематично. В кінці кожної лекції здобувачі одержують контрольні питання за змістом лекційного матеріалу, відповідь на які передбачає осмислення та більш глибоке засвоєння матеріалу.

Система оцінювання рівня навчальних досягнень ґрунтується на принципах ЄКТС та є накопичувальною. Оскільки дисципліна «Вікова психологія» викладається два семестри, то вона поділяється на чотири семестрові модулі, здобувачі протягом семестру готуються до лекційних, практичних та лабораторних занять, виконують 4 модульні контрольні роботи та розрахунково-графічну роботу.

Лекційний навчальний матеріал передбачає 30 лекцій, які розбито на змістовні модулі: психологічні закономірності розвитку людини; психологічні особливості розвитку в дитинстві; психологічні особливості розвитку в підлітковому та юнацькому віці; психологічні особливості періоду дорослості; розвиток вищих психічних функцій; типові психологічні проблеми осіб різного віку; психологічні концепції розвитку дитини; роль сім'ї у розвитку дитини.

Розрахунково-графічна роботи є видом індивідуальної роботи та входить до накопичувальної частини. Мета розрахунково-графічної роботи – набуття навичок бібліографічного пошуку, опрацювання наукових джерел, формування вмінь реферування наукового тексту, а також навичок презентації власних думок шляхом писемного мовлення та графічного вираження результатів дослідження. Для розрахунково-графічної роботи здобувачам пропонується єдина тема: «Особливості надання психологічної допомоги клієнтам різного віку». Вибір психологічної проблеми та вікової групи здійснюється здобувачем за власним бажанням відповідно до дослідницького інтересу. Обрані комбінації соціально-психологічних проблем та вікових груп не повинні дублюватися в межах однієї академічної групи.

Виконання розрахунково-графічної роботи передбачає вміння працювати з науковою літературою, використовувати довідники, монографії, здійснювати реферування наукових джерел. Така форма роботи дозволяє виробити у здобувача навички аналізу наукових фактів у поєднанні з їх подальшим синтезом, сформувані вміння приймати обґрунтовані рішення та доводити власну точку зору, рефлексувати та критично оцінювати достовірність одержаних результатів, формулювати аргументовані висновки. Виконання графічної частини передбачає вміння користуватися інформаційно-комунікативними технологіями.

Дисципліна «Основи консультування» поділяється на два семестрові модулі, здобувачі протягом семестру готуються до лекційних, практичних та лабораторних занять, виконують 2 модульні контрольні роботи та курсову роботу.

Лекційний навчальний матеріал передбачає 15 лекцій, які містять теоретичні засади та особливості психологічного консультування, освітлюють відмінності психологічного консультування, психотерапії, психокорекції та активного соціально-психологічного навчання, включають розгляд існуючих вітчизняних та закордонних моделей та методів психологічного консультування.

Програма передбачає вивчення методів та заходів психологічного консультування, перехід від загальних питань, що мають теоретичне значення, до аналізу та практичних рекомендацій. Консультування проводиться індивідуально або в групі протягом тривалого часу. Метою таких занять, приймаючи до уваги цілі та завдання нашої програми, є подолання посттравматичного синдрому, зміцнення самовладання, розвиток емоційного самоконтролю, корекція особистісних якостей, форм поведінки, норм соціальної взаємодії людини тощо. Групове консультування часто буває спрямоване на розвиток комунікативних

здібностей, на формування уміння аналізувати поведінку і стани інших людей, уміння адекватно сприймати себе й оточуючих. При цьому корегуються показники психологічної взаємодії, розвивається здатність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися в різних умовах і різних групах.

Програма курсу включає 15 практичних занять, метою яких є достеменний розгляд окремих теоретичних положень дисципліни; формування вмінь та навичок їх практичного застосування шляхом виконання здобувачами вищої освіти практичних завдань, відпрацювання теоретичного матеріалу.

Як методи консультування використовуються різні види інтелектуального тренінгу, методи навчання саморегуляції, соціально-психологічні тренінги, рольові ігри, групові дискусії. Ті ж самі методи практичної психологічної роботи можуть використовуватися й під час розвиваючих занять. На відміну від психокорекції, розвиваюча робота спрямована на подальший розвиток якостей, здібностей, умінь людини. Чіткого розподілу корекційних і розвиваючих занять на практиці часто не існує, оскільки межі норми в психічному розвитку бувають недостатньо чіткими, обумовлені теоретичною концепцією або конкретною методикою.

В ході лабораторних занять (програма курсу передбачає 7 лабораторних занять) відбувається розширення, поглиблення й деталізація наукових знань, отриманих здобувачами на лекціях та практичних заняттях в процесі самостійної роботи і спрямованих на підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу. Лабораторні роботи виконуються здобувачами самостійно та здаються для перевірки наприкінці лабораторних занять.

Курсова робота є індивідуальним завданням дослідницького характеру, яка має на меті не лише поглиблення, узагальнення та закріплення знань здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни «Основи консультування», а й застосування їх при вирішенні конкретного фахового завдання, вміння опрацювати наукові першоджерела, використовувати сучасні інформаційні та технологічні засоби психологічного консультування, напрацьовувати навички проведення емпіричного дослідження, робити висновки та пропозиції. Змістовна сутність роботи залежить від об'єкта, предмета, методів та методик дослідження.

Висновки з проведеного дослідження. Підсумовуючи, дисципліна «Вікова психологія» не тільки формує теоретичне підґрунтя, а й навчальні навички, які надалі реалізуються та використовуються в процесі викладання «Основ консультування». Розуміння природи виникнення, функціонування та розвитку психічних явищ, знання вікових особливостей

поведінки, діяльності та вчинків людини, розуміння завдань кожного вікового періоду допомагає психологу-консультанту орієнтуватися у запиті клієнта та спрямовувати його особистісний розвиток відповідно донормативних орієнтирів.

Звісно, що успішне використання методичних рекомендацій з формування вмінь та навичок консультаційної роботи можливе лише при творчому підході, враховуючи специфіку професійної діяльності та індивідуальні особливості кожного здобувача. Тому, крім формування у здобувачів фахових знань та компетентностей, необхідно формування психологічної готовності до професійної діяльності на кожному етапі професійної підготовки.

Вибір напрямів діяльності з самоосвіти – це справа виключно індивідуальна і визначається головним чином самим здобувачем. Тому одним з головних завдань запропонованої нами навчальної дисципліни «Основи консультування» є створення у майбутнього психолога професійної самоідентифікації та формування навичок творчого пошуку шляхів самовдосконалення як фахівця. Проте, можна виокремити загальні напрямки самоосвіти майбутніх фахівців-психологів сучасних умовах, серед яких, систематичне вивчення

актуальних професійно-значущих питань гуманітарних та соціальних наук, підвищення рівня і якості знань в галузі профільюючої дисципліни й тим самим підвищувати свою професійну підготовленість, постійне збагачення спеціальними та психолого-педагогічними знаннями, необхідними для досягнення високих результатів у професійній діяльності, формування та розвиток культури комунікації, що дозволить встановлювати продуктивний психологічний контакт з об'єктами професійної взаємодії тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 № 565. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/053-Psykholohiya-bakalavr.28.07-1.pdf> (дата звернення: 10.05.2022).

2. Освітньо-професійна програма зі спеціальності 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затверджена вченою радою Одеського національного політехнічного університету / Протокол № 1 від 27.08.2020 р. Введена в дію наказом ректора від 28 серпня 2020 р. <https://op.edu.ua/education/programs/bac-053-0> (дата звернення: 09.05.2022).

УЧЕТ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ

ACCOUNT OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SCHOOLCHILDREN WHEN CHOOSING A PROFESSION

Підготовка підлітків і юнаків, які досягли шкільного віку, до вибору професії, орієнтація їх у різні професії досліджуються давно. Ряд дослідників погоджувалися брати за основу вирішення проблеми професійної орієнтації лише індивідуальні особливості учнів і вважали за необхідне узгодження цих особливостей з вимогами професії, яку вони обирають. Інші пов'язують проблему вибору професії з психологічними особливостями самої особистості та основну увагу приділяють потребам самої особистості. У статті розглядаються загальні закономірності формування особистості, вікових особливостей, професійних інтересів та намірів старшокласників з погляду їхньої професійної спрямованості. У структурі особистості виділено психічні стани, які мають велике значення у системі трудового навчання та підготовки до майбутньої професійної діяльності, а також у загальній підготовці учнів. Проаналізовано відомості про проблеми спрямованості особистості учня у професійній діяльності. Розглянуто структуру особистості, у тому числі особистісні орієнтації, мотиви, потреби, інтереси, схильності, навички, здібності, темперамент та поняття характеру, надано відомості про їх педагогіко-психологічні особливості їхнього обліку в роботі з профорієнтації. Професійні мотиви спрямовують учнівську діяльність, формують їх інтелектуальні потреби. Потреби відіграють важливу роль у свідомому вирішенні проблеми вибору професії. Інтереси лежать в основі орієнтації особистості на професію та розглядаються як визначальна умова пізнання. Схильності мають спрямовувати учнів до занять цікавою для них професійною сферою. Оскільки за ефективної організації професійної діяльності учнів важливо враховувати динамічні характеристики їхньої психічної діяльності, тобто темперамент, особливу увагу приділено аналізу та поняття темпераменту з погляду підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Ключові слова: самооцінка, мотиви вибору професії, попит, інтереси, можливості, характер.

The preparation of teenagers and young men who have reached school age to choose a profession, their orientation to various professions have been studied for a long time. A number of researchers agreed to take only the individual characteristics of students as the basis for solving the problem of vocational guidance and considered it necessary to harmonize these characteristics with the requirements of the profession they choose. The other one connects the problem of choosing a profession with the psychological characteristics of the personality itself and focuses on the needs of the personality itself. The article discusses the general patterns of personality formation, age characteristics, professional interests and intentions of high school students from the point of view of their professional orientation. In the structure of the personality, mental states are identified that are of great importance in the system of labor education and preparation for future professional activities, as well as in the general preparation of students. Analyzed information about the problems of orientation of the student's personality in professional activities. The structure of the personality is considered, including personal orientations, motives, needs, interests, inclinations, skills, abilities, temperament and the concept of character, information is given on their pedagogical and psychological features of their consideration in career guidance work. Professional motives direct students to activities, form their intellectual needs. Needs play an important role in the conscious solution of the problem of choosing a profession. Interests underlie the orientation of the individual to the profession and are considered as a determining condition for cognition. Inclinations have direct students to occupations of their professional field. Since in the effective organization of the professional activity of students it is important to take into account the dynamic characteristics of their mental activity, i.e. temperament, special attention is paid to the analysis and concept of temperament in terms of preparation for future professional activity.

Key words: self-esteem, motives for choosing a profession, demand, interests, abilities, character.

УДК 37

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.19>

Исмаилханова А. И.

доцент кафедры общей педагогики
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет

Введение в проблему. Формирование личности человека – сложный и длительный процесс. Это относится и к формированию личности школьника. По мере того, как каждый ученик развивается как личность, он в более яркой форме отражает в своем поведении и сознании нравственный, эстетический и трудовой опыт, накопленный обществом на протяжении веков, развивается процесс самопознания. У него формируется и постепенно развивается процесс самосознания и самооценки своей личности, оценки собственных навыков и спосо-

бностей, действий и поведения, самоопределения, интереса и склонности.

Процессы самоопределения и оценки ярко проявляются в отношении каждого учащегося к избираемой им профессии. Любой учащийся старается оценить свои склонности, интерес к профессии, которую он выберет, а также свои способности и навыки и выразить свое отношение к реализации профессии. В это время важно обратить внимание на формирование многих характерных черт учащегося в выборе занятий и профессии. Ведь последний этап выбора профессии состоит в самоопределе-

нии их путем осознания состояния их готовности к осознанному выбору профессии-специальности.

Степень исследованности проблемы. Ориентация личности учащегося на профессию является важным вопросом в процессе профессиональной ориентации. Ее основные характеристики характеризуются формированием потребностей, мотивов и интересов. Многие ученые, проводившие исследования в этой области (А. Маслоу, Е.А. Климов, В.А. Петровский, Ю.М. Павлютенков), подчеркивали, что профессиональные мотивы являются важным фактором, направляющим учащихся к выбрать профессию [1; 2; 4].

Цель данной статьи – определение основных психологических качеств, способствующих лучшему восприятию школьником особенностей выбираемой профессии. Анализ проведен посредством изучения разработок ведущих психологов и педагогов, как за рубежом, так и внутри страны, а также использован личный опыт автора.

Методы исследования связаны с использованием фактических данных и выводов ведущих специалистов в области личности учащегося и его психологических качеств.

Особенности профессионального самоопределения учащихся. Профессиональное самоопределение учащихся является значимым процессом, поскольку учащийся не остается просто объектом образования, он становится и субъектом образования. То есть здесь учащийся выступает и как объект, и как субъект. По мере того, как он стремится к какой-либо профессии, специализации и осознает свой интерес к ней, он направляет себя на решение внутренних противоречий, существующих в этой области. Он старается согласовать свои навыки, способности, возможности с требованиями избранной профессии и старается воспитать важные для этой профессии качества [5].

В это время формирование личности школьника происходит по двум направлениям: развиваются и формируются нравственные качества, такие как чувство собственного достоинства, ответственность, долг, гражданственность; возникают и формируются очень важные психологические качества, связанные с требованиями избранной профессии.

Профессиональные мотивы, играя важную роль в направленности человека на работу и избираемую профессиональную сферу, а также в формировании интеллектуальных потребностей в этом направлении, создают условия для направленности учащихся на эту профессиональную сферу и в то же время для будущей работы там. Е.А. Климов также считал профессиональные мотивы центральным звеном в процессе профессиональной

ориентации [11]. Многочисленные исследования, связанные с ориентацией на профессию, свидетельствуют о том, что мотивация каждого учащегося к выбору профессии делится на разные группы по своему характеру. По результатам нашего исследования мотивы выбора профессии у многих учащихся формируются в результате воздействия стимулов, связанных с выбранной профессией. Другая группа мотиваций учащихся к выбору профессии связана с определенной целью или обусловлена оценкой студентом собственных способностей.

Анализ показывает, что мотивация каждого учащегося к выбору профессии делится на различные группы в зависимости от его характера. Мотивы выбора профессии у определенной части учащихся возникают под влиянием стимулов, непосредственно связанных с избранной профессией, у другой группы связаны с определенной целью, у третьей части учащихся возникают с точки зрения оценивания собственных способностей. Из исследований также известно, что развитие общественно значимых профессиональных мотивов, определяющих характерные черты и цели учащихся, может создать необходимые условия для выбора ими профессий и специальностей [10].

В 60–70-х годах прошлого столетия эти мотивы применялись к быстро развивавшихся в Азербайджане областям, например, строительству, сельскому хозяйству и т.д. Они характеризовались как мотивы, принципиально влиявшие на направление молодежи на работу в этих сферах. Здесь учитывалось следующее:

- навыки, интересы, способности учащихся;
- направление на работу без соответствия профессии;
- востребованность профессий в отдельных регионах;
- широкая работа по профессиональной ориентации [7].

При подходе к проблеме с позиции сегодняшних требований становится ясно, что содержание социально значимых мотивов следует рассматривать в современном контексте. В наше время необходимо формировать у учащихся профессиональные мотивы такой социальной значимости, чтобы они были связаны со стремлением принести пользу народу, и рождались бы как из общественных, так и из личных интересов. При этом значительное внимание следует уделять формированию у них как познавательных мотивов, так и мотивов, направленных в различные профессиональные области.

Для формирования этих мотивов у учащихся следует уточнить социальную значимость выбранных ими профессий (специальностей) как в процессе обучения, так и в процессе

внеучебной деятельности. При этом важно объяснить, насколько важна выбранная ими профессия не только для материального благополучия, но и для процветания страны. Формирование профессиональных мотивов общественной значимости оказывает сильное влияние на понимание каждым учеником своего гражданского долга перед обществом и Родиной, а искренняя любовь к избранной профессии положительно влияет на выбор учащимися профессиональной деятельности [9]. Именно поэтому в процессе профориентации необходимо определить, какая профессия нравится каждому учащемуся, интересуется его, причины, влияющие на формирование этого интереса, и будет ли этот интерес и стремление устойчивым.

Мотив выбора профессии у любого учащегося столь же разнообразен, как и его характер, и эти мотивы имеют свою сферу влияния и роль в процессе выбора профессии. Очень интересны ответы, которые мы получили в ходе опросов, проведенных нами среди старшеклассников в отдельных школах. Так, профессиональные мотивы группы учащихся связаны с самой профессией (например, интерес к этой профессии, перспективность профессии для современности, романтика профессии и т.д.). У другой группы учащихся эти мотивы служат определенной цели (желание родителей, чувство необходимости служения стране в определенной сфере, востребованность региона в данной профессии, желание продолжить семейные традиции и др.). Еще одна группа учащихся отметила, что профессии, которые они выберут, совпадают с их способностями.

Формирование социально значимых мотивов у учащихся оказывает существенное влияние на успешное решение ими проблемы «какую профессию выбрать», и связано с более сильным развитием склонностей и интересов в процессе выбора профессии.

Группа психологов подходит к мотивам выбора профессии с точки зрения требований общественного спроса. В качестве примера возьмем идеи А.В. Петровского: «Мотивы связаны с удовлетворением определенных потребностей, побуждающих к действию... Тогда мотивы выступают как конкретное выражение этой сущности» [12].

Потребности. Поскольку потребности связаны с процессом деятельности, их формирование имеет важное значение при осознанном решении выбора профессии. По этой причине необходимо организовать работу по ориентации каждого учащегося в профессии в общеобразовательных учреждениях таким образом, чтобы учащиеся правильно понимали, что выбранная профессия важна для общества, а у них образовалась жизненная потребность в выборе именно ее.

В целом приобретение учащимися всесторонних знаний о профессии, которую они выберут, и их понимание значимости этой профессии создает условия для формирования у учащихся материальных и нравственных потребностей. По этой причине процесс профориентации должен строиться таким образом, чтобы востребованность избранных профессий формировала у обучающихся высокие гражданские и нравственно-потребностные чувства.

Интересы. Интересы, как и мотивы и потребности, играют благоприятную роль в направлении учащихся к профессии. Ряд педагогов и психологов (Г.А. Гасанова, А.А. Ализаде, А.В. Петровский, А.Э. Голомшток, Е.В. Тесля и др.) придавали большое значение интересам и рассматривали их как определяющее условие человеческого познания и всех видов деятельности. Они предполагают, что интересы возникают на основе потребностей, а удовлетворение потребностей порождает интересы. А.В. Петровский отмечает, что «интересы – это эмоциональное проявление познавательной потребности человека... как субъекта, для человека в положительном эмоциональном тоне, приобретаемом познавательным процессом, проявление стремления познать объект, имеющий стать важным, узнать о нем больше, понять, что это делает» [12].

Формирование и развитие у учащихся интереса к профессии является одним из важных факторов успешного завершения в будущем учебы в общеобразовательных учреждениях. Профессиональные интересы существенно влияют на формирование профессиональных намерений и творческой деятельности учащихся. Результаты проведенных исследований показывают, что профессиональные интересы учащихся редко бывают продолжительными и глубокими. Профессиональные интересы преходящи, особенно в подростковом возрасте школьников, и они не могут иметь устойчивое мнение ни о какой профессии. В это время они могут часто менять мнение об интересующей их сфере. Они не могут до конца понять необходимость и социальную сущность выбора профессии. Они не обладают точной информацией о профессии, которая им интересна.

С этой точки зрения важно детально изучить интересы учащихся к профессиям, направить их мнение на полезные для развития профессии. В этом случае мы создадим основу для того, чтобы эти профессии были полезными как для самого ученика, так и для общества, и в то же время общественный интерес в них понимался и как личный интерес.

Ясно, что интерес не может быть целью. Любопытство можно считать важным инстру-

ментом для достижения общей цели. Проявление интереса к определенной сфере деятельности или профессии не означает овладения ею, занятия ею, или выбора этой профессии. Ведь интерес возникает из эмоционального отношения любого человека к тому или иному виду деятельности или профессии. Вот почему важно стараться развивать профессиональные интересы по отношению к мотивации.

Склонности. Склонности играют важную роль в структуре развития личности. Из результатов многих психологических исследований видно, что они играют важную роль в выборе профессиональной деятельности или профессиональной ориентации учащихся, и она начинает формироваться на основе интересов.

Склонности обладают огромной руководящей силой. Даже склонности движут учащихся к знакомству с интересующими их профессиями, на занятие ими и оказывают сильное влияние на углубление их интересов. Вот почему важно уделять внимание изучению склонностей, наряду с процессом профессиональной ориентации учащихся.

Навыки и умения также занимают важное место в структуре личности школьника.

В психологической литературе показано, что под словом «умение» понимается овладение сложной умственно-практической системой работы, необходимой для соответствующей регуляции деятельности с имеющимися у предмета знаниями и навыками» [8]. Отсюда ясно, что навыки являются одним из важных факторов при выборе профессии или при ориентировании молодежи на профессию. Следует отметить, что невозможно выступать без приобретения навыков ни в одной профессии. Приобретение навыков также является сложным процессом. Важным считается выполнение ряда операций в этих процессах, так как навыки формируются за счет использования накопленного опыта и знаний для того, чтобы ученик проявил интерес к любимой профессии и выбрал ее. Способности, как и индивидуально-психологические характеристики, играют важную роль в процессе выбора профессии. Крайне важно ориентироваться на способности каждого учащегося, стоящего на пороге выбора профессии. Родители, каждый учитель-предметник должен глубоко знать индивидуальные особенности учащихся, обращать внимание на их способности, знать, к какой специальности и профессии они подходят, и проводить определенные воспитательные мероприятия, ориентирующие их на эту профессию и специальность. Способности также тесно связаны со знаниями, навыками и умениями и считаются важным фактором развития способностей. Вот почему необходимо внимательно изучать общие и специальные способности каждого

учащегося к любому виду деятельности и иметь в виду, что она соответствует профессиональным требованиям.

В связи с тем, что она формируется в процессе конкретной деятельности, особое внимание следует уделять способностям. Поскольку успешное выполнение деятельности зависит от способностей, важно также тщательно их культивировать. Темперамент также важен в эффективной организации профессиональной ориентации учащихся.

Из многих психологических исследований известно, что в становлении личности важные требования предъявляются к ее психике и темпераменту. Хотя результат деятельности не зависит от типов темперамента, он по-разному влияет на динамику деятельности. По этой причине следует учитывать взаимосвязь между требованиями профессий и специальностей, которые выберут учащиеся, и особенностями типов их темперамента.

В обществе есть профессии, которые предъявляют к людям много требований. Эти требования, в свою очередь, напрямую связаны с чертами личности. Поэтому педагоги и родители в процессе профессиональной ориентации учащихся должны ориентироваться как на эти требования, так и на особенности темперамента учащихся. В процессе профессионализации педагоги или воспитатели показывают, что интересы и склонности учащихся с сангвиническим темпераментом неустойчивы, преходящи, быстры, подвижны, активны; что интересы детей-холериков постоянны и устойчивы, они высокоактивны или непоседливы, нетерпеливы, не боятся никаких трудностей; детей с флегматичным темпераментом сдержанные, терпеливые, малоподвижные, хладнокровные; наблюдается обидчивость, неуверенность в себе, медлительность чувств и др. у детей с меланхолическим темпераментом [10].

Однако следует иметь в виду и то, что темперамент, считающийся одним из основных факторов в структуре личности учащегося, проявляет себя как устойчивая характеристика на любом этапе процесса профессиональной ориентации. Это означает, что профессиональные успехи и результаты, полученные в сфере труда, в целом не зависят от типов темперамента учащихся. При этом следует сказать, что существует «индивидуальный стиль», соответствующий любому типу темперамента, что важно учитывать как в процессе деятельности, так и в процессе профессиональной ориентации. Индивидуальный стиль проявляется в подходе каждого типа темперамента к работе и в процессе профессиональной деятельности. Личностный стиль, складывающийся в зависимости от отношения к труду, интереса, способностей, мастерства, раскрывается в процессе

деятельности в связи с особенностями темперамента. К примеру, учителя с разным типом темперамента преподают один и тот же предмет одной и той же специальности в своем особом, индивидуальном стиле.

Так как индивидуальный стиль занимает важное место в процессе деятельности, то при проведении профориентационной работы со школьниками необходимо обратить внимание на формирование индивидуального стиля в профессиях, которые они выбирают.

Все люди, живущие на земле, принципиально отличаются друг от друга не только типами темперамента, но и чертами характера. Эти различия проявляются не только в процессе профессиональной ориентации, но и на этапе приобретения профессии [12].

В отличие от темперамента, на формирование характера сильно влияют многие субъективные факторы – школа, семья, макро- и микроокружение, товарищи, друзья, поэтому он развивается в процессе учебы или в процессе приобретения профессиональной деятельности [13].

Роль характера характеризуется тем, что в процессе профессиональной ориентации у детей часто совпадают профессиональные интересы и черты характера. Это означает, что работа, проводимая по ориентации школьников к деятельности по их профессиональному интересу, оказывает существенное влияние на формирование у них различных черт характера в соответствии с требованиями избранной ими профессии. Вовлечение учащихся в рабочий процесс, соответствующий их способностям, интересам и умениям, положительно влияет на становление их характера и профессиональных качеств. Этот вид деятельности приводит к формированию у детей положительных черт характера и поведения в соответствии с избранными ими профессиями.

Выводы. Профессиональный педагог не упускает из виду формирование характера, но в то же время обращает внимание на другой аспект, что воспитываемый им подросток и юноша направлен на самовоспитание применительно к требованиям избранной профессии, т.е. на ряд положительных сторон в себе, разви-

вать в себе некоторые положительные стороны, а также избегать те, которые могут навредить избранной профессии, что препятствует реализации многих отрицательных качеств.

Итак, в заключение отметим, что поскольку характер – это та характеристика, которая проявляется в поступках личности, в ее отношении к окружающим людям, в ее поведении, особое внимание следует уделять формированию положительных характеристик у человека, выбравшего любую профессию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Петрова А. Д., Силкина Н. В. Профессиональное самоопределение молодежи: психологические аспекты. *Инновации в науке*. 2016. № 3(52). С. 35–40.
2. Ананьев Б.Г. Некоторые черты психологической структуры личности. *Психология личности. Тексты / под ред. Ю. Б. Гипперейтер, А. А. Пузыряя*. М., 1982. С. 39–41.
3. Березин Ф. Б., Мирошников М. П., Соколова Е. Д. Методика многостороннего исследования личности (структура, основы интерпретации, некоторые области применения). М., 1994. 175 с.
4. Петровский А. В. Вопросы истории и теории психологии. М., 1984. 271 с.
5. Ağayev A.A. *Pedaqogika. Dərslik*. Bakı: Adiloğlu, 2006. 184 s.
6. Bayramov A.S., *Sosial psixologiya*. Bakı : Qap Poliqrafı, 2006, 356 s.
7. İlyasov M. Peşə seçimində istiqamətin əsasları. Bakı : “Mütərcim”, Dərslik. 2011. 323 s.
8. Xəlilov Ş. Təhsil, tərbiyə. Bakı : Azərbaycan Universitet, 2005. 650 s.
9. Давлетова А. И., Гайдукова С. С. Психолого-педагогические аспекты лидерства : учебно-методическое пособие. Славянск-на-Кубани : изд. центр СГПИ, 2005. (5,6 п.л)
10. Давлетова А. И. Психология делового общения : учебно-методическое пособие. Славянск-на-Кубани : изд. центр СГПИ, 2006. 65 с.
11. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов н/Д, 1996. 512 с.
12. İlyasov M. Ümumtəhsil məktəbi – ilk peşə-ixtisas təhsili – ali məktəb. *Azərbaycan məktəbi: Elmi-nəzəri, pedaqoji jurnal*. 2011. № 5. S. 76–80.
13. Mustafayev O. “Öz seçimini et”: X–XI sinif şagirdlərinin peşəyönümünə dəstək proqramı. *Azərbaycan müəllimi*. 2014. 14 mart. S. 9.

МАРШРУТ ПЕРЕХОДУ З ПОСЛУГИ РАНЬОГО ВТРУЧАННЯ ДО ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТЬОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАКЛАДУ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

TRANSITION ROUTE FROM EARLY INTERVENTION SERVICE TO INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF PRE-SCHOOL EDUCATION INSTITUTION

Статтю присвячено досвіду реалізації маршруту переходу з раннього втручання до інклюзивного дошкільного середовища з оглядом законодавчої бази щодо розвитку послуги раннього втручання в Україні. Розкрито сутність соціальної, освітньої інклюзії та послуги раннього втручання. Соціальна інклюзія повинна починатись з народження і продовжуватись все життя людини. В сфері освіти інклюзія розглядається як процес визнання і реагування на різноманітність потреб всіх тих, хто навчається. Авторами визначено, що послуга раннього втручання це раннє виявлення командою спеціалістів різного профілю проблем зі здоров'ям та розвитком дитини перших років життя, вчасне і оперативне надання їй допомоги, що в подальшому дозволяє знизити інвалідизацію дитини. Пояснено етапи програми переходу дитини з послуги раннього втручання в інклюзивне середовище закладів дошкільної освіти як процес змін всередині послуги або між службами, який залучає дітей, сім'ї, інших опікунів і постачальників послуг. Основна увага приділяється етапам маршруту переходу з програми раннього втручання до інклюзивного освітнього середовища закладу дошкільної освіти. На першому етапі батьки отримують в Центрі раннього втручання «Характеристику дитини» з описом основних освітніх труднощів дитини. На другому – звертаються за комплексною оцінкою в інклюзивно-ресурсний центр. Третій – звернення батьків до дошкільної освітньої установи, в якій буде створено команду психолого-педагогічного супроводу дитини. Маршрут переходу передбачає співпрацю команди супроводу та фахівців раннього втручання на період адаптації дитини для організації максимально сприятливих умов. Маршрут переходу з однієї послуги (або організації) до іншої дозволяє зберегти неперервність допомоги дитині, яка реалізовуватиметься командою раннього втручання разом з фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів та командою дошкільного закладу у партнерстві з батьками дитини.

Ключові слова: раннє втручання, маршрут переходу, інклюзивно-ресурсні центри, команда супроводу.

The article is devoted to the experience of implementing the transition route from early intervention to an inclusive preschool environment with an overview of the legislative framework for the development of early intervention services in Ukraine. The essence of social, educational inclusion and early intervention services is revealed. Social inclusion should begin at birth and continue throughout a person's life. In the field of education, inclusion is considered as a process of recognizing and responding to the diversity of needs of all those who study. The authors determined that the early intervention service is the early detection by a team of specialists of various profiles of problems with the child's health and development in the first years of life, timely and prompt assistance, which in the future allows to reduce the child's disability. The stages of a child's transition program from an early intervention service to an inclusive preschool environment are explained as a process of change within a service or between services that involves children, families, other caregivers, and service providers. The main attention is paid to the stages of the transition route from the early intervention program to the inclusive educational environment of the preschool education institution. At the first stage, parents receive a "Child Characteristics" at the Early Intervention Center with a description of the child's main educational difficulties. On the second – they apply for a comprehensive assessment at the inclusive resource center. The third is the appeal of parents to a preschool educational institution, which will create a team of psychological and pedagogical support for the child. The transition route involves the cooperation of the support team and early intervention specialists during the period of adaptation of the child to organize the most favorable conditions. The route of transition from one service (or organization) to another allows to maintain continuity of care for the child, which will be implemented by the early intervention team together with the specialists of inclusive resource centers and the preschool team in partnership with the child's parents.

Key words: early intervention, transition route, inclusive resource centers, support team.

УДК 159.922:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.20>

Кривоногова О. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Трапізанова Н. В.

психолог відділу «Методичний центр раннього втручання»
КУ «Обласний центр методичної роботи і соціальних виплат»

Орленко І. М.

доктор філософії, завідувач
Одеський обласний ресурсний центр підтримки інклюзивної освіти;
старший викладач кафедри психології, соціальної роботи та інклюзивної освіти
КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради»

Сучасне бачення особистості людини полягає в тому, що новонароджена дитина вже є особистістю, заслуговує на повагу та місце в соціумі. Маленька дитина від народження не повинна бути лише об'єктом, з яким дорослі здійснюють якісь маніпуляції. Кожна дитина може і має приймати посильну участь у власному житті, а дорослі мають допомогти їй в цьому. Чим більший рівень участі дитини в щоденних активностях, чим компетентнішими є батьки та інші дорослі, які взаємодіють

з дитиною, тим ефективніше відбуватиметься розвиток потенціалу малюка. Тобто, соціальна інклюзія повинна починатись з народження і продовжуватись все життя людини.

В сфері освіти інклюзія розглядається як процес визнання і реагування на різноманітність потреб всіх тих, хто навчається. Вона припускає їх активну участь в процесі отримання знань, в культурному і суспільному житті. Інклюзія приводить до зменшення сегрегації в системі освіти. Вона вимагає

змін і модифікацій змісту, підходів, структури і стратегії освіти з урахуванням потреб усіх дітей, керуючись переконаністю, що системи загальної освіти зобов'язані навчати усіх дітей [2, 14].

Для забезпечення найкращої якості життя сім'ї, яка виховує дитину віком від 0 до 4х років з порушеннями розвитку або ризиком їх виникнення, в Україні впроваджено послугу раннього втручання [9; 10]. Ефективність сучасної сімейно-орієнтованої раннього втручання послуги є доведеною завдяки міжнародним дослідженням авторів Гуральника М., Данста К., Доброй-Крол Н., Еспе-Шервиндт М., Серрано А.М. та інших. Практика раннього втручання є поширеною не тільки у Сполучених штатах Америки [3; 13; 14; 17; 18] та Європі [3; 16; 19], але й у Сингапурі та Японії [20]. Не дивлячись на те, що в Україні послуга раннього втручання є новою, вже представлено низку праць, в яких висвітлено питання доказовості та актуальності послуги, проблем та перспектив її впровадження. Це, зокрема, публікації Кукурузи Г.В., Стасенко Т., Хоменко С.О., Бедреги С.М., Якименко О.О., Китайської О.П., Горіщака С.П., Кривоногової О.В. [1; 4; 5; 11; 12].

Аналізуючи рекомендовані у світі практики раннього втручання стикаємось з тезою, що послуги та програми для сімей та дітей, які потребують допомоги, повинні бути безперервними, тому на етапі завершення послуги раннього втручання експерти рекомендують фахівцям спільно з батьками розробляти план переходу [8, 15]. План переходу є частиною індивідуального сімейного плану раннього втручання. Проте в Україні на національному рівні дотепер не створено рекомендацій щодо розробки плану переходу з послуги раннього втручання до інших програм.

Метою даної публікації є висвітлення досвіду реалізації маршруту переходу з раннього втручання до інклюзивного дошкільного середовища.

Послуга раннього втручання – це раннє виявлення командою спеціалістів різного профілю проблем зі здоров'ям та розвитком дитини, вчасне і оперативне надання їй допомоги, що дозволяє знизити інвалідизацію в майбутньому. Вона поєднує медичну, психологічну, соціальну, освітню допомогу та надається насамперед дітям перших років життя [6].

Послуга раннього втручання складається з кількох етапів [6]:

- Звернення батьків.
- Перша зустріч сім'ї з командою фахівців.
- Зустріч команди раннього втручання та вирішення питання включення сім'ї до послуги.
- Друга зустріч з сім'єю. Проведення інтерв'ю «Звичайний день».
- Щотижневі зустрічі з сім'єю. Встановлення цілей, заповнення індивідуального сімейного

плану раннього втручання (ІСПРВ). Перегляд ІСПРВ кожні 6 місяців.

Послуга раннього втручання є довгостроковою і триває до досягнення дитиною 4-х років або до моменту переходу сім'ї до інших послуг. Часто після завершення послуги раннього втручання, діти починають відвідувати дошкільні освітні заклади.

Програма переходу – це процес змін всередині послуги або між службами, який залучає дітей, сім'ї, інших опікунів і постачальників послуг. Процес переходу має відповідати наступним чотирьом цілям:

- забезпечити безперервність надання послуг;
- звести до мінімуму порушення сімейної системи;
- сприяти організації щоденної активності дитини вдома та в інших середовищах;
- включати планування, підготовку, реалізацію та оцінку в рамках програм і між ними, із залученням сім'ї.

Перехід може відбутися у разі зміни установи, програми, місця або типу послуг, постачальників, статусу програми/дитини/сім'ї або джерела фінансування [15].

Підготовка до переходу в дошкільний освітній заклад починається за рік до бажаного початку відвідування. План переходу є частиною індивідуального сімейного плану раннього втручання і містить імена та посади фахівців та назви організацій, які залучені в процесі переходу, а також опис їх ролей в цьому процесі. Умовою успішної організації програми переходу є тісна співпраця між фахівцями команди раннього втручання, фахівців інклюзивно-ресурсного центру, фахівців дошкільної освітньої установи та батьків дитини.

Під час реалізації програми переходу з послуги раннього втручання виконуються всі функції інклюзивно-ресурсних центрів [7]:

1. Експертно-діагностичні:

- проведення комплексної оцінки з метою визначення особливих освітніх потреб дитини, в тому числі коефіцієнта її інтелекту (здійснюється практичними психологами ІРЦ);
- підготовка висновку та розроблення рекомендацій щодо освітньої програми, надання психолого-педагогічних та корекційно-розвиткових послуг відповідно до потенційних можливостей дитини.

2. Інформаційно-аналітичні:

- ведення реєстру дітей, які пройшли комплексну оцінку і перебувають на обліку в ІРЦ;
- ведення реєстру закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та інших закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти;
- ведення реєстру фахівців, які надають психолого-педагогічні, корекційно-розвиткові

послуги дітям з особливими освітніми потребами (за їхньою згодою);

- підготовка звітної інформації про результати діяльності ІРЦ для засновника, відповідного структурного підрозділу з питань діяльності ІРЦ, а також аналітичної інформації для відповідного РЦПЮ;
- формування річного плану роботи ІРЦ/фахівця ІРЦ;
- формування щотижневих графіків роботи ІРЦ/фахівців ІРЦ;
- підготовка звіту фахівця ІРЦ про результати надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг;
- ведення журналу обліку заяв;
- ведення журналу обліку висновків про комплексну оцінку;
- ведення журналу обліку консультацій;
- ведення особових справ дітей, які пройшли комплексну оцінку;
- висвітлення діяльності ІРЦ на власному сайті, сторінці Фейсбук, інформаційних стендах, дошці оголошень тощо

3. Організаційні:

- ведення діловодства ІРЦ, як окремої юридичної особи, прийом документів для проведення комплексної оцінки;
- взаємодія з місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, закладами освіти, охорони здоров'я, закладами (установами) соціального захисту, службами у справах дітей, громадськими об'єднаннями щодо надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами, починаючи з раннього віку, в разі потреби із залученням відповідних спеціалістів.

4. Методичні:

- надання методичної допомоги педагогічним працівникам закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та інших закладів освіти, які забезпечують здобуття загальної середньої освіти, батькам (одному з батьків) або законним представникам дітей з особливими освітніми потребами щодо особливостей організації надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг таким дітям;
- надання методичної допомоги щодо складання, виконання, коригування ІПР;
- надання методичної допомоги щодо організації освітнього простору та здійснення необхідних адаптацій і модифікацій освітнього процесу.

5. Консультативні:

- консультація батьків (одного з батьків) або законних представників дітей з особливими освітніми потребами стосовно мережі закладів дошкільної, загальної середньої, професійної (професійно-технічної) та інших закладів освіти, що забезпечують здобуття

загальної середньої освіти, та зарахування до цих закладів;

- ознайомлення батьків (законних представників) дитини з висновком про комплексну оцінку, умовами навчання та надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг дитині;
- надання консультативно-психологічної допомоги та проведення бесід з батьками (одним з батьків) або законними представниками дітей з особливими освітніми потребами з метою формування позитивної мотивації щодо розвитку таких дітей.

6. Надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг:

- надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг дітям з ООП шляхом проведення індивідуальних та групових занять.

7. Психолого-педагогічний супровід:

- моніторинг динаміки розвитку дитини шляхом взаємодії з батьками (законними представниками) дітей з ООП та закладами освіти, в яких вони навчаються;
- участь в командах психолого-педагогічного супроводу дитини з ООП у закладах загальної середньої та дошкільної освіти, а також психолого-педагогічних комісіях спеціальних закладів загальної середньої освіти з метою моніторингу динаміки розвитку дитини не рідше, ніж двічі на рік.

8. Просвітницькі:

- організація інформаційно-просвітницької діяльності шляхом проведення конференцій, семінарів, засідань за круглим столом, тренінгів, майстер-класів з питань організації надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг дітям з особливими освітніми потребами.

9. Підвищення кваліфікаційного рівня та фахової майстерності:

- навчання сучасним міжнародним методикам оцінки розвитку дитини;
- участь у семінарах тренінгах, конференціях, науково-практичних заходах з питань інклюзивного навчання;
- співпраця з Інститутом спеціальної педагогіки Національної академії педагогічних науки України, ресурсними центрами підтримки інклюзивної освіти;
- самопідготовка, опрацювання літератури з питань навчання дітей з особливими освітніми потребами [7].

Маршрут переходу з послуги раннього втручання до інклюзивного освітнього середовища має чотири етапи (рис. 1).

1 етап. Батьки отримують в Центрі раннього втручання «Характеристику дитини» з описом основних освітніх труднощів дитини.

Батьки обирають дошкільний заклад для своєї дитини, обговорюють свої плани щодо влаштування дитини до дошкільного закладу.

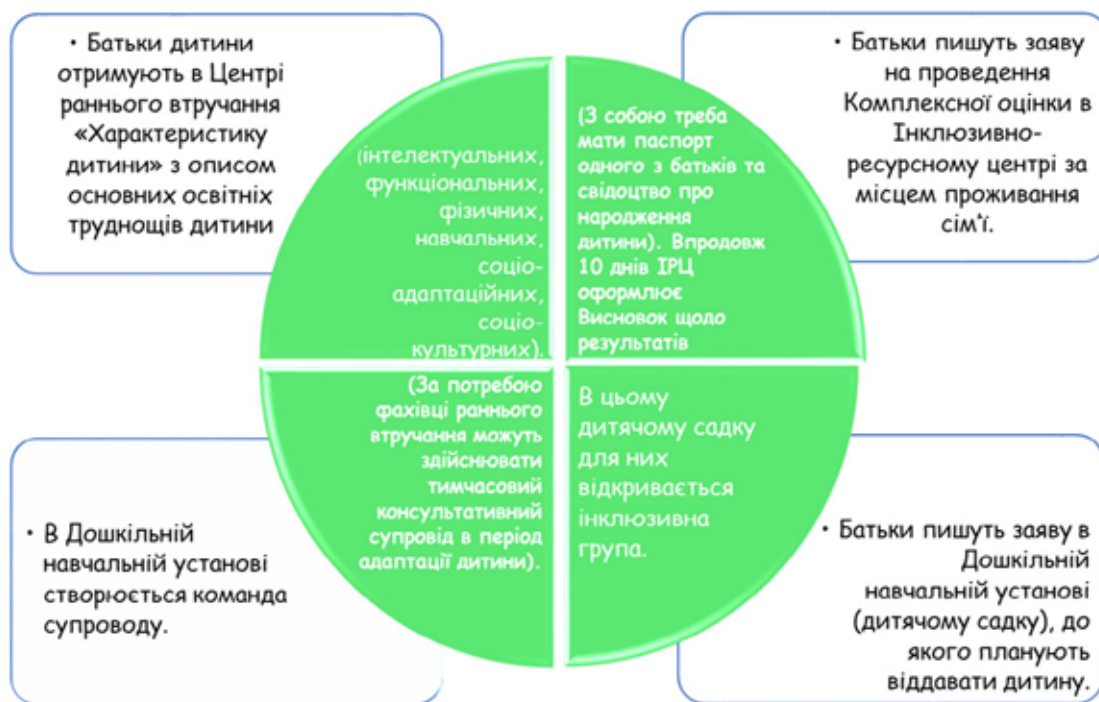

Рис. 1. Етапи маршруту переходу з програми раннього втручання до інклюзивного освітнього середовища закладу дошкільної освіти

На цьому етапі починається програма переходу з послуги раннього втручання до інклюзивного освітнього простору. Програма переходу починається щонайменше за півроку до моменту влаштування дитини у дошкільний освітній заклад. Провайдер сім'ї з команди раннього втручання складає «Характеристику дитини» з описом основних освітніх труднощів дитини надає необхідну інформацію про процес переходу, надає контакти партнерських організацій, які є залученими до цього процесу, пояснює роль кожної організації в процесі переходу.

II етап. Батьки звертаються за комплексною оцінкою в інклюзивно-ресурсний центр за місцем проживання.

Батьки приходять в інклюзивно-ресурсний центр з характеристикою з Центру раннього втручання і пишуть заяву на проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, згода на обробку персональних даних їх неповнолітньої дитини. У призначений день батьки приходять до інклюзивно-ресурсного центру для проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, маючи при собі наступні документи:

- паспорт одного з батьків або законних представників дитини (за наявності);
- свідоцтво про народження дитини (оригінал (за наявністю) і копія);
- індивідуальна програма реабілітації дитини з інвалідністю (за наявності в разі встановлення інвалідності);
- характеристика з Центру раннього втручання.

У висновку щодо проведення комплексної оцінки дитини зазначаються основні освітні труднощі дитини та визначається рівень підтримки в освітньому процесі [7].

III етап. Звернення до дошкільної освітньої установи.

Після проходження комплексної оцінки батьки звертаються до керівника дошкільного закладу з письмовою заявою про відкриття інклюзивної групи і докладають висновок інклюзивно-ресурсного центру.

IV етап. Створення команди супроводу в дошкільній установі.

Дошкільна установа створює команду супроводу для дитини з особливими освітніми потребами. Команда супроводу складається з фахівців закладу дошкільної освіти, асистента вихователя, фахівця Інклюзивно-ресурсного центру, батьків дитини. За потребою фахівці раннього втручання можуть здійснювати тимчасовий консультативний супровід в період адаптації дитини).

Висновки. Сім'ї з дітьми, які мають порушення розвитку або ризик виникнення таких порушень, повинні мати можливість отримати допомогу якомога раніше. І, цілком можливо, що такі сім'ї потребуватимуть допомоги тривалий час, а можливо, і все життя. Дуже важливо при плануванні послуг, враховувати і плани переходу з однієї послуги або організації до іншої для збереження неперервності допомоги. Так, при переході з послуги раннього втручання до інклюзивного освітнього середовища, важливо створювати план переходу,

який реалізовуватиметься командою раннього втручання разом з фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів та команди дошкільного закладу у партнерстві з батьками дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бедрега С. М., Якименко О. О., Китайська О. П., Горіщак С. П., Кривоногова О. В. Досвід надання послуги раннього втручання в муніципальному закладі охорони здоров'я. *Вісник Вінницького національного медичного університету*, 2019. Т. 23. № 3. С. 509–514.

2. Діксон Шеріл. Інклюзія, а не сегрегація або інтеграція, – ось що потрібно учневі з особливими потребами Інклюзивна освіта : збірник матеріалів проекту. К. : 2013. URL: <http://www.ussf.kiev.ua/iearticles/125/> (дата звернення: 12.07.2022).

3. Доброва-Крол Н. Раннее вмешательство: Ключевые аспекты и международный опыт. Международный детский фонд ООН (ЮНИСЕФ). Киев, 2014. 48 с.

4. Кукуруза А. В. Системная модель оказания помощи детям раннего возраста с нарушениями развития. *Вестник Харьковского ун-та. Психология* 2002. № 550(2). С. 158–163.

5. Кукуруза Г. В. Ефективність програм раннього втручання для дітей з порушенням психічного розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2013. № 1046. Вип. 51. С. 184–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHIPC_2013_1046_51_42 (дата звернення: 14.07.2022).

6. Наказ Мінісоцполітики від 18.02.2021 № 92 про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження практики надання послуги раннього втручання для забезпечення розвитку дитини, збереження її здоров'я та життя. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0092739-21#Text> (дата звернення: 12.07.2022).

7. Постанова Кабінету Міністрів України № 765 від 21 липня 2021 року «Зміни, що вносяться до постанов Кабінету Міністрів України щодо організації навчання осіб з особливими освітніми потребами». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/765-2021-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.07.2022).

8. Рекомендовані практики в Ранньому Втручанні. Посібник для фахівців. URL: <https://www.eurlyaid.eu/eciguidebook-ukrainianversion/> (дата звернення: 14.07.2022).

9. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.05.2021 № 517 «Про схвалення Концепції створення та розвитку системи раннього втручання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/517-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.07.2022).

10. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2021 № 1117-р «План заходів щодо реалі-

зації Концепції створення та розвитку системи раннього втручання». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1117-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.07.2022).

11. Стасенко, Т. Раннє втручання: для якісної послуги необхідна ефективніша міжвідомча координація. URL: <https://www.umj.com.ua/article/129279/rannye-vtruchannya-dlyayakisnoyi-poslugi-neobhidna-efektivnisha-mizhvidomchakoordinatsiya> (дата звернення: 15.07.2022).

12. Хоменко С. О. Сучасний стан та перспективи розвитку послуги раннього втручання в Україні. *Молодий вчений*. 2020. № 8.1(84.1). С 84–88. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2020/8.1/19.pdf> (дата звернення: 15.07.2022).

13. Dunst, C. J., Trivette, C. M., Humphries, T., Raab, M., & Roper, N. (2001). Contrasting approaches to natural learning environment interventions. *Infants and Young Children*. 14(2). Pp. 48–63.

14. Guralnick, M. J. (2001). A framework for change in early childhood inclusion. In M. J. Guralnick (Ed.), *Early childhood inclusion: Focus on change*. Pp. 3–35.

15. Individualized Family Service Plan Process Guidance Handbook. (2014). Educational and Developmental Intervention Services (EDIS) Comprehensive System of Personnel Development (2014). Retrieved from <http://ectacenter.org/eco/assets/pdfs/>

16. Paul Martin, (ECI coordinator). Early Intervention: from theory to practice. A Social Care perspective, Regional Report in Sofia, November 2015. Retrieved from http://early.dextel.net/early_intervention.html ; <http://inclusiveearlychildhood.ca/files/2015/01/Underwood-Frankel-2012.pdf>

17. Family investments in response to the developmental challenges of young children with disabilities. In A. Kalil & T. Deleire (Eds.), *Family investments in children's potential: Resources and behaviors that promote success*. Pp. 119–137. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates.

18. Espe-Sherwindt M. (2008). Family-centred practice: collaboration, competency and evidence. *Support for learning*. Vol. 23. Issue 3. Pp. 136–143.

19. Jóna G. (2021). Ingólfssdóttir, Rannveig Traustadóttir, Snæfríður Þóra Egilson, Rethinking Practices by Rethinking Expertise: A Relational Approach to Family-Centred Inclusive Services, *Scandinavian Journal of Disability Research*, 10.16993/sjdr.734, 23, 1, (1–13).

20. Nicolette Waschl, Xueyan Yang, Huichao Xie, Mo Chen, Kenneth K. Poon, (2021). Construct validity of the Family Outcomes Survey – Revised expanded helpfulness scale, *Research in Developmental Disabilities*, 10.1016/j.ridd.2021.103895, 112, (103895).

ОСОБЛИВОСТІ ВІЯВУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

FEATURES OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Стаття висвітлює проблему агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку та особливостей її вияву, наведено поширені наукові думки щодо видів та причин агресивності у дошкільному віці. Розглянуто сутність таких понять як «агресивність», «агресивна поведінка», «дошкільний вік» а також основні причини, котрі впливають на підвищений рівень агресії дитини. Наведені результати емпіричного дослідження, котре було присвячене вивченню взаємозв'язку між особистісними особливостями та рівнем агресивної поведінки дитини 5-6 років. Було знайдено взаємозв'язок між видом прояву агресії та, безпосередньо, відповідною поведінкою дитини. Е статті достатньо повно описуються результати діагностики за графічними проєктивними методиками «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет» та «Малюнок групи». Методики «Автопортрет» та «Неіснуюча тварина» використовувалися для діагностики самопізнання та особливостей направленості агресії. За результатами проведення цих методик, під час обробки малюнків та бесіди з дітьми, було виявлено агресивне відношення до себе та оточуючих, соціальну тривожність та непряму агресивність. Також у статті висвітлені результати діагностики за графічною методикою «Кактус», яку у цьому дослідженні використовували для виявлення особливостей емоційної сфери дітей, виявлення агресії, її інтенсивності та спрямованості, і за результатами цієї методики було виявлено високий рівень тривожності, агресивність, боязливність та замкнутість. За результатами проведеного емпіричного дослідження було виявлено дітей із прямою (словесна образа у вічі, кидання іграшок у другого, копняки, поштовхи, тощо) та непрямою (зробити щось «нишком», підставити, підмовити іншого завдати шкоди, тощо) агресивністю. Водночас остання може проявлятися у вербальній формі – від скарг та агресивних фантазій. Розглянуто випадки, в яких діти демонструють пряму фізичну агресію (замахуються руками, ногами, б'ються, кусаються, плюються, кидають іграшки в іншого, тощо). В результаті дослідження було запропоновано звернути особливу увагу на проведення психокорекційної роботи психологів із дітьми старшого дошкільного віку щодо зниження виявів їхньої агресивності.

Ключові слова: агресивність; дитяча агресивність; старший дошкільний вік; вербальна агресія, фізична агресія.

The article highlights the problem of aggressive behavior of children of older preschool age and the peculiarities of its manifestation, the common scientific opinions on the types and causes of aggressiveness in preschool age are given. The essence of such concepts as "aggressiveness", "aggressive behavior", "preschool age" as well as the main reasons affecting the increased level of child aggression are considered. The results of an empirical study devoted to the study of the relationship between personal characteristics and the level of aggressive behavior of a 5-6-year-old child are given. A relationship was found between the type of manifestation of aggression and, directly, the corresponding behavior of the child. In the article, the results of diagnostics using the graphic projective methods "Cactus", "Non-existent animal", "Self-portrait" and "Group drawing" are sufficiently described. The "Self-Portrait" and "Non-Existent Animal" techniques were used to diagnose self-knowledge and specifics of the direction of aggression. According to the results of these methods, during the processing of drawings and conversations with children, an aggressive attitude towards oneself and others, social anxiety and indirect aggressiveness were revealed. The article also highlights the results of diagnostics using the graphic technique "Cactus", which was used in this study to identify the features of the emotional sphere of children, to identify aggression, its intensity and direction, and according to the results of this technique, a high level of anxiety, aggressiveness, timidity and withdrawal was revealed. According to the results of the conducted empirical research, children with direct (verbal insults, throwing toys at others, kicking, pushing, etc.) and indirect (doing something "on the sly", framing, inciting others to cause harm, etc.) aggressiveness were found. At the same time, the latter can be manifested in a verbal form – from complaints and aggressive fantasies. Cases were considered in which children demonstrate direct physical aggression (falling their arms, legs, fighting, biting, spitting, throwing toys at others, etc.). As a result of the study, it was suggested to pay special attention to the psychocorrective work of psychologists with children of older preschool age to reduce their aggressiveness.

Key words: aggressiveness; children's aggressiveness; senior preschool age; verbal aggression, physical aggression.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.21>

Ляшенко О. А.

к. психол. н,
доцент кафедри теоретичної
та консультативної психології
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

Остапенко О. В.

магістр психології, практичний психолог
Інсайт GROUP (м. Харків)

У кожному віці є свої особливості його проживання, відмінні риси та характерні патерни поведінки. Дошкільний вік цікавий тим, що саме у ньому формується фундамент для майбутнього соціального життя особистості. Саме у дошкільному віці дитина починає вивчати та досліджувати світ з нової для неї позиції – позиції «Я». Пізнання цього світу дошкільником відбувається через насліду-

вання прикладу дорослих, котрі найчастіше взаємодіють із дитиною. Також у цей віковий період відбувається прощупування дитиною особистих кордонів іншого, а також формування своїх кордонів, а разом з ними й ціннісні орієнтації, соціальні норми й правила функціонування у соціумі. Тож від того на скільки успішно дитина пройде свій дошкільний вік (у комунікативній, соціальній та емоційній

сфері), від цього і буде залежати те, як швидко особистість зможе адаптуватися до нової соціальної ролі – школяра.

Уміння налагоджувати контакти з однолітками, вирішувати конфлікти, справлятися з труднощами у навчанні – показник рівня сформованості емоційно-вольової та соціально-комунікативної сфер дитини. У цьому плані є важливим створення для дітей сприятливих умов поступового переходу в нову соціальну роль – школяра, особливо для дітей із труднощами у поведінці, у тому числі й для дітей з проявами агресивної поведінки. Позитивне відношення до нового соціального статусу «Я-школяр» формується у старших дошкільників шляхом розвитку в них позитивних установок у спілкуванні, комунікативної, емоційно-вольової та соціальної сфер. Актуальність дослідження даної теми зумовлена ще й тим, що з дитячою агресивністю стикаються безліч батьків, а також опікуни, вихователі та вчителі.

Дитяча агресивність є чи не найбільш актуальним запитом батьків до дитячого психолога. На думку психологів (Л.І. Божович, В.М. Холмогорова, В. У. Кузьменко), дошкільний вік є важливим для формування і закріплення різних поведінкових патернів. У цьому періоді виникають певні передумови, які впливають на частоту вияву агресивності дітей, яка ще знаходиться на початковій стадії свого становлення та, за умови вчасного виявлення та цілеспрямованих заходів, може бути ефективно відкоректована [3].

У сучасній психології проблему агресивності висвітлюють праці О.Б. Бовтя [2], О.О. Мізерної [9], О.Я. Фотуйми [12], які вважали, що агресивна людина поєднує та інтегрує у собі внутрішні та зовнішні впливи. В свою чергу, зарубіжні науковці (А. Бандура, Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер) [14] зосереджували увагу на пошуку окремих патернів прояву агресії. Слід відзначити, що питання агресивної поведінки у старшому дошкільному віці наразі, на нашу думку, є недостатньо вивченим та освітленим серед вітчизняних наукових діячів в області психології. До цього часу у науковій літературі існує декілька термінологічних визначень поняття «агресія». Так, у «Великому психологічному словнику» [10] воно визначається як гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка є збудником ряду дій і почуттів. В. Зінченко, Б. Міщеракова описували агресію як деструктивну поведінку, що має мотив та суперечить соціально-прийнятним нормам людей у суспільстві та наносить шкоду об'єктам нападів [4]. Схожої думки дотримуються М. Кордуелл та Н. Губін. Перший розглядав агресію як певну дію чи послідовність дій, основною метою яких являється нанесення фізичної шкоди. Останній же притримується поглядів, що агресія

(як поведінка) орієнтована на умисне заподіяння шкоди об'єктам, будь то люди чи тварини [8]. А от І. Кондаков вважав, що в агресивній поведінці закладений механізм відреагування на фізичний чи психологічний дискомфорт, стрес або фрустрацію. Також вчений стверджував, що агресивна поведінка може бути способом досягнення мети, а саме – підвищення власного статусу за рахунок самоствердження. Слід зауважити, що діапазон визначень агресивної поведінки у науковій літературі достатньо широкий [7]. Проаналізувавши думки наведених авторів, можемо прослідкувати спільну ідею про те, що агресія є соціально-неприйнятною поведінкою.

Відомо, що у стресовій ситуації людина діє типовим для неї способом, який закладається ще у її дитинстві. Виникнення конфліктних ситуацій у процесі спілкування дітей один з одним може призводити до того, що дитина, яка неадекватно реагує у такій ситуації, часто опиняється в ізоляції від колективу, що перешкоджає повноцінному розвитку її особистості. Неконтрольована поведінка дитини старшого дошкільного віку у майбутньому може перерости у поведінку з асоціальними тенденціями, а далі, на постійній основі, стійким патерном у дорослому житті. Своєчасне діагностування психологічного розвитку дітей, які виявляють ознаки агресивності у поведінці, необхідне з метою виявлення та попередження їхнього подальшого несприятливого розвитку через організацію для них необхідної психологічної корекції [13].

Однією з найбільш популярних у сучасній науковій літературі є класифікація дитячої агресивності за поведінковими ознаками (О. В. Хухлаєва, І. М. Первушина та О. Є. Хухлаєв), де автори виділяють активні форми агресії, які притаманні дітям 5–6 років: деструктивна агресивність; демонстративна агресивність; компенсаторна агресивність; захищаюча агресивність [11].

Деструктивна агресивність не несе у собі якусь мету чи причину. Сама по собі вона направлена на руйнування та завдання шкоди комусь або чомусь. Як приклад: хлопчик йшов по дорозі, зупинився й навмисно обідрав кущ, потім пішов далі. Демонстративна агресивність частіше несе у собі «театральний» характер та зумовлена бажанням об'єкта, котрий її виражає, бути цінним, важливим, впізнаваним, щоб на нього звернули увагу, тощо. Як приклад: «Я навмисно б'ю свою молодшу сестру, щоб батьки звернули на мене увагу (навіть якщо лають, але комунікують зі мною)». Компенсаторна агресивність спрямована на компенсацію агресивними діями почуття неповноцінності. Іншими словами: «Почуваю себе впевнено, коли обзиваю іншого». Захищаюча агресивність зосереджена на недовірі до оточуючого

світу. Дитина з захищаючою агресією не буде нападати перша – вона агресує, коли нападають на неї та захищає себе таким чином.

Спираючись на досліджену нами літературу стосовно вікової психології, дошкільного віку та особливостей агресивної поведінки, а також на малу кількість вітчизняних робіт по цій темі, метою нашої роботи стало вивчення та виявлення особливостей агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку, для досягнення якої було проведено психодіагностичне дослідження на базі центру дитячого розвитку м. Харкова. У діагностиці взяли участь 60 дітей старшого дошкільного віку (32 хлопчиків та 28 дівчат) та було використано наступні методи: методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга (дитячий варіант) [6], малюнкові методики «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет», анкетування батьків, бесіди з дітьми та спостереження за їхньою поведінкою.

Першою була використана методика малюнкової фрустрації С. Розенцвейга (дитячий варіант), який надавали індивідуально кожній дитині. Під час діагностики фіксувалися відповіді досліджуваних, інтонація їхнього голосу, паузи, труднощі у відповідях та інші поведінкові особливості.

З отриманих результатів ми змогли вивести, що найчастіше відповіді дошкільнят 5–6 років носять екстрапунітивний характер з фіксацією на самозахисті (в основному) або на перешкоді. Це може вказувати на тенденцію негативізму у відповідях дітей, що може сприйматися як агресія (особиста або безособова). Проаналізувавши показники вияву самостійності, було встановлено її невисокий рівень, що свідчить про недостатнє володіння дошкільниками вмінням самостійного усунення та подолання конфлікту. Також аналіз особливостей процедури проведення методики показав, що у відповідях на деякі ситуації, у дітей іноді виникали ті чи інші труднощі, наприклад:

- відмова від відповіді навіть після повторного пред'явлення;
- довга пауза перед відповіддю;
- відповідь з орієнтацією на реакцію дорослого;
- відповідь тільки з другого пред'явлення;
- відповідь, яка свідчить про нерозуміння дитиною сенсу ситуації, зображеної на картинці.

Найбільші труднощі, викликали дві ситуації: 1 («Останній шматок я віддала твому брату») і 13 («Цього разу я тебе спіймав»). Стереотипні відповіді дітей за методикою С. Розенцвейга дали підстави припустити, що вони надмірно навантажені чинником соціальних норм – діти залежать від умов виховання значно більше, ніж зазвичай вважається. Іншими словами, ми припускаємо, що у відповідях більшості дітей має місце соціальна бажаність, маскування їх справжніх мотиваційних тенденцій. У зв'язку з цим, для подальшого підкріплення результа-

тів дослідження за методикою С. Розенцвейга, у діагностиці агресивних тенденцій дітей, важливим стало дослідження впливу ситуацій, які провокують, актуалізують агресивність у дошкільнят (наприклад, гостра гра змагань) на відповіді дітей при проведенні даної методики. Ситуація програшу як ситуація реальної або уявної фрустрації значної потреби могла стати стимулом для актуалізації агресивних тенденцій, якщо вони сформувалися у дитини.

Також для діагностики особливостей агресивної поведінки ми використали графічні методики: «Кактус», «Неіснуюча тварина», «Автопортрет» та «Малюнок групи». Для діагностики самовідношення та дитячої агресивності ми використали методики «Автопортрет» та «Неіснуюча тварина», запропоновані. За результатами проведення цих методик, під час обробки малюнків та бесіди з дітьми, було виявлено агресивне відношення до себе та оточуючих, соціальну тривожність та непрямую агресивність. Наступною була графічна методика «Кактус» (М.А. Панфілова) [10], яку ми використали для виявлення емоційної сфери дітей, виявлення агресії, її інтенсивності та спрямованості. У результаті діагностики було виявлено показали високий рівень тривожності, агресивності, боязливості та замкнутості.

Методика «Малюнок групи» використовувався нами для діагностики міжособистісних стосунків дітей у групі, відношення до інших та показувала рівень залученості у спільну діяльність. Лише 23 дітей (38,4%) намалювали себе серед кола інших, 9 (15%) намалювали себе якнайдалі від всіх, 15 (25%) дітей намалювали лише себе та ще двох-трьох друзів та 13(21,6%) дітей намалювали бійку та позначили себе у центрі. Це дає нам змогу побачити, що 15% дітей не відносять себе до групи та групової діяльності, що свідчить по обрану ними позицію аутсайдера у колективі, а 21,6% обрали позицію агресора, котра відтворилася на малюнках та назвах робіт (ось деякі приклади: «я на горі з людьми», «я король», «я непереможний», «я найсильніший»).

Підсумовуючи результати діагностики за вищерозглянутими методиками, анкетування батьків та індивідуальних бесід з дітьми, ми виявили серед наших досліджуваних 86,6% дітей зі значною вираженістю агресивної поведінки, з яких пряма (словесна образа у вічі, кидання іграшок у другого, копняки, поштовхи, тощо) становить 28,3%, а непрямая (зробити щось «нишком», підставити, підмовити іншого завдати шкоди, тощо) – 32,7%. Водночас остання може проявлятися у вербальній формі – від скарг та агресивних фантазій («Покличу Хагі Вагі та Сереноголового, вони заберуть тебе», «Зателефоную Бабусі Грені, вона тебе поб'є») до прямих образ («Тупіца», «Дурень»). А також 25,6% дітей демонструють

пряму фізичну агресію (замахуються руками, ногами, б'ються, кусаються, плюються, кидають іграшки в іншого, тощо) (рис. 1).

Щодо взаємозв'язку особливостей дитини та типу агресивної поведінки, аналізуючи результати проведеної діагностики та спостерегаючи за поведінкою дітей, ми помітили, що схильні до прояву вербальної агресії діти відрізняються тривожністю, сумнівами та невпевненістю у собі (28,3%) (рис. 2). Для них характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який спричиняє стан напруги і збудження, навіть слабкі тригери легко викликають у них спалахи роздратування, гніву і страху. При цьому вони

не вміють контролювати сплески своїх емоційних станів та почуття, частіше виражають їх в агресивних вербальних формах.

У той же час діти, схильні до прояву непрямой агресії, характеризуються імпульсивністю, слабким самоконтролем та низькою усвідомленістю своїх дій (32,7%). Вони рідко замислюються над причинами своїх вчинків і не передбачають їхніх наслідків. Непрямий характер агресії є наслідком двоїстості їхньої натури: з одного боку, їм властиві сміливість, рішучість, схильність до ризику та суспільного визнання, з іншого – м'якість, поступливість, залежність. Діти, котрим притаманні такі риси дуже погано сприймають критику

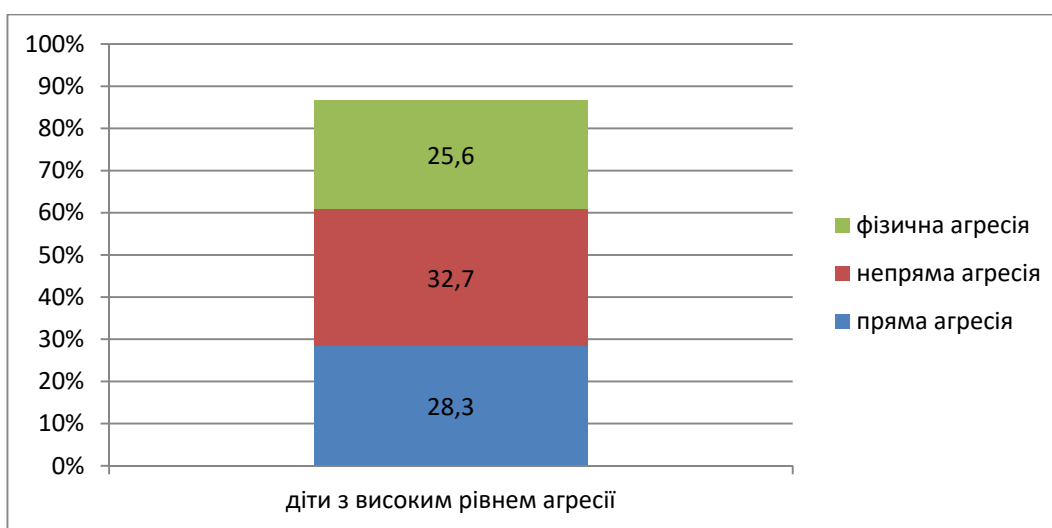

Рис. 1. Кількісні показники вияву різних форм агресії у дітей дошкільного віку

Рис. 2. Кількісні показники вияву особливостей агресивної поведінки

й зауваження на свою адресу, тому люди, які їх критикують, викликають у них почуття роздратування, образи та підозрливості.

У деяких дітей (25,6%) були зафіксовані випадки фізичної агресії – як непрямой (руйнування продуктів діяльності іншого, поломка чужих іграшок тощо), так і прямої (діти били однолітків руками, ногами, іграшками, кусалися тощо). Це активні, діяльні та цілеспрямовані діти, що відрізняються рішучістю та схильністю до ризику. Їхня товариськість, розкутість, впевненість у собі поєднуються з честолюбством і прагненням до суспільного визнання. Зазвичай це підкріплюється хорошими лідерськими якостями, вмінням згуртувати однолітків, правильно розподілити з-поміж них групові ролі. У той же час вони люблять демонструвати свою силу та владу, домінувати над іншими людьми та виявляти садистські тенденції.

Ці діти відрізняються малою розсудливістю та стриманістю, поганим самоконтролем. Вони постійно прагнуть відчувати гострі відчуття, а за відсутності таких починають нудьгувати, оскільки потребують постійної стимуляції. Такі діти діють імпульсивно і непродумано, часто не дістають уроків зі свого негативного досвіду, тому ї роблять одні й самі помилки.

Спостерегаючи за обраним способом виходу із конфліктної ситуації та з того, як дитина ставиться до однолітків у взаємодії, нам вдалося виявити найбільш суттєві відмінності між агресивними та неагресивними дітьми. При вирішенні конфліктних ситуацій, зображених на картинках (наприклад, хтось бере чужу іграшку, або руйнує будівництво інших, або ламає іграшку), на питання: «що б ти зробив на місці скривдженої дитини?», практично всі агресивні діти дають відповіді на кшталт: «Дам ногою в живіт», «Схоплю і посаджу в клітку», «Уб'ю» та ін. Менша кількість (13,4%) відповідали: «Піду грати в іншу гру», «Заплачу», «Поскаржусь дорослому».

Отримані дані дають підставу вважати, що головними відмінностями агресивних дітей є їхнє ставлення до однолітків; низька самооцінка; непевненість у собі; та вплив соціуму.

Для таких дітей інші однолітки виступають як противники, конкуренти, як перешкода, котру треба усунути. У той самий час в окремих дітей спостерегаються агресивні дії, які не мають будь-якої мети і спрямовані виключно на заподіяння шкоди іншим дітям, а собі – задоволення. У таких дітей агресія виступає у своїй ролі як самоціль.

У цілому результати діагностики показали, що тестові засоби виявлення дітей із агресивними тенденціями вимагають доповнення іншими методами дослідження дитини: бесідою, спостереженням, анкетуванням батьків, що припускають вивчення соціально-комунікативної сфери дитини. Тому додатково були

використані такі методики: тест «Опитувальник оцінювання рівня тривожності та схильності до неврозу» (А. Захаров), Анкета «Визначення рівня агресивності у дошкільника» (Лаврентьева Г.П., Титаренко Т.М.) та «Анкета для батьків» (Байер О.М.), додатково збиралися анамнестичні дані по кожній дитині [1].

Якісний аналіз анкет та опитувальника проводився за наступними блоками питань:

- загальні відомості про сім'ю (склад, вік, рівень освіти професія членів сім'ї, соціально-економічний статус сім'ї);
- історія розвитку;
- стан здоров'я батьків та дитини;
- взаємини дитини з дорослими та однолітками;
- особливості розвитку (поведінка, самообслуговування, спілкування, моторика, мова, увагу, розвиток здібностей, емоції).

Роблячи висновок за результатами всіх проведених методів дігностики рівня агресивності дітей, можна зробити висновок, що у 52 дітей (86,6%) виявлено високий рівень агресивної поведінки. У 8 (13,3%) дітей – середній рівень. Низький рівень агресивності у дітей не було виявлено.

Діти з високим рівнем агресії у поведінці під час проведення методик відчували дискомфорт, у деяких був сором, були тенденції до відчуження і опозиції, відчували труднощі при прагненні розкритися перед іншими, агресивні, тривожні.

Аналізуючи отримані результати за всіма методиками, можна сказати, що для дітей старшого дошкільного віку характерний відкритий вираз агресії. Про відкриті вираженість агресії свідчать і результати, отримані за методикою діагностики фрустраційних реакцій С. Розенцвейга (екстрапунтивні реакції є найбільш типовими для відповідей дошкільнят). Також ми виявили, що агресія у дошкільнят має переважно захисний характер.

Результати роботи, проведені з батьками, свідчать про те, що формування особистості агресивних дітей протікає під впливом цілого ряду несприятливих факторів розвитку.

У ході дослідження було проведено ґрунтовний аналіз поведінкових та психологічних особливостей дітей старшого дошкільного віку. Агресивність властива кожній людині, в тій чи іншій мірі, і впливає на її розвиток, психологічне самопочуття та на відносини індивіда із соціумом. А те, як людина виражає цю агресію – виявляє успішність цього самого розвитку. Якщо людина на стреси та ситуації фрустрацій реагує адекватно та у соціально-прийнятній формі (має конструктивну спрямованість), то можна говорити про нормо-типовий психологічний розвиток. Якщо ж навпаки, агресія приймає деструктивні тенденції, це свідчить про порушення розвитку людини. Прояв агресивності

в дитячому віці є однією з найчастіших проблем цього періоду життя. Аналізуючи чинники формування дитячої агресивності, які найчастіше виділяють практичні психологи та теоретики, ми виділимо основні:

- особливості сімейного виховання;
- негативні зміни в соціальній ситуації розвитку та особливості мікросоціальних контактів всередині сімейної системи;
- інформаційний фон, транслуючий небезпечні форми поведінки;
- зразки агресивної поведінки з боку батьків, родичів, однолітків;
- рівень емоційної напруги та фрустрації.

Однак очевидно, що всі ці фактори викликають агресивну поведінку далеко не у всіх дітей, а лише у певної частини. В одній і тій же сім'ї у подібних умовах виховання виростають різні за рівнем агресивності діти. Якщо агресивність, що проявляється у дитинстві, вчасно не скоректувати, вона залишиться стійкою рисою та буде з людиною протягом подальшого її життя. Діти, схильні до насильства, суттєво відрізняються від своїх миролюбних однолітків не лише за зовнішньою поведінкою, а й за своїми психологічними характеристиками.

Агресивність дошкільнят набуває різноманітних форм. Це може бути образа однолітка, бійка через привабливу іграшку або провідне місце у грі. Прояви агресивності частіше спостерігаються у ситуаціях захисту своїх інтересів та відстоювання своєї думки, інколи агресія використовується як засіб досягнення певної мети. В результаті максимальне задоволення діти отримують при отриманні бажаного результату – чи то увага однолітків, чи бажана іграшка, після чого агресивні дії припиняються.

Оскільки агресивність – це, частіше за все, свідомо запланований цілісний поведінковий акт, його (не)вчинення вимагає від індивіда розвинених механізмів регуляції. До них відносять пізнавальні механізми, механізми саморегуляції, зокрема розвинену емоційно-вольову сферу, мотиваційну, нарешті, самосвідомість, що включає Я-концепцію і самооцінку.

Результати нашої роботи дають змогу сказати, що серед наших досліджуваних 86,6% дітей виявилась із значною вираженістю агресивної поведінки. Діти з притаманно їм агресивною поведінкою не рідко відрізняються від неагресивних тим, що рідко замислюються над причинами своїх вчинків і не передбачають їхніх наслідків. Ці діти відрізняються малою розсудливістю та стриманістю, поганим самоконтролем. Для таких дітей часто характерний постійний внутрішньоособистісний конфлікт, який спричиняє стан напруги і збудження. Агресивність – це, частіше за все, свідомо запланований цілісний поведінковий акт, його (не)вчинення вимагає від індивіда розвинених механізмів регуляції. До них відносять пізнавальні меха-

нізми, механізми саморегуляції, зокрема розвинену емоційно-вольову сферу, мотиваційну, нарешті, самосвідомість, що включає Я-концепцію і самооцінку. Результати нашої діагностики також показали, що тестові засоби виявлення дітей із агресивними тенденціями вимагають доповнення іншими методами дослідження дитини: бесідою, спостереженням, анкетуванням батьків, що припускають вивчення соціально-комунікативної сфери дитини. Діти з високим рівнем агресії у поведінці під час проведення методик відчували дискомфорт, у деяких був сором, були тенденції до відчуження і опозиції, відчували труднощі при прагненні розкритися перед іншими, агресивні, тривожні.

Спираючись на наше дослідження та проаналізовану тематичну літературу, проведену психодіагностичну роботу, можна з впевненістю сказати, що у дошкільному віці дуже важливу роль грає розвиток емоційно-вольової сфери. На гармонійний розвиток не тільки цієї сфери, а й на всю особистість в цілому, окрім генетичних факторів, впливають також соціальні та індивідуальні. Серед соціальних факторів можна виявити взаємовідносини з дорослими та однолітками. Саме від батьків дитина отримує первинну модель соціуму, від батьків вбирає моделі поведінки та приклади соціальних відносин, що і формує особистість у подальшому її розвитку. Також на форму прояву агресивності та її інтенсивність впливають й індивідуальні особливості дитини, такі як: занижена чи завищена самооцінка, підвищений рівень тривожності, надмірна активність, недостатній розвиток когнітивних навичок, вищих психічних функцій. Але, якщо своєчасно звернути увагу на особливості емоційно-вольової сфери дитини, на особливості проявів нею емоційних станів та своєчасно надати дитині необхідні корекційно-розвиткові заняття – можливо привести агресивність дитини на меншу інтенсивність та більшу адекватність. Тож тема агресивної поведінки у дітей старшого дошкільного віку не тільки потребує більш глибокого та детального вивчення, та подальшої роботи у напрямку корекції агресивної поведінки дітей 5–6 років, що і стане предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байєр О. М. Розвиток саморегуляції старших дошкільників у взаємодії з однолітками і дорослими : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2008. 21 с.
2. Бовть О. Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.07.00 «Педагогічна та вікова психологія». К., 2001. 18 с.
3. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологическое исследование. М. : Просвещение, 1968. 464 с.

4. Большой психологический словарь / за ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. М. : Прайм-Еврознак, 2003. 672 с.
5. Гуткина Н. И. Новая программа развития детей старшего дошкольного возраста и подготовке их к школе. *Психолог в детском саду*. 2007. № 4. С. 47–65.
6. Данилова Е. Е. Детский тест «рисуночной фрустрации» С. Розенцвейга. Практическое руководство. М., 1997. 102 с.
7. Кондаков И. М. Психология. Иллюстрированный словарь. Спб. : Прайм – ЕВРОЗНАК, 2007. 783 с.
8. Кордуэлл М. Психология. А–Я : Словарь-справочник. М. : ФАИР-ПРЕСС, 2000. 448 с.
9. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. ... канд. психол. Наук : спеціальність 19.00.07 «Педагогічна і вікова психологія». К., 2005. 20 с.
10. Панфілова М. А. Ігротерапія спілкування: Тести та корекційні ігри. Практичний посібник для психологів, педагогів та батьків. Житомир, 2002. 160 с.
11. Хухлаева О. В., Хухлаев О. Е., Первушина И. М. Тропинка к своему Я. Как сохранить психологическое здоровье дошкольников. М. : Генезис, 2004. 175 с.
12. Фотуйма О. Я. Саморегуляція ситуативної агресивності у навчальнотренувальній та змагальній діяльності спортсмена : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Івано-Франківськ, 2004. 19 с.
13. Шевченко Н. Ф., Булгакова О. Ю., Ціник Я. Л. Особливості прояву агресивності у дітей старшого дошкільного віку. *Проблеми сучасної психології: науковий журнал*. 2021. № 2(21). С. 105–112.
14. Patterson G. R. The aggressive child: victim and architect of a coercive system. *Behavior modification and families*. N. Y., 1976. 210 p.

PECULIARITIES OF DEPRESSIVE STATES OF SENIOR STUDENTS WITH DIFFERENT PERCEPTIONS OF PARENTAL EDUCATION STYLE

ОСОБЛИВОСТІ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ СТАРШОКЛАСНИКІВ З РІЗНИМИ УЯВЛЕННЯМИ ПРО СТИЛЬ БАТЬКІВСЬКОГО ВИХОВАННЯ

This article reviews the research on psychological features of depressive states in high school students with different ideas about parenting styles. Depression is one of the most common mental disorders in the modern world. According to the World Health Organization (WHO), more than 300 million people are depressed each year. More than 8% of adolescents are diagnosed with clinical depression, while depressive manifestations and episodes occur even more often. As a person in adolescence, scientists characterize a high school student by severe interpersonal problems and a more unstable course of depression than an adult personality. We can observe symptoms of depressive states in high school students in the emotional, intellectual, purposeful, and motivational spheres of character, which objectively manifest in changes in their behavior. Parenting style is the basis for the development of communication between family members. Today there are four main styles of education: authoritarian, authoritative, liberal, and indifferent styles. Adult survey data are the base for many scholars when assessing parenting style. However, parents and children often have other ideas about parenting styles. These differences can cause conflicts, misunderstandings, and subsequent depression in adolescents. To analyze the depression of high school students, it is appropriate to consider their idea of parenting style. We explored the expression of depression in high school students by the Beck Depression Questionnaire (scale for assessing depressive states) and the method of differential diagnosis of depression by self-esteem (depression scale V. Zung, adapted by T.N. Balashova). The article determines high school students' perceptions about the style of parenting by the questionnaire "Behavior of parents and attitudes of adolescents to them" E. Shafer (AAP – Adolescents about parents) modified by Z. Mateychik and P. Rzhichan. To form a complete picture of the analysis of depressed states of high school students we also used a method that helps to visually assess the subjective well-being of respondents (method for determining the level of life satisfaction E. Diner) and a method to identify and determine deep psychological personality traits TIPI (TIPI-UKR) by S. Gosling, P. Renfrew and W. Swann (adaptation by M. Klimanskaya, I. Galetskaya).

Key words: depression, depressive states, parenting style, depressive states in high school students.

В даній статті здійснено огляд досліджень психологічних особливостей депресивних станів у старшокласників з різним уявленням

про стиль батьківського виховання. Депресія є одним з найбільш поширених психічних розладів у сучасному світі. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) в депресивних станах перебувають щороку понад 300 млн. людей. Більш ніж 8% підлітків на сьогодні діагностуються з клінічною депресією, в той час як депресивні прояви та епізоди виникають ще частіше. Старшокласникові, як особі в підлітковому віці, характерні серйозні міжособистісні проблеми та більш нестійке протікання депресії, ніж дорослій сформованій особистості. Симптоми депресивних станів у старшокласників спостерігаються у емоційній, інтелектуальній, вольовій та мотиваційній сферах особистості, що об'єктивно проявляється у зміні їх поведінки. Стиль батьківського виховання виступає підвалиною розвитку комунікації між членами сім'ї. На сьогодні виділяють 4 основні стилі виховання: авторитарний, авторитетний, ліберальний та індіферентний стилі. Багато науковців при оцінці стилю виховання керуються даними опитувань дорослих. Проте нерідко батьки та діти мають різне уявлення про стиль виховання в сім'ї. Дані розбіжності можуть слугувати причинами конфліктів, непорозумінь, а в подальшому появі депресивних станів у підлітків. Для аналізу депресивності власне старшокласників доречним є брати до уваги саме їхнє уявлення про стиль батьківського виховання. Вираження депресивності старшокласників нами визначалась за опитувальником депресії А. Бека (шкала для оцінки депресивних станів) та методикою диференційної діагностики депресії за самооцінкою (шкала депресії В. Зунга, адаптована Т.Н. Балашовою). Уявлення старшокласників про стиль батьківського виховання визначалися за опитувальником «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» Е. Шаффер (ГОР – Подростки о родителях) за модифікацією З. Матейчик і П. Ржичан. Для формування повної картини аналізу депресивних станів старшокласників також було використано методіку, що сприяють наглядній оцінці суб'єктивного благополуччя опитуваних (методіку на визначення рівня задоволеності життям Е. Дінера) та методіку, що дозволяє виявити та детермінувати глибинні психологічні риси особистості (П'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR) за С. Гослінгом, П. Ренфру і В. Свонном (адаптація М. Кліманська, І. Галецька).

Ключові слова: депресія, депресивні стани, стиль батьківського виховання, депресивні стани у старшокласників.

UDC 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.22>

Mysyk V. M.

PhD student

Lviv Polytechnic National University

Formulation of the problem. Today, depression is one of the most common mental disorders globally, affecting more than 300 million people each year, according to the World Health Organization (WHO). In society and

many families, various attitudes and values are encouraged and cultivated, which later become the property of individual consciousness, and negative experiences can cause an individual's psychological predisposition to different

depressive and anxious states, negative emotions, and other emotional disorders [20].

From early childhood, the circumstances that occur with the human personality affect personality development, while adverse events can cause deformations in its structure. Socio-economic situation of child development, family atmosphere, parenting style, features of relationships with parents, teachers, their level of psychological and professional education, increasing school requirements, as well as requirements for admission to higher education, other individual personality characteristics may determine the appearance of emotional disorders in high school students, including depressive states. Specialists in psychology Belous R.M. states that "more than 5% of adolescents are prone to depression and depression." In addition, among the social factors of depression, N. Runner focuses on the relationship between parents and adolescents, which, according to the scientist, has a direct impact on the occurrence of depressive states in high school students. An essential factor, in this case, is the teenager's idea of the style of parenting in his family, which often differs from the views of his parents. These differences in perceptions are often the cause of conflicts that lead to the direct emergence of depressive states in high school students. It gives impetus and indicates the relevance of a detailed study of the problem of depressive states of high school students with different ideas about the style of parenting [4].

Analysis of recent research and publications. Scientists of different schools and directions studied the problem at the fundamental-theoretical and applied levels (G. Eisenk [17], A. Beck [2], V. Zung [18], K. Izard [18], S.L. Kravchuk [12], A. Lowen [14], Z. Freud [4], Y. Hanin [19] and others). The work of a number of foreign and domestic scientists is devoted to the development of the practical side of depression in high school students: N.I. Runner [3], R.M. Belous [4], S.M. Dmitrieva [7], D. Zubtsov [8], A.A. Kirpichenko [9], A.E. Lichko [13], S.D. Maksymenko [15] and others.

Formulating the goals of the article. The study aims to establish the features of the severity of depressive states of high school students with different ideas about the style of parenting.

The main material. At the present stage of the development of society, manifestations of depressive states are becoming more widespread among high school students. According to WHO statistics, scientists diagnose clinical depression in more than 8% of adolescents, while depressive manifestations and episodes occur more often [20].

Characteristic features for students who have depressive manifestations are low self-esteem, depression, loss of interest in previously enjoyable activities, embarrassment, poor school

performance, and problems with concentration and focus on something [7, p. 345–349]. Very often, depressive states and manifestations go unnoticed, and in the last, the teenager's environment (parents, teachers, classmates, friends) and even their carriers ignore them. It is better to keep in mind that neglecting these manifestations can often lead to various mental problems and disorders and suicidal thoughts and actions.

We can characterize a depressed state as a combination of feelings of depression, sadness, joy, despair, and general unhappiness [12].

A special relationship develops between a child and parents from an early age. The formation of many qualities and behaviors inherent in the child largely depends on the nature of communication in the family. Parents use their ways of influencing and teaching methods, and beliefs, to help the child develop into, in their opinion, a good and decent adult. The style of family upbringing reflects the combination of parents' expectations and their social demands with control sanctions, which create certain limits for the manifestations of children's whims. Problems and misunderstandings in the family, lack of parental support, limited autonomy and activity, excessive control, or lack of it are among the leading causes of adolescent depression. Having a clear understanding of the parenting style that prevails in the family can predict the development of depression. We should also not forget that the perception of the child according parenting style and the parents' one may differ, so scientists should consider this in the process of determining it.

Andreeva T.V., in her work on family psychology, considers four main styles of parenting [1]:

- authoritative;
- authoritarian;
- liberal;
- indifferent.

Although many factors influence the lives of high school students, among which the parental style of upbringing is not the only important one, it is still one of the key ones. By choosing the most harmonious way of influencing and communicating with a teenager, parents will help him find the way and direction in life that will not depress, but rather encourage the child. Having a parent who is willing to listen and help, who enjoys smart authority and sound advice, a high school student will be able to prevent depression and other mental disorders and create an idea of the right way of family relationships for the future.

Taking into account the specifics of the research topic, as well as the age of the audience, there are five methods focused on studying the peculiarities of depressive states in high school students with different ideas about parenting styles, namely A. Beck's depression questionnaire (scale for assessing depressive states) [2]; methods of dif-

ferential diagnosis of depression by self-esteem (depression scale V. Zung, adapted by T.N. Balashova) [17]; questionnaire "Behavior of parents and the attitude of adolescents to them" E. Schafer (AAP – Adolescents about parents) Modification: Z. Mateychik and P. Rzhichan [5, 19]; five-factor personality questionnaire TIPI (TIPI-UKR) by S. Gosling, P. Renfrew and W. Swann (adaptation by M. Klimanska, I. Galetska), [10]; methods for determining the level of life satisfaction of E. Diner (a cognitive component of subjective well-being) [21].

Before the study, we put forward two hypotheses:

1) we assume that the most pronounced depressive states in high school students, according to whose ideas their parents are directive and hostile to them;

2) probably the least typical depressive states are high school students who have a vision that their parents show a positive interest in them.

The study involved 53 high school students, namely 10th-grade students (25 boys and 28 girls). The uniformity of the sample by age (all respondents were 16 years old) allowed us to focus on finding a connection between high school students' perceptions of their parenting style and the character-

istics of depressive states at this age, regardless of age differences.

According to the study, the average value of the degree of manifestation of depressive symptoms by BDI in our respondents is 10.60377, which corresponds to the level of moderate depression. According to the data, the average value is shifted to the minimum more than to the maximum, so people with mild and no symptoms of depression are more than those with severe. In fig. 1, it is possible to observe tendencies of depression on BDI in our subjects.

We can observe that among this sample of 66% of respondents have no depressive symptoms (up to 9 points), scientists found moderate depression in 15% of respondents (10–18 points), a critical level of depression in 15% of high school students (19–29 points), as well as 4% of respondents, show obvious depressive symptoms (fig. 2).

Analyzing the cognitive component of subjective well-being according to the method for determining the level of life satisfaction of E. Diner, we can see that the average of our sample is 22.88679, which according to the interpretation of the results, is a relatively high level of life satisfaction. 19% of people have partial dissatisfaction with life, and 11% have a reasonably

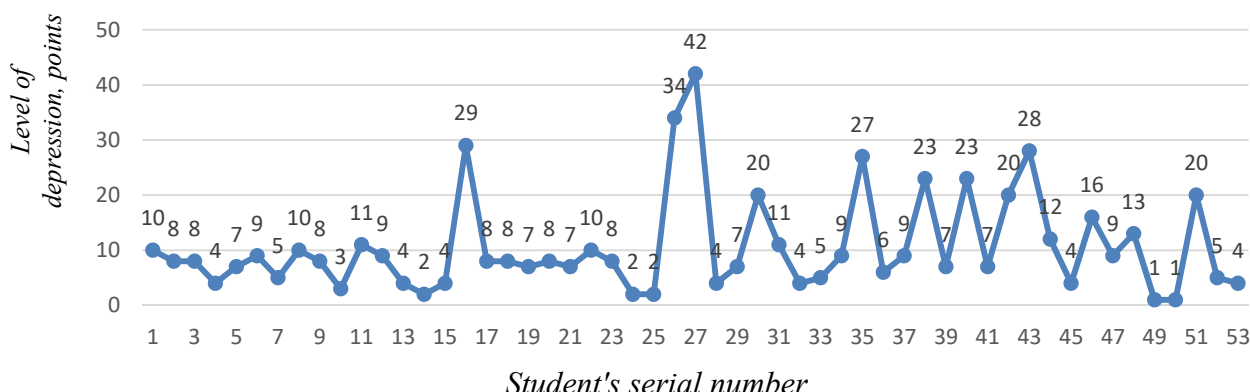

Fig. 1. The results of a survey of high school students about their depression according to the BDI method

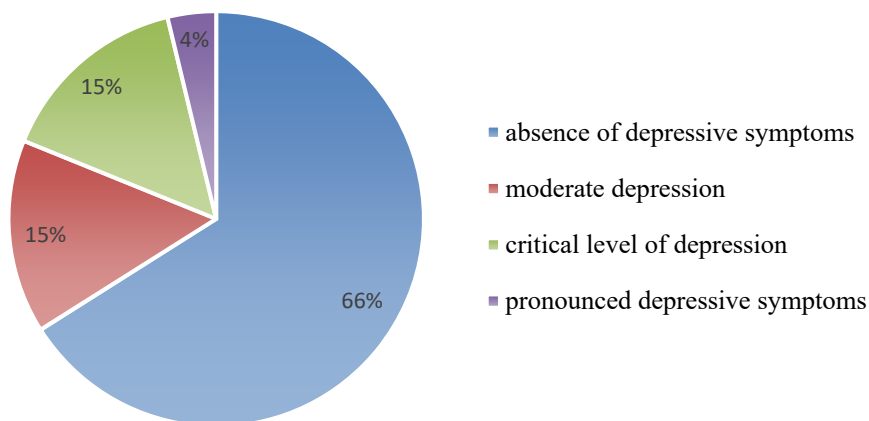

Fig. 2. The level of depression of the respondents according to the BDI method

high level of dissatisfaction. It is worth noting that 11% of respondents with dissatisfaction with life are also people with depressive symptoms (fig. 3).

We will also consider more detailed scales and results of the AAP methodology – parents' behavior and adolescents' attitude to them. None of the respondents set the maximum value for the scale of father autonomy is immediately apparent. The maximum value obtained during the study was 4 out of 5 possible. On the other scale, the values reached a maximum. This indicates that the parents of most respondents show sufficient attention and care for their child, not leaving him in a permanent autonomous mode and not shying away from problems. The average level of parental autonomy of the subjects (2.7547) is equal to the average value of the scale. It indicates a balance of parental care and attention to the child's life, giving him the freedom he needs. In the rankings on the idea of parenting style, all the indicators obtained reached an average level, which indicates a competent attitude of the father to the adolescent. There is no excessive directiveness or inconsistency, and there is also a medium level of positive interest.

As for the scales for assessing the mother's upbringing style, the indicators are less average; there is an above-average level of inconsistency, which indicates a trend of abrupt change in parenting styles, outlining the transition from too strict to liberal and then from paying close attention to complete emotional rejection. Above average, there are also indicators of the level of hostility, which represents a negative attitude towards the child, the lack of sufficient love and respect for her.

Such are the high school students' perceptions of their parents' attitudes toward them. We can see that students more often perceive the mother's personality as hostile. Still, it can also be that the more significant presence of the mother in the life of the child and the presence of more frequent contact between them, the interest of mothers in adolescent life caused it.

The results of correlation analysis showed that:

1. BDI depression correlates with such scales of Schafer's AAP method:

- scale of directiveness of the father (direct correlation $r = 0,343, p < 0,05$);
- maternal hostility scale (direct correlation $r = 0.462, p < 0.05$);
- maternal autonomy scale (inverse correlation $r = -0.297, p < 0.05$).

2. Zunge's level of depression correlates with such scales of Schafer's AAP method:

- parental hostility scale (direct correlation $r = 0.474, p < 0.05$);
- parental inconsistency scale (direct correlation $r = 0.277, p < 0.05$);
- scale of positive interest of the mother (inverse correlation $r = -0.334, p < 0.05$).

3. There is undoubtedly a direct correlation between BDI and Zung's depression ($r = 0,387, p < 0,05$).

4. BDI depression rate correlates with TIPI-UKR:

- conscientiousness (inverse correlation $r = -0.409, p < 0.05$);
- emotional stability (inverse correlation $r = -0.333, p < 0.05$).

5. Zung's depression rate correlates with TIPI-UKR:

- emotional stability (inverse correlation $r = -0.323, p < 0.05$).

6. BDI depression index and Zung depressive index correlate with the cognitive component of Diner's well-being (inverse correlation $r = -0.474, p < 0.05$ and $r = -0.289, p < 0.05$, respectively).

7) correlations of life satisfaction (cognitive component of Diner's subjective well-being) with:

- indicators of the TIPI-UKR methodology:
 - A) conscientiousness (direct correlation 0.528295);
 - B) emotional stability (direct correlation $r = 0,394, p < 0,05$);
- scales of the Schafer's AAP methodology:
 - A) parental hostility scale (inverse correlation $r = -0.435, p < 0.05$);
 - B) parental inconsistency scale (inverse correlation $-r = 0.277, p < 0.05$);

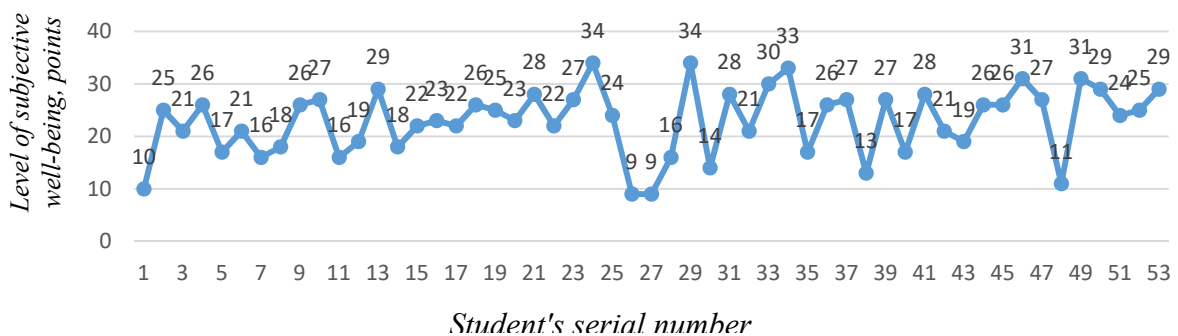

Fig. 3. The results of a survey of high school students on the level of their subjective well-being (the cognitive component) according to the Diner method

C) scale of positive interest of the mother (direct correlation $r = 0.481, p < 0.05$).

D) maternal hostility scale (inverse correlation $-r = 0.499, p < 0.05$).

The next step was cluster analysis. By selecting 4 clusters between them, statistically, we found significant differences on all scales. This indicates that the division into 4 clusters is the most optimal (fig. 4). The first cluster included 6 people, the second had 20 people, the third had 12 people, and the fourth cluster included 15 people. The clusters are uneven and contain less than 25 people each, so we have to use non-parametric statistics [16].

We should note that cluster 1, which contains only 6 people, differs significantly from the other clusters. Parent scale scores in this cluster are lower than in others. This is since this cluster includes four high school students who, for some reason, did not have a father. Their group also included two people with similar results, which indicates that the father's role in these two families is relatively passive, and the child does not feel father's presence in the process of upbringing or has problems with the assessment of the father. As this cluster includes orphans and children who have issues assessing the father's role in education, i.e., completely different from the available set of individual situations, we will further analyze this cluster separately and not compare it with the other 3 clusters.

Next, we compare these clusters with each other on other indicators. To do this, we use the Kruskal-Wallis method, a nonparametric method for comparing three or more groups with each other.

Cluster 2. Authoritative style of parenting with positive parental interest (20 people)

1. The dominating indicators of the scales are the father's positive interest and the mother's positive interest.

2. Indicators of the scales of directiveness and hostility in both fathers and mothers indicate a low level.

3. Depression rates (BDI and Zunge methods) in the 2nd cluster are the lowest, and life satisfaction rates (Diner and Bradburn methods) are the highest.

4. From this, we can assume that high school students' perception of parenting style in this cluster is the most favorable.

Cluster 3. Authoritarian style with inconsistent behavior in parenting (12 people)

1. In terms of depression (BDI and Zunge methods), the 3rd cluster has the highest rates of depression symptoms in high school students.

2. Also, the rate of emotional stability (TIRI method) is relatively low.

3. According to the Diner scale, representatives of the 3rd cluster showed low upper and lower limits of life satisfaction.

4. There are peaks on the scales of directiveness, hostility, and inconsistency of the father and directiveness, hostility, and inconsistency of the mother.

5. There is a statistically significant difference in the level of depression and the level of life satisfaction between clusters 3 and 2.

Cluster 4. Indifferent style of parenting (15 people)

1. The dominant indicators are indicators of the level of hostility and autonomy of the father and the mother's autonomy.

2. The teenager's perception of the so-called autonomy of parents is in the signs:

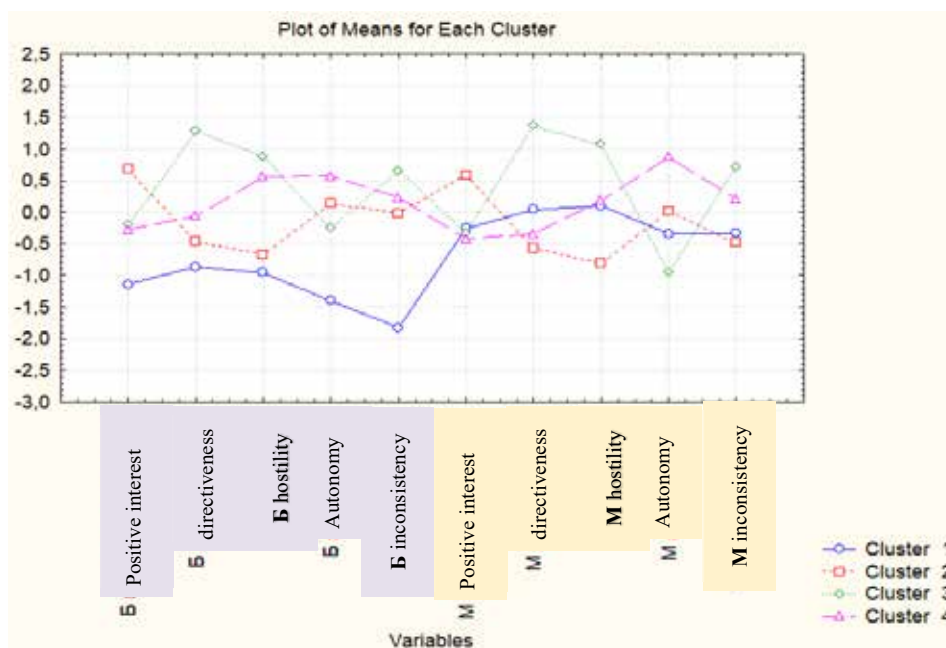

Fig. 4. The obtained profiles when dividing the general group of subjects into four clusters

– alienation of parents;
 – partial non-involvement in the process of upbringing or communication between an adult and a child.

Therefore, according to cluster analysis (Kruskal-Wallis test), we can note that cluster 3 is the most problematic. It shows pronounced dissatisfaction with life, the lowest emotional stability, and the dominance of negative feelings and emotions over positive ones. In terms of ideas about parenting style, this cluster presents a sense of high directiveness, hostility, and inconsistency of parents.

Conclusions. After the study, we can draw several conclusions:

1. The research confirmed the hypothesis that the most pronounced depressive states in high school students, according to their parents' views, are directive and hostile to them.

2. The least typical depressive states are high school students who have a vision that their parents show a positive interest in them, which confirms the second hypothesis.

3. Excessive autonomy (detachment) and parents' inconsistency in the process of education also contribute to the emergence of depressive states in high school students.

4. In addition to ideas about parenting style, the depression of high school students is influenced by several other factors. In particular, we can assume that with increasing integrity and emotional stability in high school students, their depression decreases, and depressive states decrease.

Among the main recommendations are:

1. In counseling and psycho-corrective work with high school students, it is essential to diagnose the idea of parental upbringing in case of depressive symptoms.

2. The study considers that the best style is an authoritative style of parenting with positive interest, and it recommends promoting it by psychologists in educational work with parents in schools.

3. Instead, parents should avoid the use of authoritarian and different styles, which include high levels of hostility (authoritarian and indifferent) and directiveness (authoritarian), and inconsistency (indifferent), which in turn contribute to depression in high school.

REFERENCES:

1. Андреева Т. В. Сімейна психологія : навч. пос. Мова, 2014. 244 с.
2. Бек А., Джудіт С. Когнітивна терапія. Київ, 2014. С. 400.
3. Бігун Н. І. Психологічні умови особистісного розвитку підлітків з депресивними розладами : монографія. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори», 2011. 160 с.
4. Білоус Р. М., Біленко Д. С. Психологічні особливості депресивних станів старшокласників. База-

товимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція : зб. наук. праць за матер. Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю. ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 41–44.

5. Васильченко О. М. Діагностика та корекція репродуктивної поведінки особистості: навчально-методичне видання. Київ, 2012. С. 39–40.

6. Водяха С. А. Сучасні концепції психологічного благополуччя особистості. *Дискусія*. 2012. № 2.

7. Дмитрієва С. М. Діагностика і корекція тривожності старшокласників. *Конкуренентспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи* : матеріали п'ятої Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. І. В. Саух. Київ, 2011. С. 345–349.

8. Зубцов Д. Депресія: визначення та симптома-тика. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*, 2016. 1. С. 77–81.

9. Кирпиченко А. А. Психіатрія : учебник для студ. мед. вузов. 4-е изд., перераб. и доп. Минск : *Высшая школа*, 2001. 606 с.

10. Кліманська М. Б., Галецька І. І. Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості ТІРІ (ТІРІ-УКР). *Психологічний Часопис*. 2019. № 9. С. 57–74. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9>

11. Кокун О. М., Агаєв Н. А., Пішко І. О., Лозинська Н. С., Корня Л. В. Психологічна оцінка суїцидального ризику у військовослужбовців : методичний посібник. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2019. 206 с.

12. Кравчук С. Л. Психологічні особливості депресивності та емоційної нестійкості особистості середнього віку. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 234–249.

13. Личко А. Е. Підросткова психіатрія : посібник для лікарів. *Медицина*. 1985. 416 с.

14. Лоуэн А. Депресія і тіло. *Корвет*, 2002. 384 с.

15. Максименко С. Д., Прокоф'єва О. О., Царькова О. В. Практикум із групової психокорекції: підручник. Київ : *Виданичий дім «Слово»*, 2015. 752 с.

16. Наследов А. Д. Математичні методи психологічного дослідження. Аналіз і інтерпретація даних. *Мова*, 2011.

17. Психодіагностичні методи вивчення особистості : навчальний посібник / ред. ком. : Т. А. Ратанова, Н. Ф. Шляхта. *Корвет*, 2000.

18. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб., 1999. 720 с.

19. Сонин В. А. Опитувальник поведінки батьків і відношення підлітків до них (ПОР ; Е. Шафер). *Психодіагностичне розуміння професійної діяльності*. 2004. С.169–178.

20. Depression in women: Understanding the gender gap. *Mayo Clinic*, 2019. URL: <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/depression/in-depth/depression/art-20047725>

21. Diener E., Chan M. Happy People Live Longer: Subjective Well-Being Contributes to Health and Longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*. 2011. Vol. 3.

РОЛЬ ОТЦА В ВОСПИТАННІ РЕБЕНКА

THE ROLE OF THE FATHER IN EDUCATION OF THE CHILD

У статті розглянуто комплекс питань про взаємини між батьком та дитиною у сім'ї. Зазначено, що кожна дитина маму вважає частиною себе, а тата – вісником світу. Ці відчуття у дитини присутні на самому початку життя, і продовжуються через передачу материнської любові та супроводом батька у зовнішній світ. Визначено, що у освоєнні світу саме батько заохочує активність дітей, допомагає формувати в них якості досягнення цілей. Однак тут батько є не лише провідником, а й контролером. Як нагорода за соціальну адаптацію та успіхи дитини, любов матері нескінченна і безумовна. Встановлено, що любов батька вимоглива. Батько «вимагає» за своє кохання дисципліну, норми, успіхи. Саме такий баланс почуттів із боку батьків необхідний розвитку особистості. Аналіз показує, що тільки батько відповідає за прийняття дитиною своєї статі та засвоєння моделі поведінки. Тому про важливість ролі батька треба говорити знову і знову. Молоді сім'ї повинні прагнути зберегти батька та проживання дитини в повній сім'ї. Дуже важливим фактором є участь батька у вихованні. Психологічні сторони формування образу батька підтримуються звичаями і традиціями, особливо у суспільстві. Сучасні умови формування сімей та взаємовідносин між подружжям не завжди сприяють розвитку у свідомості дітей позитивного образу батька, глави сім'ї та авторитетної людини. Визначено, що образ годувальника та добувача сьогодні значно спотворився, замінившись образом байдужої, безтурботної людини, яка далека від бажання виховувати своїх дітей як гідний зразок для наслідування. Інститут батьківства значно похитнувся в умовах високої розлучуваності та народження значної кількості дітей поза шлюбом. Практика показує, що все це відбивається на суспільних стереотипах про роль батька в сім'ї як сильної особистості, опори і глави сім'ї. Впливає також зростання активності жінок у громадських справах, в управлінні, що певною мірою залишає в тіні заслуги тут представників чоловічої статі.

Ключові слова: батьки, роль батька, розвиток дитини, батьківські почуття, батьківське виховання, формування дитини як особистості.

The article deals with a set of questions about the relationship between father and child in the family. It is noted that every child considers his mother as part of himself, and his father as a messenger of peace. These feelings are present in the child at the very beginning of life, and continue through the transmission of motherly love and accompanying the father into the outside world. It is determined that in mastering the world, it is the father who encourages the activity of children, helps to form their qualities to achieve goals. However, here the father is not only a guide, but also a controller. As a reward for a child's social adjustment and success, a mother's love is infinite and unconditional. It is established that the love of a father is demanding. The father "demands" discipline, norms, and successes for his love. It is this balance of feelings on the part of parents that is necessary for the development of personality. The analysis shows that only the father is responsible for the child's acceptance of his gender and the assimilation of the behavior model. Therefore, the importance of the role of the father must be spoken again and again. Young families should strive to keep the father and the child living in a complete family. A very important factor is the participation of the father in the upbringing. The psychological aspects of the formation of the image of the father are supported by customs and traditions, especially in a traditional society. Modern conditions for the formation of families and relationships between spouses do not always contribute to the development in the minds of children of a positive image of the father, the head of the family and an authoritative person. It is determined that the image of the breadwinner and breadwinner today has been significantly distorted, replaced by the image of an indifferent, carefree person who is far from wanting to raise his children as a worthy role model. The institution of paternity has been significantly shaken in conditions of high divorce rates and the birth of a significant number of children out of wedlock. Practice shows that all this is reflected in social stereotypes about the role of the father in the family, as a strong personality, support and head of the family. Also influenced by the increased activity of women in public affairs, in management, which to some extent leaves in the shade the merits of the male representatives here.

Key words: parents, the role of the father, child development, paternal feelings, paternal education, the formation of the child as a person.

УДК 37.018:159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.23>

Ризаева Г. С.

старший преподаватель кафедры психологии
Азербайджанский Университет Языков

Введение в проблему. Родители являются наиболее значимыми людьми в жизни ребенка. О роли матери в жизни ребенка в обществе существуют четкие понятия и представления. Мама считается незаменимым человеком в жизни ребенка. Но, когда речь заходит об отце, то почему-то появляются стереотипы в определении роли отца в жизни ребенка. В общественном мнении есть понятие, что отец нужен лишь для материального обеспечения, а в случае непослушания ребенка – для его наказания.

В обществе имеются, следовательно, представления о том, что для ребенка важным

является связь именно с матерью, однако, следует отметить, что взаимодействие с отцом также является неотъемлемой составляющей в формировании личности ребенка. Так почему принято считать роль отца второстепенной?

Существует разнообразие взглядов о роли отца в воспитании ребенка. Нужно отметить, что без участия отца сам процесс воспитания личности является очень сложным, будь это девочка или мальчик. Несомненно, никто не может отрицать сам факт того, что и без отца можно добиться больших успехов в воспитании ребенка. Но жизнь показывает, что это

большая редкость, поскольку именно от отца и матери зависит то, каким вырастет их ребенок. Отец в семье способен дать ребенку то, что ему никто другой не может дать. Когда речь заходит о разводе, главное, что должны помнить родители – значимость роли отца в жизни ребенка. Мужчина должен оставаться отцом своего ребенка при любых обстоятельствах.

Степень исследованности проблемы.

В психолого-педагогической литературе традиционно много внимания уделяется семье и семейному воспитанию. Так у О.А. Карбановой, Е.Г. Силяевой, Н.Н. Пасысова, В.М. Целуйко, Л.Б. Шнейдер рассматриваются типы семей, пути решения проблем общения и взаимоотношений внутри семейного союза, дается типология воспитания с позиций психологических особенностей семей, у Э. Эйдмиллера в рассмотрении семьи и решении проблем семейного воспитания и взаимодействия предлагается психотерапевтический подход. В работе «Психологии родительства» Р.В. Овчаровой исследуются разнообразные факторы, влияющие на становление родительских позиций матери и отца и, как следствие, влияние их на воспитание. Аномалии воспитания в семье нашли отражение в ряде статей Ю.И. Россовой. Формирование родительских позиций среди молодежи исследовалось частично у Н. В. Федосеевой [1].

Цель написания данной статьи – раскрыть основные психологические стороны отцовского воспитания в условиях полной семьи. Проведен анализ имеющейся литературы по теме, использованы личные наблюдения и итоги экспериментального исследования, проведенного в полных и неполных семьях в 2020–2021 годах.

Общие предпосылки лидерства отца в семье. Значима роль отца в первый год жизни ребенка, именно в формировании двигательных навыков. Отец совсем по-другому играет с малышом, нежели мама. Он не боится подбрасывать детей, кувыряться с ними, вертеть их вокруг себя. Все это кардинально отличается от того, как общаются мамы с детьми в первый год жизни ребенка. Также отец является неопределимым помощником в развитии мышления ребенка. Доказано, что отцы могут научить ребенка говорить более правильно и еще раньше, чем мамы и бабушки. Это можно связать с тем, что отцы, в отличие от бабушек и мам, не коверкают слова, и не «сюсюкают», стараясь как бы говорить на языке ребенка. У мужчин лучше получается манипуляция с предметами (с конструкторами, головоломками). Кругозор малышей становится более широким именно от общения с отцом.

Для выстраивания конструктивных отношений в паре «мать-ребенок» фигура отца

является важным. На определенном этапе развития ребенка, в семье с гармоничными взаимоотношениями, (обычно после года) отец помогает ему максимально безболезненно «отделиться» от матери и вырабатывать самостоятельность. Нужно отметить, что именно отцы должны брать на себя ответственность и инициативу за взросление и социализацию. Это может отражаться в таких элементарных вопросах, как «переселение в кроватку». «походы в детский садик» и т.д. Ребенок чувствует себя в безопасности именно в присутствии отца. Отец как бы является проводником ребенка во внешний мир. Такие социальные инструменты (иерархичность), как подчиненность и подотчетность, ребенок в присутствии отца начинает воспринимать адекватно.

Именно отец знакомит его с такими социальными инструментами, как одобрение и порицание (или наказание). Все это связано с тем, что любовь и забота отца отличается от любви и заботы матери. Мать любит своего ребенка и заботится о нем только за то, что он есть. Но отец отличается от матери тем, что ребенок, чтобы заслужить любовь и уважение отца, должен стремиться к тому, чтобы отец принял и понял его. И самое главное, он предъявляет к ребенку определенные требования. Самое сложное и печальное заключается в том, что в нашей стране немало семей, где эту роль на себя примеряет мать. Она тем самым лишает ребенка «безусловной» любви и начинает предъявлять к нему требования. Ребенок всегда должен чувствовать, что он сам по себе любим и бесценен, без каких-то условий. В противном случае это может привести к необратимым психологическим проблемам в будущем. В половой самоидентификации также очень важна роль отца. Впоследствии, глядя на отца, мальчики будут формировать поведенческую модель. В самоидентификации девочек также важным является общение с отцом. Причем здесь не является важным представление об идеальном образе мужчины, отца в обществе, а важным и самым главным является сам процесс общения ребенка с отцом.

Психологические аспекты значимости отца, как личности. Выделяются четыре основных аспекта отцовской значимости. К ним относится:

а) его участие в процессе перестройки первоначально эмоционально близких отношений ребенка с матерью;

б) открытие ребенку качественно новых, отличающихся способов взаимодействия; помощь в формировании у ребенка представлений о семейной иерархии;

г) формирование у ребенка представлений о себе, как о потомке двух родов.

Безусловно, нужно отметить, что центральное место в воспитании ребенка отдается

матери. Отец же играет второстепенную роль. В частности, А.С. Спиваковская отмечает, что самоопределение отца, как воспитателя, формируется, как правило, позднее, чем у матери, и по этой причине наибольшую привязанность к ребенку отцы начинают испытывать, когда дети уже подросли [2]. Интересным фактом является и то, что дети, воспитанные матерью, имеют гуманитарный склад ума. Также есть взаимосвязь одаренности ребенка со сложностью профессии его отца.

Методы воспитания родителей сильно отличаются: некоторые предпочитают тотальный контроль над ребенком, другие считают, что для полноценного развития детей необходима полная свобода действий: малыши могут вести себя как хотят и делать, что хотят. Но при любом подходе необходимо помнить о важности родительской установки: те, которые несут чувство любви, уверенности, защищенности и настраивают ребенка на позитивное мышление, у таких детей самооценка значительно выше, и в целом они добиваются больших результатов. Но, несмотря на то, что все родители в той или иной степени любят своих детей, выражаются эти чувства по-разному.

Нехарактерным является для нашей традиционной азербайджанской культуры внешнее проявление любви и нежности отца к своему ребенку. Нечасто можно наблюдать отца, держащего своего сына за руку на прогулке. Обычно папа идет рядом, создается впечатление, что он просто сопровождает ребенка, а не гуляет с ним. Не каждый отец имеет привычку посадить свое чадо на колени, спросить, что нового он сегодня узнал, что видел, похвалить малыша за построенную крепость из кубиков или красивый рисунок. Обычно любовь отца выражается в покупке дорогой игрушки, в то время как более ценным для ребенка является активное участие в его жизни обоих родителей [3].

Особое внимание необходимо уделить месту порицания и похвалы в воспитании ребенка. И порицание, и запрет нужно выражать доброжелательно, в очень мягкой форме, категорически нежелательны порицания личности ребенка. Все это можно направить на его отдельные действия. Нужно следовать правилу говорить «не ты плохой», а «ты плохо сделал». Также следует избегать приставки «не» в общении с ребенком. Например, вместо «не делай так» следует сказать «лучше сделай по-другому, вот как». Вообще, поощрение является более эффективным в воспитании, нежели порицание. При запрещении чего-либо человек всегда сталкивается с тем, что делать нельзя, но в то же время он еще не знает, какое поведение в данной ситуации будет считаться правильным. Поэтому после запрета или упрека важно продемонстрировать нужную модель поведения. Проблема

выбора «кнута или пряника» проявляется в другой негативной черте воспитания в нашей культуре, это преобладание порицания над похвалой. Порой воспитание отца сводится лишь к замечаниям и запретам, что ведет к формированию у ребенка представления о важном человеке в его жизни, который воспринимает его как плохого» (от мамы, отношение которой являются положительной, именно как к личности). В будущем данная модель относится и к окружающим: ребенок чувствует себя неуверенным среди сверстников, постоянно ожидая негатив в свой адрес. Особенно неблагоприятным является авторитарный стиль воспитания. В таком случае ребенок, попадая в незнакомую ситуацию, испытывает чувство тревоги, неуверенности, а так как в младшем возрасте дети постоянно сталкиваются с новым, ребенок все время находится в стрессовом состоянии. Появляется боязнь спонтанности выражения собственных идей и предложений [4].

Другой чрезвычайно важной функцией отца является организация сексуального воспитания мальчика. Именно в семье, наблюдая за отношениями матери и отца, у ребенка формируется некая модель поведения с противоположным полом. На раннем этапе развития ребенок неосознанно будет копировать поведение отца по отношению к противоположному полу. Именно по этой причине важно следить за своими поступками, словами, действиями. Не следует надеяться на то, что ребенок слишком мал и ничего не понимает. Восприятие окружающей среды происходит на подсознательном уровне, что приводит к бессознательному копированию поведения папы.

Каждый ребенок маму считает частью себя, а папу вестником мира. Эти ощущения у ребенка присутствуют в самом начале жизни, и продолжают передачей материнской любви и сопровождением отца во внешний мир. В освоении мира именно отец поощряет активность детей, помогает формировать у них качества для достижения целей. Однако отец является не только проводником, но и контролером. За наградой за социальную адаптацию и успехи ребенка любовь матери бесконечна и безусловна. Но любовь отца требует дисциплины, нормы, успеха. Именно такой баланс чувств со стороны родителей необходим для развития личности. Лишь только отец отвечает за принятие ребенком своего пола и правильное усвоение модели поведения. Одной из самых больших ошибок является факт воспитания бесполого существа. Эту тенденцию мы встречаем сейчас в Европе и на Западе. Одной из главных задач отца является умение подчеркивать и развивать мужское и женское в сыне или дочери. Чтобы быть

хорошим отцом, мало быть только добытчиком или карающей инстанцией. Если родители настроены на то, чтобы быть для своих детей человеком, который имеет огромное влияние на своего ребенка, и могут привить необходимые ценности, нужно контактировать с ним с самого его рождения и служить поддержкой в течение всей жизни.

Отец является гидом ребенка по миру. Если отец до конца понимает и принимает свою роль и не отмахивается от своих прямых обязательств, то можно сказать о том, что он справляется со своей миссией.

Отцы всегда стараются вырастить из своих сыновей «настоящих» мужчин, и если они видят, что перед ними растет «мямля», то они, к сожалению, со всей строгостью обрушиваются на своих сыновей, показывая всю мощь строгости и требовательности. Но чрезмерная строгость может развивать в ребенке страх. Если присутствует душевная близость между отцом и детьми, то дети вырастают более спокойными и уравновешенными, даже если с мамой этой близости нет. Сын усвоит родительские ценности как свои лишь в том случае, если с ним общаются на равных. Роль отца в воспитании дочерей также бесценна. Женскую судьбу своей дочери определяет именно отец. Зоной отцовской ответственности в выборе партнеров и отношении с ним, успеха в личной жизни является отец. В зависимости от того, как отец физически общается с дочерью, так и строятся в будущем отношения девушки с парнями. Самые элементарные ласки и объятия, поцелуи – все это влияет на будущее общение девочек с мальчиками. Безусловно, нельзя только заботиться о том, чтобы развивать в дочери только женские черты. Это может привести к тому, что девочки могут быть слишком избалованы и могут тяжело приспособиться к реалиям жизни.

Воспитать женщину – это не значит, что нужно баловать и потакать всем капризам, а способствовать выращиванию лучшего, что может быть в женщине. Это терпение, гибкость и мудрость. Во-вторых, самые успешные в обществе женщины – это те, в которых отцы вкладывали, как и в сыновей, требовательность, любовь, понимание. Именно эти девушки становятся в будущем интеллектуально и профессионально успешными в любой области. Для того, чтобы девочка выросла самостоятельной, очень важны доверительные беседы с отцом. Как для сыновей – мать, для дочерей отец является образцом противоположного пола. В зависимости от того, как отец ведет и общается с ней и мамой, закладывается сценарий ее будущего общения с мужчиной. В установлении этих стереотипов мама не принимает участия. Главной потребностью

дочерей является, ласка и доброта по отношению к ней. Отцы являются для дочерей идеалом мужчины, образцом поведения всех мужчин.

Выявлена прямая связь эмоционального состояния отца и формирования психики ребенка. Например, агрессия мальчика может объясняться слабостью отцовского начала и проявление протеста против чрезмерной зависимости от матери. По мнению А.И. Захарова, отцы, чьи дети болеют неврозами, характеризуются как более застенчивые, робкие, замкнутые, неуверенные в себе [5]. Если же отцы являются более импульсивными, имеющими склонность к неожиданным действиям, то сыновья могут страдать энурезом, тиком, заиканием. Также мнительность отца, которая выражается в постоянной неуверенности в правильности своего выбора, как правило, приводит к развитию психологических проблем у ребенка. Излишняя строгость отца может стать причиной постоянных страхов у мальчика. Такая же реакция наблюдается у девочек, в семьях которых взаимоотношения построены на вседозволенности отца [6].

О роли отца в своих работах также писал З. Фрейд, говоря об Эдиповом комплексе [6]. Этот комплекс имеет главное значение в факте формировании личности. В формировании дочерей и сыновей роль отца огромна. Мотивационно-аффективными отношениями ребенка к отцу или к матери, З. Фрейд назвал либидонозной. Этот комплекс он назвал Эдипов для мальчиков, Электрой для девочек. Источником для этих терминов является греческая мифология, в которой описана любовь царя Эдипа, убившего своего отца и женившегося на своей матери. При том, что он чувствовал сексуальное влечение к ней, воспринимал отца как соперника, который вызывал одновременно ненависть и страх [6]. Под влиянием страха кастрации происходит, по мнению З. Фрейда, вынуждение отказа мальчика от сексуального влечения к матери и идентификация себя с образом отца и тем самым избавление от Эдипова комплекса. Путем вытеснения этого комплекса происходит дифференцирование инстанции «Сверх Я». Немаловажную роль в психическом развитии мальчика играет преодоление Эдипова комплекса. А роль отца является значительной именно в этот период и служит условием формирования личности. З. Фрейд отмечал, что на формирование половой идентичности влияют взаимоотношения с отцом.

1. Доминантность отца (если это преобладает, то может привести к пассивности в развитии мальчика).

2. Проявление заботы отца (может привести к тому, что мальчик также захочет быть таким же заботливым, мужественным) [6].

Если мальчики чрезмерно привязаны к матерям, то это может привести к проблемам в общении со сверстниками [7].

Растущие без отца дети, могут быть менее успешными в решении конфликтных ситуаций, в разрешении умственных задач, а также половой идентификации. Вообще у них могут быть большие гендерные проблемы. И понимание гендерных ролей [8].

Одним из острых вопросов современности являются проблемы воспитания будущего поколения без отца [7]. Безусловно, это связано с рождением детей вне законного брака и в ситуации разводов. Очень часто разведенные отцы, не могут или не хотят влиять на своих детей. Практика показывает, что фактически 50% детей в течение года ни разу не встречаются с отцом. Соответственно, это не может не отражаться на психике и развитии ребенка. Эти дети достраивают образ семьи и отца в своих фантазиях [8].

Выводы. Таким образом, все вышеперечисленное дает возможность прийти к выводу о значимости роли отца в жизни ребенка, в особенности в психологическом плане. Это значит, что отец является главным человеком в формировании личности и мальчиков, и девочек. Фактически отец несет не только материальное бремя за семью, но и ответственность в формировании детей. Отцы служат маяком самоидентификации личности также и в будущем.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Россова Ю. И. Властная мать как аномальный вид родительской любви. *Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии* : сборник статей по материалам 34 международной научно-практической конференции. Новосибирск : Изд. «СибАк», 2013. № 34. Ч. 2. 364 с.
2. Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья. А. С. Спиваковская. Т. 2. М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. С. 398.
3. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. М. : Гардарики, 2004. 320 с.
4. Овчарова Р. В. Психология родительства. М. : Издательский центр «Академия», 2005. 368 с.
5. Кадылберт Шмидт / пер. с нем. Ю. О. Бема. М. : РИПОЛ-классик, 2007. 224 с.
6. Пархомчук Г. С. Общаться с подростком. Как? Книга для умных родителей. СПб. : Невский проспект. Вектор, 2008. 206 с.
7. Спок Б. Ребенок и уход за ним / Бенджамин Спок. 8-я ред. М. : Попурри, 2007. 704 с.
8. Федосеева Н. В. Формирование семейных ценностей в среде студенческой молодежи педагогических вузов средствами курсов по выбору в рамках дисциплин педагогического цикла. *Духовно-нравственные традиции в современном семейном и общественном воспитании* : сборник материалов международной научно-практической конференции. Калуга : Эйдос (ИП Кошелев А. Б.), 2010. С. 187–192.
9. Целуйко В. Психологические проблемы современной семьи. Екатеринбург : Фактория, 2007. 496 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПІДЛІТКІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЮ ТРИВОЖНІСТЮ

STUDY OF PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF ADOLESCENTS WITH SOCIAL ANXIETY

У статті розглядається дослідження соціальної тривожності підлітків та пов'язані з цим психологічні особливості.

Підлітки із соціальною тривожністю, як правило, мають низьку самооцінку, перебуваючи в соціально стресовому середовищі, вони вважають себе неадекватними і більше звертають увагу на негативні зовнішні оцінки; мають вищу самоконцентрацію та посилюють увагу до власної негативної інформації, що змушує індивіда зменшувати або навіть переривати обробку зовнішньої інформації. Підлітки із соціальною тривожністю більш чутливі до оцінки оточуючих, звертають увагу на власний суспільний імідж та свою діяльність у соціальних ситуаціях, мають вищу суспільну самосвідомість і нижчу приватну самосвідомість.

Коли «Я» перебуває під тиском «Супер-Я», «Д» та зовнішнього середовища, воно виробляє тривожну реакцію, спонукаючи «Я» розвивати певні психологічні риси, пов'язані з «Я», такі як самооцінка, приватне самосвідомість, публічність самосвідомість і самоконцентрація. Такі психологічні риси відіграють важливу роль у регулюванні стресових ситуацій і впливають на адаптаційну функцію особистості. Щоб пояснити, пом'якшувальний вплив цих психологічних рис є позитивним, негативним або нерелевантним. У цій статті за допомогою анкети досліджено відмінності між соціальною тривожністю 310 окремих підлітків і цими психологічними рисами, щоб проаналізувати вплив таких психологічних рис на соціальну тривожність підлітків, що коли люди з соціальною тривогою стикаються з соціальним тиском. Дослідження психологічного механізму підлітків із соціальною тривожністю, надання орієнтирів для розуміння психологічних основ підлітків із соціальною тривожністю, надання нових пояснень та керівних методів втручання щодо психологічних проблем підлітків із соціальною тривожністю.

Психологи вважають, що підлітковий вік – це другий стрибок у розвитку індивідуальної самосвідомості (дитинство – це перший стрибок у розвитку самосвідомості), у цей період індивідуальна самосвідомість підлітків має унікальні особливості розвитку: сильна турбота про власну зовнішність і зрілості, сильна турбота про зростання власної особистості, сильна самооцінка. Тому ця стаття починається з цього дослідження для вивчення позитивних чи негативних ефектів самооцінки, приватної самосвідомості, суспільної самосвідомості та самоконцентрації на соціальних ситуаціях.

Пристаючи до дослідження, ми поставили перед собою наступну мету: досліджувати соціальну тривожність підлітків та пов'язані з цим психологічні особливості. Весь аналіз використовує програмне забезпечення SPSS23, статистичні методи включають статистичний опис, незалежний t-тест вибірки, кореляційний аналіз та регресійний аналіз. Інструменти вимірювання включають шкалу соціальної тривожності підлітків, самооцінку Розенберга, шкалу самосвідомості та шкалу зосередженого на собі.

Ключові слова: соціальна тривожність підлітків, самосвідомість, самоконцентрація, самооцінка, приватне самосвідомість, публічність самосвідомість.

The article examines the study of social anxiety in adolescents and related psychological features. Teenagers with social anxiety, as a rule, have low self-esteem, being in a socially stressful environment, they consider themselves inadequate and pay more attention to negative external evaluations; have a higher self-concentration and increase attention to their own negative information, which forces the individual to reduce or even interrupt the processing of external information. Adolescents with social anxiety are more sensitive to the evaluation of others, pay attention to their own public image and their activities in social situations, have higher social self-awareness and lower private self-awareness.

When the "I" is under pressure from the "Super-Ego", the "ID" and the external environment, it produces an anxiety response, prompting the "I" to develop certain psychological traits associated with the "I", such as self-esteem, private self-consciousness, publicity self-awareness and self-concentration. Such psychological features play an important role in regulating stressful situations and affect the adaptive function of the individual. To clarify, the moderating effects of these psychological traits are positive, negative, or irrelevant. This article examines differences between the social anxiety of 310 individual adolescents and these psychological traits using a questionnaire to analyze the influence of these psychological traits on adolescent social anxiety, that when people with social anxiety are faced with social pressure, Researching the psychological mechanism of adolescents with social anxiety, providing guidelines for understanding the psychological foundations of adolescents with social anxiety, providing new explanations and guiding intervention methods for the psychological problems of adolescents with social anxiety.

Psychologists believe that adolescence is the second leap in the development of individual self-awareness (childhood is the first leap in the development of self-awareness), during this period, the individual self-awareness of teenagers has unique features of development: a strong concern for one's own appearance and abilities, a strong concern for the growth of one's own personality, strong self-esteem. Therefore, this article begins with this study to examine the positive or negative effects of self-esteem, private self-awareness, social self-awareness, and self-focus on social situations.

When starting the research, we set ourselves the following goal: to investigate the social anxiety of teenagers and related psychological features. All analysis uses SPSS23 software, statistical methods include descriptive statistics, independent sample t-test, correlation analysis and regression analysis. Measurement instruments include the Adolescent Social Anxiety Scale, the Rosenberg Self-Esteem Scale, the Self-Consciousness Scale, and the Self-Focused Scale.

Key words: social anxiety of teenagers, self-awareness, self-concentration, self-esteem, private self-awareness, public self-awareness.

УДК 356.169:159.9 (477)

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.24>

Юнг Н. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Кирилішина М. Г.

к. психол. н.,
доцент кафедри практичної та клінічної психології Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Булгак Е. Д.

старший викладач кафедри практичної та клінічної психології Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Постановка проблеми. Зарубіжні дослідження соціальної тривожності та пов'язаних з нею психологічних характеристик є відносно систематичними та поглибленими, особливо дослідження індивідуальних когнітивних характеристик є відносно глибокими, а також розроблено більш систематичні методи вимірювання соціальної тривожності. Існують певні відмінності між східними та західними країнами. Ці відмінності можуть бути пов'язані з культурним походженням, або вони можуть бути пов'язані з відмінностями в методах опитування. Але в нашій країні, перш за все, історія розвитку психології коротка, і більшість із них запозичені з інших країн. По-друге, в унікальному культурному фоні нашої країни люди соромляться говорити про психологічні проблеми і бояться зустрічатися з психологами. Початковий прояв соціальної тривожності дуже схожий на сором'язливість і частіше зустрічається у підлітків, яким не вистачає самостійності. Вони звертаються за допомогою до психіатра, часто після того, як злилися з іншими психічними захворюваннями, які серйозно впливають на їхнє життя. Тому в нашій країні немає масштабних досліджень соціальної тривожності серед підлітків, а також недостатньо знань про це. Проте за таких умов українські вчені досі проводять глибокі дискусії та дослідження причин соціального тривожного розладу у підлітків з метою запобігання утворенню соціального тривожного розладу та лікування соціального тривожного розладу. Проте дослідження психологічного механізму підлітків із соціальним тривожним розладом менше. Розуміння статус-кво соціальної тривожності серед підлітків, визначення факторів, пов'язаних із виникненням і розвитком соціальної тривожності, та подальше вивчення психологічного механізму соціального тривожного розладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У когнітивній моделі соціального тривожного розладу Д.М. Кларка та А. Уеллса підкреслюється важлива роль зосередженої на собі уваги у формуванні, розвитку та персистенції симптомів захворювання. Однак поки не встановлено, чи існують відмінності в їхніх ролях у соціальних очікуваннях, соціальних ситуаціях та обробці інформації про постсоціальні події. У зв'язку з цим необхідні додаткові дослідження. У багатьох дослідженнях було підтверджено існування зосередженої на собі уваги для формування ефекту розладів настрою. Також є невелика частина досліджень, які доводять, що в міру поліпшення симптомів лікування рівень турботи про себе також знижується. Питання полягає в тому, чи є самоуважність, характерна для соціального тривожного розладу, хронічною і довготривалою стійкою тенденцією, яка існує в особистості, чи це особливий стан, що існує в певному соціальному випадку. Якщо це особи-

стісна схильність, тобто стійка особистісна риса, то для її виправлення та лікування потрібен тривалий процес. Якщо це просто особливий стан особистості в особливій ситуації, це тимчасове упередження уваги, то чи можна досягти тренування, просто зосередившись на фокусі уваги, досягне терапевтичного ефекту зняття тривоги. На визначення мети лікування та досягнення лікувального ефекту безпосередньо впливають дві різні точки зору, ці питання потребують подальшого дослідження та підтвердження.

Самооцінка, приватна самосвідомість, суспільна самосвідомість і самоконцентрація – це психологічні риси, які мають важливий вплив на самопрезентацію та обробку самоінформації в соціальних ситуаціях та міжособистісних взаємодіях. Ці психологічні характеристики – це всі психологічні характеристики, які мають важливий вплив на самосвідомість і самопрезентацію особистості в процесі соціальних ситуацій та міжособистісної взаємодії. Вони визначають, як люди сприймають і оцінюють себе, з якої точки зору вони себе розглядають і як себе представляти. Після самопрезентації, самоперевірки та оцінки, які емоції ви отримуєте для себе, ці переживання, у свою чергу, дадуть винагороду або каральний зворотний зв'язок міжособистісної поведінці. Отже, ці психологічні риси безпосередньо впливають на якість міжособистісного спілкування індивіда, емоційну реакцію та поведінковий зворотний зв'язок. Для соціального тривожного розладу, захворювання, яке виникає в контексті міжособистісної взаємодії, особливо важливо звернути увагу на взаємозв'язок між цими психологічними характеристиками та розвитком захворювання. Вивчаючи ці психологічні риси, які позитивно чи негативно впливають на соціальні ситуації та впливають на індивідуальну самосвідомість. Аналіз впливу цих пов'язаних психологічних рис на генерацію та підтримку соціальної тривожності допоможе далі дослідити патопсихологічний механізм соціального тривожного розладу та надасть корисну довідку щодо відповідних методів втручання.

Постановка завдання. Досліджувати соціальну тривожність підлітків та пов'язані з цим психологічні особливості. Встановити теоретичне та практичне значення для проведення емпіричного дослідження. Визначити вибірки та інструменти вимірювання, об'єднавши різні шкали для складання анкет, розповсюджуючи анкети для анкетних опитувань та створюючи «пастки анкет».

Виклад основного матеріалу дослідження. Як і більшість психологічних розладів, патологічний механізм соціального тривожного розладу досі залишається неясним. У попередніх дослідженнях, присвячених особливостям обробки індивідуальної інформації підлітків із соціальною тривогою, жодне дослідження не досліджувало зв'язку між соціальною тривогою

підлітків та певними психологічними рисами, пов'язаними з обробкою самоінформації. Сподіваємося, що через це дослідження, зміст і теорії суміжних досліджень можна збагатити. Завдяки аналізу даних детально з'ясовується зв'язок між різними психологічними рисами та соціальною тривожністю, а також теоретично аналізується механізм кожного фактора, що допомагає зрозуміти особливості соціальної тривожності. Нехай школа та сім'я усвідомлять, що в підлітковому віці, критичному періоді психологічного втручання, необхідно звернути увагу на соціальні навички підлітків та виховувати психологічні особливості, пов'язані з переробкою самоінформації підлітками. Забезпечити теоретичну підтримку для полегшення соціальної тривожності підлітків та профілактики та лікування соціального тривожного розладу підлітків.

Підлітки в підлітковому віці через швидкий фізичний і психічний розвиток і безперервні зміни навколишнього середовища переносять свою залежність від батьків на однолітків. Вони продовжують розширювати коло свого життя і хочуть самостійно боротися з проблемами та пристосовуватися до навколишнього середовища. Однак через стадію фізичного та психічного розвитку важко справлятися з новими міжособистісними стосунками, а певний ступінь соціальної тривожності виникає через нездатність досягти бажаних результатів. Підлітки в підлітковому віці через швидкий фізичний і психічний розвиток і безперервні зміни навколишнього середовища переносять свою залежність від батьків на однолітків. Вони продовжують розширювати коло свого життя і хочуть самостійно боротися з проблемами та пристосовуватися до навколишнього середовища. Однак через стадію фізичного та психічного розвитку важко справлятися з новими міжособистісними стосунками, а певний ступінь соціальної тривожності виникає через нездатність досягти бажаних результатів. Однак соціальна тривожність носить безперервний і безперервний характер, коли у підлітків розвивається соціальна тривожність, вони не отримують відповідних коректив і допомоги. У довгостроковій перспективі соціальна тривога, ймовірно, супроводжуватиме весь їхній соціальний процес і матиме тривалий негативний вплив на їхній майбутній фізичний, розумовий та соціальний розвиток. Незважаючи на те, що існують чіткі та ефективні ліки від соціального тривожного розладу, існує не тільки високий рівень рецидивів, але й завдає значних втрат людям. Підлітки перебувають у критичному періоді соціальної тривожності. Посилити дослідження психологічного механізму соціальної тривожності, сподіваючись ефективно втрутитися та регулювати генерацію соціальної тривожності у підлітків, щоб ефективно попередити та зменшити формування соціально-тривожних розла-

дів. На психічну діяльність впливає самосвідомість, тому метою дослідження «я» є розуміння механізму саморегуляції особистості. Зрозуміти внутрішній процес соціальної тривоги та підвищити здатність особистості адаптуватися до навколишнього середовища за допомогою певних механізмів втручання.

Те, як різні люди сприймають речі, пов'язано з унікальними психологічними рисами, які люди формують у різних середовищах зростання, а особи з різними психологічними рисами мають величезні відмінності в поведінці та емоційних реакціях, коли стикаються з однаковим міжособистісним тиском. Велика кількість попередніх досліджень показала, що самооцінка, самосвідомість і самоконцентрація впливають на когнітивну оцінку та емоційний досвід індивідів у соціальних ситуаціях. Міжособистісний тиск, викликаний соціальною взаємодією, викликає негативні емоційні реакції та самосвідомість у людей із соціальною тривогою. Такі почуття можуть викликати у соціально тривожних людей звернення уваги на себе, незадоволення своєю поведінкою та відчуття неспокою. Отримана негативна інформація впливає на людей із соціальною тривогою, щоб судити про оцінку інших самих себе. Щоб уникнути негативної оцінки себе іншими, особи із соціальною тривогою можуть уникати лише соціальних ситуацій. Така практика серйозно впливає на соціальну функцію особистості.

У нашому дослідженні була використана спрощена версія шкали соціальної тривожності підлітків для вимірювання уникнення та поведінки людей у соціальних ситуаціях, що є загальним описом емоційних почуттів особистості в соціальних ситуаціях. Результати дослідження збігаються з гіпотезою, а оцінка соціальної тривожності вкрай негативно корелює з самооцінкою. Самооцінка може передбачити когнітивний спосіб поведінки індивіда, а також може вплинути на те, як людина обробляє зворотний зв'язок, пов'язаний із собою, і реагує на зовнішні оцінки. Тому основним механізмом самооцінки індивідів є те, щоб люди правильно ставилися до себе та інших, розумно реагували на події в соціальному середовищі. Люди з високим рівнем самооцінки будуть лише на деякий час відчувати розчарування, коли зазнають невдачі, і будуть думати лише про те, що вони недостатні в цій конкретній сфері, і не заперечують власного цілого. Люди з низькою самооцінкою будуть соромитися невдач і повністю відмовлятимуться від себе. Це загальне заперечення себе збільшує очікування невдачі і призводить до більшої кількості поведінки уникнення, яка зменшує біль від невдачі. Це узгоджується з кількістю соціальної тривоги в результаті дослідження три субшкали таблиці та самооцінка демонструють надзвичайно значну негативну кореляцію. Тому

в соціальних ситуаціях підлітки з нижчим рівнем самооцінки більш незадоволені своєю соціальною поведінкою і мають вищий рівень тривожності. Вони навіть думають, що інші бачили їхню сором'язливу поведінку та негативно оцінюють себе, що змушує окремих підлітків переживати та уникати суспільної діяльності.

Молоді люди підтримують, модифікують і створюють враження інших про себе за допомогою самопрезентації. Коли самопрезентація заважається, індивідуумам також заважають формувати бажаний імідж про себе, що спричиняє соціальну тривогу. У нашому дослідженні загальна оцінка соціальної тривожності підлітків суттєво негативно корелювала з приватною самосвідомістю та значно позитивно корелювала з суспільною самосвідомістю, що узгоджується з гіпотезою дослідження та попереднім дослідженням. Підлітки з високою суспільною самосвідомістю приділяють велику увагу «соціальному аспекту» себе перед громадськістю, що спричиняє більшу чутливість індивідів до негативної діяльності в соціальних ситуаціях і, отже, вищий рівень соціальної тривожності. Підлітки з високим ступенем особистої самосвідомості будуть більше розглядати власні думки та емоції в соціальних ситуаціях, демонструючи нижчий рівень соціальної тривожності. Приватна самосвідомість і суспільна самосвідомість, що вимірюються за шкалою самосвідомості, є своєрідною стійкою тенденцією поведінки, а не станом, який постійно змінюється із зовнішнім середовищем. І будь-яка стійка тенденція поведінки не завжди стійка, вона також змінюється зі зміною ситуації. Деякі дослідження використовують шкалу самосвідомості для вимірювання рівня особистої самосвідомості та суспільної самосвідомості поточних суб'єктів у експериментах із соціальною ситуацією. І виявив, що соціальна тривожність не пов'язаний із самосвідомістю, і робить інший висновок з результатів цього дослідження. При цьому виникає питання, чи є приватна самосвідомість і суспільна самосвідомість особливою державною реакцією соціально тривожних індивідів у соціальних ситуаціях чи їх стійкими психологічними характеристиками? Дане дослідження не виявило існування цієї стійкої психологічної риси, ця проблема потребує додаткового пояснення та підтвердження. Крім того, у цьому дослідженні використовувалися порівняльні зміни соціальної тривожності у здорових групах, а не використовувався соціальний тривожний розлад, як предмет дослідження, які можуть мати різні психологічні характеристики та патологічні механізми, що також може призвести до різних результатів дослідження.

Однак різниця між загальним балом соціальної тривожності підлітків та статтю у цьому дослідженні не є значною. Це свідчить про те, що в сучасному соціальному середовищі хлоп-

чики та дівчатка не мають суттєвих відмінностей у очікуваннях і тиску з боку суспільства та сім'ї, вони більшою чи меншою мірою бояться негативної оцінки з боку оточуючих, мають певний страх і уникнення міжособистісного спілкування. Хоча велика кількість ранніх досліджень показало, що різниця між соціальною тривогою та статтю була значною, це було тому, що чоловікам, можливо, довелося брати на себе більші соціальні обов'язки в той час, але зараз все більше досліджень показують, що різниця між загальною соціальною тривогою та статтю не має значення. У цьому дослідженні різниця між загальним балом соціальної тривожності підлітків та їхнім віком не була значною. Можливо, це пов'язано з тим, що в сучасному суспільстві вчителі та батьки покладають занадто високі очікування на дітей п'ятого та шостого класів початкової школи, які змушують підлітків хвилюватися за свою успішність і більш схильні до соціальної тривожності.

Крім того, самооцінка значно негативно корелює з суспільною самосвідомістю, значно позитивно корелює з приватною самосвідомістю і значно негативно корелює з зосередженим «Я»; зосереджене «Я» значно позитивно корелює з суспільною самосвідомістю і значною мірою негативно корелює з приватною самосвідомістю.

Висновки з проведеного дослідження. Підлітки з соціальною тривожністю часто звертають увагу на себе в соціальних ситуаціях, виявляючи тенденцію приділяти велику увагу собі, і будуть дивитися і оцінювати себе з точки зору інших і відчувати, що на них чомусь звертають увагу інші. У цьому дослідженні соціальна тривожність значно позитивно корелює з самофокусуванням, що узгоджується з гіпотезою дослідження та попереднім дослідженням. Особи з високою самоконцентрацією погано сприймають характеристики соціальних ситуацій, чутливі до внутрішніх сигналів, вони приділяють більше уваги собі в соціальних ситуаціях. Високий ступінь самозайманості з високим ступенем самозаймання когнітивних ресурсів змушує індивідів зменшувати або навіть переривати обробку зовнішньої інформації, ці механізми впливають на емоції та поведінку людини в соціальних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Долинська Л. В., Лисянська Т. М. Вікова психологія: хрестоматія : навч. посібник для студентів ВНЗ. К. : «Каравела», 2019. 486 с.
2. Санникова О. П. Феноменология личности : избранные психологические труды. Одесса : СМІЛ, 2003. 256 с.
3. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посібник для студентів ВНЗ. К. : «Каравела», 2013. 371 с.
4. Юнг Н. В., Розенберг І. Л., Калашник С. К. Система ціннісних орієнтацій при побудові життєвої перспективи у юнацькому віці» *Габітус*. 2020. Вип. 19. С. 202–208.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ САМООЦІНКИ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАХИСТІВ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ FEATURES OF THE RELATIONSHIP OF SELF-ESTEEM AND PSYCHOLOGICAL PROTECTION IN HIGHER EDUCATION ACQUIRES

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження особливостей взаємозв'язку між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти. Самооцінка розглядається як складний, багатоаспектний психологічний феномен, дослідження якого у світовій психології триває. Вивчення механізмів психологічного захисту має довгу наукову історію, але єдності поглядів, визначень та класифікацій дотепер немає. Ще складнішим питанням є взаємозв'язок самооцінки з іншими особистими утвореннями та психологічними феноменами, що й обумовило актуальність дослідження. Юнацький вік це особливий етап у формуванні особистості. Його унікальність полягає у становленні соціально відповідальної, зрілої, цілісної особи. На цей процес певною мірою впливають рівень самооцінки та функціонування переважаючих захисних механізмів психіки.

У емпіричному дослідженні виявлено, що у респондентів переважає високий рівень самооцінки за невротичним типом. Серед захисних механізмів частіше використовуються: компенсація, проєкція, раціоналізація та регресія. Кореляційний аналіз показав наявність прямого значущого взаємозв'язку між самооцінкою здобувачів вищої освіти та такими захисними механізмами психіки, як: раціоналізація, гіперкомпенсація, регресія, проєкція та заперечення. Тобто високий рівень самооцінки респондентів пов'язаний із застосуванням, більшою мірою, таких захисних механізмів, які гальмують розвиток особистості, процес усвідомлення власних почуттів, особливостей особистості, потреб, мотивів тощо. Досягнення цілей діяльності досліджуваними частіше відбувається заради позбавлення невротичної напруги та комплексів. Результати дослідження доводять, що здобувачі вищої освіти, які мають завищений рівень самооцінки за невротичним типом та ризик розвитку дезадаптації, потребують психологічного супроводження у закладі вищої освіти або за його межами.

Ключові слова: здобувач вищої освіти, особистість, самооцінка, механізми психологічного захисту.

The article presents the results of a theoretical analysis and an empirical study of the peculiarities of the relationship between self-esteem and protective psychological mechanisms in students of higher education. Self-esteem is considered as a complex, multifaceted psychological phenomenon, the study of which is ongoing in world psychology. The study of psychological defense mechanisms has a long scientific history, but there is still no unity of views, definitions and classifications. An even more difficult issue is the relationship of self-esteem with other personal formations and psychological phenomena, which determined the relevance of the study. Adolescence is a special stage in the formation of personality. Its uniqueness lies in the formation of a socially responsible, mature, integral person. This process is influenced to some extent by the level of self-esteem and the functioning of the prevailing protective mechanisms of the psyche. In the empirical study, it was found that respondents have a high level of self-esteem according to the neurotic type. Among the protective mechanisms, compensation, projection, rationalization and regression are more often used. Correlation analysis showed the presence of a direct significant relationship between the self-esteem of students of higher education and such protective mechanisms of the psyche as: rationalization, hypercompensation, regression, projection and denial. That is, the high level of self-esteem of the respondents is associated with the use, largely, of such protective mechanisms that inhibit the development of the personality, the process of realizing one's own feelings, personality characteristics, needs, motives, etc. Achieving the goals of the researched activity more often occurs for the sake of getting rid of neurotic tension and complexes. The results of the study prove that students of higher education who have an inflated level of self-esteem according to the neurotic type and the risk of developing maladjustment need psychological support in the institution of higher education or outside of it.

Key words: student of higher education, personality, self-esteem, mechanisms of psychological protection.

УДК 159.9.072.43
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.25>

Афанасьєва Н. Є.

д. психол. н., професор,
професор кафедри соціальної економіки
Харківський національний університет імені Семена Кузнеця

Масштабна війна, яка відбувається в Україні, є величезним викликом для галузі освіти тому, що до такої війни ніхто не був готовий. Але пріоритетними напрямками освіти для забезпечення її якості залишаються інституційна цілісність, комунікативна виваженість, людиноцентрированість, ефективність використання ресурсів, ідентичність. Зараз, як ніколи раніше, Україна

потребує формування гуманного, демократичного суспільства, а це, в свою чергу, актуалізує проблеми, що пов'язані з розвитком особистості молодшої людини, яка здатна безперервно навчатися та вдосконалюватися, критично та виважено сприймати зміни в суспільстві, проявляти власну активність у суспільному житті, застосовувати творчий підхід для вирішення

сучасних завдань. Саме самооцінка здобувача вищої освіти має важливе значення для успішної навчальної діяльності, формування професійної ідентичності та компетенцій, усвідомлення власного місця в суспільстві.

До розуміння сутності самооцінки існують різні підходи, що свідчить про складність та багатогранність цього психологічного феномену. Самооцінку як складне внутрішнє утворення, яке відіграє важливу роль у регуляції поведінки і діяльності, вивчали Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, Л.Ф. Бурлачук, А.І. Липкіна, С.Д. Максименко та інші. Характеристики самооцінки, які визначають її рівень та адекватність досліджували В.І. Батов, В.В. Волков, Н.Я. Константинов, А.І. Мокрецов, А.Р. Ратінов та інші. Негативно вплив неадекватної самооцінки на особистість аналізували В.А. Бараннік, Г.К. Валіцкас, А.Є. Личко, О.А. Реан, О.Л. Рибак, С.М. Хоружий та інші. Особливості розвитку самооцінки та її впливу на становлення особистості у студентському віці досліджували Ю.В. Козерук, Я.О. Євсейчик, О.О. Олійник, Л.А. Онуфрієва та інші. Багатоаспектне вивчення самооцінки підтверджує її складність і багатозначність як психологічного феномену, вплив на розвиток та функціонування різних психологічних проявів особистості. Складність дослідження самооцінки також пов'язана з тим, що в ній поєднуються процесуальний та структурний компоненти, тобто самооцінка може змінюватися в процесі діяльності та водночас впливати на неї.

Дослідження феномену самооцінки у межах різних теоретико-методологічних підходів призвело до формування основних напрямків її вивчення: 1) особистісний підхід розглядає самооцінку як важливий компонент самосвідомості особистості; 2) структурно-цілісний підхід вивчає самооцінку як один із компонентів цілісної структури особистості й одночасно як складне системне утворення: вона є цілісною, але має ієрархічну структуру, міжсистемні зв'язки з іншими психологічними утвореннями; 3) діяльнісний підхід розглядає самооцінку як чинник, що впливає на результати діяльності особистості; 4) динамічний підхід аналізує самооцінку переважно у контексті вікових змін людини у взаємозв'язку із формуванням особистості; 5) психопатологічний підхід розглядає самооцінку як показник психічного здоров'я особистості; 6) функціональний підхід передбачає вивчення самооцінки як однієї з основних функцій особистості [6; 7; 10].

Дослідження науковців доводять, що самооцінка може як стимулювати, так і пригнічувати активність людини [11]. З неадекватно заниженою самооцінкою пов'язані невпевненість у собі, тривожність, негативні настрої та почуття, хворобливе ставлення до невдач тощо. Ознаками неадекватно завищеної само-

оцінки є підозрілість, упертість, агресивність, грубість, надмірна вразливість, конфліктність, нетерпимість до зауважень тощо. Невідповідність самооцінки людини та оцінки її оточення може призвести до емоційних проблем, внутрішніх конфліктів.

Чисельні дослідження самооцінки дають суперечливі результати, які потребують подальшої систематизації й узагальнення. Проте, більшість науковців згодні з тим, що самооцінка це результат тривалого процесу, який відбувається під впливом різноманітних чинників і не припиняється впродовж усього життя людини. Самооцінка впливає на всі сфери життя людини, змінює її поведінку. Також частина дослідників вважає, що існує тісний зв'язок між самооцінкою людини та системою психологічних захистів, які застосовує її психіка [14; 18].

У сучасній психології накопичений теоретичний та емпіричний матеріал щодо психологічного захисту психіки, створено різноманітні концепції, які здебільшого ілюструють суперечливість даного феномену (Ф.В. Бассін, Ф.Ю. Василюк, В.К. Гаврилькевич Р.М. Грановська, М.О. Нестеренко, Л.М. Лисенко, М.В. Коваленко О.А. Резникова, Л.В. Степаненко, М. Фомина, Т.С. Яценко та інші). Різні погляди виникають через відсутність чітких критеріїв диференціації захисних та адаптаційних механізмів, стратегій та поведінки. При цьому захисні процеси суто індивідуальні, різноманітні та погано піддаються рефлексії. Спостереження за результатами функціонування психологічного захисту ускладнюються тим, що реальні стимули й реакції можуть бути віддалені один від одного у часі та просторі.

У сучасній психології дотепер не існує єдиної точки зору на загальну кількість механізмів захистів, ступінь їх співвідношення один з одним, конкретне визначення тощо. Деякі дослідники вважають психологічний захист непродуктивним засобом вирішення внутрішнього конфлікту [8]. Вони аргументують це положення тим, що захисні механізми обмежують оптимальний розвиток особистості, її власну активність, персоналізацію, адаптацію.

Студентський вік онтогенетично розташований між юністю і зрілістю. Це надзвичайно важливий етап у розвитку особистості, результатом проживання якого стає цілісність поведінки, внутрішня єдність, розуміння причинно-наслідкових зв'язків внутрішніх і зовнішніх подій, інтеріоризація соціальних нормативів та суспільних прагнень. На думку дослідників, головним новоутворенням цього віку є формування особистої ідентичності як головного психологічного процесу, а також – усвідомлення власної індивідуальності, унікальності, мотивів поведінки, механізмів саморегуляції тощо [1].

У юнацькому віці джерелом особистісного зростання є протиріччя між тим, як представляє індивід уявлення про нього інших людей, і власним уявленням про себе. Це протиріччя дозволяє остаточно усвідомити власну нетотожність іншим [4]. Механізми психологічного захисту онтогенетично розвиваються для зняття цього протиріччя і дають особистості можливість для вирішення універсальних проблем адаптації та задоволення базових потреб завдяки когнітивно-афективному спотворенню образу реальності. Механізми захисту вирішують конфлікт між основними емоціями, які вимагають спонтанного вираження, і страхом, що виникає, коли досвід індивіда сигналізує про можливі негативні наслідки такого виразу. Захисні механізми забезпечують стабільність «образу Я», завдяки спотворенню образу реальності та непрямого вираження початкової емоції. Це спотворення забезпечує соціальну, а іноді й біологічну, адаптацію індивіда. Внутрішньо особистісний конфлікт, який виникає в такій ситуації, вимагає більш інтенсивного функціонування механізмів захисту [17].

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей самооцінки, психологічних захистів та їх взаємозв'язку у здобувачів вищої освіти.

Для вирішення завдань дослідження та досягнення мети використано психодіагностичні методи: тест «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки» С. Будасі, який використано для виявлення кількісного виразу рівня самооцінки особистості [3]; опитувальник «Механізми психологічного захисту» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х.Р. Конта, адаптований О.С. Романовою та Л.Р. Гребенніковою для визначення структури захисних механізмів особистості та нормативності-ненормативності їх функціонування. Опитувальник містить 97 тверджень. Оцінка ступеня використання тих чи інших психологічних захистів проводиться за 8 шкалами: «заперечення», «придушення», «регресія», «компенсація», «проекція», «заміщення», «інтелектуалізація» і «реактивне утворення». Інструкція, що пред'являється досліджуваним, передбачала дві градації відповіді «вірно» – «невірно» [14]. Для статистичної обробки даних використано коефіцієнт кореляції Спирмена r_s .

У дослідженні брали участь студенти 2 курсу Харківського національного економічного університету ім. С. Кузнеця, кількістю 75 осіб. Дослідження проводилося у березні-травні 2022 року онлайн у межах вивчення освітньої компоненти «Психологія» для непрофільних спеціальностей. Більш цінним та інформативним було б проаналізувати трансформації самооцінки та захисних психологічних механізмів, які відбулися у здобувачів вищої освіти після початку повномасштабної війни в Україні,

але таке дослідження із зрозумілих причин не могло бути спланованим заздалегідь, тому ми не мали можливості його організувати.

Особливості самооцінки здобувачів вищої освіти досліджено за допомогою тесту «Знаходження кількісного виразу рівня самооцінки» С. Будасі, результати, що отримано, відображено у табл. 1.

Таблиця 1
Показники самооцінки здобувачів вищої освіти (у балах)

Показник	R
Самооцінка	0,73±0,2

Дані вказують на те, що респонденти мають завищену самооцінку за невротичним типом. Основними ознаками людини, яка має такий рівень самооцінки є: впевненість у власній правоті, навіть, коли об'єктивні обставини та аргументи її не підтверджують; екстернальний локус контролю; провідним стилем додання конфлікту є суперництво; негативна реакція на критику; перфекціонізм; високий рівень домагань; центрування уваги на власному «Я»; слабка емпатія та розуміння почуттів та потреб іншої людини. Такий тип самооцінки потребує корегування, бо спотворює поведінку особи та призводить до порушень соціальної адаптації, комунікації. Слід звернути увагу на те, що ця категорія досліджуваних майже весь період навчання у закладі вищої освіти не мала змоги навчатися офлайн, вони були позбавленими можливості спілкування з однолітками та викладачами «наживо», що також могло сприяти спотворенню самооцінки або загостренню особистісних проблем.

Для визначення структури захисних механізмів здобувачів вищої освіти застосовувався опитувальник «Механізми психологічного захисту» Р. Плутчика, Г. Келлермана, Х.Р. Конта, адаптований О.С. Романовою та Л.Р. Гребенніковою, отримані результати представлено в табл. 2.

Досліджуваними здобувачами вищої освіти частіше використовуються такі механізми пси-

Таблиця 2
Показники механізмів психологічного захисту здобувачів вищої освіти (у%)

Механізми психологічного захисту	%
Витіснення	37,7
Регресія	51,1
Заміщення	30,8
Заперечення	44,9
Проекція	63,8
Компенсація	71,5
Гіперкомпенсація	49,2
Раціоналізація	59,1

Таблиця 3

Показники взаємозв'язку між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти (r_s)

Механізми психологічного захисту	Самооцінка
Витіснення	,054
Регресія	,311*
Заміщення	,129
Заперечення	,285*
Проекція	,297*
Компенсація	,143
Гіперкомпенсація	,313*
Раціоналізація	,302*

Примітка: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$ за критерієм Спирмена r_s

хологічного захисту, як: компенсація (71,5%), проєкція (63,8%), раціоналізація (59,1%) та регресія (51,1%). Механізм компенсації вважається науковцями найбільш пізнім та складним онтогенетичним надбанням особистості, це так званий «зрілий» захисний механізм психіки, який свідомо використовується та передбачає складну внутрішню роботу з подолання реальних або уявних недоліків. Компенсація може бути соціально прийнятною та непринятною [19].

Механізм проєкції розвивається в онтогенезі достатньо рано та передбачає приписування оточуючим різних негативних якостей. Його функція полягає у стримуванні почуття неприйняття людиною самої себе і оточуючих (зазвичай у відповідь на їх емоційну відстороненість). Це несвідоме неприйняття власних негативних якостей і приписування їх оточуючим, усвідомлення у себе приписуваних неіснуючих якостей.

Захисний механізм раціоналізації допомагає виправдовувати думки, почуття, поведінку, які особа вважає неприйнятними; зберігати самоповагу, уникати відповідальності та почуття провини.

За допомогою регресії здійснюється неусвідомлене повернення на більш ранній рівень пристосувальної поведінки, що дозволяє задовольняти потреби людини. Регресія може бути частковою, повною або символічною. Більшість емоційних проблем мають регресивні риси [16].

Утворення нових і актуалізація вже наявних захистів у людини відбувається в стресовій, конфліктній, проблемній, екстремальній ситуації, тобто в умовах, в яких внутрішні протиріччя максимально загострюються і вимагають розв'язання, а використаний засіб визначає напрямок подальшого розвитку особистості. Зокрема, оптимальність функціонування захисних механізмів залежить від того, чи зміг індивід на певних етапах життя реалізувати базисні потреби або через впливи середовища вони були блокованими.

Дослідження взаємозв'язків між самооцінкою та захисними психологічними механізмами у здобувачів вищої освіти був зроблений за допомогою коефіцієнта кореляції Спирмена r_s (табл. 3).

Отримані дані свідчать, що самооцінка респондентів має прямий кореляційний зв'язок з такими захисними механізмами, як: раціоналізація ($p \leq 0,05$ за критерієм Спирмена r_s), гіперкомпенсація ($p \leq 0,05$), регресія ($p \leq 0,05$), проєкція ($p \leq 0,05$) та заперечення ($p \leq 0,05$). Тобто, чим вищою є самооцінка здобувачів освіти, тим частіше застосовуються ці засоби психологічного захисту. Підвищений рівень самооцінки пов'язаний із виправдуванням думок, поведінки для збереження самоповаги, уникнення відповідальності та почуття провини за

скоєне. В деяких складних ситуаціях такі особи повертаються до дитячої поведінки з метою уникнення покарання або отримання бажаного. Також вони схильні приписувати іншим людям власні думки, мотиви, риси характеру, які не приймають або не усвідомлюють в собі і, таким чином, уникають відповідальності. Деякі переживання власної неповноцінності компенсуються за допомогою певних досягнень, переваги над іншими.

Висновки. Кореляційний аналіз показав, що високий рівень самооцінки пов'язаний із застосуванням таких захисних механізмів, які певним чином гальмують розвиток особистості, процес усвідомлення власних почуттів, особливостей характеру, потреб, мотивів тощо. Прагнення досягти високих результатів діяльності відбувається заради позбавлення від невротичної напруги та почуття неповноцінності, недосконалості. Результати дослідження доводять, що здобувачі вищої освіти, які мають завищений рівень самооцінки за невротичним типом потребують психологічного супроводження у закладі вищої освіти або за його межами з метою попередження дезадаптації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березовська Л. Психологічні аспекти адаптації студентів до закладу вищої освіти. *Психологія: теорія і практика*. 2018. Вип. 1(1). С. 20–25.
2. Богач О., Кіршо С. Механізми психологічного захисту як чинник здоров'язбереження студентів. *Вісник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2018. Т. 2. Вип. 152. С. 36–39.
3. Будасі С. А. Тест на самооцінку особистості. URL: <http://psycabi.net/testy/527-test-na-samoosenku-lichnosti-ya-realnoe-ya-idealnoe-metodikabudasii-issledovaniya-ya-kontseptsii>
4. Гаврилькевич В. К. Зміни механізмів психологічного захисту у студентів-психологів першого курсу у процесі навчання. *Теорія і практика сучасної психології* : збірник наукових праць. 2019. Т. 2. № 6. С. 21–26.

5. Гаврилькевич В. К. Структура механізмів психологічного захисту у студентів-психологів. *Теорія і практика сучасної психології* : зб. наук. праць. 2020. Т. 1. № 1. С. 161–165.
6. Козерук Ю. В., Євсейчик Я. О. Самооцінка як фактор становлення особистості студента. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. 2015. № 124. С. 163–165.
7. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. Київ : ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
8. Мандебуря Б. Трансформація захисних механізмів у процесі самоактуалізації студентів. URL: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11190/1/19Mandeurura.pdf>
9. Нестеренко М. О., Лисенко Л. М., Коваленко М. В. Психологічні захисти та адаптація студентів-першокурсників до умов навчання у ВИШі. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Т. 2. № 2. С. 107–112.
10. Олійник О. О. Самооцінка як передумова професійного становлення студентів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 1. С. 97–101.
11. Онуфрієва Л. А. Самооцінка як складова Я-концепції майбутніх фахівців соціономічних професій. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Київ, Кам'янець-Подільський : К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. Вип. 22. С. 396–412.
12. Полянничко О., Мочарський А., Цимбалюк О. Гендерні особливості психологічних захистів у спортсменів туристів (на прикладі студентів МАУП). *Молода спортивна наука України* : зб. наук. праць галузі фіз. культури та спорту. Львів, 2008. Т. 1. Вип. 12. С. 255–259. URL: <http://repository.lidufk.edu.ua/handle/34606048/2557> (дата звернення: 05.07.2019).
13. Рєзнікова О. А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2010. 23 с.
14. Романова Е. С., Гребенников Л. Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика. Мытищи : Издательство «Талант», 1996. 144 с.
15. Степаненко Л. В. Копінг-стратегії та психологічний захист як механізми саморегуляції особистості. *Теорія та практика сучасної психології*. 2017. № 1. С. 37–41.
16. Фоміна М. Механізми психологічного захисту студентів. *Вісник Львівського університету. Серія : Психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 129–133.
17. Харченко С. В. Особливості взаємозв'язків механізмів психологічного захисту та соціального інтелекту в юнацькому віці. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*. 2017. С. 218–221.
18. Чуйко Г. В., Колтунович Т. А., Лукащук І. Особистісний характер механізмів психологічного захисту. URL: http://www.rusnauka.com/2_KAND_2008/Psihologia/26152.doc.htm
19. Шулдик Г. О. Механізми психологічних захистів у студентів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Т. 2. Вип. 2. С. 127–131.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ У ОСІБ З РІЗНИМ РІВНЕМ ІНТЕРНАЛЬНОСТІ

INDIVIDUAL CHARACTERISTICS OF THE COPING BEHAVIOR IN PERSONS WITH DIFFERENT LEVELS OF INTERNALITY

В статті розкрито результати дослідження зв'язку між параметрами копінг-стратегій та рівня інтернальності. Проблема регуляції діяльності у скрутних обставинах завжди цікавила вчених. Особливої актуальності набуває дослідження індивідуальних стилів поведінки особистості при зіткненні з проблемною ситуацією в залежності від усвідомлення контролю над подіями життя. Внутрішній інтернальний локус контролю визначає усвідомлення власної відповідальності за життєві ситуації, а зовнішній екстернальний локус контролю проявляється у покладанні відповідальності за події на третіх осіб або на зовнішні фактори. Локус контролю проявляється також і при вирішенні особистістю проблемних ситуацій. Індивідуальні стратегії поведінки в емоційно напружених обставинах – копінг-стратегії – визначають ті способи реагування, які особистість застосовує з метою подолання проблеми. Метою нашої роботи є дослідження стратегій копінг-поведінки в залежності від локусу контролю.

В рамках емпіричного дослідження використано методики «Копінг-тест» Р. Лазаруса, С. Фолкмана, «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера та методи статистичної обробки даних: критерій U Манна-Уїтні і коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. У дослідженні приймали участь 58 осіб віком від 17 до 54 років. Аналіз отриманих результатів вказує на наявність значущого позитивного зв'язку загальної інтернальності з такими стратегіями копінг-поведінки як пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка, а також від'ємного зв'язку зі стратегією дистанціювання. Не виявлено статистично значущих відмінностей в прояві стратегій копінг-поведінки за критеріями віку та статі. Особам з внутрішнім локусом контролю властива активна позиція, що проявляється у прийнятті відповідальності на себе за вирішення проблеми, плануванні та безпосередньому вирішенні проблеми, пошуку соціальної підтримки серед оточуючих та раціональній і емоційній переоцінці ситуації. Інтерналам не властива схильність до відгородження від проблемної ситуації.

Ключові слова: особистість, копінг-поведінка, суб'єктивний контроль, інтернальність, відповідальність.

The article reveals the results of the study of the relationship between the parameters of coping strategies and the level of internality. Scientists have always been interested in the problem of activity regulation in difficult circumstances. The study of individual behavior styles of an individual when faced with a problematic situation, depending on the awareness of control over life events, becomes especially relevant. The internal locus of control determines the awareness of responsibility for life situations, and the external locus of control manifests itself in assigning responsibility for events to third parties or external factors. Locus of control also manifests itself when solving problematic situations by an individual. Individual strategies of behavior in emotionally stressful circumstances determine the methods of response that an individual uses in order to overcome the problem. The purpose of our work is to study strategies of coping behavior depending on the locus of control.

As part of the empirical research, the methods of "Coping test" by R. Lazarus, S. Folkman, "Level of subjective control" by J. Rotter and statistical data processing methods were used: Mann-Whitney test and Spearman's rank correlation. 58 people aged 17 to 54 took part in the study. The analysis of the results indicates the presence of a significant positive relationship of general internality with such coping behavior strategies as seeking social support, accepting responsibility, planning a solution to the problem, and positive reappraisal, as well as a negative relationship with the distancing strategy. No differences were found in the manifestation of strategies of coping behavior according to the criteria of age and gender. Individuals with an internal locus of control are characterized by an active position, which manifests itself in taking responsibility for solving the problem, planning and directly solving the problem, seeking social support among others and rational and emotional reassessment of the situation. Internals do not have a tendency to block themselves from a problematic situation.

Key words: personality, coping behavior, subjective control, internality, responsibility.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.26>

Ільницька Л. А.

старший викладач кафедри теорії та методики практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Сучасне життя сповнене труднощів та стресових факторів. Тому проблема поведінки особистості при зіткненні з проблемними ситуаціями стоїть особливо гостро. Кожен з нас наділений унікальною комбінацією індивідуальних особливостей, які забезпечують адаптивність і ефективність діяльності у мінливому світі. Дослідження стратегій копінг-поведінки як індивідуальних стилів поведінки при зіткненні з труднощами набуває своєї актуальності. Не менш значущим є питання дослідження

копінг-стратегій у їх поєднанні з внутрішнім відчуттям контролю за подіями життя – локусом контролю особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема копінг-поведінки представлена у наукових працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених: О.В. Зінченко, А.В. Колчигіної, Л. Лазаруса, Ю. І. Фельдмана, С. Фолкмана, В.І. Шебанової, С.О. Яковлевої та інших.

Поняття «копінг» бере свій початок від англійського «to cope», що в перекладі означає справлятися, подолати [4]. В сучасній психології

поняття копінг-поведінки, або долаючої поведінки, розглядається здебільшого для позначення індивідуальних способів оволодіння стресом та проблемною ситуацією. Така поведінка є свідомою, вона забезпечується індивідуальними властивостями людини, метою її є активний вплив на ситуацію та забезпечення адаптації особистості [6]. Стійкі шаблони копінг-поведінки формують індивідуальні стилі подолання проблем та стресових ситуацій – копінг-стратегії [10]. Під впливом стресогенних факторів регуляція поведінки здійснюється з одного боку завдяки роботі неусвідомлюваних механізмів психологічного захисту, а з іншого боку завдяки активним способам подолання цих факторів, до яких свідомо вдається особистість – копінг-стратегії [9]. Людина використовує стратегії копінг-поведінки на основі власного життєвого досвіду та наявних в неї психологічних ресурсів – копінг-ресурсів [5].

Основними ознаками долаючої поведінки є її свідомість, довільність, контрольованість, цілеспрямованість, активний характер, відповідність певній складній життєвій ситуації, забезпечення регуляції стресу в напруженій ситуації, вплив на досягнення психологічно стабільного стану, можливість здійснення суб'єктом свідомого вибору способу поведінки, можливість оволодіння певним типом поведінки [6].

До базових копінг-стратегій відносять стратегію розв'язання проблем, яка полягає в пошуку шляхів розв'язання проблемної ситуації, пошук соціальної підтримки, яка полягає в зверненні до оточуючих з метою інформаційної та емоційної підтримки у скрутній ситуації, та стратегію уникнення, яка проявляється в прагненні досягти відчуття психологічної стабільності через відгородження від проблеми, уникнення необхідності її вирішувати [5].

Дослідження аспектів зв'язку копінг-стратегій з показниками інтернальності представлена в працях Г.А. Алтинової, Д.В. Ганіна, О.А. Демчук, О.В. Зінченко, С.О. Яковлевої та інших. С.О. Яковлева розглядає внутрішній локус контролю як основу формування адаптивних стратегій долаючої поведінки та адаптивності особистості [11]. О.А. Демчук розкрила тісний зв'язок інтернальності з відповідальністю, яка лежить в основі долаючої поведінки [2]. Г.А. Алтинова, О.В. Зінченко вивчали інтернальність та стратегії долаючої поведінки у обдарованих підлітків [3]. Д.А. Ганін показав динаміку копінг-стратегій та інтернальності в залежності від вікових характеристик [1].

Постановка завдання. Метою нашої роботи є дослідження стратегій копінг-поведінки в залежності від рівня інтернальності.

Завдання дослідження:

1) виявити наявність статистичного зв'язку між параметрами стратегій копінг-поведінки та локусу контролю;

2) розкрити зв'язок переважаючих стратегій копінг-поведінки з активною особистісною позицією особистості та відчуттям контролю і відповідальності за виникнення і вирішення проблемних ситуацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення мети нашої роботи було використано методику «Копінг-тест» Р. Лазаруса та С. Фолкмана (адаптація Т.Л. Крюкової, Є.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвої) [7] та методику «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера в адаптації Є.Ф. Бажина, К.А. Голинкіної, О.М. Еткінда [8]. В дослідженні приймали участь 58 осіб віком від 17 до 54 років. Статистичний аналіз результатів було здійснено за допомогою статистичних методів: критерій U Манна-Уїтні, коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. З метою обробки результатів було застосовано комп'ютерну програму IBM SPSS Statistics 20.0.

Досліджувану групу склали 74% екстерналів та 26% інтерналів, 81% жінок та 9% чоловіків, 43% осіб юнацького віку та 57% осіб зрілого віку. Таким чином нами було поділено вибірку на підгрупи за проявами інтернальності, а також за статевими і віковими ознаками. За допомогою критерію U Манна-Уїтні було здійснено порівняння показників копінг-стратегій в визначених підгрупах. В результаті нами не виявлено статистично значущих відмінностей в прояві стратегій копінг-поведінки за критеріями віку та статі.

Наявність статистично значущих відмінностей прояву копінг-стратегій в залежності від рівня інтернальності представлено в табл. 1. Встановлено достовірні відмінності між інтерналами та екстерналами за стратегією дистанціювання ($U = 173$; $p = 0,008$). Для осіб з інтернальним контролем властивий нижчий рівень дистанціювання у порівнянні з екстерналами, що пов'язано з відчуттям внутрішньої відповідальності за вирішення проблемної ситуації і прагненням особистого включення до процесу подолання ситуації, що склалася. Натомість особи з екстернальним контролем схильні покладатися на зовнішні обставини при вирішенні проблем, що спонукає їх до відгородження від ситуації, що склалася, та прагнення зменшити її значення.

Інтерналам, на відміну від екстерналів, властиве прагнення до планування вирішення проблем ($U = 170$; $p = 0,007$), що пояснюється їх активною внутрішньою позицією щодо відчуття відповідальності за ситуацію та її вирішення. Вони схильні здійснювати аналіз ситуації, що склалася, та докладати зусиль для її зміни. Екстернали покладаються на зовнішні чинники проблемної ситуації та орієнтуються на вирішення проблеми без їх участі або її вирішення за рахунок залучення третіх осіб.

Особі з інтернальним контролем більше схильні до пошуку соціальної підтримки, ніж

Таблиця 1

Стратегії копінг-поведінки у осіб з різним рівнем інтернальності

Параметр	Критерій U Манна-Уїтні	Рівень значимості	Медіана	
			Досліджувані з вираженою інтернальністю	Досліджувані з вираженою екстернальністю
КП	307	0,781	56	56
Д	173	0,008	44	61
С	277	0,415	71	67
ПСП	150,5	0,002	78	61
ПВ	247	0,176	75	67
ВУ	273	0,377	58	58
ПВП	170	0,007	83	61
ПП	239	0,134	71	67

Примітка. Умовні позначення стратегій копінг-поведінки: КП – конфронтаційний копінг; Д – дистанціювання; С – самоконтроль; ПСП – пошук соціальної підтримки; ПВ – прийняття відповідальності; ВУ – втеча-уникнення; ПВП – планування вирішення проблеми; ПП – позитивна переоцінка

особи з екстернальним контролем ($U = 150,5$; $p = 0,002$), що також пояснюється їх активною позицією щодо вирішення проблем та готовністю шукати різні шляхи її вирішення.

Таким чином, інтернали відрізняються від екстерналів високим особистим включенням до проблемної ситуації, прагненням до аналізу і активного вирішення проблеми і прагненням до пошуку соціальної підтримки.

Результати кореляційного аналізу емпіричних даних представлені в табл. 2. Нами встановлено наявність статистично значимого зв'язку між показниками стратегій копінг-поведінки та рівнем інтернальності.

Виявлено значущий позитивний зв'язок загальної інтернальності з такими стратегіями копінг-поведінки як пошук соціальної підтримки ($r = 0,394$; $p \leq 0,05$), прийняття відповідальності ($r = 0,273$; $p \leq 0,01$), планування вирішення проблеми ($r = 0,409$; $p \leq 0,01$) та позитивна переоцінка ($r = 0,326$; $p \leq 0,05$). Особам з внутрішнім локусом контролю властиве внутрішнє відчуття контролю за життєві події. Отже, зустрічаючись з труднощами, інтернали вдаються до таких стратегій їх подолання, які пов'язані з активним включенням особистості у процес вирішення проблемних ситуацій. Зокрема, вони вдаються до пошуку емоційної

Таблиця 2

Значущі коефіцієнти кореляції між показниками стратегій копінг-поведінки та показниками інтернальності

Показники стратегій копінг-поведінки	Показники інтернальності						
	ІЗ	ІД	ІН	ІС	ІВ	ІМ	ІЗд
КП							
Д	-0,287*		-0,354**	-0,395**			
С							
ПСП	0,394**						0,454**
ПВ	0,273**						
ВУ			-0,368**	-0,354**			
ПВП	0,409**	0,378**				0,355**	0,389**
ПП	0,326*	0,369**				0,450**	

Примітка. 1) Позначка ** свідчить про коефіцієнт кореляції на рівні $p \leq 0,01$, позначка * – $p \leq 0,05$; 2) умовні позначення стратегій копінг-поведінки: КП – конфронтаційний копінг; Д – дистанціювання; С – самоконтроль; ПСП – пошук соціальної підтримки; ПВ – прийняття відповідальності; ВУ – втеча-уникнення; ПВП – планування вирішення проблеми; ПП – позитивна переоцінка; 3) умовні позначення показників локусу контролю: ІЗ – інтернальність загальна; ІД – інтернальність в області досягнень; ІН – інтернальність в області невдач; ІС – інтернальність в сімейних відносинах; ІВ – інтернальність в області виробничих відносин; ІМ – інтернальність в області міжособистісних відносин; ІЗд – інтернальність по відношенню до здоров'я та хвороби

чи інформаційної підтримки серед оточуючих, що також являє собою один зі шляхів вирішення важкої ситуації. Особам з внутрішнім локусом контролю властиве прийняття відповідальності та визнання своєї провідної ролі у ситуації, яка склалася, що визначає також відповідне прагнення до реалізації власної активної позиції та до активного включення в процес вирішення проблеми. Це поєднується зі стратегією планування вирішення проблеми, яка передбачає не тільки аналіз ситуації та складання плану дій відповідно до результату аналізу, а й докладання власних зусиль до її вирішення. Стратегія позитивної переоцінки ситуації, в основі якої лежить механізм психологічного захисту «раціоналізація», спрямована на зміну ракурсу бачення проблеми і надає особистості віру в себе, в свої сили. Така стратегія не спрямована на активне втручання в ситуацію, що склалася. Виявлено від'ємний зв'язок загальної інтернальності з копінг-стратегією дистанціювання ($r = -0,287$; $p \leq 0,05$). Інтерналам не є властивим прагнення до відокремлення від ситуації, що пояснюється їх активним включенням у вирішення проблеми. Таким чином, особам з внутрішнім локусом контролю властива активна позиція, що проявляється у прийнятті відповідальності на себе за вирішення проблеми, плануванні та безпосередньому вирішенні проблеми, пошуку соціальної підтримки серед оточуючих та раціональній і емоційній переоцінці ситуації.

Аналіз результатів дослідження показав наявність статистично достовірного від'ємного зв'язку копінг-стратегії дистанціювання та стратегії «втеча-уникнення» з інтернальністю в області невдач ($r = -0,354$; $p \leq 0,01$ та $r = -0,368$; $p \leq 0,01$) та інтернальністю в області сімейних відносин ($r = -0,395$; $p \leq 0,01$ та $r = -0,354$; $p \leq 0,01$). Особи, які схильні до дистанціювання від проблеми та до активного поведінкового та емоційного уникнення проблеми, характеризуються переважно зовнішнім контролем і схильні приписувати відповідальність за життєві події зовнішнім чинникам. Вони так само схильні приписувати відповідальність за невдачі оточуючому світу. Серед іншого вони проявляють екстернальність в області сімейних відносин, вважаючи, що їх сімейні проблеми є наслідком впливу сімейних партнерів або інших зовнішніх факторів. Таким чином, екстернали схильні до дистанціювання від проблеми та до активного поведінкового та емоційного уникнення проблеми у сфері невдач та в сфері сімейних відносин.

Найявний достовірний позитивний зв'язок копінг-стратегії планування вирішення проблеми з інтернальністю в області досягнень ($r = 0,378$; $p \leq 0,01$), в області міжособистісних відносин ($r = 0,355$; $p \leq 0,01$) та інтернальністю по відношенню до здоров'я та хвороби

($r = 0,389$; $p \leq 0,01$). Особи, схильні до активного опрацювання можливостей вирішення проблемної ситуації та втілення розроблених планів у життя, характеризуються високим внутрішнім контролем в області життєвих досягнень, успіхів та позитивних подій у житті. Вони відчують можливість власного контролю подій у міжособистісних відносинах з іншими людьми та високу відповідальність за своє здоров'я і вирішення проблем з ним. Інтерналі, на відміну від екстерналів, у випадку проблем у міжособистісних відносинах або проблем у сфері здоров'я докладають активних зусиль щодо аналізу проблеми, пошуку шляхів її вирішення та активних дій щодо втілення планів у життя.

Встановлено значущий достовірний зв'язок стратегії позитивної переоцінки з інтернальністю в області досягнень ($r = 0,369$; $p \leq 0,01$) та в області міжособистісних відносин ($r = 0,450$; $p \leq 0,01$). Особи з високим внутрішнім локусом контролю в області досягнень визнають свою власну відповідальність за успіхи, досягнення та емоційно позитивні події життя. Вочевидь, для підтримки свого «Я» та віри в себе вони вдаються до раціональної позитивної переоцінки проблемної ситуації. Також підвищення позитивного значення ситуації проявляється в області міжособистісних відносин, де інтерналі вважають себе спроможними контролювати взаємовідносини з іншими людьми та впливати на них, визначаючи, зокрема, повагу до себе з боку оточуючих.

Статистичний аналіз результатів підтверджує статистично значущий позитивний зв'язок стратегії пошуку соціальної підтримки з інтернальністю по відношенню до здоров'я та хвороби ($r = 0,454$; $p \leq 0,01$). Інтерналі, які вважають себе відповідальними за своє здоров'я, за наявність проблем зі здоров'ям та їх вирішення, прагнуть до пошуку інформаційної, емоційної та поведінкової підтримки з боку оточуючих. Екстерналам не є властивою стратегія пошуку підтримки з боку оточуючих в питаннях здоров'я та хвороби.

В результаті дослідження не виявлено достовірного зв'язку між показниками локусу контролю та такими копінг-стратегіями як конфронтаційний копінг і самоконтроль.

Таким чином, аналіз результатів емпіричного дослідження вказує на наявність статистично достовірного зв'язку стратегій копінг-поведінки та показників локусу контролю. Особам з внутрішнім локусом контролю властива активна позиція, що проявляється у прийнятті відповідальності на себе за вирішення проблеми, плануванні та безпосередньому вирішенні проблеми, пошуку соціальної підтримки серед оточуючих та раціональній і емоційній переоцінці ситуації. Екстернали схильні до дистанціювання від проблеми та до актив-

ного поведінкового та емоційного уникнення проблеми у сфері невдач та в сфері сімейних відносин. Інтерналі докладають активних зусиль щодо аналізу проблеми, пошуку шляхів її вирішення та активних дій щодо втілення планів у життя у випадку проблем у міжособистісних відносинах та у сфері здоров'я. Інтерналі схильні вдаватися до стратегії позитивної переоцінки в області досягнень і в області міжособистісних відносин та до пошуку соціальної підтримки у питаннях здоров'я та хвороби. В результаті дослідження не виявлено статистично значущих відмінностей в прояві стратегій копінг-поведінки за критеріями віку та статі.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Виявлено значущий позитивний зв'язок загальної інтернальності з такими стратегіями копінг-поведінки як пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності, планування вирішення проблеми та позитивна переоцінка, а також від'ємний зв'язок зі стратегією дистанціювання. Не виявлено статистично значущих відмінностей в прояві стратегій копінг-поведінки за критеріями віку та статі.

2. Особам з внутрішнім локусом контролю властива активна позиція, що проявляється у прийнятті відповідальності на себе за вирішення проблеми, плануванні та безпосередньому вирішенні проблеми, пошуку соціальної підтримки серед оточуючих та раціональній і емоційній переоцінці ситуації. Інтерналам, на відміну від екстерналів, не властива схильність до відгородження від проблемної ситуації.

Перспективами подальшого дослідження ми вбачаємо вивчення особливостей стратегій копінг-поведінки в залежності від ціннісних орієнтацій особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганин Д. В. Возрастные изменения локуса контроля и копинг-стратегий поведения. *Азимут научных исследований*. 2018. Т. 7. № 2(23). С. 355–357.
2. Демчук О. А. Локус контролю у структурі Я-концепції особистості як когнітивна детермінанта вибору копінг-стратегій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Вип. 2(1). С. 53–58.
3. Зинченко Е. В., Алтынова А. А. Копинг-стратегии одаренных подростков с разным уровнем субъективного контроля. *Северо-Кавказский психологический вестник*. 2020. № 18/2. С. 15–27.
4. Колчигіна А. В. Теоретичний аналіз досвіду наукового осмислення природи копінг-поведінки. *Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 43. Ч. 2. С. 148–155.
5. Корсун С. І., Ткачук Т. А. Психологія діяльності працівників податкової міліції : монографія. К. : Центр учбової літератури, 2013. 194 с.
6. Крюкова Т. Л. Человек как субъект совладающего поведения. *Психологический журнал*. 2008. Т. 29. № 2. С. 88–95.
7. Крюкова Т. Л., Куфтык Е. В. Опросник способов совладания (адаптация методики WCQ). *Журнал практического психолога*. 2007. № 3. С. 93–112.
8. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособ. Самара : «Бахрах-М», 2001. 672 с.
9. Фельдман Ю. І. Валеоустановка в зв'язку з копінг-стратегіями та захисними механізмами особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 35. С. 411–425.
10. Шебанова В. І., Діденко Г. О. Теоретичний аналіз копінг-поведінки у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології* : збірник наукових праць. Херсон : ХНТУ, 2010. № 2(3). С. 262–267.
11. Яковлева С. А. Особенности совладающего поведения старшеклассников с учетом локуса контроля. *Ученые записки Забайкальского государственного университета*. 2012. № 5. С. 259–263.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК ОСНОВА ПРОТИДІЇ ПІДЛІТКОВОГО БУЛІНГУ

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A BASIS AGAINST ADOLESCENT ADOLESCENT BULLYING

Стаття присвячена теоретичному аналізу особливостей емоційного розвитку дітей підліткового віку. У ній висвітлено особливості емоційної сфери підлітків, що характеризуються високою емоційною збудливістю, слабо вираженою здатністю розуміти свої емоції і емоції інших людей. Саме у підлітковому віці розвиток емоційного інтелекту є важливим фактором адаптації дитини у соціальному оточенні. Автором описано етапи розвитку EI та його основні компоненти (внутрішньо-особистісний та міжособистісний). Низький рівень EI ускладнює спілкування, провокуючи не лише конфлікти та ізоляцію підлітка, а й агресію, спрямовану на завдання шкоди іншій людині. Саме тому у підлітковий період виникає найбільша кількість випадків булінгу в школах. Автором статті проаналізовано сучасні дослідження взаємозв'язку рівня розвитку емоційного інтелекту та здатності дитини до асоціальної поведінки (вербальної та невербальної агресії). Найбільш жорстокою формою прояву агресивної поведінки є булінг, адже він супроводжується не лише фізичними проявами, а й психологічним впливом на емоційний стан жертви (постійне перебування у стані тривожності, страху). У публікації теоретично обґрунтовано, що булери мають високий рівень розвитку EI, проте вони не вміють контролювати та стримувати власні емоції. Водночас жертва шкільного цькування навпаки характеризується низьким рівнем розвитку EI та відсутністю здатності керувати інтенсивністю власних емоцій. Одним із шляхів подолання булінгу автор розглядає діяльність психолога, що спрямована на формування умінь не лише розуміти власний емоційний стан, а й контролювати його. Це стосується як булера, так і його жертви. Для досягнення поставленої мети автор пропонує використання у практичній діяльності шкільного психолога ігрової методики «Азбука емоцій», яка може застосовуватися як окремо, так і як елемент тренінгової програми.

Ключові слова: підлітковий вік, емоційна сфера, емоційний інтелект, агресивна поведінка, булінг.

The article is devoted to the theoretical analysis of the features of the emotional development of children of the adolescent age. In her, the peculiarity of the emotional sphere of the children is observed, which is characterized by a high emotional alertness, a weakly expressed consciousness of one's own emotions and the emotions of other people. In adulthood, the development of emotional intelligence is an important factor in the adaptation of children to socially trained children. The author describes the stages of development of EI and yogo main components (internal and interspecific). The low riven EI complicates the conflict, provoking not only conflicts and isolation, but also aggression, directed at the task of shkodi one-year-old. To this very fact, the transitional period is blamed for the greatest number of abuses in bullying in schools. The author of the article analyzed the current relationship between the development of emotional intelligence and the development of a child to asocial behavior (verbal and non-verbal aggression). The most violent form of manifestation of aggressive behavior is bullying, and even guilt is accompanied not only by physical manifestations, but also by a psychological influx on the emotional camp of the victim (constantly resting at the camp of anxiety, fear). The publication theoretically substantiated that the bulery may have a high level of development of EI, the resistance cannot control and stream the power of emotions. At one time, the victim of a high-school cycle is now characterized by a low level of development of EI and the intensity of building up and the intensity of high emotions. One of the ways to follow the bullying, the author considers the activity of a psychologist, which is directed to the formation of a mind not only to understand the power of emotions, but also to control yogo. It costs like a buler, so make a sacrifice. In order to achieve the goal, the author advocates using the practical activity of a school psychologist and the game methodology "The ABC of Emotions", as it can be stagnant as well as an element of the training program.

Key words: emotional age, emotional sphere, emotional intelligence, aggressive behavior, bullying.

УДК 159.9:37
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.27>

Колесникова А. Е.

аспірантка III курсу
ТОВ «Київський інститут сучасної психології та психотерапії»

Підлітковий вік розглядається науковцями як один із найбільш складних періодів у становленні особистості людини. Він супроводжується значними змінами: фізіологічними (статеве дозрівання, зростаюча фізична активність), психологічними (емансипація, підліткова криза, вироблення особистого комплексу морально-етичних принципів, загострення акцентуацій характеру тощо), а також соціальними (змінюється характер та способи соціальної взаємодії із батьками, з дорослими і товаришами). У підлітка відбувається формування якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості, самосвідомості, змінюється коло

інтересів. Все це супроводжується бурхливим емоційним розвитком. У цей період формуються емоційна чутливість дитини до впливів суспільства, особисті погляди, цінності, переконання. Водночас підлітки стають більш вразливими, збудливими, імпульсивними і навіть агресивними. Найбільш жорстокою формою прояву агресивної поведінки є булінг. Науковці, які вивчають причини булінгу, часто до особистісних відносять нездатність дітей контролювати, розпізнавати, розуміти як власні емоції, так і емоції людей, із якими вона вступає у взаємодію. Цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту підлітків є, по-перше,

віковою потребою, а, по-друге, забезпечує формування необхідних умінь та навичок взаємодії у конфліктних ситуаціях, ненасильницької комунікації з метою попередження булінгу.

Основоположні концепції розуміння феномену булінгу були закладені у 1970 роках ХХ ст. у публікаціях Д. Олвеуса, А. Пікаса та П. Хайнеманна. Значний теоретичний внесок у вивчення даної проблеми зробили також і британські науковці В. Бесаг і Д. Лейн. Українські учені почали вивчати проблему булінгу лише з 2005 року.

Взаємозв'язок рівня емоційного інтелекту та залученості до булінгу вивчали такі науковці, як С.А. Водяха та Ю.Є. Водяха, Л. Девіс, А. Барлоу, К. Разджуян, А.Х. Мобаракє, С.С. Садр, С.М.С. Ардестані, М. Ясері. Серед українських науковців цю тему найбільш ґрунтовно вивчала К.В. Максьомова.

Термін «емоційний інтелект» (EI) було введено у науковий обіг лише на початку 1990-х років. Емоційний інтелект – це здатність розуміти свої почуття та почуття партнера зі спілкування, а також керувати ними [1, с. 26].

Значення емоційного інтелекту у внутрішньоособистісній та соціальній сферах дитини важко переоцінити, адже уміння розпізнавати емоції інших людей, тісно пов'язане зі скільким благополуччям (ставленням до друзів, школи, вчителів, батьків, собі).

Розвиток емоційного інтелекту проходить у декілька етапів:

I етап – усвідомлення власних емоцій та переживань, розуміння того, що відчуває людина у конкретній життєвій ситуації;

II етап – формування навичок управління власними емоціями, визначення причин та корінь переживань;

III етап – зчитування емоційного стану та переживань оточуючих;

IV етап – формування навичок управління чужими емоціями, шляхом емпатії, соціальної чуйності та вмінні здійснювати цілеспрямований вплив на особу [8, с. 100–103.].

Високий рівень розвитку емоційного інтелекту забезпечує гармонійну взаємодію емоцій та розуму. Особа здатна нести відповідальність за свої потреби та мотиви, а відповідно і за власні емоції. Людина із низьким рівнем розвитку емоційного інтелекту є нестабільною, має велику кількість страхів, фрустрацій, можливий навіть депресивний стан. Будь-яка негативна життєва ситуація викликає у неї тривожність, переживання гніву та агресії. Вона постійно перебуває у вирі негативних емоцій, що відображаються на її самопочутті, способі мислення, працездатності та загальному емоційному стані.

На рис. 1 відображено компоненти емоційного інтелекту.

Емоційний інтелект передбачає:

1. Розуміння емоцій:

– розпізнавання емоції, встановлення факту наявності емоційного переживання;

– ідентифікація емоції, встановлення того, яку саме емоцію відчуває людина, також її вербальне вираження;

– розуміння причин, які викликають цю емоцію.

2. Управління емоціями:

– контроль інтенсивності;

– контроль зовнішнього вираження;

– довірливе вираження тієї чи іншої емоції [2].

Сучасні науковці акцентують свою увагу на вивченні проблеми формування емоційного інтелекту в онтогенезі, оскільки емоційна сфера видозмінюється під час дорослішання людини. Саме підлітковий вік є періодом переходу від дитинства до дорослості. Виділяють такі особливості емоційної сфери підлітків:

– висока емоційна збудливість і велика стійкість емоційних переживань поєднуються зі слабо вираженою здатністю розуміти свої емоції і емоції інших людей, що ускладнює процес спілкування та міжособистісної взаємодії, може спровокувати конфлікти, почуття ізольованості, відчуття, що «ніхто не хоче зрозуміти», характерне для підліткового віку [4, с. 38];

– емоційний інтелект виконує адаптивну функцію в соціальному житті підлітків; дослід-

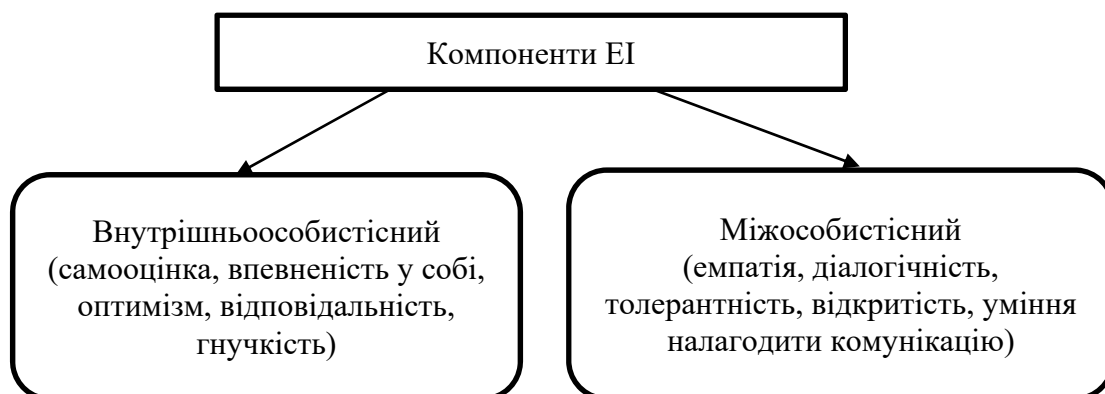

Рис. 1. Компоненти емоційного інтелекту

ники відзначають наявність тенденцій розвитку емпатії, активне прагнення керувати емоціями оточуючих [6, с. 60].

– у більшості підлітків середній та низький рівні розвитку міжособистісного та внутрішньоособистісного емоційного інтелекту, при цьому перший розвинений в більшій мірі, ніж другий [5].

Емоційний інтелект є частиною емоційної зрілості підлітка. За результатами емпіричного дослідження А. Я. Чебикіна та І. Г. Павлової були визначено етапи розвитку емоційної зрілості в пубертатному періоді:

1. Вік 11–13 років характеризується ослабленням самоконтролю та емпатії, а також підвищенням експресивності, яка стає домінуючою емоційної зрілості. До кінця цього періоду відбувається її спад, за рахунок чого стабілізуються всі компоненти, і підліток стає адаптивнішим до емоційних станів.

2. У віці 14–15 років продовжується зниження рівня експресивності, формується довільна емоційна саморегуляція. Ступінь емоційної зрілості не має суттєвих гендерних відмінностей, проте у дівчаток на даному етапі більше розвиваються співпереживання, бажання зрозуміти почуття партнера, тоді як у хлопчиків увагу звернено на регуляцію власних емоцій.

3. У віці 16–17 років спостерігається підвищення емпатичних якостей, при чому знижується емоційна саморегуляція. Відбувається вдосконалення особистісного емоційного інтелекту [3].

Таким чином, високо виражена потреба у налагодженні взаємовідносин з іншими людьми при дефіциті емоційного інтелекту створює суперечність, яку необхідно вирішити у підлітковому віці.

Зарубіжні дослідження показують, що підлітки з високим емоційним інтелектом легко адаптуються соціально та емоційно. Дж.Д. Майер та П. Соловей довели, що здатність керувати власними емоціями вносить значний внесок у якість повсякденної взаємодії з іншими людьми [13], оскільки вона впливає на мотивацію і очікування взаємодії з оточуючими, фокусує увагу на значних взаємодіях, полегшує координацію навичок, необхідних для соціальної взаємодії, у тому числі стримування імпульсивної поведінки [12].

П.М. Лопес з колегами провели серію досліджень, присвячених вивченню впливу здібності керувати емоціями на взаємодію з іншими людьми та її зв'язком з рисами, що вимірюються опитувальником «NEO-5».

Перша серія стосувалася дружніх відносин, які діагностувалися за допомогою самозвіту респондентів та звітів двох їхніх друзів; друга – вивчення ширшого спектра взаємодії з різними категоріями людей у повсякденному житті.

Згідно з отриманими результатами, значення субшкали «Управління емоціями» (тест MSCEIT V2.0) позитивно корелювали, по-перше, з якістю взаємодій з друзями, як в оцінках самих випробуваних, так і в оцінках цієї взаємодії товаришами, а по-друге, зі сприйняттям респондентами якості їхньої взаємодії з представниками протилежної статі. При цьому кореляцій субшкали з факторами «NEO-5» не був виявлений [12]. Іншими словами, оцінка якості власної взаємодії з оточуючими зумовлені в більшій мірі рисами особистості, а для оцінки іншими людьми цієї якості більш важливим виявляється те, наскільки респондент керує своїми емоціями.

С.А. Водяха та Ю.Є. Водяха виявили, що в міру підвищення емоційного інтелекту підлітки починають сприймати себе благополучнішими і відчувати себе у більшій безпеці. Також емоційний інтелект виявився позитивно пов'язаний із ставленням до себе: підлітки, які добре розуміють емоції інших людей, мають позитивну саморефлексію, що дозволяє зрозуміти сутність своєї індивідуальності та усвідомити свої переваги та обмеження. Саморозуміння дозволяє встановити сприятливий баланс між самооцінкою та рівнем домагань [2]. Таким чином, дослідження показують, що з високим рівнем емоційного інтелекту пов'язана соціальна поведінка.

Метою нашого дослідження є взаємозв'язок емоційного інтелекту і з «нерозумною» поведінкою (термін Дж. Майера, Д.Р. Карузо, П. Соловей [13]) – агресивною, антисоціальною. Соціально неприйнятна поведінка (обман, булінг та підбурювання до нього, шахрайство) досягає бажаного результату у тому випадку, якщо агресор розуміє природу та прояви емоцій людини, здатен прогнозувати реакцію на дії стосовної неї (наприклад, чи зможе вона чинити гідний опір, що вимагає наявності високого рівня емоційного інтелекту). Ми розглядаємо булінг як різновид соціально неприйнятної поведінки, який характеризується свідомою направленістю, систематичністю та цілеспрямованістю. Основними учасниками булінгу є булер (агресор) – ініціатор цькування, жертва (об'єктами знущань) та спостерігачі. Агресорами зазвичай виступають неформальні лідери, які у більшості випадків є вихідцями із соціально неблагополучних сімей та мають проблеми у навчанні. Жертвами булінгу стають особи, що проявляють надмірну тривожність, невпевненість у собі, напруженість та відчувають свою фізичну слабкість перед булером. Спостерігачами стають діти, які проти власної волі стають учасниками булінгу. Водночас їх можна розділити на дві частини: ті, хто співпереживає жертві і ті, хто відчуває бажання приєднатися до цькування, стати активним його учасником.

К. Клеверлі з колегами показали, що у підлітків низький рівень емоційного інтелекту пов'язаний

заний із агресією, спрямованою на завдання шкоди жертві [11]. Аналізуючи роль емоційного інтелекту у процесі цькування, А. Бекон та Л. Ріган дійшли висновку про те, що призначення EI полягає у підтримці відносини з бажаною соціальною групою, члени якої можуть проявляти агресивну поведінку. Наприклад, високий рівень емоційного інтелекту може виявлятися в маніпулюванні емоціями інших людей при взаємодії з ними, з метою підтримки суб'єктом власного соціального статусу [9].

П. Еліп з колегами визначили, що залучення до булінгу пов'язано з такими здібностями булера: підвищена увага до емоцій та низький рівень регулювання ними. Жертви булінгу характеризуються низькою ясністю і точністю у розумінні емоцій та високою увагою до них [14]. Якщо говорити про кібер-віктимізацію, то у жертв кібер-булінгу низькі здібності розуміння та регулювання емоціями, а високий рівень уваги до них поєднується із засмученням та роздратуванням [14].

У дослідженні взаємозв'язку емоційного інтелекту і залученості до булінгу, яке було проведено сучасним українським науковцем К. В. Максьомовою, виявлено залежність частоти проявів булінгу в шкільному середовищі від ступеню розвитку емоційного інтелекту його учасників. Інтегративний рівень розвитку емоційного інтелекту прямо корелює зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» і «спостерігача», при цьому зворотній взаємозв'язок спостерігається зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «помічника» і «агресора»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «агресора» зворотньо корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності» і «емпатії»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «помічника» зворотньо корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності», «емпатії» і «самотивації»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «жертви» зворотньо корелює з рівнем розвитку «управління своїми емоціями»; прямий взаємозв'язок виявлено між показниками всіх шкал емоційного інтелекту і ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» і «спостерігача» [7].

Отже, сучасних досліджень проблеми взаємозв'язку булінгу, як форми прояву агресивності, та емоційного інтелекту дає нам можливість сформулювати наступні висновки: булери зазвичай мають високий рівень сформованості емоційного інтелекту, що дає їм можливість прогнозувати, передбачати реакцію жертви. Проте, вони не мають сформованих навичок контролю негативних емоцій (агресії, злості тощо). Жертва характеризується низьким рівнем сформованості емоційного інтелекту, що проявляється у відсутності здатності керувати інтенсивністю емоції (не може як заспокоїтися, так і підбадьоритися, надихнутися) або перемикатися між емоціями. Дитина з низьким

рівнем емоційного інтелекту може надовго «застрягти» в емоції, що відчувається, продовжуючи постійно повертатися думками до того, що її турбує або дратує.

Одним із методів розвитку емоційного інтелекту підлітків є формування у них емоційної грамотності, яка є однією із складових емоційного інтелекту, яка передбачає високий рівень розвитку самосвідомості, управління емоціями, освоєння норм прийнятної соціальної поведінки, контроль негативних імпульсів, комунікативні вміння, самотивація) [10].

Серед методів розвитку емоційного інтелекту ми пропонуємо використання ігрової методики «Азбука емоцій», яка була нами розроблена та апробована у роботі із дітьми підліткового віку. Її основна мета – ознайомити дитину з різноманітним світом емоцій, показати їх значення у житті людини. Методика розрахована на дітей віком від 6 до 14 років.

«Азбука емоцій» являє собою набір карток (50 штук), на кожній з яких зображена певна емоція (наприклад, радість, кохання, зловтіха тощо). Також до її набору входить 50 дидактичних ігор із використанням карток. Наприклад, гра «Жила-була емоція» передбачає, що психолог пропонує учасникам скласти історію про те, як жилося б емоції, якщо вона була людиною (дитиною/підлітком). Дитина виймає з набору випадкову картку-емоцію і розповідає історію, яка починається зі слів «Жила-була емоція». Розповідь має включати такі ключові моменти: з ким емоція дружила, за що її любили і поважали інші емоції, яке у неї було хобі тощо.

Використовуючи дану методику, психолог зможе у формі гри навчити дитину правильно розуміти власний емоційний стан, адекватно виражати свої емоції та почуття, а також свого співрозмовника.

Поширеність підліткового цькування ризикована для всіх учасників – самих агресорів, їх жертв, дітей, що не проявляють такої поведінки, і для освітньої установи в цілому. Теоретичний аналіз проблеми булінгу та зарубіжні емпіричні дослідження, дає можливість стверджувати, що постає нагальна необхідність підвищувати рівень емоційної грамотності сучасних підлітків. Основна мета полягає у тому, щоб допомогти дітям налагоджувати міжособистісну комунікацію, не застосовуючи маніпуляції та насильства, а використовувати емоції співпереживання, емпатії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бантишева О. О. Взаємозв'язок емоційного інтелекту зі схильністю осіб юнацького віку до віктимної поведінки. *Вісник ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка*. 2014. С. 25–30.
2. Водяха С. А. Эмоциональный интеллект и школьное благополучие современных подростков. *Педагогическое образование*. 2020. № 1. С. 103–108.
3. Гайнанова Л. Ф. Особенности развития эмоционального интеллекта в подростковом возрасте.

Межпоколенческие отношения: современный дискурс и стратегические выборы в психолого-педагогической науке и практике. 2020. № 1. С. 37–41.

4. Иванова Е. С. Особенности эмоционального интеллекта в подростковом возрасте. *Эксперимент и инновации в школе.* 2011. № 6. С. 37–41.

5. Камышникова Л. Д. Поведение в социальных ситуациях как фактор эмоционального интеллекта. *Психология образования в поликультурном пространстве.* 2011. Т. 1. № 13. С. 60–67.

6. Каргина А. Е. Гендерные различия параметров эмоционального интеллекта подростков. *Общество: социология, психология, педагогика.* 2020. № 9. С. 59–63.

7. Максьюм К. В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу : кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису ; дис. ... канд. психол. наук за спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи». Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2020.

8. Филатова О. Эмоциональный интеллект как показатель целостного развития личности. *Персонал.* 2000. № 5. С. 100–103.

9. Bacon A. M., Regan L. Manipulative relational behaviour and delinquency: sex differences and links with emotional intelligence. *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology.* 2016. Vol. 27. № 3. P. 331–348. doi:10.1080/14789949.2015.1134625

10. Davies L. Emotional Intelligence: An Essential Component of Education (10/2000). [Elektronic resouse]. Mode access: <http://www.kellybear.com>

11. Cleverley K. Developmental trajectories of physical and indirect aggression from late childhood to adolescence: Sex differences and outcomes in emerging adulthood. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry.* 2012. Vol. 51. № 10. P. 1037–1051. doi:10.1016/j.jaac.2012.07.010

12. Lopes P. N. Emotional intelligence and social interaction. *Personality and Social Psychology Bulletin.* 2004. Vol. 30. № 8. P. 1018–1034. doi: 10.1177/0146167204264762

13. Mayer J. D., Caruso D. R., Salovey P. The Ability Model of Emotional Intelligence: Principles and Updates. *Emotion Review.* Vol. 8. № 4. P. 290–300. doi: 10.1177/1754073916639667

14. Elipe P. Perceived emotional intelligence and involvement in several kinds of school bullying. *Behavioral Psychology.* 2012. Vol. 20. № 1. P. 169–181.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ЧАСОВОЇ ПЕРСПЕКТИВИ ЯК ЧИННИКА МЕДІАРЕЛІГІЙНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

EXPERIMENTAL STUDY OF TIME PERSPECTIVE AS A FACTOR OF PERSONALITY'S MEDIA RELIGIOSITY

У статті розглянуто вплив часової перспективи на схильність до медіарелігійності особистості. Здійснено теоретичний огляд досліджень взаємозв'язку релігійності та позитивним сприйняттям минулого та майбутнього. Проведено експериментальне дослідження із залученням 685 учасників середній вік 22,7 років з 16 областей України шляхом онлайн-опитування. Використано методика Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сеник) та Методику дослідження медіарелігійності особистості (Н. Коструби). Отримані результати опрацьовані з використанням описової статистики, кореляційного аналізу Пірсона, регресійного аналізу та знаходження відмінностей з врахуванням коефіцієнта Крускала-Уоллеса. Оцінка часової перспективи досліджуваних засвідчила взаємозв'язки схильності до релігійних практик у медіа та орієнтаціями на майбутнє та позитивне минуле. Особистості, які живуть постановкою та досягненням цілей та плануванням свого майбутнього часто мають внутрішню релігійну орієнтацію, опираючись на близькість до Бога як основний мотив долучення до такої спільноти, є активними користувачами релігійного контенту, а також раціонально підходять до оцінки власної релігійної позиції та практики. Регресійний аналіз підтвердив, що орієнтації на майбутнє та позитивне минуле є значущими предикторами медіарелігійності особистості. Виявлені відмінності статистично підтвердили попередньо сформульовану нами гіпотезу, згідно з якою шкали орієнтації на майбутнє та оцінка минулого як позитивного можуть застосовуватися як надійний інструмент для градації досліджуваних за рівнем медіарелігійності. Результати вивчення продемонстрували, що схильні до релігійних практик в медіа позитивно ставляться до свого минулого, для таких людей важливою є орієнтація на майбутнє, коли поведінка в першу чергу визначається прагненнями до цілей і винагород майбутнього, тобто багато енергії і часу витрачається на планування та досягнення майбутніх цілей.

Ключові слова: релігійність, інформаційні технології, часова перспектива, оцінка досвіду, регресійний аналіз.

The article deals with the time perspective influence on an individual's tendency towards media religiosity. A theoretical review of research on the relationship between religiosity and positive perception of the past and the future was carried out. An experimental study was conducted involving 685 participants with an average age of 22.7 years from 16 regions of Ukraine through an online survey. Time Perspective Questionnaire F. Zimbardo (Ukrainian language adaptation by O. Senyk) and the Methods of individual' media religiosity research (IMRR) (N. Kostruba) were used. The obtained results were processed using descriptive statistics, Pearson's correlation analysis, regression analysis and finding differences with the Kruskal-Wallis H-test. The results showed the relationship between inclination to religious practices in the media and orientations towards the future and a positive past. Personalities aimed at achieving goals and planning their future often have an internal religious orientation, based on closeness to God as the main motive for joining a religious community, are active users of religious content, and also rationally approach the assessment of their own religious position and practice. Regression analysis confirmed that future orientation and positive past are significant predictors of individual' media religiosity. The identified differences statistically confirmed that scales of future orientation and positive past evaluation can be used as a reliable tool for gradation people by the level of media religiosity. The results showed that individuals inclined to religious practices in the media have a positive attitude to their past, their behavior is primarily determined by aspirations for future goals and rewards, so a lot of energy and time is spent on planning and achieving aims.

Key words: religiosity, information technology, time perspective, experience evaluation, regression analysis.

УДК 159.99
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.28>

Коструба Н. С.

к. психол. н.,
доцент кафедри загальної та клінічної психології
Волинський національний університет імені Лесі Українки

Надання позитивного сенсу життєвим подіям пов'язане, серед інших факторів, із релігійністю особистості [5]. Релігійність дає можливість розглянути негативні події в широкому семантичному контексті, тобто дає можливість дивитися на події як на щось, що має глибший сенс і може бути якимось чином пояснено чи виправдано. У релігійному контексті негативний досвід можна навіть сприймати як щось, що принесе користь у майбутньому [7].

Часова перспектива – це тенденція зосереджуватися на минулому, теперішньому чи майбутньому, що супроводжується позитивною чи

негативною оцінкою цих вимірів часу [9]. Існують дослідження, що підтверджують зв'язок особливостей сприйняття часу та будови мозку, що забезпечує різноманітним поведінковим аспектів і психопатології [8]. Взаємозв'язок релігійності та часової перспективи вивчали польські вчені P. Łowicki, J. Witowska, M. Zajenkowski, M. Stolarski. Вони виявили, що позитивні сторони релігійності корелювали з позитивним сприйняттям минулого та майбутнього [6]. А також, результати польських вчених показують, що негативний вплив минулих і теперішніх подій перестає бути інтенсивним, коли рівень

зовнішньої релігійної орієнтації є високим. Зовнішня релігійна орієнтація виступає своєрідним буфером шкідливих наслідків неприємних спогадів і негативного минулого, а також фаталістичного погляду на сьогодення [7].

Отож, мета дослідження – на емпіричному рівні перевірити припущення про те, що часова перспектива та її характеристики можуть бути предикторами медіарелігійності як сучасної форми функціонування релігійної практики. Для цього ми використали методики Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сенік) [3; 4] та Методику дослідження медіарелігійності особистості [1]. Вибірку дослідження склали 685 осіб (181 чоловічої та 504 жіночої статі), середній вік 22,7 років з 16 областей України. Опитування проводилось через додаток Google forms у березні 2020 році під час другої хвили жорстких соціальних обмежень у зв'язку із пандемією Covid-19. З результатами пілотажного дослідження часової перспективи у період першої хвили соціальних обмежень в пандемію можна ознайомитися у попередніх наших публікаціях [2].

Результати аналізу середніх значень за шкалами часової перспективи зображено на рис. 1.

За результатами досліджуваній вибірці найбільш притаманне гедоністичне теперішнє ($\bar{X} = 3,98$) як орієнтація на сьогодення, з бажанням отримувати задоволення від життя у теперішньому. Домінування такої тенденції у часовій орієнтації передбачає дещо зневажливе ставлення до власного часу та відсутність турботи про майбутні події. Наступними важливими орієнтаціями у відчутті часу респондентів виявились негативне ($\bar{X} = 3,50$) та позитивне ($\bar{X} = 3,48$) минуле. Домінування тенденції орієнтації на негативне минуле передбачає

неприйняття власного досвіду, що викликає розчарування, біль чи відразу. Таке ставлення може функціонувати через наявність реальних неприємних та травматичних подій або через негативну інтерпретацію нейтральних чи навіть хороших життєвих подій, або двома цими шляхами. Позитивне ставлення до свого минулого демонструє прийняття пережитих подій, інтерпретацію свого досвіду як такого, що сприяє розвитку та хорошему сьогоденню.

Передостанньою за рівнем домінування у досліджуваній вибірці є орієнтація на майбутнє ($\bar{X} = 3,32$), що передбачає постановку цілей, плануванні як їх реалізувати та досягнути. Найменш актуалізованою для респондентів є фаталістичне теперішнє ($\bar{X} = 3,25$) як переконання, що усе їхнє життя визначене наперед і особистість ніяк не може вплинути на нього своїми діями. У випадку домінування такої часової орієнтації людина вважає себе безпорадною і підкоряється долі.

Наступний етап емпіричного огляду даних передбачав виявлення кореляційних зв'язків між медіарелігійністю та часовою перспективою особистості, результати якого відображені у табл. 1.

Гедоністичне теперішнє прямо пропорційно взаємопов'язане із поведінковим компонентом медіарелігійності ($r = 0,073$; $p < 0,05$). Людина схильна до високої активності у медіа на релігійну тематику часто орієнтується на сьогодення з прагненням отримувати задоволення від життя. Можливо медіарелігійні практики є способом організації чи економії часу (наприклад на пересування), щоб були доступні інші радості життя.

Орієнтація на майбутнє статистично значимо прямо пропорційно корелює із інтеграль-

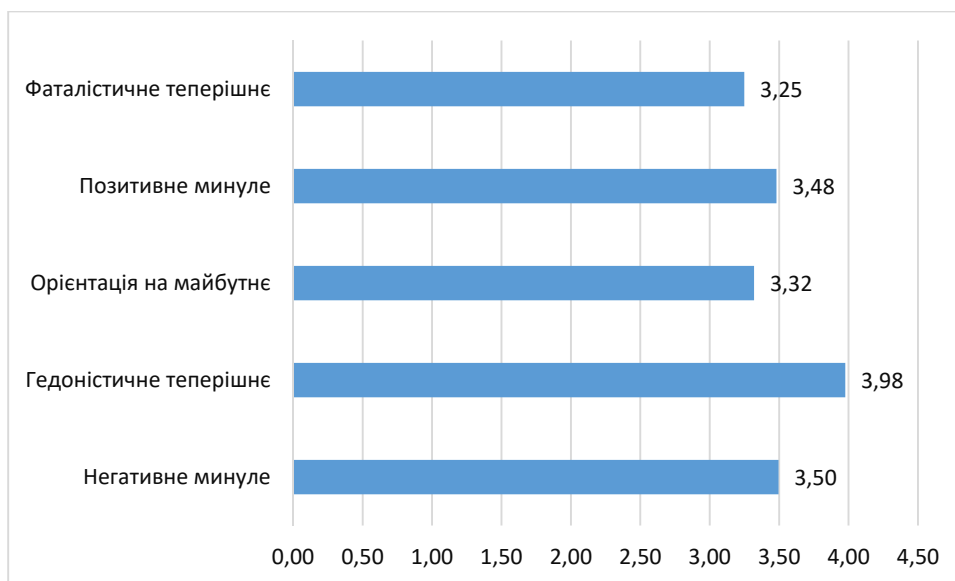

Рис. 1. Домінуючі тенденції часової перспективи респондентів, \bar{X}

Таблиця 1

Взаємозв'язок часової перспективи особистості з медіарелігійністю

	Шкала 1 Емоційно-мотиваційна	Шкала 2 Поведінкова	Шкала 3 Когнітивна	Загальна медіа- релігійність
Негативне минуле	0,044	0,040	-0,033	0,041
Гедоністичне теперішнє	0,039	0,073*	-0,028	0,046
Орієнтація на майбутнє	0,160**	0,123**	0,102*	0,168**
Позитивне минуле	0,288**	0,273**	0,039	0,300**
Фаталістичне теперішнє	0,040	0,078*	-0,054	0,046

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05; ** – на рівні 0,01

ним показником медіарелігійності ($r = 0,168$; $p < 0,01$), а також емоційно-мотиваційним ($r = 0,160$; $p < 0,01$), поведінковим ($r = 0,123$; $p < 0,01$) та когнітивним ($r = 0,102$; $p < 0,05$) компонентами. Так, особистості, які живуть постановкою та досягненням цілей та плануванням свого майбутнього часто мають внутрішню релігійну орієнтацію, опираючись на близькість до Бога як основний мотив долучення до такої спільноти, є активними користувачами релігійного контенту, а також раціонально підходять до оцінки власної релігійної позиції та практики. Відповідно люди із зовнішньою релігійною орієнтацією, які ірраціонально ставляться до церкви та її вірувань і є пасивними в мережі у дотичності до їхнього контенту часто не мають домінуючою тенденцією орієнтуватись на майбутнє, думати про нього і діяти відповідно до своїх бажань та цілей. Такі дані збігаються із результатами досліджень польських вчених P. Łowicki, J. Witowska, M. Zajenkowski, M. Stolarski [6].

Медіарелігійність є новою формою релігійності, яка виникла через масову діджиталізацію усіх сфер життєдіяльності людини. Це якісно новий крок для церкви як соціальної інституції для залучення молоді та підтримки комунікації та зв'язків із своїми вірянами у постійно змінних обставинах сучасного світу. Тобто сама ця форма релігійності орієнтована на майбутнє і є способом «крокувати у ногу з часом».

Позитивне минуле як часова перспектива статистично значимо взаємопов'язана із інтегральним показником медіарелігійності ($r = 0,300$; $p < 0,01$), а також емоційно-мотиваційним ($r = 0,288$; $p < 0,01$) та поведінковим ($r = 0,273$; $p < 0,01$) компонентами. Прямо пропорційна кореляція свідчить про те, що підвищення показників схильності до медіарелігійності передбачає збільшення орієнтації на минуле як позитивне. Особистість, яка приймає усі

пережиті події, інтерпретує свій досвід як такий, що допомагає розвиватися часто володіє внутрішньою релігійною орієнтацією та активно послуговується релігійним контентом та практиками з використанням новітніх медіа каналів.

Фаталістичне теперішнє як домінуюча тенденція часової перспективи особистості прямо пропорційно взаємопов'язана із поведінковим компонентом медіарелігійності ($r = 0,078$; $p < 0,05$). Активними у мережі на релігійну тематику часто є люди, що відчувають себе безпорадними, не здатними змінити своє життя на краще, які є смиренними і покладаються на долю.

Загалом, виявлено взаємозв'язок медіарелігійності та її компонентів із орієнтацією на майбутнє, позитивне минуле, гедоністичне та фаталістичне теперішнє. Негативне минуле як часова перспектива не корелює із досліджуваним явищем на статистично значимому рівні. Також варто зазначити, що ми виявили найбільшу кількість взаємозв'язків особливостей часових орієнтацій особистості з поведінковим компонентом медіарелігійності, як прояв активності до використання релігійного контенту та практики за опосередкуванням сучасних інформаційних технологій.

Подальший емпіричний аналіз даних передбачав побудову регресійної моделі, де залежною змінною виступає медіарелігійність, а роль незалежних відіграють орієнтації у часовій перспективі, з якими зафіксовано кореляційний зв'язок загального показника релігійної активності за посередництва інформаційних технологій. Отримана модель є статистично значущою, на що вказує показник $F = 39,719$, $p < 0,001$, та пояснює 10,4% (R^2) дисперсії (табл. 2). Ефекту мультиколінеарності не виявлено, оскільки значення, що характеризують указаний критерій за всіма змінними, перебувають у межах $1 < VIF < 10$. Модель придатна для подальшої інтерпретації.

Таблиця 2

Лінійна регресійна модель предикації медіарелігійності часовою перспективою

Залежна змінна	R²	F-критерій	p
Медіарелігійність	0,104	39,719	<0,001

Показники β -коефіцієнтів, які описують частку внеску кожної незалежної змінної в розв'язок залежної представлено у табл. 3.

За результатами регресійного аналізу можна стверджувати, що найвагомий предиктором медіарелігійності особистості є часова орієнтація на позитивне минуле ($\beta = 0,28, p < 0,01$), що обґрунтовує вплив цієї установки на досліджуваний нами параметр та характеризується позитивним значенням. Інтерпретація свого досвіду в позитивному ключі, надання пережитим подіям нових смислів в респондентів супроводжується зростанням їх схильності до релігійних практик та комунікацій із використанням сучасних інформаційних технологій. Отримані результати також дозволили виявити орієнтацію на майбутнє як предиктор медіарелігійності особистості ($\beta = 0,12, p < 0,01$). Домінування тенденції життя з точки зору постановки та досягнення бажаних цілей супроводжується зростанням схильності до релігійних практик та спілкування за допомогою інформаційних технологій.

Особливості подальшої статистичної обробки даних спрямовувались на перевірку припущення щодо значущості відмінностей градації кожної характеристики часової перспективи, із якою виявлений взаємозв'язок медіарелігійності, у межах груп досліджуваних із різним рівнем прояву останньої. Для реалізації цього завдання ми застосували Н-критерій Крускала-Уоллеса (Kruskal-Wallis H-test). Результати пошуку статистично значимих відмінностей у різних групах досліджуваних відображено у табл. 4.

Статистично значимі відмінності між групами зафіксовано за показником гедоністичного теперішнього ($H = 16,72; p < 0,001$). Загалом, особи орієнтовані на отримання

задоволення і насолоду від сьогодення більшою мірою схильні до медіарелігійності на середньому рівні ($R = 388,10; p < 0,001$), порівняно з низьким ($R = 319,86; p < 0,001$) та високим ($R = 325,18; p < 0,001$) рівнями. Значимі відмінності виявлено за показником орієнтація на майбутнє ($H = 14,31; p < 0,001$). Тут більшою мірою живуть своїми цілями і планами представники середнього ($R = 368,14; p < 0,001$) та високого ($R = 365,59; p < 0,001$) рівнів медіарелігійності, ніж низького ($R = 309,14; p < 0,001$).

За показником позитивне минуле віднядено статистичні відмінності у представників досліджуваних груп ($H = 63,62; p < 0,001$). Тут встановлено тенденцію, що чим вищий рівень медіарелігійності, ти вищі показники позитивної інтерпретації власного досвіду у респондентів. Також зафіксовано відмінності у оцінці теперішнього як фаталістичного ($H = 6,56; p < 0,05$). Домінуючою тенденція безпорадності та покірності долі у сьогодення з точки зору психологічного часу є більшою мірою у представників середнього рівня ($R = 366,92; p < 0,05$), потім трохи менше високого рівня медіарелігійності ($R = 347,44; p < 0,05$). Меншою мірою фаталістичним своє теперішнє оцінюють представники групи низького рівня релігійної практики за допомогою інформаційних технологій ($R = 6,56; p < 0,05$). Статистичних відмінностей у досліджуваних групах за показником оцінки свого минулого як негативного не виявлено.

Висновки. Здійснене емпіричне дослідження дозволило виявити основні тенденції часової перспективи українців, серед яких домінуючою є спрямованість на гедоністичне теперішнє як прагнення насолоджуватися життям у сьогоденні, не відкладаючи на майбутнє радості існування. Оцінка часової перспективи

Таблиця 3

Аналіз незалежних змінних лінійної регресійної моделі

	β	Std.Err. of β	B	Std.Err. of B	t	p-value
Орієнтація на майбутнє	0,12	0,04	7,90	2,38	3,32	0,001
Позитивне минуле	0,28	0,06	14,38	1,89	6,62	0,001

Таблиця 4

Відмінності у часовій перспективі у групах респондентів із різним рівнем медіарелігійності особистості

Шкали	Рівень медіарелігійності			Н-критерій	p
	Низький	Середній	Високий		
Негативне минуле	328,32	368,90	334,93	5,61	0,603
Гедоністичне теперішнє	319,86	388,10	325,18	16,72	0,001
Орієнтація на майбутнє	309,14	368,14	365,59	14,31	0,001
Позитивне минуле	282,05	348,62	430,89	63,62	0,001
Фаталістичне теперішнє	321,78	366,92	347,44	6,56	0,05

досліджуваних засвідчила взаємозв'язки схильності до релігійних практик у медіа та орієнтаціями на майбутнє та позитивне минуле. Так, особистості, які живуть постановкою та досягненням цілей та плануванням свого майбутнього часто мають внутрішню релігійну орієнтацію, опираючись на близькість до Бога як основний мотив долучення до такої спільноти, є активними користувачами релігійного контенту, а також раціонально підходять до оцінки власної релігійної позиції та практики. Особистість, яка приймає усі пережиті події, інтерпретує свій досвід як такий, що допомагає розвиватися часто володіє внутрішньою релігійною орієнтацією та активно послуговується релігійним контентом та практиками з використанням новітніх медіа каналів. Регресійний аналіз підтвердив, що орієнтації на майбутнє та позитивне минуле є значущими предикторами медіарелігійності та можуть використовуватися для диференціації різних груп досліджуваних.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у подальшому дослідженні медіарелігійності особистості у всіх її психологічних проявах (когнітивному, емоційному та поведінковому) та виявлення цілого комплексу характеристик, що визначають досліджуваний феномен, серед яких задоволеність життям, домінуючі емоції та цінності. Також вважаємо перспективним напрямком досліджень емпіричне вивчення медіарелігійності як способу подолання стресу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Коструба Н. Апробація методики дослідження медіарелігійності особистості. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*, 2021. Т. 32(71). № 5. С. 28–33. URL: <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/05>
2. Ляшко Л., Коструба Н. Часова перспектива особистості у період карантину: вікові особливості. *Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук* : збірник матеріалів IV Міжнар. наук.практ. конф. (15 грудня 2020 р.). Луцьк, 2020. С. 555–557.
3. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI). *Соціальна психологія*, 2012. № 1–2(51–52). С. 153–168.
4. Сенік О., Абрамов В., Ружицька М., Бабатіна С., Бедан В., Бунас А., Дворник М., Євченко І., Клименко О., Кузьменко Я., Луценко О., Мандзик Т., Охріменко В., Різник Р. Опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо: результати валідації російськомовної версії на російськомовних українцях та перегляду ключів української версії. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до Європейського освітнього простору»*. 2017. № 37-1. Т. VI(74). С. 428–449.
5. Koenig L. B., King D., Laroson V. B. *Handbook of religion and health*. Second Edition. New York : Oxford University Press, 2012. 1192 p.
6. Łowicki P., Witowska J., Zajenkowski M., Stolarzski M. Time to believe: Disentangling the complex associations between time perspective and religiosity. *Personality and Individual Differences*. 2018. № 134. P. 97–106.
7. Przepiorka A., Sobol-Kwapinska M. Religiosity moderates the relationship between time perspective and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 2018. № 134. P. 261–267. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2018.05.039>
8. Schmitt S., Besteher B., Gaser C. et al. Human time perspective and its structural associations with voxel-based morphometry and gyrification. *Brain Imaging and Behavior*, 2021. № 15. P. 2237–2245. URL: <https://doi.org/10.1007/s11682-020-00416-1>
9. Zimbardo P. G., & Boyd J. Putting time in perspective: A valid, reliable, in-dividual differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. № 77(6). P. 1271–1288. URL: <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

ДОСЛІДЖЕННЯ ТРИВОЖНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ В УМОВАХ КРИЗ

STUDY OF PUBLIC OFFICIALS' ANXIETY IN CRISIS CONDITIONS

У статті представлено результати дослідження тривожності державних службовців в умовах криз через дві основні події – появу пандемії та розв'язання війни в Україні, які розглянуті як кризові для особистості, і визначені, як тяжкий стан. Внаслідок таких ситуацій відбуваються кардинальні зміни у суспільстві на економічному, політичному, соціальному, особистісному та інших рівнях. Показано, що кризові ситуації обтяжені підвищеними вимогами до адаптаційного потенціалу (ресурсів) людини, що детермінують зміни психічного стану особистості, зокрема тривожності, а також позначаються на якості взаємодії в системі «суб'єкт-ситуація». Глибина та сила переживань кризової ситуації залежать від рівня розвитку особистості, особливостей її соціального оточення, індивідуально-психологічних характеристик, специфіки її власного особистого досвіду, а також виду кризового стану, який вона пережила. На основі теоретичного аналізу підходів висвітлено поняття «тривожність» як форма переживання емоційної напруги особистістю в кризових ситуаціях, що може як адаптувати її до дійсності, так і дезорганізувати її психічну діяльність.

Проведено дослідження на визначення рівня прояву тривоги, особливості реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності, самооцінки психічних станів державних службовців (на прикладі працівників апарату суду) в ситуації вакцинації проти COVID-19 та війни. Дослідженням встановлено високий рівень тривожності у переважній більшості службовців як показника переживання емоційного неблагополуччя, при цьому в ситуації війни показники тривожності були нижче, аніж в ситуації вакцинації. Виявлено статистично значущий кореляційний зв'язок особистісної тривожності та фрустрації. Констатовано, що показники ригідності особистості в ситуації війни також є вищими, ніж в ситуації вакцинації.

Ключові слова: тривога, криза, дослідження тривожності, фрустрація, державні службовці, вакцинація проти COVID-19, війна.

The article presents the results of a study of public officials' anxiety in crisis conditions due to two main events – emergence of a pandemic and the outbreak of war in Ukraine, which are considered as a crisis for the individual and defined as a serious condition. As a result of such situations, drastic changes occur in society at the economic, political, social, personal and other levels. It is shown that crisis situations are burdened by increased requirements for the adaptation potential (resources) of a person, which determine changes in the mental state of the individual, in particular anxiety, and also affect the quality of interaction in the "subject-situation" system. The depth and strength of experiencing a crisis situation depend on the level of development of the individual, the features of his social environment, individual psychological characteristics, the specifics of his own personal experience, as well as the type of crisis state that he experienced. Based on the theoretical analysis of approaches, the concept of "anxiety" is highlighted as a form of experiencing emotional tension by a person in crisis situations, which can both adapt it to reality and disorganize its mental activity.

A study was conducted to determine the level of anxiety, features of reactive (situational) and personal anxiety, self-assessment of mental states of public officials (using the example of court staff) in the situations of vaccination against COVID-19 and war. The research has established a high level of anxiety in the vast majority of employees as an indicator of experiencing emotional distress, while in a war situation, anxiety indicators were lower than in a vaccination situation. A statistically significant correlation between personal anxiety and frustration was revealed. It was established that the indicators of personality rigidity in a war situation are also higher than in a vaccination situation.

Key words: anxiety, crisis, anxiety research, frustration, public officials, vaccination against COVID-19, war.

УДК 159.942.5-057.34
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.29>

Левченко В. В.

к. філософ. н., доцент,
доцент кафедри психології
Інститут підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

Нежинська О. О.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
Інститут підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

Актуальність проблеми розвитку тривожності в умовах криз особистості обумовлена власне кризовими ситуаціями, які виникають у житті без можливості це контролювати. У психологічній науці криза визначається як один із станів внутрішнього світу особистості, коли рух у напрямку подальшого розвитку зупиняється, оскільки звичні, стереотипні програми мислення і поведінки вже не працюють, а нові ще не сформовані. Але період кризи не лише гострий емоційний стан, що блокує цілеспрямовану життєдіяльність людини, а й можливість здійснити зміни, перейти на новий щабель особистісного розвитку, джерело енергії, своєрідна відповідь на заклик потенційних можливостей особистісного росту.

І в той же час криза дуже часто виникає тоді, коли людина не має сил прийняти ті зміни, які відбуваються в її житті, тому по суті криза – це зміни та адаптація до життя в інших умовах.

У своєму дослідженні ми спиралися на незворотні зміни повсякденного життя людей, що відбулися через появу пандемії, спричиненої коронавірусною інфекцією COVID-19 (лютий 2021 р.), та початком війни в Україні в результаті військової агресії Російської Федерації (лютий 2022 р.). Це дві основні події, які за останні два роки спровокували виникнення різних видів кризових станів у людей, що неодмінно вплинуло й на їх професійну діяльність. Впливи позначилися й на працівниках державної служби, а саме на фахівцях адміністратив-

но-правової сфери, працівниках апарату суду, що й обумовило вибір теми дослідження. Тому **метою статті** є дослідження тривожності державних службовців в умовах криз.

Варто зазначити, що вперше поняття кризи, з точки зору тлумачення того, що потрібно долати, пролунало в 1927 р. XX ст. у роботі «Криза психології» Карла Людвіга Бюлера. Загалом, поняття криза від лат. crisis – «криза, рішучий поворот, перелом», походить від гр. κρίσις – «переломний момент, вибір, розрізнення», а у психології визначається як тяжкий стан, викликаний будь-якою причиною, або як різка зміна статусів особистого життя. Віктор Франкл [10], наприклад, як представник екзистенційного напрямку психології, визначав, що відсутність сенсу породжує в людини стан фрустрації – «екзистенційним вакуум», проте здійснення сенсу завжди включає ухвалення рішення та ситуацію вибору. Тому переживання криз можуть супроводжуватися використанням зовнішніх і внутрішніх ресурсів для її проживання, посиленням власної активності, самоактуалізацією, особистісним розвитком тощо. Але тривожність, страх, стрес, фрустрація може призвести до тяжких переживань і захворювань, депресії, адикції тощо. Разом із цим динаміка психологічного життя особистості під час війни часто залишається за межами свідомості, а тому не завжди піддається контролю та передбаченню.

Необхідним є навести твердження В. Доценко [1] про те, що глибина та сила переживань особистістю кризової ситуації залежать від багатьох факторів, таких як: рівень розвитку особистості (рівня розвитку самосвідомості, саморегуляції, самоконтролю); особливості соціального оточення (моральні, соціокультурні установки, система цінностей тощо); особистісні характеристики (темперамент, характер, локус контролю); специфіка особистого досвіду; вид кризового стану, який пережила особистість; соціально-психологічні особливості особистості (соціальний статус, референтні групи, родина тощо). Водночас, особистісний потенціал відображає міру подолання особистістю заданих обставин ззовні, а також відповідною мірою власних зусиль, які допомагають їй працювати над собою та над обставинами свого життя [10; 17].

Отже, ситуація пандемії та війни в Україні можна віднести до кризових ситуацій, а переживання тривожності, викликані цими подіями, можуть перейти у фрустрацію та нарешті в особистісну кризу. Тобто зовнішня криза безпосередньо впливає й на виникнення внутрішньої кризи особистості, що розгортається в такій послідовності: тривожність, стрес – фрустрація – криза.

Поняття тривожності належить до багатоаспектних психологічних феноменів, тому в науці розглядається з різних позицій, різними шко-

лами та підходами. Усебічно проблема тривожності порушена в межах психоаналітичного напрямку, в якому тривожність розглядалась з позиції «Я», як породження внутрішнього конфлікту, як специфічна відповідь на суб'єктивну значущу загрозу. Тривожність може з'являтися в ранньому дитинстві, як «базисна тривожність» (К. Хорні), може виникати в ситуаціях переживання невизначеності та супроводжуватися відчуттям безпорадності (З. Фройд), основним джерелом якої є «усвідомлення людської відокремленості без возз'єднання в любові» (Е. Фромм) [11–13].

Розвиток когнітивних (Дж. Келлі) та поведінкових (К. Халл, О. Маурер) теорій змінили вектор дослідження з аналізу переживань людини на вивчення її поведінки, що детермінується оточенням, особливостями ситуації та наближають поняття тривожності до страху. Відомий представник когнітивного напрямку психології Дж. Келлі визначав, що тривожність виникає тоді, коли людина усвідомлює, що в неї немає адекватних конструктів, за допомогою яких можна інтерпретувати події, а неможливість прогнозувати викликає почуття безпорадності та незахищеності. Взагалі тривожність розглядають також як психічний стан, що виникає під впливом стресогенних чинників (Г. Сел'є) [9], як феномен, що супроводжує фрустрацію потреб, який виникає внаслідок стресу та характеризується суб'єктивними відчуттями напруги, неспокою, активізацією вегетативної нервової системи.

Тлумачення тривожності відображаються в екзистенційному підході, джерелом якого є праці датського філософа та теолога С. К'єркегора [3], який вперше проаналізував поняття й природу страху та тривоги. За думкою філософа, тривога – безпредметний, невизначений страх-туга, проте власне страх – це страх-боязнь, конкретний та емпіричний. Р. Мей [4], продовжуючи творчість С. К'єркегора стверджує, що тривога з'являється як передчуття загрози цінностей, які є важливими для існування особистості. Це може бути загроза фізичному існуванню (тривога перед загрозою смерті) або психологічному буттю (тривога втратити свободу, жити в ситуації безглуздя, або ж у ситуації ізоляції – втрата любові іншої людини, втрата Батьківщини, або ж – любові Бога). Загроза може стосуватися й іншої цінності, з якою людина ототожнює власне життя (патріотизм, любов іншої людини, успіх)». Людський страх, на відміну від страху тварини, свідомий та екзистенційний [8].

Страх та тривога представляють різні явища «тривожного ряду» (Ф. Березін). Це поняття дозволяє розрізнити страх, як реакцію на певну загрозу від ірраціонального страху, який виникає внаслідок тривоги в умовах невизначеної небезпеки [2]. Варто враховувати, що тривожність має різні форми за А. Прихожан:

1) відкриту форму, в якій тривожність свідомо пережита й виявляється в діяльності у вигляді стану тривоги та існує в різних формах (гостра тривожність, компенсуюча тривожність, культивована тривожність); 2) закриті (замасковані) форми тривожності або «маски», до яких відносяться: агресивність, надмірна залежність, апатія, брехливість, лінь, надмірна мрійливість тощо [6].

Важливу роль тривожність грає в процесі психічної адаптації людини, оскільки має захисну функцію (передбачення небезпеки і підготовка до неї) та мотиваційну функції (легка тривожність посилює мотивацію досягнення). Надмірно високий рівень тривожності або стійка тривожність дезорганізує поведінку, так само як і ситуація повної відсутності тривожності перешкоджає нормальній адаптації та заважає нормальному розвитку й продуктивній діяльності [2; 5; 7; 16].

Таким чином, в межах даного дослідження розглядаємо тривожність, як форму переживання емоційної напруги в кризових ситуаціях, що може адаптувати до дійсності, так і дезорганізувати психічну діяльність. Такими кризовими явищами в останні роки для громадян нашої країни, як зазначено вище, виявилися, по-перше, пандемія і подальша ситуація вакцинації проти COVID-19, по-друге – військові дії на території України.

Особливості тривожних станів в умовах пандемії COVID-19 досліджувалися Л. Юр'євою, Т. Шустерман [15], які зазначали, що при інфекційних пандеміях спостерігаються всі типи тривоги: 1) непатологічна, (мобілізаційна, особистісна, ситуативна, соціальна), 2) патологічна (невротична, органічна та психотична), 3) фармакогена. Останні дослідження вказують, що ситуація пандемії стала причиною зміни у звичках та стереотипах поведінки людей [18], вплинула на ментальне здоров'я людей [14; 15], а тривала ізоляція здатна привести до підвищення рівня тривожності, інсомнії, суїцидальних настроїв, панічних атак і навіть посттравматичного синдрому та депресії.

Так, згідно інформаційного листа, складеного співробітниками НМІЦ психіатрії та наркології ім. В. Сербського [5] у пацієнтів на фоні пандемії можуть виникати реакції, спричинені тривожністю та страхом: 1) панічні атаки, що супроводжуються страхом смерті, тривогою, соматичними реакціями, пов'язані з відчуттям невизначеності в умовах браку інформації; 2) розлади, пов'язані з емоційною нестійкістю, що виявляються у спалахах гніву, агресії, аутоагресії, мінливому настрої; 3) розвиток посттравматичних, тривожно-фобічних, депресивних розладів, інсомнії, що викликається фіксацією на інформації та проблемах, пов'язаних з пандемією; 4) зростання девіантних форм поведінки, алкогольної та наркотичної залежності

внаслідок спроб зняти стрес та тривожність; 5) нав'язливі страхи зараження та смерті, страх стигматизації, що заважає звертатися до лікарів та отримувати своєчасну допомогу.

Проблема тривожності пов'язана ще й з питанням діагностики адаптаційних можливостей людини під час виконання своїх професійних обов'язків в кризових умовах. Актуальним виявилось провести відповідне дослідження, у якому прийняли участь 125 державних службовців – працівників апарату суду віком від 21 до 65 років з вищою юридичною та середньо-спеціальною юридичною освітою, 80 жінок та 45 чоловіків, стаж роботи від 1 до 20 років. Для цього був обраний комплекс діагностичного інструментарію, в якості якого використовувалися наступні методики: 1) методика «Особистісна шкала прояву тривоги Дж. Тейлора» (адаптація В.Г. Норахідзе); 2) методика «Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» Ч.Д. Спілберга (адаптація Ю.Л. Ханіна); 3) методика «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка.

Статистичні прояви тривоги за особистісною шкалою прояву тривоги Дж. Тейлора в адаптації В. Норахідзе показали, що домінуючим у працівників апарату суду в ситуації вакцинації є високий рівень тривожності (51,60%), що проявляється у вегетативно-соматичних реакціях, коливаннях настрою, негативних переживаннях, соціально-психологічних установках. У цьому випадку особистість знижує або втрачає здатність адекватно оцінювати ситуацію, аналізувати отриману інформацію, конструювати модель поведінки та приймати рішення, адекватні ситуації. Зокрема працівники вікової категорії від 50 до 65 років, наприклад, виявляють страх не впоратися з професійними обов'язками, проявити некомпетентність у професійній діяльності. Це може свідчити про дезорганізуючий вплив тривожності на психіку людини, сприяє зниженню адаптованості працівника до професійної діяльності під час криз. Також значна частина працівників (23,33%) має середній рівень тривожності з тенденцією до високого. У ситуації війни знижується кількість респондентів з високим рівнем тривожності (35,0%), а домінують досліджувані з середнім рівнем тривожності з тенденцією до високого, що може свідчити про більшу адаптованість до кризової ситуації тих працівників, які залишилися в Україні. Разом із тим, в обох ситуаціях не виявлено респондентів з низьким рівнем тривожності (табл. 1).

Далі була застосована методика «Шкала оцінки рівня реактивної (ситуативної) та особистісної тривожності» Ч. Д. Спілберга (адаптація Ю.Л. Ханіна). Результати дослідження показують, що більшість державних службовців мають домінуючі показники високого рівня особистісної та реактивної тривожності як під час вакцинації проти COVID-19 – 96,66% та

Таблиця 1

Рівень тривоги за методикою «Особистісна шкала прояву тривоги» Дж. Тейлора (адаптація В. Норахідзе) у ситуації вакцинації проти COVID-19 та у ситуації війни

Рівень тривоги	Кількість працівників, % від загальної кількості опитаних	
	у ситуації вакцинації	у ситуації війни
Дуже високий рівень тривожності	3,33	10,00
Високий рівень	51,60	35,00
Середній рівень з тенденцією до високого	23,33	40,00
Середній рівень з тенденцією до низького	20,00	15,00
Низький рівень	–	–

98,33% відповідно, так і під час війни – 90,0% та 95,0% відповідно (табл. 2). Необхідно при цьому зазначити, що ситуація вакцинації проти COVID-19 може підвищувати рівень реактивної (ситуаційної) тривоги, яка супроводжується емоційною напругою, станом занепокоєння, нервозності, викликає активізацією вегетативної нервової системи (посилення серцебиття, артеріального тиску, потовиділення) на фоні високої особистісної тривожності.

Як бачимо з табл. 2, кількість працівників з показниками високого рівня тривожності зменшується, а кількість працівників з показниками тривожності середнього рівня під час війни зростає. Останні виявляють більш впевненості, зібраності, але проявляють емоційне напруження та занепокоєння в умовах вакцинації та війни та водночас може активізувати їх активність в когнітивній сфері, що спрямовує на пошук адекватних рішень, полегшує адаптацію

та потребує небагато часу для повернення до стабільного емоційного стану. Потрібно виділити, що дослідження проводилося серед тих працівників, які не виїхали з України із початком війни. Тут можна припустити, що показники відображають наявність у респондентів особистісного потенціалу, здатність до посилення резилієнс в надзвичайних ситуаціях.

Наступним кроком було дослідження самооцінки тривожних станів у працівників апарату суду за методикою Г. Айзенка «Самооцінка психічних станів». Тест дозволяє оцінити деякі психічні стани (тривога, фрустрація, агресія) та властивості особистості (тривожність, фрустрованість, агресивність і ригідність) у ситуації вакцинації проти COVID-19 та у ситуації війни. Результати дослідження представлено у табл. 3.

Як висвітлено в табл. 3, більшість державних службовців під час самооцінки психічних станів показали переважно середній рівень, причому

Таблиця 2

Оцінка рівня реактивної та особистісної тривожності Ч.Д. Спілберга (адаптація Ю. Ханіна) у ситуації вакцинації проти COVID-19 та у ситуації війни

Види тривожності	Рівень тривожності, % від загальної кількості опитаних					
	високий		середній		низький	
	у ситуації вакцинації	у ситуації війни	у ситуації вакцинації	у ситуації війни	у ситуації вакцинації	у ситуації війни
Особистісна тривожність	96,66	90,00	3,33	10,00	–	–
Реактивна тривожність	98,33	95,00	1,66	5,00	–	–

Таблиця 3

Рівень самооцінки психічних станів за методикою Г. Айзенка у ситуації вакцинації проти COVID-19 та у ситуації війни

Шкали	Рівень самооцінки психічних станів, % від загальної кількості опитаних					
	низький		середній		високий	
	у ситуації вакцинації	у ситуації війни	у ситуації вакцинації	у ситуації війни	у ситуації вакцинації	у ситуації війни
Тривожність	22	35	63	40	15	25
Фрустрація	37	40	53	50	10	10
Агресивність	18	25	68	60	13	15
Ригідність	25	10	63	65	12	25

у ситуації вакцинації проти COVID-19 порівняно з ситуацією війни показники за шкалами тривожності, фрустрації та агресивності нижчі (окрім шкали «ригідність»). Так, у ситуації війни збільшується кількість досліджуваних, які мають високий рівень самооцінки показників за шкалами тривожності, агресивності та ригідності. Також збільшується кількість досліджуваних, які мають низький рівень самооцінки за шкалами тривожності, фрустрації та агресивності. Це можна пояснити високими емоційними коливаннями, використанням захисних механізмів, а також адаптаційними потенціалами тих працівників, які залишилися в Україні.

Слід також відзначити, що психологічні особливості тривожності державних службовців в обох кризових ситуаціях виявляють наступні аспекти: 1) зниження значущості зв'язків тривожності та ригідності в ситуації війни ($r = 0,178$), ніж в ситуації вакцинації ($r = 0,366$), хоча показники ригідності в ситуації війни вищі, ніж в ситуації вакцинації; 2) особистісна тривожність працівників збільшує імовірність виникнення та підвищення рівня фрустрації в ситуації вакцинації ($r = 0,579$) та в ситуації війни ($r = 0,587$); 3) ситуація війни впливає на показники особистісної тривожності ($r = 0,588$); 4) у кризових ситуаціях збільшується агресивність, проте значущих зв'язків між тривожністю та агресивністю не виявлено.

На нашу думку, у державних службовців для зниження тривожності потрібно впроваджувати соціально-психологічний супровід, який варто розглядати як багаторівневу структуру, що здійснюється на теоретичному, тренінговому та індивідуально-корекційному напрямках.

Висновки з проведеного дослідження. У результаті проведеного дослідження тривожності державних службовців в ситуаціях вакцинації проти COVID-19 та війни в Україні, показано, що кризові ситуації, обтяжені підвищеними вимогами до адаптаційного потенціалу (ресурсів) людини, детермінують зміни психічного стану людини, зокрема тривожності, а також якість взаємодії в системі «суб'єкт-ситуація».

Високий рівень тривожності в ситуації вакцинації показали переважно половина працівників апарату суду, а в ситуації війни середній рівень тривожності з тенденцією до високого виявлено у більше третини досліджуваних. Констатовано у державних службовців високий рівень ситуативної й особистісної тривожності, в ситуації війни показники тривожності нижче, ніж в ситуації вакцинації. При цьому доведено, що стан тривожності впливає на підвищення рівня фрустрації. У ситуації війни показники фрустрації, агресивності та тривожності державних службовців зросли порівняно з ситуацією вакцинації, проте значущість

ригідності знизилася порівняно з ситуацією вакцинації, що можна пояснити необхідністю варіативності у поведінці та адаптаційними можливостями тих, хто залишився в Україні.

Доцільним для зниження тривожності державних службовців в умовах криз є застосування соціально-психологічного супроводу на теоретичному, тренінговому та індивідуально-корекційному напрямках, що можна забезпечити у відповідних установах або завдяки спеціальним проектам і програмам навчання, а також під час їхнього підвищення кваліфікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Доценко В. В. Теоретичні підходи щодо вивчення кризових станів особистості. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. Харків : 2011. Вип. 45. № 937. С. 73–77.
2. Березин Ф. Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л. : Наука, 1988. 207 с.
3. Кьеркегор С. Страх и трепет / пер. с дат. Н. В. Исаева, С. А. Исаев. Изд. 2-е, доп. и испр. Москва : Культурная революция, 2010. 488 с.
4. Мэй Р. Смысл тревоги. Пер. с англ. М. И. Завалова и А. Ю. Сибуриной. Москва : Независимая фирма «Класс», 2001. 384 с. URL: <https://psylib.org.ua/books/meyro02/index.htm>
5. Лісовенко А. Ф., Алещенко О. С. Медико-психологічні проблеми адаптації населення в умовах пандемії COVID-19. The II International Science Conference on Science and practical Technologies. Luxembourg, January 26–29, 2021. P. 476.
6. Прихожан А. М. Психология тревожности. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 192 с.
7. Психологические реакции населения как фактор адаптации к пандемии COVID-19. Сорокин М.Ю., Касьянов Е. Д., Рукавишников Г. В., Макаревич О. В., Незнанов Н. Г., Лутова Н. Б., Мазо Г. Э. *Обзорные психиатрии и медицинской психологии имени В. М. Бехтерева*. 2020. № 2. С. 87–94.
8. Сиропятов О. Г. Дзержинська Н. О., Бодян В. В., Марущенко К. Ю. Психология страху на війні. *Військова медицина України*. 2019. Т. 19. № 2. С. 55–60.
9. Селье Г. Стресс без дистресса / пер. с англ. Москва : Прогресс, 1982. 124 с.
10. Франкл В. Людина у пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2020. 160 с.
11. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции. Москва : Наука, 1991. 456 с.
12. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. А. Лактионов. Москва : АСТ, 2015. 288 с.
13. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Москва : «Кенон+», 2021. 288 с.
14. Чабан О. С., Хаустова О. О. Психічне здоров'я в період пандемії COVID-19 (особливості психологічної кризи, тривоги, страху та тривожних розладів). *НейроNews*. 2020. № 3(114). С. 26–36.
15. Юр'єва Л. М., Шустерман Т. Й. Пандемія COVID-19: ризики для психологічного благополуччя та психічного здоров'я. *Український вісник психоневрології*. 2020. Т. 28. Вип. 2(103). С. 5–10.

16. Eysenck, H. J. Addiction, personality and motivation. *Human Psychopharmacology*. 1997. 12(SUPPL. 2). Pp.79–87.

17. Maddi S. R. Creating Meaning Through Making Decisions. *The Human Search for Meaning*. Ed. by P. T. P. Wongi, P. S. Fry. Mahwah Lawrence Erlbaum, 1998. P. 1–25.

18. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. Rebecca K. Webster, PhD; Louise E. Smith, PhD; Lisa Woodland, MSc; Prof Simon Wessely, FMedSci; Prof Neil Greenberg, FRCPsych; Gideon James Rubin, PhD. *Lancet*. 2020. Mar 14; 395(10227). Pp. 912–920.

ОСОБИСТІТЬ «ДІЄВОЇ ЛЮДИНИ» ЯК ПСИХОЛОГЕМА РОМАНТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

THE PERSONALITY OF THE “ACTIVE MAN” AS A PSYCHOLOGEM OF ROMANTIC PHILOSOPHY

Стаття вперше в українській особистісній психології розкриває антропологічні ідеали філософії доби романтизму. Авторка наголошує, що доба романтизму в історії філософії та психології має відраховуватись не з традиційних єнської чи гейдельберзької літературних шкіл, а з часів публікації Іммануїлом Кантом праці «Критика здатності судження» (1790). Кант ствердив естетизм людського світогляду, глибоко проаналізував емоційну складову людської душі. Саме емоційність, на думку Канта, зумовлює рефлексивність та дієвість людини. Звісно, такий погляд на формування романтичного філософського світогляду серйозно розходиться із загальноприйнятими стандартами. Однак, авторка певна: антиномії, які «етично наповнюють» людське буття, зрештою, зводяться до діалектичної опозиції «красиве vs некрасиве». Такий пантеїстичний естетизм передував усім етичним концепціям і вченням, формував систему переконань творців романтичної літератури та філософії. Емоції – наслідок реакції людської психіки на красу або її протилежність. Оскільки емоції найчастіше набувають есклікації у творчості й креативі, то і романтизм, як культурологічна парадигма емоційності, проявився насамперед через образотворче мистецтво, прозу та поезію. Спеціальний інтерес до проблеми есклікації емоційності демонстрував також інший німецький філософ-ідеаліст – Фрідріх Шеллінг. У геніальній праці «Філософія мистецтва» (1802–1803) він класифікував три стадії самоусвідомлення: теоретичну (вивчення світу людиною), практичну (впорядкування навколишнього середовища за певними етико-естетичними стандартами), художню (творення нового). Для Шеллінга філософські категорії «теорія» чи «практика» – це лише підготовчі етапи людського життя, котрі мають привести до вищої стадії (креативу і невинного «створення нових зразків прекрасного»). Тільки людина, котра знаходиться на художній стадії саморозвитку, може бути визначена як довершена особистість. Її довершеність – це розуміння краси. Однак, просте осмислення краси – ніщо. Дієво-креативне осмислення краси – все. В цьому сенсі, «художники» ототожнюються Шеллінгом з Богом-Творцем. Відтак, романтичним ідеалом особистості, за допомоги етико-естетичних напрацювань Канта і Шеллінга, була визначена «дієва людина». Дієвістю, при цьому, визнавалось вміння відчувати, рефлексувати та креативно реагувати на естетичні виклики навколишньої дійсності. Цей образ дієвої людини пропонується вважати основною психологемою романтичної філософії.

Ключові слова: романтизм, кантіанство, художня стадія, дієва особистість, естетизм, краса, душевні пориви.

For the first time in Ukrainian psychology of personality, the article reveals the anthropological ideas of the philosophy of the Romantic era. The author emphasizes that the era of Romanticism in the history of philosophy and psychology should not date back to the traditional Jena or Heidelberg literary schools but to Immanuel Kant's publication of "Critique of Judgment" (1790). Kant asserted the aesthetics of the human worldview, deeply analyzed the emotional component of the human soul. It is emotionality, according to Kant, that determines the reflectivity and effectiveness of human nature. Of course, this view of forming a romantic philosophical worldview seriously differs from generally accepted standards. However, the author is certain: the antinomies that "ethically fill" human existence, in the end, are reduced to the dialectical opposition "beautiful vs ugly". Such pantheistic aestheticism preceded all ethical concepts and teachings. It formed a system of beliefs of the creators of romantic literature and philosophy: emotions – a consequence of the human psyche's reaction to beauty or its opposite. Since emotions often acquire explications in creativity, romanticism, as a cultural paradigm of emotionality, manifested itself primarily through fine arts, prose and poetry. Another German idealist philosopher, Friedrich Schelling, also showed a special interest in the explication of emotionality. In the brilliant work "Philosophy of Art" (1802–1803), he classified three stages of self-awareness: theoretical (study of the world by man), practical (ordering the environment according to certain ethical and aesthetic standards), artistic (creation of a new one). For Schelling, the philosophical categories of "theory" or "practice" are only the preparatory stages of human life, which should lead to a higher stage (creativity and relentless "creation of new examples of beauty"). Only a person who is at the artistic stage of self-development can be defined as a perfect personality. Its perfection is an understanding of beauty. However, a simple understanding of beauty is nothing. Effective and creative understanding of beauty – everything. In this sense, "artists" are identified by Schelling with God-Creator. Thus, the romantic ideal of the individual, with the help of ethical and aesthetic developments of Kant and Schelling, was defined as an "active man". This image of an effective person is proposed to be considered the main psychological principle of romantic philosophy.

Key words: romanticism, Kantianism, artistic stage, active personality, aestheticism, beauty, emotional impulses.

УДК 159.9.016.2:17.021.2:141.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.30>

Мельник (Волошина) К. В.
бакалавр кафедри
музичного мистецтва
Київський університет культури

Вступ і актуальність. Романтизм став епохою, що в усіх мистецьких проявах передувала сучасності. Як відомо, модернізм та пост-модернізм виявились реакцією (вживається

термін «рефлексія») на сентиментально-романтичні образи світогляду XVIII–XIX ст. [3]. У цьому сенсі неможливо обійтись без різнобічної характеристики доби.

Філософія романтизму – це сукупність світоглядних установок, які визначають емоції найвищою метою суспільного розвитку, фундаментом особистості. Формування філософії романтизму передувало мистецьким аналогіям, відбувалось на тлі неймовірної популярності просвітницьких ідеалів. Ключовими фігурами «перехідного етапу» виявились філософи-просвітники Іммануїл Кант (1724–1804) та Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель (1770–1831). Обидва репрезентують німецьку класичну філософію ідеалістичного спрямування. Хоча Кант і Гегель ніколи не розмежовували власний ідеалізм та раціональний погляд на світ, їхні праці зумовили зростання інтересу європейців до проблем «особистості» та «природи». Пізніше, в філософії другої половини XIX ст., вчені-романтики прийдуть до теоретичного ототожнення «особистісних» і «натурфілософських» закономірностей, створять передумови для модерного еволюційного вчення. Що цікаво та характерно, матеріалістичний еволюціонізм XIX ст. народився завдяки ідеалістичним філософам.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, найголовніші положення романтичного періоду були сформульовані саме І. Кантом у трактаті «Критика здатності судження» (1790) [1]. Написаний традиційно складною німецькою мовою, цей трактат висунув сміливу для того часу тезу: суб'єктивна природа людської особистості зумовлена естетизмом нашої психології. Перекладаючи на звичну мову, може визначити таку характеристику як ствердження пріоритету художньо-образного мислення в процесі пошуку передумов людського розвитку. Тобто естетика, за Кантом, визначила шляхи людської історії, спрямувала форми соціальної еволюції людства. Без естетики ніколи не відбулося б історії, бо все минуле – це тільки віддзеркалення «антиномії прекрасного та страшного».

Стверджуємо: без Канта та німецької ідеалістичної філософії, ми ніколи не зможемо зрозуміти базові поняття романтизму – «особистість», «прекрасне», «страшне», «добре», «зле». Саме Кант сформулював ідею взаємозалежних тез-«антиномій», котрі роблять людське буття «етишно наповненим». Саме Кант уперше наголосив: естетика передую етиці, але обидві ці сфери людського мислення нероздільні. Кант не вважав себе романтиком. Однак, його праці отримали найбільшу кількість посилань та цитувань в середовищі романтиків-філософів [13].

Разом із тим, надзвичайний вплив на тлумачення особистості філософами-романтиками зробила постать Фрідріха-Вільгельма-Йозефа Шеллінга (1775–1854). Хоча Шеллінг частіше звертався до спадщини Г.-В.-Ф. Гегеля [6], його тлумачення етики й естетики має достатньо

виразний кантіанський відбиток: все поділяється на добре й зле начала, котрі ототожнюються з естетично прекрасним і естетично страшним початками. В 1795 р. публікується монографія Шеллінга «Я як принцип філософії», де молодий філософ звертається до проблематики особистості, її емоційної сторони [5]. В 1798 р. друкується знаменита робота «Про світову душу», де знову підкреслюється духовно-емоційний зміст суспільних відносин, превалювання сфери культури над сферою матеріальних цінностей. Важливо: Шеллінг відносить природу до галузі культурних проявів [7]. Врешті, в 1802–1803 рр. зрілий філософ прочитав курс лекцій «Філософія мистецтва», де остаточно ствердив свій погляд на сутність людської особистості [4]. Вона, на думку Шеллінга, проходить три стадії самоусвідомлення: теоретичну (вивчення світу людиною), практичну (впорядкування навколишнього середовища за певними етико-естетичними стандартами), художню (творення нового). Тільки людина, котра знаходиться на художній стадії саморозвитку, може бути визначена як довершена особистість. В цьому сенсі, «художники» ототожнюються Шеллінгом з Богом-Творцем [4].

Французька філософія, зі свого боку, називає «істинним» засновником романтизму енциклопедиста Жана-Жака Руссо (1712–1778), котрий сучасникам запам'ятовся не лише як мислитель, але й як мистецтвознавець, письменник, біолог. Він називав свій напрямок «сентиментальним» і посприяв чисто французькій манері ототожнювати феномен «романтизму» із феноменом «сентименталізму». Якщо для німецьких філософів романтичне сприйняття дійсності передбачало виявлення правильного співвідношення між добрим/поганим, прекрасним/жахливим, то для французьких філософів та літераторів романтизм проявлявся як світ чуттєвої природи людини, сфера пристрастей і гедоністичних насолод. Останній підхід особливо помітний у філософсько-сентиментальній концепції природного стану людини, запропонованій Руссо.

Літературний романтизм остаточно конституювався в Єнському університеті, коли в 1796 р. група німецьких літераторів спланувала видання власного періодичного друкованого органу – журналу «Атенеум» (роки публікації: 1798–1800) [3; 7; 9]. Першу скрипку в єнській групі романтиків грали рідні брати Август-Вільгельм Шлегель (1767–1845) та Фрідріх Шлегель (1772–1829) [14]. Зокрема, Фр. Шлегель спродукував «теорію романтичної іронії», відповідно до якої «кожен твір має бути одночасно жартівливим і серйозним» [14]. Важливу роль в єнській групі романтиків відігравав перекладач і письменник Людвіг Іоанн Тік (1773–1853), який першим підкреслив потребу звертатись до фольклорних мотивів художнього відображення

дійсності. З іншого боку, барон Георг фон Харденберг (псевдонім «Новаліс», 1772–1801) наголошував: єдино істинною та чуттєвою формою мистецтва може бути тільки поезія [3].

Другим поколінням німецького літературного романтизму стала Гейдельберзька школа. Вона взяла за основу праці й погляди прусського філософа, культуролога, історіософа Йоганна-Готфріда Гердера (1744–1803). Останній написав програмну працю «Ідеї до філософії історії людства» (1784–1791), де визнав культуру локомотивом розвитку, ключовим позитивним явищем для розвитку людини. Крім того, Гердер ствердив: кожен народ у світі є аналогом особистості, має свій окремий дух і власні унікальні уявлення про добро/зло, прекрасне/страшне. Гердер цими тезами дав старт націоналістичним ідеологіям, дозволив Гейдельберзькій школі назвати «народну культуру» вищим проявом естетизму. Не без впливу Гердера німецькі брати-філологи Якуб Грімм (1785–1863) та Вільгельм Грімм (1786–1859) займались збиранням німецькомовного фольклору, популяризацією діалектологічних відмінностей у німецькій мові, вивченням народної творчості німців. Ще далі, в контексті інтерпретації міфології, пішов юрист, художник, композитор, фольклорист і казкар Ернст-Теодор-Амадей Гофман (1776–1822). Він зауважив, що внутрішній світ людини незрівнянно багатший і цікавіший, аніж її соціальна роль. Внутрішнє – важливіше від зовнішнього, – ось девіз Е.-Т.-А. Гофмана [12].

У літературному контексті, Великобританія знаменита поетом Джорджем Гордоном Байроном (1788–1824), який оспівував пріоритет людської індивідуальності над «колективним невіглаством» [8; 11].

Напротивагу Байрону чи Гофману, французькі послідовники Ж.-Ж. Руссо характеризувались пошуком компромісу між суспільними та індивідуальними формами життя. Людина для французьких письменників-романтиків була насамперед об'єктом трагічного пошуку «себе самої» [3; 11].

Особистість для французьких романтиків проявляється в стражданнях і відмові від щастя [10]. Відтак, у літературі XIX ст. простежується відхід від послідовного гедонізму Ж.-Ж. Руссо та осмислення етики тілесного самообмеження. «Душевні пориви» є лейтмотивом творчості таких метрів романтичної літератури як Віктор Гюго (1802–1885), Проспер Меріме (1803–1870), Жорж Санд (1804–1876), Александр Дюма-батько (1802–1870). До речі, в середині та наприкінці XIX ст. особливо важливим діячем романтичної літератури став Жюль Верн (1828–1905), книги якого просякнуті ідеєю поєднання модерного осягнення світу із типово сентиментальними «душевними поривами» (в стилі Гюго та Дюма-батька) [2].

Романтичний живопис з'явився як реакція на багатогранну німецьку, британську та французьку літературу епохи. Його остаточне виокремлення з різноманітних класичних практик відбулось на початку XIX ст. Ключовим поняттям романтичного живопису стало словосполучення «рух життя». Художники-романтики займались тотальною критикою раціональності та «холодних суджень», стверджуючи пріоритет серця над головою. На фоні інших митців особливо вирізнялась постать Карла Фрідріха Лессінга (1808–1880), котрий оспівував самоцінність природи та історичне минуле німців. Лессінг апелював до середньовічної та архаїчної величі германських племен. Цим він надзвичайно допомагав розповсюдженню ідей гейдельберзької школи письменників-романтиків.

Головним іспанським романтиком виявився художник Франсиско Гойя (1746–1828), який передавав на своїх полотнах чуттєву величчю моменту. Вкупі з французьким митцем Теодором Жеріко (1791–1824), Гойя сформулював засадничі постулати романтичного живопису: втеча від повсякденності, зображення традиційних аспектів життя в екзотичному світлі. Ще більше для ідейного наповнення романтичного образотворчого мистецтва зробив графік та художник Ежен Делакруа (1798–1863).

Австро-німецьке образотворче мистецтво XIX ст. характеризувалось таким явищем як «бідермаер». Такий підхід наголошував на пріоритеті сімейних цінностей, добродушного сприйняття світу, світло-гарячих фарбах зображення природи. Єднання людини та природи здійснювалось в «бідермаєрі» завдяки «чуттєвій» компіляції позитивно мислячої людини із навколишнім середовищем. Народний побут, на думку адептів явища, пояснює характер і темперамент людей, які мешкають в тій або іншій місцевості. Знову ж таки, в «бідермаєрі», на нашу думку, особливо помітний вплив гейдельберзької школи романтиків. Однак, його прояви виявились надзвичайно різноманітними: скульптура, книжкова ілюстрація, графіка, пейзажний і портретний живопис, інтер'єр, мода і дизайн, архітектура. Навіть у декоративно-прикладному мистецтві романтичний бідермаєр знайшов прихильників серед розписувачів порцеляни. В колі австрійських митців варто виокремити Моріца фон Швінда (1804–1871), Франца Ксавера Петтера (1791–1866), Рудольфа Гаупмана (1815–1877), Едуарда Гурка (1801–1841). Модні тенденції того часу зафіксовані в живописі Фердинанда Георга Вальдмюллера (1793–1865).

Висновки. Отож, романтизм як цілісне культурно-мистецьке явище, повноцінна епоха в розвитку європейської цивілізації кінця XVIII ст. та XIX ст., стверджував етико-естетичні передумови людського світогляду.

Художнє відображення дійсності для романтиків виступало не ремеслом чи розвагою, а творенням нової реальності, способом людини «вознестись» до рівня Бога-Творця. З релігійної точки зору, митці-романтики пропагували пантеїзм і формування «релігії природних сил», поклоніння красі або могутності природних стихій. Ось чому більшість романтиків-філософів були саме натурфілософами (дослідниками навколишнього середовища). Релігія романтиками вважалась «почуттям». З літературної точки зору, митці-романтики протистояли сухому раціоналізму та холодному розрахунку матеріалістів. Літературний романтизм цінував «філософію серця» вище, аніж «філософію розуму». При цьому, всі галузі романтизму цінували насамперед особистісну, суб'єктивістську сутність «людського». Людина для романтиків ставала справжньою тільки тоді, коли починала творити нове, художньо інтерпретувати та реорганізовувати оточуючу дійсність.

Наш висновок полягає в наступному: філософія та мистецтво романтизму запропонували світу образ «дієвої людини», більше чуттєвої та інтуїтивної, аніж раціональної.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кант И. *Критика способности суждения*. М. : Искусство, 1994. 368 с.
2. Прашкевич Г. *Жюль Верн*. М. : Молодая гвардия, 2013. 360 с.
3. Роменець В. А. *Історія психології: ХІХ – початок ХХ століття*. К. : Либідь, 2007. 832 с.
4. Шеллинг Ф.-В.-Й. *Философия искусства*. М. : Мысль, 1966. 496 с.
5. Bruno Anthony G. *Schelling's Philosophy: Freedom, Nature and Systematicity*. Oxford : Oxford University Press, 2020. XII+252 pp.
6. Gelžinytė Brigita. *When the Mirror Breaks: On the Image of Self-Consciousness in Hegel and Schelling*. *Comparative and Continental Philosophy*. 2020. Vol. 12. Issue 2. Pp. 102–117.
7. Gradecak K. *Schelling's self-understanding in the history of philosophy*. *Filozofska Istrazivanja*. 2020. Vol. 40. Issue 1. Pp. 49–65.
8. Heringman N. *Science, Form, and the Problem of Induction in British Romanticism*. Book Review. *Eighteenth-Century Studies*. 2021. Vol. 54. Issue 2. Pp. 469–472.
9. Keen P. *The Philosopher in the Workshop: Romanticism and the New Utilitarianism*. *Studies In Romanticism*. 2020. Vol. 59. Issue 4. Pp. 493–506.
10. McGann J. *Romanticism in a New Key and the Case of Edgar Allan Poe*. *Studies In Romanticism*. 2020. Vol. 59. Issue 4. Pp. 397–414.
11. Steigerwald Joan. *Schelling's Reception in Nineteenth-Century British Literature*. Pittsburgh : Palgrave Macmillan, 2018. IX+324 pp.
12. Steigerwald Joan. *Experimenting at the Boundaries of Life: Organic Vitality in Germany around 1800*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019. XI+460 pp.
13. Watkins E. *The Unconditioned and the Absolute in Kant and Early German Romanticism*. *Kant Yearbook*. 2016. Vol. 8. Issue 1. Pp. 117–138.
14. Weber Philipp. *Romantic Acosmism – On Friedrich Schlegel's Theory of an Unfinished World*. *The Germanic Review: Literature, Culture, Theory*. 2021. Vol. 96. Issue 1. Pp. 23–40.

НАРАТИВИ ВІЙНИ ВПО: ДОСВІД КОНСУЛЬТУВАННЯ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ

WAR NARRATIVES OF VPO: THE EXPERIENCE OF COUNSELING AND PSYCHOTHERAPY

У статті аналізується психоаналітичний погляд на психічну травму як результат дії надсильного афекту та неспроможність психіки впоратись із такою кількістю збуджень, що призводить до дезінтеграції психічного апарату та руйнувань психічних функцій. Автор зупиняється на таких важливих психоаналітичних поняттях як: «ментальні репрезентації» та «відреагування». Важливим вважаємо опис посттравматичного росту як результату кваліфікованої соціально-психологічної допомоги та підтримки, що надає індивіду ресурс для інтегрування травматичного досвіду в цілісний особистий досвід. Цінним вважаємо аналіз концепції посттравматичного росту Р. Тедесхі та Л. Келхоуна, що має наступні складові: 1) зростання відчуття цінності життя; 2) зростання відчуття сили власної особистості; 3) відкриття нових життєвих перспектив; 4) розвиток духовності як зростання інтересу до релігії, психології, філософії; 5) відчуття близькості та відкритості у стосунках з іншими людьми. У статті подано індивідуальні наративи постраждалих від російської агресії – жінок внутрішньо переміщених осіб з Київської, Харківської, Херсонської та Луганської областей, яким було надано психологічну допомогу на волонтерських засадах у м. Рівному. Наративи ВПО тісно переплітаються із соціальними наративами війни в Україні та складають неповторну життєву історію індивідів, формуючи соціальну ідентичність останніх у новій реальності. Цінним прийомом наративної психології є переосмислення життєвих ситуацій та історії війни й створення «нових історій», що допомагають осмислити травматичний досвід, історії, сповнених оптимізму та прагнення до життя. Цінним у консультативній та психотерапевтичній роботі вважаємо впорядкування та гармонізацію когнітивної, конативної та афективної сфер особистості, що і є основою для посттравматичного росту та розвитку.

психоаналіз, наративна психологія, психотерапія.

The article analyzes the psychoanalytic view of mental trauma as the result of an overpowering affect and the inability of the psyche to cope with such a large number of stimuli which leads to the disintegration of the mental apparatus and the destruction of mental functions. The author dwells on such important psychoanalytic concepts as: «mental representations» and «reaction». We consider it important to describe post-traumatic growth as a result of qualified social-psychological help and support, which provides the individual with a resource for integrating the traumatic experience into a holistic personal experience. We consider valuable the analysis of the concept of post-traumatic growth by Tedeschi R.G., Calhoun L.G., which has the following components: 1) growing sense of the value of life; 2) growing sense of the power of one's own personality; 3) discovery of new life prospects; 4) the development of spirituality as an increasing interest in religion, psychology, philosophy; 5) a sense of closeness and openness in relations with other people. The article presents the individual narratives of victims of Russian aggression – internally displaced women from Kyiv, Kharkiv, Kherson, and Luhansk regions who were provided with psychological assistance on a volunteer basis in the city of Rivne. The narratives of VPO are closely intertwined with the social narratives of the war in Ukraine and make up the unique life history of individuals, forming the social identity in the new reality. A valuable technique of narrative psychology is to reinterpret life situations and war stories and create «new stories» that help to make sense of the traumatic experience, stories full of optimism and zest for life. We consider the arrangement and harmonization of the cognitive, conative and affective spheres of the individual to be valuable in counseling and psychotherapeutic work, which is the basis for post-traumatic growth and development.

Key words: trauma, anti-fragility, post-traumatic growth, containerization, psychoanalysis, narrative psychology, psychotherapy.

УДК 159.923.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.31>

Михальчук Ю. О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Міжнародний економіко-гуманітарний
університет
імені академіка Степана Дем'янука

На специфіку та перебіг травматичного переживання впливає походження та характер травми: чи вона є спричиненою природою, чи людиною, є уявною чи об'єктивною загрозою [9], адже, вважається, що травма завдана людиною іншій особі чинить потужніший вплив на психічний апарат постраждалого.

Переживання посттравматичного досвіду – є динамічним утворенням, коли етапи змінюють один одного і це потребує змін у системі підтримки – психологічної, інструментальної, соціальної тощо, а тому час та успіх проходження травматичного досвіду залежить від наявності кваліфікованої професійної підтримки,

що відповідатиме соціально-психологічному змісту різних посттравматичних періодів.

Вивчення психологічної травми та її складових започатковано ще в працях Ж. Шарко (1880), З. Фрейда (1891), А. Кардінера (1922), Дж. Біба, Дж. Аппеля, Г. Шпігеля, М. Горовіц (1975), Дж. Герман (1997), К. Гербет (1988), Дж. Боулбі, П. Левіна, А. Елерса і А. Кларка (2000), Г. Крістал, Н. Тарабріної (2001), В. Юле (2002), В. Ромек (2004), Б. Фoa (2005) та ін. У вітчизняній психології поняття психотравми на сучасному етапі досліджують О. Романчук, З. Кісарчук, Т. Титаренко, В. Климчук, П. Горностай, А. Карачевський, Г. Лазос, Я. Омель-

ченко, Л. Гребінь, Л. Царенко, О. Вознесенська, М. Сидоркіна, В. Горбунова тощо.

Зміст сучасних теорій травми описує її через наявність руйнівної сили, проте, слід говорити й про конструктивну енергію яка спроможна чинити вплив на ріст та розвиток особистості.

Подія набуває статус психічної травми за умови перевищення інтегративних можливостей особистості. Очевидним є факт впливу на перебіг процесу та силу травматизації індивідуально-особистісних на соціально-психологічних факторів, а не лише ситуаційних. Психологічна травма чинить вплив на соціально-психологічне життя людини в цілому, проте, саме індивідуально-особистісні якості (характеристики) актуалізують її кризовий потенціал, адже вагомими є роль та значення суб'єктної активності у вирішенні внутрішньоособистісних протиріччя.

Психічна травма «розламує» особистість, порушує взаємодію її підсистем. Глибина травматичного «розлому» залежить від глибини особистісного травмування: від форми відщеплення афекту до дисоціативного розладу особистості [8]. Психічна травма у психоаналітичному підході описується як результат дії надсильного афекту та неспроможності психіки впоратись із такою кількістю збуджень, що призводить до дезінтеграції психічного апарату та руйнувань психічних функцій [2, с. 286–287]. Так, травма руйнує захисну систему психічного та порушує розподіл психічної енергії [5, с. 261].

Психоаналітичний підхід, що оперує поняттям ментальних репрезентацій (думок, фантазій, уявлень тощо) пов'язує їх із афектами, що забезпечує функціонування психічної та соматичної систем особистості. Симптоми дисоціації, що виникають в результаті травми стають функціонуючими ізольовано, не інтегруючись в загальну структуру афектів психіки [2, с. 311–314].

Важливим є дослідження травматизації у дитячому та дорослому віці. Так, на відміну від дитячої психіки, у структурі дорослої є ресурси, що дозволяють самостійно або за сприяння зовнішньої підтримки пережити регресію, порушення менталізації, психічну дезорганізацію. Говорячи про ресурси, йдеться, насамперед, про гнучку систему психічних захистів, зріле ЕГО, розвинуту здатність до менталізації. Натомість, дитяча психіка не має достатнього арсеналу механізмів подолання наслідків травматизації, тому таку роль для дитини виконує дорослий. Якщо сила травми була надпотужною (наприклад, смерть одного із батьків) або не було підтримуючих стосунків із дорослим, то існує висока вірогідність формування дефіцитарної або патологічної структури особистості зі слабкою функцією менталізації та недорозвинутим ЕГО, низькою толерантністю до афектів,

підвищеним рівнем тривожності та низьким рівнем стресостійкості.

Отже, психоаналітична теорія розглядає травму у концепті відповідності сили (потужності) події та психічної протидії, порушує процес з'єднання афективних та когнітивних компонентів психіки, що, власне, призводить до відсутності зв'язку між афектами після пережитої травми як наслідку останньої та її когнітивними репрезентаціями у психічному апараті людини. Власне, психоаналітик, працюючи із травмованим досвідом, виступає у ролі додаткового ЕГО, допомагаючи оприсутнити травму, інтегрувати її у цілісне само- та світовідчуття, власну картину світу завдяки ментальним репрезентаціям.

У цьому контексті варто пригадати поняття «відреагування», що лежить в основі катартичного методу, що використовувався Бройером і Фройдом для лікування істерії та був описаний у роботі З. Фрейда «Дослідження істерії» у 1895 р. Метод базувався на тому, що в результаті пригадування травматичних ситуацій відбувається розблокування та відреагування заблокованої енергії. Детально про це З. Фройд пише в роботі «Пригадування, повторення і пропрацювання» у 1914 році. Психоаналітик, шляхом аналізу спостережень за пацієнтами, приходив до висновку про відтворення, програвання епізодів (подій) життя в терапії: «...мета психоаналізу – відреагування в ідеалі – у вербальній формі витіснених патогенних афектів» [цит. з 3, с. 107].

Тобто, емоційна розрядка та звільнення від афекту, пов'язаного із травматичним спогадом, дозволить опрацювати травматичний досвід, допоможе прожити життя без критичних декомпенсацій.

Проте, травма має не лише деструктивний характер. Автор терміну «антихрупкість» Насім Талеб посттравматичний ріст вважає антихрупкою реакцією психіки на стрес, що осмислюється автором із позиції використання стресу для розвитку особистості. Тригерами для активації антихрупкої реакції є непередбачувані (катастрофічні) ситуації (обставини), що не мають аналогів у попередньому досвіді – так звані «чорні лебеді» – є фактором неунікального ризику для особистості. Такі обставини спричиняють масштабні наслідки і вимагають від системи кардинальних внутрішніх структурних змін. Н. Талеб описує процес виведення системи із рівноваги та її перехід у якісно новий стан: «є речі та явища, яким потрясіння йде на користь; вони розквітають і розвиваються, стикаючись з мінливістю, випадковістю, стресорами, любовними переживаннями, ризиком, невизначеністю» [4]. Автор зазначає унікальністю антихрупкості таку її особливість, що дозволяє працювати з невідомістю, робити щось у умовах, коли ми не розуміємо, що саме

робимо, – і досягати успіху, проте, «щоб хтось зміг зважитись на цей ризик, потрібен контейнер. Тільки у ньому можна випробувати антикрихкість та ініціювати трансформації» [3, с. 75].

Саме ця парадигма покладена в основу психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам в умовах війни в Україні, з яких абсолютна більшість не розуміють своє майбутнє буття.

Опишемо модель посттравматичного росту Р. Тедеші та Л. Келхоуна. Автори зосереджують увагу на наступних парадигмах [7]:

екстремальна подія (психотравма) руйнує базові переконання щодо себе та світу в цілому і робить управління стресом неможливим тими звичними для особистості способами (йдеться, передусім, про механізми психологічних захистів, копінг-стратегії тощо);

самостійне подолання стресу (кризи) супроводжується постійними нав'язливими роздумами та повернення до травматичних подій.

У разі усвідомлення особистістю або його близьким оточенням неможливості подолати травматичну подію важливим є звернення за соціально-психологічною допомогою та підтримкою. Проте, часто близькі люди не можуть надати адекватну емоційну підтримку особі, що пережила психологічну травму, адже самі є дезорганізованими подіями, що переживають. Така неспроможність може призвести до емоційного дистанціювання, звинувачення та у кінцевому результаті – неможливості впоратись із ситуацією психологічної травми, адже взаємне індукування стресу призводить до емоційного виснаження.

Роль травмотерапевта (психотерапевта) полягає, передусім, у контейнеруванні (згідно концепції контейнера Вілфреда Біона).

Р. Тедеші та Л. Келхоун наполягають на тому, що концепція посттравматичного росту відрізняється від психічних захистів як механізмів, що, передусім, орієнтовані на редукцію стресу або поведінкою, що демонструє адаптацію до зовнішньої реальності та збереження «статус-кво». Так, посттравматичний ріст виникає в ситуації неможливості пристосування до нових умов та уникнути стресу через наявність змін [7].

Проживання травматичного досвіду є індивідуальним процесом, що має ряд особливостей та залежить від багатьох факторів, як от: важкість травматизації та тип травми, глибина та інтенсивність регресії, структура особистості, характер переживання стресу, інтегративні можливості особистості, бажання (можливість) отримати якісну психологічну допомогу та підтримку, наявність підтримки з боку значущих інших тощо. Тому ми не можемо розглядати посттравматичний ріст як послідовний та безперервний процес, адже він є процесом реструктуризації різних особистісних систем та структури: системи цінностей, смислів, ставлень,

ідентичності, що є складниками структури «Я-концепції» особистості для їх інтегрування у цілісну картину світу особистості та систему соціальних зв'язків особистості. Посттравматичний ріст є результатом якісної соціально-психологічної допомоги та підтримки, що надає індивіду ресурс для інтегрування травматичного досвіду у цілісний особистий досвід.

Крім іншого, вважаємо важливим у психологічній допомозі при травмі соціальний рівень підтримки. Підтримка на цьому рівні означає допомогу у відновленні соціальних зв'язків.

Зробимо аналіз трансформації внутрішніх переживань у висловлюваннях внутрішньо переміщених осіб, що, у тому чи іншому ступені постраждали в ході військової агресії Росії впродовж 4-х місяців (березень-червень 2022 р.) війни в Україні, яким надається психологічна допомога на волонтерських засадах у м. Рівному. Консультування проводилося із жінками віком від 20-ти до 64-х років (ВПО із Київської, Харківської, Херсонської, Луганської області). Загальна кількість жінок, що звернулися за допомогою – 14. Кількість сесій, проведених із ВПО коливалась від 3-х до 10-ти. Викладення наших спостережень здійснено на основі протоколів, що заповнювались впродовж та після консультативної (терапевтичної) сесій. Варто зазначити, що жодна із жінок-ВПО не мали тілесних ушкоджень як результату вибухів та жодна не втратила рідних на війні. Наведемо приклади нарративів постраждалих від російської агресії за складовими моделі посттравматичного росту особистості Р. Тедеші та Л. Келхоуна [6].

1. Зростання відчуття цінності життя: «Друге народження, що дало змогу переосмислити життя: виокремити нові сенси, нові цілі, важливим стає те, про що у мирний час не думалось..., за день, за тиждень зламалося те, що будувалося впродовж десятиліть. Відчай з присмаком надії, жах із фльором радості від відчуття, що вижила, врятувала дітей та рідних»; «Я ніколи не була так близько від смерті, тому, коли відчула її страшний «подих», зрозуміла усю помилковість своїх страждань та переживань, нікчемність конфліктів у мирний час»; «Перед обличчям смерті цінуєш життя і є лише постаті дітей, що виростатимуть без тебе»; «Перебуваючи в підвалі вдень і вночі, я мріяла про чашку кави у себе в саду і за ті моменти щастя й затишку готова боротися за правду, за життя, за мир»; «Жах пережитого руйнує впевненість у світовій справедливості, а картинки людей з відірваними кінцівками, нестерпний трупний запах повертає цінність кожного прожитого моменту життя»; «Тепер я знаю, що таке пекло... знаю, що таке рай – це моя квартира на останньому поверсі панельного будинку, де у двох кімнатах жили семеро людей, але жили щасливо, із планами та мрі-

ями про завтра»; «Тисяча картинок в голові: щасливе дитинство, юність, молодість, навчання, одруження, народження дитини – такі світлі, добрі, чутливі, перетинаються жажом війни, горем, болем, відчаєм... Світ перевернувся, картинки руйнують з неймовірною силою, вриваються у свідомість і вносять невідзначеність та безпорадність у реальне життя. Як жити далі? Але основне – жити...».

2. Зростання відчуття сили власної особистості як відкриття у собі якостей, про які людина раніше не здогадувалась: «Виявляється, я можу з'їсти смаженого голуба...без бридкості та відрази, адже хочу жити, можу спати сидячи, добу за добою»; «Я знаходила такі слова, щоб втішати незнайомих людей навколо себе, щоб дати їм надію на життя, хоча своя надія вже померла»; «Я могла спати по декілька годин багато діб поспіль, але була сповнена рішучості та впевненості, що витримаю...і витримала»; «Тепер я знаю наскільки я сильна, якщо я вижила в підвалі, де було чуто обстріли впродовж 3-х тижнів, сповнена страхом та жахом за життя дітей, яких народила, то витримаю й інші «сюрпризи» долі». Так, усвідомлення власної вразливості переплітається із усвідомленням сили своєї особистості. Учасники індивідуальних консультацій говорили і про слабкі сторони, що проявлялися в екстремальних умовах: страх, ранимість, істеричність, невпевненість, невміння оволодіти власним страхом, «суцільний жах», що не давав можливості «тверезо оцінювати ситуацію». Проте, особистісний розвиток у моделі посттравматичного росту особистості переживається як комбінація усвідомлення наявності подібних життєвих ситуацій, що вимагають кардинально нових якостей, що спричиняють нові рішення.

3. Відкриття нових життєвих перспектив як втрата одних можливостей і, натомість, розвиток нових. Прикладами розвитку нових компетентностей як складових посттравматичного росту є переорієнтація життєдіяльності в результаті травми. Серед клієнток, що пережили травматичні події, пов'язані із військовою агресією, є початок нової діяльності у волонтерстві, ГО різного спрямування, допомогу дітям тощо. Відкриття нових життєвих перспектив є тим плацдармом, на якому базуються мотиви життєствердження, переоцінка цінностей, формування подальших перспектив, що, власне, і є посттравматичним ростом.

4. Розвиток духовності як зростання інтересу до релігії, психології, філософії. Так, ВПО ділилися своїми роздумами щодо смислу та осмисленості життя, життєвими перспективами в розрізі служіння людям, власної цінності для соціуму, смислу пережитих страждань та їх впливу на психіку та стресостійкість. Ситуація війни змусила багатьох подивитися на

своє життя з ракурсу «нового народження», де, поруч із відчаєм є надія на особистісний ріст та розвиток.

Проте, частина жінок-ВПО переживають деструктивні аспекти травми, коли ще не йдеться про посттравматичний ріст і реконструювання базисних тверджень, а, натомість, прожиття травми як події, що має глибокі негативні наслідки для психічного апарату людини, так і в цілому для життя, що й відображає порушення емоційної, когнітивної та конативної сфер життя особистості людини.

Тобто, йдеться про індивідуальні особливості актуального періоду травматизації для індивіда та «застрягання» на тому чи іншому етапі. Крім того, хоча усі ВПО оточені людьми, що у тому чи іншому ступені мають подібні переживання, а тому мають можливість контейнерувати негативні емоції та почуття, більшість із них засвідчували психоемоційні та фізіологічні порушення: розладу сну та харчування, головний та інший тілесний біль, тахікардію, наявність нав'язливих думок, тривожність, депресивні та апатичні прояви, підвищену чутливість до гучних звуків тощо. З іншого боку, усі ВПО мають доступ до безоплатної психологічної допомоги, проте, не усі висловили готовність нею скористатись, адже психологічна робота підіймає увесь спектр емоційних переживань особи, що є, у переважній більшості, негативно забарвленими. Тому, вважаємо, що говорити про посттравматичний ріст – надрано, йдеться, скоріше, про певну адаптацію до нового соціально-культурного середовища, що, безумовно, є важливим підґрунтями для конструктивного переосмислення майбутнього.

5. Останньою, п'ятою складовою є відчуття близькості та відкритості у стосунках з іншими людьми, що, на думку, Р. Тедеші та Л. Келхоуна передбачає встановлення більш відкритих та близьких, довірливих стосунків з іншими людьми. Жінки-ВПО зазначають, що легше налагоджують контакт із іншими ВПО, адже мають спільне поле схожих переживань.

В подальшому психотерапія спрямована на підвищення психічної гнучкості через зміцнення психічної структури, тобто створення так званої «подушки безпеки», що у подальшому стає підґрунтям для кращого подолання стресів. Так, якщо після декількох консультацій клієнт є готовим до терапії, психотерапевт запрошує особистість у психотерапевтичний простір, що виступає динамічною системою осмислення власного досвіду, вчить кращої адаптації до реальності, новому рівню емоційного життя, розвитку конструктивних копінг-стратегій, сприяє особистісному розвитку та гармонізації особистості в цілому.

У комунікативному полі травмофокусної терапії – просторі безпеки та захищеності

перетинаються символи та смисли терапевта та клієнта, твориться загальна тканина, де реконструюється психічна реальність, можливість краще почувати себе у своїй ідентичності, у своїх стосунках. У цьому сенсі психотерапевт стає для клієнта стабільним об'єктом (за концепцією В. Віннікотта: «щоб щось чи хтось міг стати для дитини стабільним об'єктом, він мусить бути атакований дитиною і вижити») [1]. Йдеться про винесення назовні усіх аспектів травми для її ефективного проживання [1] – атаку тривоги, стресу, злості, ненависті, які викликають фрустрацію є емоційними складовими психічних травм і становлять загрозу для самої особистості. Одним із основних у психотерапії є побудова такого комунікативного простору, що відновить почуття довіри через формування довіри до терапевта, терапії, що є основою зміни ставлень особистості до себе та світу в цілому, що, власне, розуміється як особистісний ріст та розвиток, спричиняє конструктивні зміни після травми.

Описуючи психологічну роботу із ВПО з позиції нарративного підходу до травми, ми дійшли висновку про домінуючий нарратив постраждалих – нарратив «жертви» та «відкритої рани, що болить». Лише у 3-х осіб, які були учасниками консультативного процесу нарратив був іншим – як внутрішня трансформація та пошук оптимального шляху проходження невизначених умов, тобто нарратив «пошуку» та «нового шляху».

Висновки з проведеного дослідження. У своїй консультативній та психотерапевтичній роботі із внутрішньо переміщеними особами – жінками з Київської, Харківської, Херсонської та Луганської областей ми опиралися на прийоми нарративної психології – переосмислення

останніми життєвих ситуацій та історій війни та створення нових нарративів – історій, що допомагають осмислити травматичний досвід, історій, сповнених оптимізму та прагнення до життя. Саме ці «нові історії» дають змогу краще адаптуватися до нової реальності в умовах невизначеності, позбутися жертвовності, впорядкувати та гармонізувати когнітивну, конативну та афективну сфери особистості, що і є основою для посттравматичного росту та розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Винникотт Д. *Игра и реальность*. Москва : Институт общегуманитарных исследований. 2022. 288 с.
2. Кристал Г. *Интеграция и самоисцеление. Аффект, травма и алекситимия*. Москва : Институт общегуманитарных исследований, 2006. 800 с.
3. Мединська Ю. *Психоаналітичні есеї*. Львів : ПП «Видавництво «Бона»». 2021. 284 с.
4. Талей Н. Г. *Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса*. Москва : Колибри. 2016. 758 с.
5. Фрейд З. *По ту сторону принципа удовольствия / пер. с нем.* Москва : ООО «Фирма СТД», 2006. С. 449.
6. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. *The Posttraumatic Growth Inventory : Measuring the positive legacy of trauma*. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. Pp. 455–471.
7. Tedeschi R. G., Calhoun L. G. *Posttraumatic Growth: Conceptual Foundations and Empirical Evidence*. *Psychological Inquiry*. 2004. Vol. 15. No. 1. Pp. 1–18.
8. Van der Kolk B. A. *Post-Traumatic Stress Disorder : Psychological and Biological Sequelae*. Washington, DC : American Psychiatric Press. 1984. Pp. 124–134.
9. Volkan V. D. *Psychoanalysis and International Relationships: Large-group Identity, Traumas at the Hand of «Other» and Transgenerational Transmission of Trauma*. In *Psychoanalytic Perspectives on a Turbulent World*, (Eds.) H. Brunning and M. Perini, London : Karnac Books. 2010. Pp. 41–62.

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ РЕФРЕЙМІНГУ В ПРОЦЕСІ РАЦІОНАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОЇ ПОВЕДІНКОВОЇ ТЕРАПІЇ НЕЗДОРОВИХ НЕГАТИВНИХ ЕМОЦІЙ У ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІЗАЦІЙ

PECULIARITIES OF USING REFRAMING IN THE PROCESS OF RATIONAL-EMOTIONAL BEHAVIORAL THERAPY OF UNHEALTHY NEGATIVE EMOTIONS IN STAFF OF ORGANIZATIONS

Негативні емоції у персоналу організацій стають токсичними і руйнівними тоді, коли набувають характеру нездорових негативних емоцій. Тому корекція вказаних емоцій у персоналу організацій постає перед організаційними психологами як першорядне завдання. З точки зору концепції раціонально-емоційної поведінкової терапії, до позитивних чи нейтральних емоцій і адаптивної поведінки ведуть раціональні переконання, а до нездорових негативних емоцій та неадаптивної поведінки призводять ірраціональні переконання. Як довів Р. Ділтс, переконання по суті своїй є вираженням існуючих взаємозв'язків елементів нашого досвіду. При цьому особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах «Причини» та «Наслідку». Тому загальну структуру ірраціонального переконання особистості можна розглядати як таку, що складається з таких компонентів: 1) «Причина», яка включає в себе: судження про активуючу подію; основне оціночне судження, яке виконує функцію очікування по відношенню до реальної події; судження про ступінь відповідності активуючої події очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба»; 2) «Сполучна зв'язка», яка вказує на здатність «Причини» викликати «Наслідок»; 3) «Наслідок», до якого можуть входити: перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація»; друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу»; третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження». Ми виявили структурні та змістовні особливості ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення у неї таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів. Специфічною технологією, яка може бути спрямована на зміну переконань особистості, є рефреймінг «Фокуси мови», розроблений Р. Ділтсом. Завдання даної технології полягає не в тому, щоб критикувати людину або її переконання. Навпаки, вона полягає в тому, щоб розширити карту світу цієї людини. Це робиться для того, щоб позитивні наміри, які приховані за переконаннями, можна було б реалізувати за допомогою інших засобів. Зміна основних оціночних суджень в структурі ірраціонального переконання можлива при застосуванні таких технік рефреймінгу: «Намір», «Перевизначення», «Протилежний приклад», «Аналогія», «Зміна розміру фрейму», «Модель світу».

Ключові слова: основне оціночне судження, похідне оціночне судження, ірраціональне переконання, структура ірраціонального переконання, нездорові негативні емоції, техніки рефреймінгу основного оціночного судження.

Negative emotions in organizational personnel become toxic and destructive when they take on the character of unhealthy negative emotions. Therefore, the correction of these emotions among the personnel of organizations appears to organizational psychologists as a paramount task. In terms of the concept of rational-emotional behavior therapy, rational beliefs lead to positive or neutral emotions and adaptive behavior, and irrational beliefs lead to unhealthy negative emotions and maladaptive behavior. We have shown that the general structure of a person's irrational beliefs consists of the following components: 1) «Reason», which includes: a judgment about an activating event; the main value judgment that performs the function of expectation in relation to a real event; judgment about the degree of compliance of the activating event with expectations such as «should», «must», «should»; 2) «Bundle», indicating the ability of the «Cause» to cause the «Consequence»; 3) «Consequence», which may include: the first of the main derivative value judgments, known as «dramatization»; the second of the main derivative value judgments, known as «I won't survive this»; the third of the main derivative value judgments, known as «condemnation». In our work, the structural and content features of the irrational beliefs of the individual, which lead to the emergence of such unhealthy negative emotions as anxiety, depression, guilt, shame, anger, are revealed. A specific technology aimed at changing a person's beliefs is reframing «Language Tricks» by R. Dilts. The purpose of this technology is not to criticize a person or his beliefs. On the contrary, it consists in expanding the «map of the world» of this person. This is done so that the positive intentions behind the belief can be realized through other means. We have shown that changing the basic value judgments in the structure of an irrational belief is possible using the following reframing techniques: Intention, Redefinition, Counterexample, Analogy, Frame Resizing, World Model. The research perspective is to determine the content of reframing techniques that can be used in the transformation of the main derivative value judgments in the structure of an irrational belief.

Key words: basic value judgment, derivative value judgment, irrational belief, irrational belief structure, unhealthy negative emotions, main value judgment reframe techniques.

УДК 159.9.072.5
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.32>

Ніколаєнко С. О.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Улунова Г. Є.

д. психол. н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Постановка проблеми. Нервова напруга та негативні емоції неминуче виникають у персоналу будь-якої організації. Проте негативні емоції стають токсичними і руйнівними, коли

набувають характеру нездорових негативних емоцій. Вказані емоції у персоналу організації ведуть до зниження в людей почуття власної цінності та втрати ними віри та надії

на майбутнє, руйнують результати роботи та моральний дух колективу.

Іноді наслідки, які детерміновані нездоровими негативними емоціями у співробітників організації, можуть бути ще серйознішими. Так, коли люди вважають, що з ними обійшлися несправедливо, вони можуть спробувати за будь-яку ціну звести рахунки зі своїми кривдниками – як керівниками, так і співробітниками організації. Недоліки, які зумовлені такою поведінкою, можуть набувати, згідно з П. Фростом, приголомшливих розмірів як з людської, так і з фінансової точок зору [5].

У зв'язку із зазначеними вище ризиками для функціонування організацій, корекція нездорових негативних емоцій у персоналу постає як першорядне завдання організаційних психологів.

Однією з ефективних короткострокових технік позбавлення від негативних емоцій є рефреймінг. Однак, на наш погляд, необхідний подальший пошук та апробація специфічних технік рефреймінгу для більш ефективної психотерапії нездорових негативних емоцій у персоналу організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одним з важливих напрямків розв'язання проблеми емоційних розладів особистості є раціонально-емоційна поведінкова терапія (РЕПТ). Базові положення РЕПТ містяться в роботах А. Елліса, Р. ДіГусеппа, К. Добсона, А. Ланджа, У. Драйдена, Р. Тафрейта, С. Уолена, Р. Уесслера та ін. У роботах цих авторів визначена природа психологічних розладів, сутність нездорових негативних емоцій, теорія терапевтичних змін, а також базова практика РЕПТ. При цьому А. Елліс і У. Драйден вказують на можливість поєднання РЕПТ та інших когнітивних методів психотерапії. Рефреймінг як один з когнітивних методів нейро-лінгвістичного програмування може бути застосованим в процесі психотерапії нездорових негативних емоцій. Сутність, процедури, форми рефреймінгу розкрито в роботах Р. Бендлера, Б. Боденхamera, Н. Владіславової, Д. Гріндера, Р. Ділтса, С. Ковальова, М. Холла та ін.

Постановка завдання. Мета роботи полягає у визначенні технік рефреймінгу, здатних забезпечити ефективну трансформацію ірраціональних переконань, що викликають негативні нездорові емоції у персоналу організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології під емоціями розуміють психічні процеси, які протікають у формі переживань і відображають особисту значущість та суб'єктивну оцінку зовнішніх та внутрішніх ситуацій для життєдіяльності людини. Поняття «емоції» відрізняється від понять «почуття», «афект», «настрій» та «переживання». Сама емоція характеризується валентністю (тоном), інтенсивністю, змістом, а також знаком [3].

За критерієм знаку, що вказує на характер прагнення об'єкту емоції, останні поділяються на такі групи: 1) позитивні емоції, коли людина прагне об'єкта емоції; 2) амбівалентні емоції, коли людина одночасно і прагне, і уникає об'єкта емоції; 3) негативні емоції, коли людина прагне уникнути об'єкта емоції [2].

Так, в класифікації базових емоцій у життєдіяльності людини К.Е. Ізарда за критерієм знаку виокремлюються такі основні групи емоцій: 1) позитивні (радість, подив); 2) негативні (депресія, гнів, огида, зневага, страх та різні види тривожності); 3) амбівалентні (сором, сором'язливість, страждання, горе, вина) [6].

В роботі Є.П. Ільїна також чітко розрізняються такі групи емоцій: 1) позитивні емоції: задоволення та радість (задоволення, радість); інтелектуальні емоції чи афективно-когнітивні комплекси (здивування, інтерес, почуття гумору, почуття здогадки); 2) негативні емоції: фрустраційні емоції (образ, розчарування, досада, гнів, шаленство, смуток, засмучення, самотність,); очікування та прогноз (хвилювання, тривога, страх, розпач); 3) амбівалентні емоції: інтелектуальні емоції («почуття» впевненості – невпевненості); комунікативні емоції (сором, вина як відображення совісті, зневага); фрустраційні емоції (сум і ностальгія, горе) [2].

Важливо підкреслити, що негативні емоції можуть бути як здоровими, так і нездоровими. Так, А. Еліс та У. Драйден чітко розрізняють здорові негативні емоції (заклопотаність, сум, жаль, прикрість, роздратування) та нездорові негативні емоції (тривога, депресія, вина, сором, гнів) [4].

Проаналізуємо з позицій РЕПТ психологічний механізм виникнення та функціонування нездорових негативних емоцій особистості.

У найбільш узагальненому вигляді РЕПТ А. Еліса представлена у «АВС»-моделі. У цій моделі «А» позначає як об'єктивну активуючу подію, так і суб'єктивне відображення об'єктивної активуючої події. Символом «В» позначаються раціональні чи ірраціональні думки, переконання, вірування клієнта щодо активуючої події. Символ «С» позначає емоційні та поведінкові реакції, що обумовлені раціональними або ірраціональними думками, переконаннями, установками клієнта «В» стосовно активуючої події «А» [4].

Оскільки існує безліч видів когніцій, «В» може набувати безлічі різних форм. З погляду концепції РЕПТ, раціональні переконання (rB) ведуть до позитивних чи нейтральних емоцій і адаптивної поведінки, а ірраціональні переконання (iB) – до нездорових негативних емоцій і саморуйнівної поведінки.

В концепції РЕПТ різняться такі види ірраціональних оціночних суджень.

1. Основні оціночні судження, які втілюються в категоричних формах «повинен», «зобов'я-

заний», «треба». При цьому основні оціночні судження можуть виявлятися в таких формах: 1) позитивні оцінки-зобов'язання (наприклад, «люди повинні схвалювати мене»); 2) негативні оцінки-зобов'язання (наприклад, «не повинно бути людей, які не схвалюють мене»).

2. Похідні оціночні судження, які можуть виявлятися у таких формах: а) «драматизація» (подія оцінюється як «жахлива»); б) «я цього не переживу» (людина констатує, що вона «потребує» чогось і тому не може бути щасливою за відсутності того, чого вона потребує); в) «осудження» (приписування собі, а також іншим людям, об'єктам та подіям негативних оцінок).

На наш погляд, основні та похідні ірраціональні оціночні судження можна розглядати як базові структурні компоненти ірраціонального переконання. Так, згідно з визначенням Р. Ділтса, «переконання за своєю суттю є вираженням існуючих взаємозв'язків елементів нашого досвіду» [1, с. 139]. Особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах причини та наслідку. Тому між ними і утворюються такі характерні сполучні зв'язки: «викликати що-небудь» (X викликає У), «мати результатом що-небудь» (X має як результат У), «призводити до чогось» (X призводить до У) [1, с. 139].

Враховуючи окреслені положення, в структурі ірраціонального переконання в якості причини (X) слід розглядати основні оціночні судження, які втілюються в категоричних формах «повинен», «зобов'язаний», «треба», а у якості наслідку (У) – похідні оціночні судження, які втілюються у формах «драматизація», «я цього не переживу», «осудження».

На основі вищенаведеного визначимо загальну структуру ірраціональних переконань особистості, які викликають і підтримують функціонування нездорових негативних емоцій особистості.

1. До структури такого компонента ірраціонального переконання, як «Причина» (позначимо його символом X), входять:

- судження про активуючу подію (А);
- основне оціночне судження (В-1), яке виконує функцію очікування по відношенню до реальної події (А) та яке формулюється в категоричних оцінках «повинно», «зобов'язано», «треба»;
- судження про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1), яке може набувати вигляду: «А повинно (обов'язково, треба) відповідати очікуванню В-1, але А не відповідає очікуванню В-1».

2. У структурі ірраціонального переконання між причиною (X) і наслідком (У) має бути «Сполучна зв'язка», яка вказує на здатність «Причини» викликати «Наслідок»: «X викликає У»; «X має як результат У»; «X призводить до У».

3. До структури такого компонента ірраціонального переконання, як «Наслідок» (позначимо його символом У), можуть входити:

– перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація» (В-2.1). Воно має місце тоді, коли сприймана подія оцінюється як «жахлива», як справді роздутий і перебільшений висновок, який бере початок в основному оціночному судженні: «Це не повинно бути настільки поганим» (В-1);

– друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу» (В-2.2). Тут мається на увазі віра людини в те, що вона не може бути щасливою за жодних умов, якщо подія, яка не повинна відбутися, все-таки відбувається або загрожує відбутися (В-1);

– третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження» (В-2.3), по-перше, людей, якщо вони роблять те, чого робити не повинні, або їм не вдається зробити те, що вони робити зобов'язані (В-1); засуджувати людина може і світ, і умови життя, вважаючи їх «огидними», якщо вони не дають їй те, що у неї «повинно» бути (В-1).

Наведемо приклади структурних особливостей типових ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення в особистості таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів.

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї тривогу.

1. «Причина» (X).

– Судження про активуючу подію (А): «У найближчому майбутньому мені потрібно буде проходити атестацію».

– Основне оціночне судження (В-1): «Провал при проходженні процедури атестації не повинен відбутися в жодному разі».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Провал при проходженні атестації не повинен відбутися в жодному разі, але я не впевнений, що зможу успішно пройти цю процедуру».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Похідна оціночна думка типу «драматизація» (В-2.1): «І буде жахливо, якщо я не зможу успішно пройти атестацію».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї депресію.

1. «Причина» (X).

– Судження про активуючу подію (А): «Я дуже хочу отримати цю посаду».

– Основне оціночне судження (В-1): «Я завжди маю отримувати те, що дуже хочу».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно»,

«зобов'язано», «треба» (В-1): «Я не отримав цю посаду, але я завжди маю отримувати те, що дуже хочу».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Можлива похідна оціночна думка «драматизація» (В-2.1): «Це жахливо, якщо я не отримав те, що хотів».

– Можлива похідна оціночна думка «я цього не переживу» (В-2.2): «Оскільки цього не сталося зараз, цього не станеться ніколи. Це безнадійно! Це глухий кут! І я цього не переживу!»

– Можлива похідна оціночна думка «схильність до засудження себе» (В-2.3): «Отже, я сам у чомусь винен, якщо не одержав те, що хотів».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує у неї провини.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А):

«Я порушив у взаєминах із колегою важливі норми поведінки, які я поділяю».

– Основне оціночне судження (В-1): «Я не повинен порушувати у взаєминах з колегами важливі норми та правила поведінки, які я поділяю».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Я порушив у взаєминах із колегою важливі норми та правила поведінки, які я поділяю, хоча я не повинен був порушувати такі норми та правила».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Можлива похідна оціночна думка «драматизація» (В-2.1): «Це жахливо».

– Можлива похідна оціночна думка «схильність до засудження себе» (В-2.3): «Я негідна людина!»; «Я нікчема».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї сором.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А): «Вихваляючись підвищенням заробітної плати перед іншими колегами, заробітна плата яких не зросла, я повівся безглуздо і негідно».

– Основне оціночне судження (В-1): «Таку поведінку в присутності інших людей я ніяк не повинен був допускати, тому що мені абсолютно необхідне схвалення оточуючих».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Я повівся безглуздо і недостойно, коли вихвалявся підвищенням заробітної плати перед іншими колегами, заробітна плата яких не зросла, хоча таку поведінку в присутності таких людей я ніяк не

повинен був допускати, тому що мені абсолютно необхідне схвалення оточуючих».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

Можлива похідна оціночна думка «схильність до осуду» (В-2.3): «Тому я нічого не вартий у цьому житті».

Структура ірраціонального переконання особистості, що актуалізує в неї гнів.

1. «Причина» (Х).

– Судження про активуючу подію (А): «Цей працівник постійно ходить на лікарняні».

– Основне оціночне судження (В-1): «Усі працівники мають максимально викладатися на робочому місці та робити свій внесок у загальний результат».

– Міркування про ступінь відповідності активуючої події (А) очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба» (В-1): «Цей працівник постійно ходить на лікарняні, хоча всі працівники мають максимально викладатися на робочому місці та робити свій внесок у загальний результат».

2. «Сполучна зв'язка».

«Висловлені вище судження призводять до наступного результату».

3. «Наслідок» (У).

– Похідна оціночна думка «схильність до засудження інших» (В-2.3): «Тому такі працівники є «огидними» і заслуговують на покарання, а робота Нг-менеджера компанії є просто непрофесійною, і він заслуговує на позбавлення заохочення та премії».

У терапевтичній роботі з ірраціональними переконаннями особистості в РЕПТ використовуються когнітивні, емоційні та поведінкові методи [4]. При цьому РЕПТ позиціонується як «теоретично несуперечливий еkleктизм» (У. Драйден), оскільки техніки вільно запозичуються з інших терапевтичних систем, але застосовуються в цілях, які узгоджуються з базовою теорією РЕПТ [4]. Тому в РЕПТ сміливо може бути використана така когнітивна техніка нейро-лінгвістичного програмування, як рефреймінг.

Розглянемо особливості технік «Фокуси мови» Р. Ділтса, спрямованих на зміну переконань особистості за допомогою рефреймінгу [1, с. 240–300]. У зазначеній вище роботі Р. Ділтс відзначає, що «завдання «Фокусів мови» не в тому, щоб критикувати людину чи переконання, а в тому, щоб провести рефреймінг переконання та розширити «карту світу» цієї людини так, щоб позитивні наміри, приховані за переконаннями, можна було б реалізувати за допомогою інших засобів» [1, с. 240].

Автор пропонує наступні техніки рефреймінгу переконань особистості: 1) «Намір»; 2) «Перевизначення»; 3) «Наслідки»; 4) «Поділ»;

5) «Об'єднання»; 6) «Аналогія»; 7) «Зміна розміру фрейму»; 8) «Інший результат»; 9) «Модель світу»; 10) «Стратегія реальності»; 11) «Протилежний приклад»; 12) «Ієрархія критеріїв»; 13) «Застосування себе»; 14) «Метафрейм» [1, с. 239–296].

А. Елліс та У. Драйден підкреслюють, що саме основні ірраціональні оціночні судження типу «повинен», «зобов'язаний», «треба», які складають філософську серцевину ірраціональних переконань, ведуть до емоційного дисбалансу. Тому саме вони мають стати основною мішенню у психотерапевтичній роботі [4].

Наведемо приклади трансформації основних ірраціональних оціночних суджень типу «повинен» та «зобов'язаний», «треба» в основні раціональні оціночні судження типу «бажано» за допомогою деяких технік рефреймінгу «Фокус мови» Р. Ділтса [1].

Приклад: «Я не впевнений, що зможу успішно пройти атестацію на рівні допустимої кількості помилок (А), але я не повинен допустити критичну кількість помилок під час проходження атестації (В-1). Тому якщо я не зможу успішно пройти атестацію, то це буде жахливо (В-2.1)».

Техніка «Намір». Евристичні питання: 1) «Яка позитивна мета чи намір цього переконання?» 2) «Як ця техніка допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

На наш погляд, дана техніка може бути використана для того, щоб, по-перше, виявити у клієнта протиріччя між актуальним ірраціональним переконанням та його «позитивною метою чи наміром», а по-друге, почати трансформацію основного ірраціонального оціночного судження з нормою «повинен» у напрямі нового основного раціонального оціночного судження з нормою «бажано».

Можливі варіанти «позитивного наміру», які може назвати клієнт: реалізація потреби у власній безпеці; підтримання впевненості в собі; підтримка почуття, що клієнт повністю контролює можливу ситуацію в майбутньому; надання впевненості, що може запобігти небезпекам у майбутньому та ін.

Виявлення можливої суперечності між актуальним ірраціональним переконанням та його «позитивною метою чи наміром» за допомогою таких питань.

– «А Ви впевнені, що це переконання дійсно допомагає реалізувати один чи всі зазначені вище позитивні цілі чи наміри?»

– «Які компоненти актуального переконання перешкоджають реалізації позитивного наміру цього ж переконання?»

Трансформація основного ірраціонального оціночного судження з нормою «повинен»

у напрямку нового основного раціонального оціночного судження з нормою «бажано» за допомогою таких питань.

– «Що в актуальному переконанні можна було б змінити, щоб воно змогло реалізувати позитивний намір цього ж переконання?»

– «Чи зможе той позитивний намір, який був представлений у вихідному переконанні з нормою «повинен», краще реалізуватися у новому переконанні з нормою «бажано»?»

Техніка «Перевизначення». Евристичні питання: 1) «Яким словом (словами) можна замінити одне зі слів у формулюванні цього переконання, щоб зберегти сенс висловлювання, і наділити його новим позитивним/негативним сенсом?»; 2) «Як це перевизначення допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Чи можна сказати, що якщо Ви не хочете допустити критичну кількість помилок при проходженні атестації, то й не повинні їх допустити?»

– «Як Ваше бажання доводить, що воно має бути виконане?»

– «Чи можна сказати, що Ваша воля завжди має бути виконана?»

– «Чи може бути таке переконання причиною виникнення Вашого нинішнього негативного емоційного стану?»

– «Як можна знизити абсолютизм очікувань у Вашому підході до ситуації?»

– Що зміниться у Вашому очікуванні відносно ситуації з атестацією, якщо замість норми «повинен» Ви використовуватимете норму «бажано»?

Техніка «Протилежний приклад». Евристичні питання: 1) «Який приклад ставить під сумнів це переконання і підводить людину до іншого переконання, яке може мати більшу значущість для нього?»; 2) «Як цей протилежний приклад допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Чому Ви повинні досягти успіху? Немає жодних доказів, що Ви повинні досягти успіху. У Всесвіті немає такого закону, що Ви повинні».

– «Для людини природно помилятися і робити невдалий вибір. Наприклад, я і багато моїх знайомих багато разів потрапляли до таких ситуацій, коли робили багато помилок і не досягали успіху. Але це дало нам змогу отримати цінний досвід із наших помилок та невдач і виробити стійкість до стресу».

– «Звичайно, було б бажано успішно пройти атестацію, але Ви не зобов'язані і не повинні досягати успіху. Але очікування типу «повинен» орієнтує Вас на єдиний варіант поведінки, а очікування типу «бажано» орієнтує Вас на пошук

різноманітних варіантів поведінки у вирішенні ситуації. Вибір за вами».

Техніка «Аналогія». Евристичні питання: 1) «Який взаємозв'язок подібний до того, який полягає в переконанні (тобто є метафорою), однак має інший позитивний/негативний підтекст?»; 2) «Як ця аналогія (метафора) допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Давайте пофантазуємо про те, що я сиджу, наприклад, у своєму робочому кабінеті без кондиціонера в спекотний сонячний літній день і уявляю, як чудово було б зараз покатися в лісі на лижах замість того, щоб працювати. Але якби я підійшов до вікна і почав вимагати, розмахуючи руками, щоб на вулиці стало холодно і негайно випав сніг, я б опинився в лісі на лижах, Ви подумали б, що я трохи не в собі. Ви, мабуть, сказали б мені, що безглуздо у спекотний сонячний день вимагати сніг та холод. І Ви мали б рацію, тому що безглуздо вимагати, що світ або розвиток подій у майбутньому мають стати такими, як я хочу. Очевидно, що фізичні, астрономічні та метеорологічні фактори визначають зараз спекотну погоду, а спалах гніву, тривоги або депресії не може нічого змінити. Чи не нагадує Вам власне ставлення до своєї проблеми? Хіба Ви теж не висуваєте такі ж абсолютистські вимоги та очікування до Вашої проблемної ситуації?»

Техніка «Зміна розміру фрейму: його збільшення/зменшення». Евристичні питання: 1) «Який часовий фрейм (триваліший або коротший), або яка кількість людей, залучених до ситуації, або яка широта перспективи, або яка позиція сприйняття можуть змінити підтекст переконання на більш позитивний/негативний?»; 2) «Як новий розмір фрейму допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Подумки перейдіть у більш віддалене майбутнє по відношенню до того майбутнього, в якому Вам належить проходити атестацію. З позиції цього більш віддаленого майбутнього подивіться на ситуацію атестації так, ніби вона вже подолана і залишилася в минулому. Коли ви долали ситуацію, то замість норми «повинен», Ви користувалися нормою «бажано». Які з нормою «бажано» були емоції, коли Ви успішно пройшли атестацію? Які з нормою «бажано» були емоції, коли Ви не пройшли атестацію? Чи був із нормою «бажано» у Вас стан «жахливий»? Чи це були більш нейтральні переживання? Яке очікування до ситуації проходження атестації Ви б обрали тепер?»

– «Подумки перейдіть у майбутнє на позицію, з якою Ви можете спостерігати за тими

співробітниками, які не пройшли атестацію. Ви помічаєте, що одна група співробітників користувалася нормою «повинен», а інша – нормою «бажано». Як вони поведуться? Що говорять? Як переживають поразку? Яка група для Вас привабливіша – та, яка користується нормою «повинен», бачить ситуацію поразки як «жахливу» або та, яка користується нормою «бажано» і не нагнітає негативні емоції в ситуації поразки? У якій групі Ви хотіли б опинитися прямо зараз?»

Техніка «Модель світу»: Евристичні питання: 1) «Яка «модель світу» представить це переконання в іншому ракурсі?»; 2) «Як ця запропонована «модель світу» допомагає трансформувати основні ірраціональні оціночні судження з нормою «повинен» у напрямку нових основних раціональних оціночних суджень із нормою «бажано»?»

– «Якби норма «повинен» була вродженим інстинктом, то її описували б етологи – фахівці в галузі поведінки людини, і люди автоматично виконували б свій обов'язок, оскільки до цього зобов'язувала їх внутрішня сутність. Однак у людському житті існує величезна різниця між абсолютистською нормою «повинен», за якою людина позбавляється права внутрішнього вибору, і релятивістською нормою «бажано», за якою людина реально має право внутрішнього вибору».

– «У світі немає абсолютних норм «повинен». У природі немає цього «повинен». Натомість можна підібрати точніші слова, такі як «Я хочу...» або «Я вирішив...». Тому у Вашій ситуації є три послідовні кроки, які можна зробити досить легко: по-перше, Ви можете змінити норму «повинен» на норму «бажано» («хотілося б...», «добре було б...»); по-друге, на підставі цієї зміни оптимізувати суб'єктивне ставлення до ситуації проходження атестації; по-третє, декатастрофікувати негативне переживання типу «це жахливо» та перейти до нейтрального емоційного стану «все нормально».

Отже, проведений вище аналіз дає можливість зробити висновок про те, що в процесі терапевтичної роботи з нездоровими негативними емоціями у персоналу організацій мають бути вирішені такі основні завдання.

1. Виявлення у структурі конкретного ірраціонального переконання змісту базових компонентів: 1) «Причина» (X); 2) «Сполучна зв'язка»; 3) «Наслідки» (У). Ідентифікація у структурі компонента X основних ірраціональних оціночних суджень, що містять очікування типу «повинен», «зобов'язаний», «необхідне», а в структурі компонента У – похідних ірраціональних оціночних суджень, що містять оцінки типу «жахливо», «я цього не переживу», «я засуджую».

2. Визначення за підсумками виявлення повної структури конкретного ірраціонального переконання різновиду нездорової негатив-

ної емоції, яка зараз спостерігається у клієнта (тривога, депресія, вина, сором, гнів).

3. Трансформація основних ірраціональних оціночних суджень типу «повинен» у нові основні раціональні оціночні судження на кшталт «бажано».

4. Трансформація похідних ірраціональних оціночних суджень типу «драматизація», «я цього не переживу», «засудження» у нові похідні раціональні оціночні судження на кшталт «антидраматизація», «толерантність», «прийняття».

5. Закріплення у структурі компонента Х нового раціонального переконання, побудованого на основному раціональному оціночному судженні типу «бажано».

6. Закріплення у структурі компонента У нових похідних раціональних оціночних суджень типу «антидраматизація», «толерантність», «прийняття».

7. На основі формування нового раціонального переконання проведення депотенціалізації того різновиду нездорової негативної емоції, яка спостерігалася у клієнта на початку РЕПТ.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі проведеного аналізу особливостей використання рефреймінгу в процесі раціонально-емоційної поведінкової терапії нездорових негативних емоцій у персоналу організацій можна зробити наступні висновки.

Негативні емоції у персоналу організацій стають токсичними і руйнівними тоді, коли набувають характеру нездорових негативних емоцій. Тому корекція вказаних емоцій у персоналу організацій постає перед організаційними психологами як першорядне завдання.

З точки зору концепції раціонально-емоційної поведінкової терапії, до позитивних чи нейтральних емоцій і адаптивної поведінки ведуть раціональні переконання, а до нездорових негативних емоцій та неадаптивної поведінки ведуть ірраціональні переконання.

Як показав Р. Ділтс, переконання по суті своїй є вираженням існуючих взаємозв'язків елементів нашого досвіду. При цьому особливістю переконання є те, що судження, які входять до його структури, перебувають між собою у відносинах «Причини» та «Наслідку». Тому загальну структуру ірраціонального переконання особистості можна розглядати як таку, що складається з компонентів: 1) «Причина», яка включає в себе: судження про активуючу подію; основне оціночне судження, яке виконує функцію очікування по відношенню до реальної події; судження про ступінь відповідності активуючої події очікуванням типу «повинно», «зобов'язано», «треба»; 2) «Спо-

лучна зв'язка», яка вказує на здатність «Причини» викликати «Наслідок»; 3) «Наслідок», до якого можуть входити: перше з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «драматизація»; друге з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «я цього не переживу»; третє з головних похідних оціночних суджень, яке відоме під назвою «осудження».

У нашій роботі виявлено структурні та змістовні особливості ірраціональних переконань особистості, які призводять до виникнення у неї таких нездорових негативних емоцій, як тривога, депресія, вина, сором, гнів.

Специфічною технологією, яка може бути спрямована на зміну переконань особистості, є рефреймінг «Фокуси мови», розроблений Р. Ділтсом. Завдання даної технології полягає не в тому, щоб критикувати людину або її переконання. Навпаки, вона полягає в тому, щоб розширити карту світу цієї людини. Це робиться для того, щоб позитивні наміри, які приховані за переконаннями, можна було б реалізувати за допомогою інших засобів. Нами продемонстровано, що зміна основних оціночних суджень в структурі ірраціонального переконання можлива через застосування наступних технік рефреймінгу: «Намір», «Перевизначення», «Протилежний приклад», «Аналогія», «Зміна розміру фрейму», «Модель світу».

Перспектива дослідження полягає у визначенні змісту технік рефреймінгу, які можна застосовувати в трансформації головних похідних оціночних суджень в структурі ірраціонального переконання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ділтс Р. Фокуси языка. Изменение убеждений с помощью НЛП. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 320 с.
2. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2013. 783 с.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія : навчальний посібник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Центр учбової літератури, 2004. 272 с.
4. Ellis A., Dryden W. The practice of rational emotive behavior therapy. New York : Springer Publishing Company, 1997. 272 p.
5. Frost P. J. Toxic emotions at work: how compassionate managers handle pain and conflict. Boston : Harvard Business School Press, 2003. 245 p.
6. Izard C. E. The Psychology of Emotions. New York : Plenum Press, 1991. URL: <http://dx.doi.org/10.1007/978-1-4899-0615-1>
7. Walen, S. R., DiGiuseppe R., Wessler R. L. A practitioner's guide to rational-emotive therapy. New York : Oxford University Press, 1992. 448 p.

АСЕРТИВНІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЕФЕКТИВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

ASSERTIVENESS AS EFFECTIVE COMMUNICATION TOOL

Дослідження присвячене такій мультимірній рисі особистості як асертивність. У роботі розглянуті різні моделі комунікативної поведінки та роль асертивності у них, а також місце асертивності серед інших особистісних рис, які також пов'язані із успішністю комунікації (зокрема зв'язок із «великою п'ятіркою» – відкритістю досвіду, сумлінністю, екстраверсією, доброзичливістю та невротизмом). Розглянуто такі моделі комунікативної поведінки як агресивна, пасивна та асертивна, а також такі відгалуження як пасивна (прихована) агресія, сарказм та маніпуляції. Асертивна модель розглядається як усвідомлений компроміс між агресивною та пасивною поведінкою. Було визначено зв'язок асертивності та чуйності, розглянуто рівні компетентності у комунікації та мету комунікації в залежності від асертивності особистості. Аналіз гендерних особливостей комунікації підкреслює різницю у сприйнятті асертивної та агресивної поведінки чоловіків та жінок. Зокрема цікавим є факт, що недостатній рівень асертивності у жінок може бути стратегічним комунікативним рішенням, адже агресивна/асертивна поведінка жінок сприймається як менш адекватна. Проаналізовано роботи інших груп дослідників, присвячені вивченню зв'язку рівня асертивності та вигорання, задоволеності у шлюбі та міжособистісних відносинах, успішності у робочих комунікаціях, тощо. Доведено позитивний вплив тренінгів з асертивності на задоволеність у відносинах та якість міжособистісних комунікацій. Запропоновано стратегію підвищення ефективності комунікації через тренінг навичок асертивності. Асертивність має емоційний, когнітивний та поведінковий компонент. Перед безпосередньо зміною поведінкових патернів пропонується звернути більше уваги на емоційний та когнітивний компоненти, адже емоційний інтелект, розуміння власних емоцій почуттів та власної цінності є важливою частиною асертивності.

Ключові слова: асертивність, моделі комунікативної поведінки, ефективність комунікації, асертивна поведінка, агресивна поведінка, пасивна поведінка, пасивна агресія,

маніпуляції, тренінг асертивності, гендерні відмінності асертивних стратегій, вирішення конфліктів.

The following research is devoted to such a multidimensional personality trait as assertiveness. The discussion includes different models of communicative behaviour and the role of assertiveness in them, as well as the place of assertiveness among other personality traits that affect the effectiveness of communication (especially the connection with the "big five" – openness to experience, agreeableness, extraversion, conscientiousness, and neuroticism). Aggressive, passive, assertive models of communicative behaviour were discussed, including such offshoots as passive (hidden) aggressiveness, sarcasm and manipulations. Assertive model is being described as conscious compromise between aggressive and passive behaviour. The link between assertiveness and sensitiveness was marked. The communication competence levels and communication goals according to the assertiveness levels were allocated. The analysis of gender specific features of communication underlines the difference between perception of aggressive/assertive behaviour of males and females. Interestingly enough, the lack of assertiveness in women can be a strategic communicative decision, as the result of women aggressive behaviour being perceived as inadequate.

The other scientific works on the impact of assertiveness on the burnout, marriage satisfaction and interpersonal relations, work communication success, etc.. Positive impact of assertiveness trainings on satisfaction in relationships and interpersonal communications is being proved. Assertiveness has emotional, cognitive and behavioural components. Before changing behavioural patterns, it is suggested to pay attention to emotional and cognitive components, as emotional intelligence, understanding own emotions, feelings and personal value are an important part of assertiveness.

Key words: assertiveness, communicative behaviour models, assertive behaviour, aggressive behaviour, passive behaviour, manipulations, assertiveness training, gender differences in assertive strategies, conflict resolution.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.33>

Пирх А. В.
магістрант факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

У сучасній психологічній літературі асертивність розглядається як частина особистісного потенціалу, риса, що впливає на успіх застосування комунікативних стратегій у різних контекстах міжособистісних відносин. Деякі дослідники порівнюють асертивність із впевненістю у собі, розглядають зв'язок рівню асертивності із задоволеністю взаємовідносинами у сімейній, соціальній та робочій сферах, рівнем тривожності, стратегіями вирішення конфліктів, тощо. Інші розглядають місце асертивності у системі особистісних рис та характеристик особистості (зокрема її зв'язок із «великою п'ятіркою» – відкритість досвіду, сумлінність, екстраверсія, доброзичливість та невротизм).

Асертивність – це компроміс між пасивною поведінкою, де погоджуєшся з усім, що каже опонент, та агресивною, де ти намагаєшся протистояти будь-яким запитам опонента. Асертивна комунікація є ефективною адаптацією до конфліктних ситуацій. У будь-якій сфері комунікація стає кращою за умови відкритого та неагресивного діалогу [12, с. 652].

Асертивна поведінка передбачає поєднання пасивного та агресивного стилю. Такий стиль комунікації вимагає справедливості та сили.

Згідно із Лазарусом асертивність включає в себе навички відмовляти запитам, просити про послуги та робити дзвінки, виражати пози-

тивні та негативні почуття, а також починати, підтримувати та закінчувати розмови [12, с. 651].

Асертивність не є природною поведінкою. Нашими природними стилями поведінки є агресивна та пасивна, оскільки вони відповідають двом первинним реакціям – бий або біжи [12, с. 651].

Гук О.І. акцентує увагу на тому, що ще З.Фрейд говорив про те, що на рівні несвідомості кожна людина використовує механізми захисту власної психіки та гідності таким чином, щоб поєднати і задоволення власних потреб, і дотримання соціально-моральних норм. У цьому контексті асертивність грає найбільш конструктивну роль, адже вона передбачає здатність відстоювати власну точку зору без порушення прав інших людей, а також оптимально реагувати на критику, самостійно регулювати і відповідати за власну поведінку [1, с. 2–3].

Асертивна поведінка є близькою до агресивної з тією різницею, що асертивність передбачає повагу до прав та свобод інших людей.

Людям, звичайною поведінкою яких є пасивна, найскладніше комунікувати асертивно, адже вони відчувають недостатньо сміливості щодо комунікації в цілому [12, с. 651].

Пасивні люди не розуміють як комунікувати власні почуття та потреби. Вони схильні уникати конфліктів настільки, що приховують власні почуття та потреби заради миру з іншими. Вони дозволяють іншим виходити переможцями із конфліктів ціною втрати власної самооцінки [12, с. 652].

У дослідженні групи науковців із Нідерландів було розглянуто вплив рівня активності на здобуття навичок комунікації. Цікаво, що особи із високим рівнем асертивності часто характеризуються як такі, що рідко відчувають соціальну тривожність та адекватно поведуться у міжособистісних відносинах, але самі навички асертивності мало впливають на надбання навичок комунікації [8, с. 34–39].

О.І. Гук порівнює поняття асертивності із внутрішньою стійкістю особистості, нонконформізмом та феноменом впевненості. Також у роботі підкреслюється зв'язок асертивності із довірою, адже недостатність довіри до себе і оточуючих перешкоджає асертивній моделі поведінки. Причинами недовіри до самого себе може бути страх перед думкою більшості, що штовхає до нещирих вчинків, та страх виявити внутрішню суперечність. Довіра до себе дозволяє людині творчо проектувати власне майбутнє, не вступаючи у протиріччя із власними цінностями та переживаннями, та ставитися до себе як до цінності. Асертивність також передбачає певний рівень творчості і спонтанності у вираженні власних емоцій та безпосередньому висловленні своїх бажань та вимог, а також сміливості заперечувати за

наявності аргументів та в ситуаціях, де аргументація є недоцільною [1, с. 2–3].

Маніпуляції це повна протилежність асертивності. Особа, що вдається до маніпулятивної поведінки перекладає відповідальність за наслідки подій на жертву, неявно виражає свою думку, аби мати шляхи відступу, використовує емоційно забарвлені аргументи про моральні цінності, щоб схилити партнера до згоди. Насправді ж такій особі зовсім не цікаві інтереси протилежної сторони [1, с. 5].

Агресивні люди вживають тактику маніпуляцій, зловживань та неповаги до думки оточуючих. Найчастіше саме вони стають ініціаторами конфліктів.

Людям із пасивною моделлю поведінки важко протистояти маніпуляціям. Комунікативні невдачі ще більше послаблюють їхню впевненість у собі. Іноді вони самі вдаються до маніпуляції та пасивної (прихованої) агресії [1, с. 6].

Пасивні люди не розуміють як комунікувати власні почуття та потреби. Вони схильні уникати конфліктів настільки, що приховують власні почуття та потреби заради миру з іншими. Вони дозволяють іншим виходити переможцями із конфліктів ціною втрати власної самооцінки [12, с. 652].

Агресивна поведінка також не обов'язково означає голосні висловлювання чи фізичну шкоду. Вона може приймати більш витончену форму, як то сарказм чи іронія, або дрібні дії, що деградують особу, на яку направлені [1, с. 6].

Якщо і агресивна, і пасивна моделі поведінки вбачають в протилежній стороні суперника, асертивна модель розглядає сторони як партнерів, що поважають один одного, здатні ясно та відкрито висловлювати свої думки та почуття, вислухати один одного, піти на компроміс та здатні поміняти власну точку зору за наявності відповідних аргументів. Ерік Берн описав би комунікацію двох асертивних людей як взаємодію Дорослий – Дорослий. Така комунікація пронизана спокоєм та приємною атмосферою [1, с. 5–6].

Відповідь осіб із різними поведінковими моделями (агресивна, асертивна, неасертивна) на фрустрації також відрізняється. Так, наприклад неасертивні особи з меншою вірогідністю будуть скаржитися на компанію на відміну від їхніх більш асертивних колег. Менеджери, так само як співробітники, спілкуються із споживачами кожного дня. І рівень асертивності менеджерів може впливати як на взаємовідносини в команді, так і на прийняття організаційних рішень, та навіть на бренд [4, с. 2–3].

К. Андерсон та М. Мартін розглядають питання компетентності комунікаторів та їхньої мотивації крізь поєднання навичок асертивності та чуйності. Вони підкреслюють, що важливою є не лише наявність таких навичок,

але і гнучкість їх використання за різних обставин. Цікавим є також, що наприкінці ХХ століття асертивність та чуйність розглядалися як генералізовані кваліфікації комунікативних стилей та гендерних орієнтації людей. Так, асертивність розглядалася як чоловіча риса, разом із агресивністю, домінантністю та конкурентністю. Тоді як чуйність розглядалася як жіноча риса, разом із емпатією, дружністю та м'якістю. Нащастя, такий гендерний поділ було запропоновано замінити рівнем компетентності [2, с. 2].

Таким чином, людей із високим рівнем асертивності та високим рівнем чуйності пропонується називати компетентними комунікаторами; людей із високим рівнем асертивності та низьким рівнем чуйності – агресивними; з низьким рівнем асертивності та високим рівнем чуйності – пасивними або такими, що підпорядковуються; з низьким рівнем як асертивності, так і чуйності – некомпетентними комунікаторами [2, с. 3].

На відміну від компетентних комунікаторів, які відкриті до комунікації та захищають власну позицію, агресивні комунікатори орієнтовані на контроль та демонструють мало уваги до опонента. Пасивні особи схильні до самопожертви та не можуть постояти за себе.

Некомпетентні комунікатори мають найбільше складності у досягненні особистих цілей. Компетентні комунікатори комунікують з метою задоволення, прихильності та соціальної включеності. Агресивні комунікатори зосереджені на потребах контролю, а некомпетентні – з метою втечі [2, с. 2].

Комунікативні стилі прийнято розділяти на пасивні, агресивні та асертивні. Проте оціночні судження (типу, пасивний = слабкий) не зовсім доречні, адже не рідким є використання особистістю будь-яких із цих 3 стилів за різних умов, що вказує на гнучкість поведінки. Пасивна поведінка приймає події та дії інших без опору. Синонімами може бути підпорядкування, поступливість, покірність, слухняність. Мало хто не погодиться із тим, що пасивність означає слабкість. Проте, якщо у певній ситуації людина не вбачає інтересу, вона може залишитися пасивним спостерігачем [9, с. 47].

Агресивність може означати і як готовність атакувати та протистояти, так і переслідування власних цілей будь-яким шляхом. Для першого визначення така поведінка може бути визначена як ворожа, не дружня, войовнича, тоді як для другого – це буде твердість, енергійність, пильність, сміливість. Перше визначення відверто негативне, тоді як друге – більше про активність, ніж погрози. Коли в контексті агресивності говорять про чоловіків, то часто мають на увазі саме друге визначення, тоді як до жінок зазвичай застосовується перше визначення. Щодо асер-

тивності, то вона визначається впевненістю та можливістю відстоювати прямо та чесно власні права та свободи. Асертивну поведінку можна визначити як впевнену, тверду, позитивну, зосереджену та визначену [9, с. 46–47].

Минулі дослідження вказують на те, що опис менеджера чоловічої статі як агресивного має позитивну конотацію, значення успішного менеджера. У той самий час таке визначення не вживається на позначення успішних менеджерів жінок. Агресивна поведінка жінок на робочому місці розглядається як негативна [5, с. 14].

Для жінок на роботі прояви асертивності криють додаткові складнощі, оскільки жінки сприймаються або занадто жіночними, щоб бути професійними, чи занадто професійними, щоб бути жіночними [10, с. 202].

У західних компаніях перевага надається маскуліним характеристикам комунікації (наприклад, асертивності). Ввічливість, у свою чергу, може негативно вплинути на прояви асертивності (так само як і на розуміння та сприйняття повідомлення). Наприклад, позитивна ввічливість може бути сприйнята як недостатня самостійність та зосередженість на відносинах, а негативна ввічливість – як безсилля або навіть пасивна агресія [10, с. 203].

Згідно із дослідженнями 2004-го 2011-го років в менеджери жінки, що намагаються уникати такого сприйняття ввічливості, характеризуються їхніми колегами як більш жорсткі, їхні вимоги частіше саботують, а їх самих – дискримінують. Крім того, жінки, які ініціюють перегляд компенсації отримують більш негативні відгуки, бо сам факт ініціації переговорів вважається занадто асертивним для ввічливих жінок [10, с. 203].

Ввічливість дозволяє робити запити або виражати ідеї та погляди так, щоб не ставити під загрозу імідж іншої особи. Це може статися за умови, коли один із комунікаторів намагається використати іншого з метою досягнення власних цілей [10, с. 203].

У дослідженні Т. Пфафман акцентує увагу на тому, що чоловіки можуть говорити асертивно відкрито, у той час як учасниці дослідження мають стратегічно модифікувати свої комунікативні стилі з метою збереження довгострокових відносин із колегами, зокрема чоловіками. Респондентки вдаються до таких стратегій як негативна ввічливість, наведення доказів для кращої аргументації їхньої точки зору, наведення прикладів, яку користь їхній підхід до певного питання принесе їхньому партнеру [10, с. 211].

Отже, порада жінкам поводитися більш асертивно задля комунікативного успіху – неефективні. Комунікативні стратегії для жінок на роботі мають комунікувати компетентність без проявів домінування [10, с. 204].

Метою таких стратегій є захист та підтримка довгострокових відносин, а також зменшення незгоди у комунікації [10, с. 211].

За результатами дослідження, поради з літератури та книжок із самодопомоги жінкам бути більш асертивними є контрпродуктивними. Недостатність асертивності у деяких випадках може бути усвідомленим стратегічним вибором задля відповідності культурним очікуванням. Задля успішної комунікації на роботі жіноча стратегія має спочатку сприйматися як доречна для жінки, а вже потім – для професіонала. Таким чином, асертивність – це стратегічна навичка продуктивної взаємодії [10, с. 212].

Результати дослідження Л.К. Кірст вказують на зв'язок асертивності із самооцінкою, екстраверсією, відкритістю до нового досвіду та усвідомленості, а також на зворотній зв'язок із сором'язливістю, невротизмом та страхом осуду [7].

Зазначається, що на заваді асертивним відповідям може ставати тривожність. Так, наприклад, сором'язливі особистості часто відчувають стримуючу тривожність, що не дозволяє комунікувати асертивно. Недостатність асертивності із когнітивної точки зору може бути викликана самознеціненням, оскільки люди з нижчою самооцінкою переважно вважають думки та почуття оточуючих більш важливими, ніж їхні власні. Вибір асертивної чи неасертивної стратегії відбувається за участі когнітивного фільтру та інтерпретації соціальних підказок [7, с. 1, 16].

Дослідження Л.К. Кірст ще раз довели, що респонденти із вищим рівнем асертивності набагато більш екстравертовані, свідомі та відкриті досвіду і менш невротичні, аніж респонденти із низьким рівнем асертивності. Зв'язок асертивності і екстраверсії може бути пояснений тим фактом, що екстравертовані особи відчувають менше соціальної незграбності, а менш екстравертовані – схильні до уникання незгод та конфліктів як надмірної соціальної стимуляції [7, с. 12–13].

Асертивність та свідомість поєднані через важливість асертивної поведінки у досягненні власних цілей. На відміну від осіб із пасивної моделлю поведінки, особи із асертивною поведінкою більш відкриті до нового досвіду, і чим більше вони дізнаються, тим більш відкритими стають та тим краще розуміють і власні почуття та потреби. Така зрілість допомагає не лише в комунікації, а також із конструктивним вирішенням стресових міжособистісних ситуацій [7, с. 14].

Згідно із результатами дослідження, асертивність є мультиміріною рисою, що включає емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти [7]. Також було емпірично доведено зв'язок сором'язливості із невдалими спро-

бами заявити про себе у міжособистісному контексті. Це можливо пояснити намаганням компенсувати власне соціальне знецінення та дискомфорт задоволенням потреб інших, аби сприйматися як привабливі та компетентні особи [7, с. 16].

Емоційний інтелект є важливою складовою асертивності, оскільки це вміння розуміти та керувати власними емоціями та впливати на емоції інших. Ключовим компонентом емоційного інтелекту є саморегуляція власних емоцій, зокрема «гарячих клавіш» – тригерів, що виводять вас з себе. Поведінковий компонент асертивності включає в себе і невербальну поведінку (поставу, зоровий контакт, жести), яка має бути доречною у заданому контексті [9, с. 48–49].

Асертивність впливає на майже всі сфери життя. Люди, що опановують цю навичку, зменшують кількість стресу та конфліктів у своєму житті, тому вони досягають власних цілей та допомагають іншим у досягненні їхніх, і як наслідок будують більш міцні відносини, на які вони можуть покластися [12, с. 652].

У дослідженні румунського медичного університету зазначається, що до компетенції у клінічній комунікації можна віднести навички побудови довіри, повагу, співчуття, альтруїзм, емпатію, розуміння духовних цінностей пацієнта, професіоналізм, донесення інформації та прийняття сумісних рішень, культурна чутливість, побудова відносин, самосвідомість, етичність та чесність. Підкреслюється, що дослідження зв'язку між особистісними рисами та навичками комунікації у дорослих вказують на те, що приємність та відкритість можуть позитивно відобразитись на рівні асертивності та навичках емпатичного слухання [13, с. 16].

У дослідженні японських науковців було розглянуто зв'язок рівня асертивності, як особистісної риси, та вигоряння у медсестер-новачків. Було визначено, що вигоряння настає швидше та простіше у медсестер, чий рівень асертивності дуже низький або дуже високий. Дослідження проводилося на вибірці із японських медсестер з використанням адаптованої шкали асертивності Рейзаса (J-RAS).

Відповідно до результатів, медсестри-новачки піддаються вигорянню на роботі за умов, коли вони виражають власні потреби надто прямо або, навпаки, коли не можуть висловити те, що хочуть. Таке пояснення вказує на те, що агресивна, нечуйна та пасивна поведінка шкодить ефективні комунікації, є причиною стресів та конфліктів, що призводять до швидкого вигоряння [14, с. 1453, 1459].

Когнітивно-поведінкові спеціалісти у таких випадках мають звернути більше уваги на реструктуризацію способу мислення через подолання негативних думок та недостатньої

впевненості у вираженні власної точки зору. Лише пояснення та наведення прикладів асертивної поведінки зовсім не означає, що вони будуть використані для зміни поведінкових патернів [12, с. 656].

Отже, перед спробами змінити поведінкову модель варто звернути увагу на емоційну та когнітивну складові, які можуть повністю блокувати здатність особистості діяти асертивно [7].

Дослідники із Інону університету (Турція) підтвердили позитивний вплив тренінгів з асертивності на комунікаційні навички. Асертивні люди – такі що можуть відкрито пояснити що вони мають на увазі, мають симпатію та повагу до інших і можуть сказати ні. Дослідники показали що тренінги з асертивності покращують міжособистісні відносини, мають позитивний вплив на поведінку особистості та зменшують соціальну тривожність [6, с. 1–2].

Група науковців з Малазії та Ірану дослідила вплив тренінгів асертивності та роботи з конфліктами на задоволеність у шлюбі та поведінку у вирішенні конфліктів. Вони підкреслили вплив комунікативної поведінки на рівень задоволеності у шлюбі [3, с. 3, 6–7].

Інша група дослідила вплив тренінгів асертивності на задоволеність у шлюбі у парах, де один із партнерів страждає на емоційно нестабільний розлад особистості. Покращення навичок комунікувати власні емоції наміри та погляди значно покращила емоційно гармонійність пар. Вони показали більшу задоволеність взаємовідносинами, більший рівень довіри один до одного та емпатії [11, с. 66].

Висновки з проведеного дослідження. Асертивність є одним із ключових компонентів успішної комунікації. Незважаючи на той факт, що рівень асертивності не впливає на успішність надбання комунікативних навичок, він має значний вплив на власне успішність комунікації та досягнення цілей особистості. Багатомірність асертивності викликає деякі складнощі у її опануванні, наприклад, пропонується розпочинати роботу з асертивною комунікацією з емоційної та когнітивної складової, без зміни яких опанування поведінкових стратегій не буде ефективним. Було також доведено ефективність тренінгів ефективності у сфері сімейного життя, соціальних та робочих взаємовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гук О. Асертивність як складова культури демократичного врядування. *Демократичне врядування*. 2012. № 9.
2. Anderson C., Martin M. Communication motives of assertive and responsive communicators. *Communication Research Reports*. 1995. № 12. P. 186–191.
3. Askari M., Noah S. B. M., Hassan S. A. B., Baba M. B. Comparison the effects of communication and conflict resolution skills training on marital satisfaction. *International Journal of Psychological Studies*. 2012. № 4(1). P. 182–195.
4. Bari M. K., Zaman, M. H., Mahmud, A. G., Ghosh, S. K. Assertiveness, corporate social responsibility and brand association in anti-globalization era. *Int. J. Manag. Account.* 2021. № 3(1). P. 1–19.
5. Brown C. D. The effect of psychological gender on perceived managerial potential of aggressively communicating males and females. University of Denver. 1991.
6. Gultekin A., Ozdemir A. A., Budak F. The effect of assertiveness education on communication skills given to nursing students. *International Journal of Caring Sciences*. 2018. № 11(1). P. 395–401.
7. Kirst L. K. Investigating the relationship between assertiveness and personality characteristics. 2011. HIM1990-2015. 1200.
8. Kuntze J., Van der Molen H. T., Born M. P. Big five personality traits and assertiveness do not affect mastery of communication skills. *Health Professions Education*. 2016. № 2(1). P. 33–43.
9. Maloney M. E., Moore P. From aggressive to assertive. *International Journal of Women's Dermatology*. 2020. № 6(1). P. 46–49.
10. Pfafman T., McEwan B. Polite Women at Work: Negotiating Professional Identity Through Strategic Assertiveness. *Women's Studies in Communication*. 2014. № 37. P. 202–219.
11. Pietrzak T. & Hauke G., Lohr Ch. Connecting Couples Intervention: Improving couples' empathy and emotional regulation using embodied empathy mechanisms. *European Psychotherapy*. 2016. P. 67–98.
12. Pipas M., Jaradat M. Assertive Communication Skills. *Annales Universitatis Apulensis Series Oeconomica*. 2010. № 2. P. 17-17.
13. Suci N., Meliț L. E., Mărginean C. O. A holistic approach of personality traits in medical students: An integrative review. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2021. № 18(23).
14. Suzuki E., Takayama Y., Kinouchi Ch., Asakura Ch., Tatsuno H., Machida T., Yanahara H., Kitajima H., Miwa M. A causal model on assertiveness, stress coping, and workplace environment: Factors affecting novice nurses' burnout. *Nursing Open*. 2021. № 8. P. 1452–1462.

ОСОБИСТІСНІ РЕСУРСИ В ПРОФІЛАКТИЦІ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ ПСИХОЛОГІВ-ВОЛОНТЕРІВ

PERSONAL RESOURCES IN THE PREVENTION OF PROFESSIONAL BURNOUT OF VOLUNTEER PSYCHOLOGISTS

В науковій статті представлений теоретичний аналіз проблеми професійного вигорання у психологів-волонтерів в сучасних умовах війни на території України та значення особистісних ресурсів в профілактиці цього синдрому. Досліджено праці зарубіжних та вітчизняних науковців, які займалися вивченням діагностики, корекції та профілактики професійного вигорання у різних категорій працівників. В роботі вказуються три основні складові вигорання у психологів-волонтерів, що проявляються поетапно: деперсоналізація (цинізм до людей, які потребують допомоги), емоційна виснаженість і редукція професійних досягнень. Досліджено, що основними проявами професійного вигорання у психологів-волонтерів є: відчуття втоми, стан відсутності фізичної сили, низький енергетичний тонус, значно знижена працездатність, поява різних симптомів фізичних хвороб, може з'являтися схильність до зловживання заспокійливими чи збуджуючими препаратами тощо. У фахівця виникає негативна установка у спілкуванні з колегами, постраждалим населенням, керівництвом, друзями, близькими. Як наслідок, це призводить до конфліктів та втрати віри у власні можливості як спеціаліста. В результаті може ставати причиною зміни життєвого сценарію та повної відмови від професійної діяльності чи у форматі волонтерської допомоги.

Тому, важливим аспектом у профілактиці професійного вигорання визначено такі особистісні ресурси: життєстійкість, самоповага, високі професійні уміння, самоконтроль, толерантність до невизначеності, життєві цінності. Найкращим для профілактики професійного вигорання у психологів-волонтерів є наступне: застосування технічних перерв для забезпечення психічного та фізичного благополуччя; зміна соціального, психологічного та організаційного оточення на робочому місці; використання прийомів релаксації, ауторегуляції, самопрограмування; зміна установки стосовно життя, його сенсу, сприйняття ситуації як можливості переглянути і переоцінити своє життя та піклуватись про себе; забезпечення хорошої фізичної форми та своєчасна терапія соматичних хвороб.

Ключові слова: життєстійкість, емоційне вигорання, особистісні ресурси, синдром

професійного вигорання, психологи-волонтери, профілактика вигорання.

The scientific article presents a theoretical analysis of the problem of professional burnout among psychologists-volunteers in modern war conditions on the territory of Ukraine and the importance of personal resources in the prevention of this syndrome. The works of foreign and domestic scientists who studied the diagnosis, correction and prevention of professional burnout in different categories of workers were studied. The paper indicates three main components of burnout among volunteer psychologists, which manifest themselves in stages: depersonalization (cynicism towards people in need), emotional exhaustion and a reduction in professional achievements.

It has been researched that the main manifestations of professional burnout among volunteer psychologists are: a feeling of fatigue, a state of lack of physical strength, low energy tone, significantly reduced performance, the appearance of various symptoms of physical illnesses, there may be a tendency to abuse sedative or stimulant drugs. A specialist develops a negative attitude in communicating with colleagues, the affected population, management, friends, relatives. As a result, this leads to conflicts and loss of faith in one's own abilities as a specialist. As a result, it can cause a change in life scenario and a complete rejection of professional activities or in the format of volunteer assistance.

Therefore, the following personal resources are identified as an important aspect of the prevention of professional burnout: resilience, self-esteem, high professional skills, self-control, tolerance for uncertainty, life values. The best for the prevention of professional burnout among volunteer psychologists is the following: the use of technical breaks to ensure mental and physical well-being; change of social, psychological and organizational environment in the workplace; the use of relaxation techniques, autoregulation, self-programming; change in attitude towards life, its meaning, perception of the situation as an opportunity to review and reevaluate one's life and take care of oneself; ensuring good physical shape and timely treatment of somatic diseases.

Key words: resilience, emotional burnout, personal resources, professional burnout syndrome, volunteer psychologists, burnout prevention.

УДК 159.942.5.477

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.34>

Ханецька Н. В.

к. психол. н.,
доцентка кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Нахаріза Н. М.

магістрантка кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Дослідження питання профілактики та терапії професійного вигорання психологів-волонтерів сьогодні є надзвичайно актуальним. Особливо проблема загострилась останні п'ять місяців та зумовлена складною соціально-економічною ситуацією через наслідки повномасштабних військових дій на території нашої країни від 24 лютого 2022 року. У зв'язку з великою емоційною напруженістю професійної діяльності психологів з новими категоріями

клієнтів, зокрема: внутрішньо-переміщеними особами, людьми, які втратили близьких та/чи рідних, власне житло, пережили фізичні, психічні травмування, вимушену небезпечну евакуацію тощо, суттєво зріс ризик розвитку синдрому професійного вигорання у спеціалістів-волонтерів. Увага до синдрому професійного вигорання у напрямку роботи психологів-волонтерів із означеними категоріями осіб, зумовлена й тим, що це впливає на все життя

фахівця, призводить до появи соматичних хвороб, психологічних проблем та деструктивних особистісних змін, аж до повної неможливості виконувати свої професійні обов'язки.

Проблема професійного вигорання психологів займає значне місце як у вітчизняній, так і зарубіжній психологічній науці [1, с. 157]. Дослідники продовжують знаходити результативні способи його профілактики. Водночас профілактика професійного вигорання психологів-волонтерів під час війни у процесі роботи з постраждалими категоріями є недостатньо вивченою та потребує постійної уваги й розробки дієвих психологічних заходів та практичних рекомендацій. Тому, мета статті – теоретично дослідити особистісні ресурси фахівців, які сприятимуть профілактиці професійного вигорання психологів-волонтерів у контексті їх роботи під час війни/воєнного стану в країні та надати практичні рекомендації щодо цього.

Дослідження професійного вигорання здійснюються в психології стресових станів, психології професійної діяльності та екзистенціальній психології. Аналіз наукових джерел показав, що вчені значну увагу приділяють вивченню причин та наслідків професійного вигорання психологів (В. Ковальчук, Г. Макарова, К. Маслач, Х. Фрейденберг) [4]. Одним із проявів професійного впливу на особистість є синдром «емоційного вигорання» (burnout). Під емоційним вигоранням розуміється комплекс особливих психічних проблем, що виникають у людини у зв'язку з її професійною діяльністю. Вперше їх було описано Х. Фрейденбергером в 1974 р., де він, працюючи психіатром в одному з центрів здоров'я, спостерігав велику кількість працівників, які зазнають поступового емоційного виснаження, втрачають мотивацію та працездатність, мають зміни у стані здоров'я та інтелектуальній сфері [9]. Пізніше С. Кондо визначає «burnout» як «стан дезадаптованості до робочого місця через надмірне робоче навантаження та неадекватні міжособистісні стосунки» [8]. Соціальна психологиня К. Маслач, досліджуючи когнітивні стратегії людей, які допомагають їм долати емоційне збудження, звернула увагу на той факт, що ці стратегії впливають на професійну поведінку працівників [11, с. 75]. Основною причиною вигорання вона визначала емоційне навантаження через взаємовідносини між професіоналом та його клієнтом [11, с. 29]. В. Орел, аналізуючи праці К. Маслач вказує на те, що вона бачила психологічну небезпеку таких взаємин, оскільки професіонали мають справу, перш за все з людськими проблемами, що несуть у собі негативний емоційний заряд, які тяжким тягарем лягають на їхні плечі. Така ситуація переживається працівником як тривалий стрес і проявляється у зміні ставлення до себе та інших.

Працівник переживає стан емоційного виснаження, проявляє нечутливе ставлення до клієнтів, у нього знижується прагнення до самореалізації, впевненість у своїй компетентності, віра в успіх [11, с. 19]. Р. Кочюнас дає визначення «синдрому вигорання» як складному психофізіологічному феномену, що супроводжується емоційним, розумовим та фізичним виснаженням через тривале емоційне навантаження [3]. В. Бойко визначає емоційне вигорання як вироблений особистістю механізм психологічного захисту у формі повного або часткового виключення емоцій у відповідь на обрані психотравмуючі впливи і вказує, що це набутий стереотип емоційної, найчастіше професійної поведінки. Тому визначати емоційне вигорання як професійне вигорання є цілком доречним, оскільки це явище розглядається в аспекті особистої деформації під впливом професійних стресів як сукупність стійких негативних емоційних переживань та установок щодо своєї роботи та суб'єктів ділового спілкування [1, с. 17].

Професійне вигорання включає три основні складові, що проявляються поетапно: деперсоналізація (цинізм), емоційна виснаженість і редукція професійних досягнень. Емоційне виснаження психологів-волонтерів в роботі з різними категоріями постраждалих від військових дій проявляється в почуттях емоційної спустошеності та втоми через надзвичайно високе навантаження на спеціалістів. Деперсоналізація передбачає цинічне ставлення до робочих обов'язків та об'єктів своєї праці. Зокрема, у психологів-волонтерів формується байдуже, негуманне ставлення до клієнтів, які звертаються за допомогою. Клієнти сприймаються як неживі об'єкти, а всі їхні проблеми та біди, з якими вони приходять до професіонала, на його думку, є благом для них. Редукція професійних досягнень передбачає появу у психологів почуття некомпетентності у своїй професійній сфері, усвідомлення неуспіху в ній [3]. Тобто, на останньому етапі фахівець переживає втрату професійної майстерності.

Виявлені три компоненти вигорання певною мірою відображають специфіку цієї професійної сфери, в якій вперше був виявлений цей феномен. Особливо це стосується деперсоналізації, яка відображає сфери соціального обслуговування людей та надання їм допомоги. Як бачимо, описані прояви професійного вигорання у психологів-волонтерів є добре діагностованими симптомами, тому сам феномен найчастіше сприймається як синдром. У Міжнародній класифікації хвороб (МКХ-XI) вигорання – це синдром, що виникає внаслідок хронічного стресу на робочому місці [7, с. 94].

Розглядаючи структуру вигорання, В. Орел визначає ієрархію залежно від рівня прояву симптомів: мікрорівень (індивідуально-психо-

логічний – переважають емоційні симптоми); мезорівень – (додаються міжособистісні симптоми – домінують мотиваційні порушення); макрорівень – (організаційний рівень – когнітивні симптоми). Основні прояви «вигорання» у психологів-волонтерів зводяться до відчуття втоми, відсутності сил, спостерігається знижений енергетичний тонус, знижується працездатність і з'являються різні симптоми фізичних нездужань, схильність до зловживання заспокоїливими чи збуджуючими засобами тощо. У професіонала з'являється негативна психологічна установка у спілкуванні з партнерами (колегами, клієнтами, постраждалим населенням, керівництвом, членами сім'ї та друзями). Це призводить до конфліктів та втрати віри у свої можливості як фахівця і може стати причиною зміни життєвого сценарію та повної відмови від професійної діяльності у вибраній сфері чи у форматі волонтерства. Особистісні властивості, що провокують вигорання, В. Орел називає «каталізаторами», а процес, що гальмує його, – «інгібіторами» вигорання. Так, люди з певними рисами особистості (тривожні, чутливі, емпатійні, схильні до інтроверсії, мають гуманістичну життєву установку, здатні ототожнюватися з іншими) більше схильні до синдрому професійного вигорання. «Інгібіторами» синдрому вигорання виступають оптимізм, висока самооцінка, інтернальна Я-концепція, стійкість до конфліктних ситуацій, захопленість, проникливість, цілеспрямованість [9, с. 59].

Від психологів-волонтерів сьогодні вимагаються такі риси як стресостійкість, комунікабельність, емпатія, прийняття особистих устремлень, ініціатив та індивідуальних особливостей людей, які потребують допомоги, гуманізм та милосердя. Волонтерська діяльність супроводжується досить інтенсивним та тривалим спілкуванням (особливо у разі надання допомоги у вирішенні гострих проблем та труднощів клієнта). Все це вимагає великих психологічних і фізіологічних витрат, а отже, рано чи пізно психологи-волонтери починають відчувати велику напругу, а згодом через великі перевантаження емоційне, фізичне і розумове виснаження [3; 7].

Аналіз вигорання у представників різних професійних груп показує, що синдром обумовлюється не окремим чинником професії, а цілим її комплексом, сукупним впливом професії, її соціального статусу, престижу у суспільстві та інших характеристик. Професійна діяльність психологів-волонтерів має характер допомоги. Крім вище зазначеного, виникнення професійного вигорання у психологів на сучасному етапі може бути обумовлено наступними особливостями професійних ситуацій [3]: монотонність, рутинність роботи (складні категорії клієнтів, котрі пережили

важкі психологічні травми); залучення в роботу великих особистісних ресурсів при недостатності визнання та позитивної оцінки; суворі регламентації часу роботи, особливо в звужених термінах її виконання; робота з «невмотивованими» клієнтами, які постійно опираються зусиллям допомогти їм, та незначними, важко відчутними результатами такої роботи; напруженість та конфліктність у професійному середовищі, недостатня підтримка зі сторони колег та їхній зайвий критицизм; недостатність умов самовираження особистості на роботі, коли не заохочуються, а пригнічуються експериментування та інновації; невіршені особисті конфлікти спеціаліста; незадоволеність професією, яка заснована на усвідомленні невідповідності своїх здібностей вимогам професії, результативності своєї праці тощо. Таким чином, створення певних соціальних профілактичних умов та застосування терапії для корекції особистісних чинників здатне змінити ситуацію щодо стану професійного вигорання у психологів [4; 5].

Як указує В. Орел, одними із найважливіших серед соціально-психологічних чинників у контексті вигорання, є соціально-психологічні взаємини як у вертикалі, так і по горизонталі [5, с.109]. Вирішальну роль у профілактиці вигорання відіграє соціальна підтримка від колег, однодумців, а також інших осіб (сім'ї, друзів тощо). Посилаючись на низку досліджень, В. Орел доводить, що існує негативна залежність між вигоранням та соціальною підтримкою у представників практично всіх професій, пов'язаних із наданням професійної допомоги людям. Найбільш значущою для психологів є підтримка від супервізорів та адміністрації. Соціальна підтримка може бути своєрідним буфером між стресорами і результатами їхньої діяльності та показниками стану. Працівники, які отримують підтримку, можуть краще чинити опір стресовим впливам і, таким чином, бути менш схильними до вигорання [8]. Ставлення до своєї професійної діяльності також є важливим чинником, що сприяє або перешкоджає вигоранню у психологів-волонтерів поряд з певними установками стосовно особливостей поведінки реципієнтів (внутрішньо-переміщених осіб, змушених покинути своє місто, країну; людей, які пережили втрату, мають психічні та фізичні травмування тощо).

Наразі, психологи, які працюють в волонтерських організаціях, різних громадських спільнотах і мають тісний безпосередній контакт з постраждалим населенням та їхніми емоційними проблемами, більше схильні до впливу стресових чинників, ніж психологи приватної практики, основними функціями яких є професійні контакти з плановими клієнтами [3; 9]. Тому, ми звертаємося до питання особистісних ресурсів спеціалістів

як чинників профілактики професійного вигорання у психологів-волонтерів.

В. Марков у широкому розумінні тлумачить особистісні ресурси як цілу сукупність, що належить особистості – риси характеру, здібності, цінності та інші властивості, які є цілісною системою, що постійно оновлюється та розвивається [10]. Згідно А. Деркач до внутрішніх особистісних ресурсів належать психічні стани, здібності, особистісні риси, які здатні забезпечувати оптимізацію діяльності, підвищувати її ефективність. Автор визначив ці феномени як психотехнології саморегуляції та самокерування діяльністю людини [6]. Водночас, В. Бодров визначав особистісні ресурси людини як функціональний потенціал, що забезпечує високий рівень виконання трудових завдань, реалізації її активності та досягнення певних показників протягом визначеного часу. До ресурсів особистості було віднесено риси та установки, які впливають на регуляцію поведінки людини [2, с. 65]. Також виділяють такі ресурси особистості, як життєстійкість, толерантність до невизначеності, конструктивні копінг стратегії поведінки, самоповага, високі професійні уміння, самоконтроль, життєві цінності. В. Розенберг визначав ресурс як стан і як засіб для досягнення мети, і як внутрішні сили, котрі потрібні людині для конструктивного вирішення певних життєвих криз, складних ситуацій, тому атрибутами ресурсності вбачав відповідальність, ініціативність та прагнення знайти сенс [2].

Особистісні ресурси – це всі ті життєві опори, якими розпоряджається людина і забезпечує свої основні потреби: безпеку та виживання, фізичний комфорт, включення у соціум, самореалізацію в ньому та повагу зі сторони суспільства. Важливо зазначити, що ресурси бувають соціальні та особисті, тобто – зовнішні і внутрішні. Якщо ми говоримо про зовнішні ресурси, то маємо на увазі матеріальні цінності, соціальні статуси (ролі) і соціальні зв'язки, які забезпечують підтримку соціуму та зовні допомагають людині. Тоді як внутрішні ресурси – це особистий психологічний потенціал, характер і навички людини, які підтримують та допомагають їй зсередини. Обидва типи ресурсів тісно пов'язані між собою і при втраті зовнішніх ресурсів поступово відбувається втрата внутрішніх. Збереження внутрішніх ресурсів забезпечується надійними зовнішніми ресурсами, але лише в тому випадку, коли ці внутрішні ресурси вже присутні.

Досліджуючи питання профілактики професійного вигорання ми вказуємо на важливість такого чинника, як наявність зворотного зв'язку. Відсутність зворотного зв'язку співвідноситься з усіма трьома компонентами вигорання, що призводить до підвищення рівня емоційного виснаження та деперсона-

лізації та знижує професійну самоефективність [6]. Водночас, одним із важливих чинників, що взаємодіють з вигоранням, є ступінь самостійності та незалежності фахівця у своїй діяльності та можливість приймати власні важливі рішення [10, с. 785]. Профілактичні, терапевтичні та реабілітаційні заходи повинні спрямовуватися на зняття виробничого напруження, підвищення професійної мотивації, встановлення балансу між витраченими зусиллями та одержуваним результатом.

Заходами профілактики професійного вигорання у психологів-волонтерів можуть бути такі умови організації діяльності:

- співробітник не повинен знаходитися тривалий час віч-на-віч зі своєю професійною або особистою проблемою, у нього завжди повинна бути можливість звернутися за допомогою, порадою до колег чи супервізора;
 - важлива спільна дружня атмосфера підтримки та взаєморозуміння у колективі;
 - організація супервізії як методу моніторингу психічного стану та рівноваги спеціаліста для своєчасної корекції ставлення до роботи та клієнтів;
 - психологам-волонтерам варто постійно ділитися своїм досвідом та проблемами з професійною спільнотою;
 - професійному вигоранню перешкоджає постійне усвідомлення процесу роботи, важливості своєї участі у ньому, нарощування професійних рис, постійна рефлексія та концептуалізація свого досвіду переживань, пов'язаних із спілкуванням із клієнтами;
 - спілкування з робочих питань із професійним співтовариством;
 - створення та впровадження навчальних програм з подолання професійного вигорання та розвиваючих програм, спрямованих на усвідомлення та розкриття творчого потенціалу фахівця, підвищення його відчуття самоефективності та життєстійкості. Проте, істотна роль та відповідальність щодо профілактики та боротьби з синдромом професійного вигорання покладається на самого фахівця.
- Вбачається доцільним для профілактики професійного вигорання психологів-волонтерів наступне:
- використання, так званих, «технічних перерв», що необхідно для забезпечення психічного та фізичного благополуччя (відпочинок від роботи);
 - освоєння шляхів управління професійним стресом – зміна соціального, психологічного та організаційного оточення на робочому місці;
 - побудова «мостів» між роботою та особистим життям;
 - освоєння прийомів релаксації, візуалізації, ауторегуляції, самопрограмування;
 - прагнення професійно розвиватися і самовдосконалюватись (через обмін профе-

сійною інформацією за межами свого колективу шляхом комунікації на курсах підвищення кваліфікації, конференціях, симпозіумах, конгресах тощо);

– уникнення непотрібної конкуренції (бувають ситуації, коли її не можна уникнути, але надмірне прагнення здобути результат провокує тривогу, робить людину агресивною, що сприяє виникненню професійного вигорання);

– зміна установки стосовно життя, його сенсу, сприйняття ситуації вигорання як можливості переглянути і переоцінити своє життя, зробити його більш продуктивним та піклуватись про себе;

– підтримання хорошої фізичної форми (збалансоване харчування, обмеження вживання алкоголю, відмова від тютюну, корекція маси тіла) [3; 4]. Зазначені профілактичні заходи сприяють підвищенню наявних у співробітника особистих ресурсів. Хорошою профілактикою синдрому професійного вигорання фахівців є балінтовська група. Акцент у роботі балінтовської групи робиться на різних особливостях терапевтичних взаємин, на реакціях, труднощах, невдачах, які психологи самі виносять на обговорення. Заняття у балінтовських групах дозволяють учасникам прояснити стереотипи дій, що перешкоджають вирішенню проблем, встановлювати ефективніші стосунки з клієнтами.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, виходячи з вищенаведеного, ресурси особистості в профілактиці професійного вигорання можна вважати багатовимірним феноменом, що визначається певними особистісними рисами людини, які сприяють досягненню значущих життєвих цілей у важких кризових ситуаціях для вирішення тих чи інших завдань. Увага до свого власного здоров'я має ставати частиною професійної культури психологів-волонтерів і навіть певною мірою – показником їхньої професійної компетентності. Ірраціональні когнітивні установки, неадекватне емоційне та поведінкове реагування, тенденція придушувати в собі, витіснити різні переживання, емоційні реакції і навіть різні розлади, пов'язані з роботою, відсутність звертання за психологічною допомогою або для супервізії можуть свідчити про низьку компетентність та професійну культуру. Таким

чином, професійне вигорання у психологів-волонтерів є комплексом психічних переживань і поведінки, які позначаються на працездатності, фізичному та психологічному самопочутті, а також на інтерперсональних стосунках працівника. Незважаючи на відносну стабільність даного синдрому, організація відповідного професійного середовища та використання фахівцями індивідуальних стратегій поповнення особистих ресурсів, здатні чинити істотний профілактичний вплив.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В. В. Синдром емоціонального вигорання: діагностика и профілактика. СПб. : Питер, 2008. 336 с.
2. Грись А. М. Психологічні бар'єри студентів на шляху до роботи з соціально дезадаптованими неповнолітніми. *Проблеми загальної та педагогічної психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К. : Гнозис, 2013. № 4(5). С. 60–78.
3. Мащак С. О. Професійне вигорання особистості як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2012. № 2(1). С. 444–452
4. Некіз Т. А. Профілактика емоційного вигорання психолога у процесі роботи з девіантними підлітками. *Актуальні проблеми психології*, 2019. № 11(13). С. 171–178.
5. Орел В. Е. Синдром психического выгорания личности. Москва : Институт психологии РАН, 2005. 330 с.
6. Панасенко Н. М., Войтович М. В. Психологічні особливості подолання особистістю життєвих криз. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2016. № 5(16). С. 126–135.
7. Райкова Є. Ю. Терапія та профілактика професійного вигорання у представників допомагаючих професій. *Молодий учений*, 2011. № 5(28). С. 92–97.
8. Самікіна Н. Синдром вигорання у працівників пенітенціарної системи. *Соціальна психологія*, 2004. № 4(6). С. 43–48.
9. Цюприк А., Федорович С. Профілактика емоційного вигорання студентів-психологів. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2019. № 1. С. 160–170.
10. Штепа О. С. Особливості зв'язку психологічної та персональної ресурсності особистості. *Проблеми сучасної психології*: зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. С. 782–791.
11. Maslach C., Leiter M.P. The truth about burnout: How organization cause personal stress and what to do about in. San Francisco : Jossey-Bass, 1997. 186 p.

ВОЛЯ ЯК ЗДІБНІСТЬ ТА УМІННЯ

WILL AS ABILITY AND SKILLS

У статті обґрунтовується можливість розглядати сталі характеристики вольової активності особистості як здібності та уміння, проаналізовано особливості вольових здібностей, їх відповідність ключовим критеріям категорії «здібності», взаємозв'язок з іншими видами здібностей.

На теперішній час поняття «здібність» втрачає свої чіткі границі, окреслені вимогами різних видів предметної діяльності. Предметом психологічних досліджень стають емоційні, соціальні, регуляторні, мотиваційні, духовні здібності. Показано, що воля під іншими назвами входить у структуру емоційного, соціального інтелекту (здібностей), регуляторних здібностей, представлених у моделях різних авторів. Однак специфіка волі, її незвідність до мотиваційних, афективних чи когнітивних процесів, дає підстави виділяти вольові здібності як окремих вид регуляторних здібностей.

Вольова організація особистості розглядається як система здібностей та умінь людини долати різного роду перешкоди та труднощі (як зовнішні, так і внутрішні), здійснюючи свідому саморегуляцію поведінки та діяльності на шляху до мети. Вольові здібності та уміння формуються в результаті свідомої роботи особистості над собою у процесі отримання досвіду саморегуляції у складних умовах реалізації діяльності.

Вольові здібності посідають особливе місце серед регуляторних здібностей. Ці здібності та уміння стосуються не тільки саморегуляції (як підтримання та/або повернення у стан психічної рівноваги), а і вольового самоуправління, і це споріднює проблему вольових здібностей з лідерськими з цією лише різницею, що ключові якості лідера тут розгортаються не у площині суб'єкт-суб'єктних відносин, а у площині самосуб'єктних відносин, коли керівні, мобілізаційні впливи особистість адресує сама собі.

Ключові слова: воля, здібності, вольові здібності, вольові якості, саморегуляція, емоційний інтелект, уміння.

The article substantiates the possibility of considering permanent characteristics of the individual's volitional activity as abilities and skills, analyzes the peculiarities of volitional abilities, their compliance with the key criteria of the "ability" category, and the relationship with other types of abilities. Currently the "ability" concept losing its clear boundaries, defined by the requirements of various types of subject activity. Emotional, social, regulatory, motivational, and spiritual abilities are the subject of psychological research. It is shown that will is included in the structure of emotional, social intelligence (abilities), regulatory abilities presented in the models of various authors under other names. However, the specificity of the will, its irreducibility to motivational, affective or cognitive processes, gives grounds to point out volitional abilities as a separate type of regulatory abilities. Volitional organization of the individual is considered as a system of human abilities and skills to overcome various obstacles and difficulties (both external and internal), carrying out conscious self-regulation of behavior and activities on the way to the goal. Willpower and skills are formed as a result of the individual's conscious work on himself in the process of gaining experience of self-regulation in difficult conditions of activity implementation.

Volitional abilities take special place among regulatory abilities. These abilities and skills relate not only to self-regulation (as maintaining and/or returning to a state of mental equilibrium), but also to volitional self-management, and this relates the problem of volitional abilities to leadership with the only difference that the key qualities of a leader here are not developed in the plane of sub object-subject relations, and in the plane of self-subject relations, when a person directs the guiding, mobilizing influences to himself.

Key words: will, abilities, volitional abilities, volitional qualities, self-regulation, emotional intelligence, skills.

УДК 159.947

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.35>

Шамлян К. М.

к. психол. н.,
доцент кафедри теоретичної
і практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Актуальність вивчення вольової сфери особистості на теперішній час важко переоцінити. Незламна воля до перемоги, мужність, стійкість, наполегливість, допомагають нашому війську, всьому нашому народу тривалий час тримати важкий удар й перемагати ворога.

Проблема волі має давню і багату історію вивчення у філософії, згодом у психології. Сформувався різні школи, концепції, однак чимало ключових питань і досі залишаються дискусійними. У поглядах на волю ми дотримуємось тих підходів, які наголошують на самостійності волі як психічного феномену, її нерозчиненні у мотиваційних, афективних чи когнітивних процесах, на визнанні вольового зусилля ключовим механізмом вольової регуляції, необхідність вмикання якого зумовлене виникненням різного роду перешкод на шляху до свідомої мети [18].

В якостях, які характеризують волю є те, що відрізняє їх від інших властивостей особистості – в них закарбований досвід, здібності, знання та уміння долати різного роду труднощі, здебільшого ці якості характеризують діяльнісну, операційно-виконавчу сферу людини.

Це дає змогу розглядати структуру вольової організації особистості як систему спеціальних здібностей та умінь, які формуються у процесі свідомої роботи людини над собою, отримання досвіду саморегуляції у складних умовах реалізації діяльності.

Мета – проаналізувати специфіку здібностей як окремої групи індивідуально-психологічних властивостей, особливості вольових здібностей, їх зв'язок з іншими видами здібностей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Коли йдеться про стійкі прояви вольової активності, переважно застосовують тер-

мін «вольові якості», а не «вольові властивості». Є. Ільїн [2] вказує на близькість понять «здібність» і «якість». Вони характеризують можливості людини та ефективність її діяльності, які зумовлені як соціальними (набутими у процесі виховання, навчання, тренування) факторами, так і вродженими, біологічними. Відмінність між поняттями полягає у тому, що якість характеризує не тільки функціональні можливості людини, а й людину як особистість (особистісні якості). Поруч з якостями розуму, руховими якостями, також виділяють моральні, вольові якості.

В. Селіванов [14, с. 134–142] визначає вольові властивості через поняття «здібності» та «уміння»: витримка – це здібність та уміння свідомо загальмовувати імпульси, які заважають здійсненню мети; ініціативність – це здібність та уміння за власним почином здійснювати дії та вчинки; цілеспрямованість (стратегічна) – уміння людини у всьому своєму житті керуватися певними ідеалами та принципами; цілеспрямованість (оперативна) – уміння ставити ясні цілі для окремих дій і не відволікатися від них у процесі виконання; дисциплінованість – здібність та уміння підпорядковувати свою поведінку нормам суспільної моралі та правилам суспільного життя.

Постова В.К. [13] вказує на два підходи у вивченні проблеми здібностей: особистісно-діяльнісний і функціонально-генетичний. Перший розглядає здібності як властивості особистості, що визначають успішність діяльності та розвиваються у діяльності; другий вивчає здібності шляхом співвідношення їх із психічними функціями та процесами, у яких вони реалізуються. У першому підході враховуються психологічні властивості, але не розглядаються фізіологічні та біохімічні властивості, що суттєво впливають на особистість. У другому менше уваги приділяється можливостям формування здібностей, але обидва ці підходи є взаємозалежними і збагачують один одного.

До особистісно-діялісного підходу можна віднести погляди Г. Костюка [7]. Здібності віднесені до основних властивостей, які характеризують людину як суспільну істоту, громадянину своєї країни, як особистість: «це – істотні психічні властивості людської особистості, що виявляються в її цілеспрямованій діяльності і зумовлюють її успіх. По діяльності та її результатах ми й розпізнаємо здібності особистості. Поза діяльністю ми нічого не можемо сказати про них» [7, с. 307–308]. Вчений розкриває тісний зв'язок здібностей з іншими рисами людини (її знаннями та вміннями, потребами та інтересами, працьовитістю, моральними якостями). Чим багатший життєвий досвід людини, чим більше вона знає, тим вона сильніше, тим успішніше справляється із завданнями у будь-якій галузі діяльності.

Важливо, що у структурі здібностей виділені наполегливість, сила волі та інші її якості, оскільки розв'язання задач у будь-якій галузі людської діяльності не дається без зусиль та боротьби. Г. Костюк наводить численні приклади, які підтверджують значення вольових якостей для видатних здібностей до творчої діяльності. Він наводить слова Гьоте, про те що «геній – це геніальна воля» [7, с. 326].

Про титанічну волю обдарованої людини каже і О. Ковальєв [5]. Творча діяльність потребує напруження усіх сил, вона включає величезну чорнову роботу, яку неможливо виконати у короткотерміновий період захоплення і натхнення. На думку вченого, усі видатні діячі, високообдаровані люди мають такі риси волі як цілеспрямованість, рішучість, мужність і самовладання, наполегливість і самостійність. Із пристрасною захопленістю, діяльністю та силою волі пов'язані працелюбність і велика працездатність особистості. Невипадково, багато хто з обдарованих людей, оцінюючи свої досягнення саме цим якостям віддавали перевагу.

Чи можемо ми говорити у зв'язку з цим про вольові здібності як окремих вид здібностей, чи лише про вольові якості особистості, які допомагають людині розвивати свої здібності (математичні, літературні та інші) і добиватися видатних результатів у відповідній діяльності?

На користь першої думки говорять уявлення про множинність інтелекту, які виходять за рамки абстрактно-логічного мислення. Х. Гарднер виділив сім видів інтелекту – лінгвістичний, музичний, логіко-математичний, просторовий, тілесно-кінестетичний, міжособистісний, внутрішньоособистісний. Два останні види, пізніше названі «соціальним» та «емоційним інтелектом», опинилися у центрі уваги дослідників, ймовірно після публікації книги Д. Гоулмана «Емоційний інтелект» [20], в якій автор доводить, що серед факторів, які забезпечують успіх людини в житті та кар'єрі, провідне місце належить саме емоційному інтелекту.

Проблема емоційного та соціального інтелекту активно вивчається і українськими вченими. Аналіз недавніх публікацій в українських психологічних журналах [8; 9; 10; 11; 16] свідчить про труднощі, по-перше, в окресленні границь між соціальним та емоційним інтелектом; по-друге, у визначенні співвідношення між емоційним / соціальним і загальним / абстрактним інтелектом; по-третє, у застосуванні чіткої дефініції понять: ми маємо справу з емоційним/соціальним інтелектом, з емоційними / соціальними здібностями / здатностями чи відповідними компетенціями ми (компетентністю)?

Що споріднює проблему емоційного інтелекту з проблемою волі? Розглянемо, яке

місце посідає воля у різних концепціях емоційного інтелекту.

О. Темрук і Л. Колісник [16] всі існуючі моделі EI об'єднують у три групи: моделі здібностей (емоційний інтелект тлумачиться як перетин емоцій та пізнання, як когнітивна здібність); моделі характеристик/рис (EI як сукупність рис особистості та поведінки, пов'язаних з емоціями); змішані моделі (EI як складне психологічне утворення, яке має і когнітивну, і особистісну природу).

Е. Носенко [11] тлумачить емоційний інтелект не тільки і не стільки як систему специфічних здібностей та стійких життєвих диспозицій, які забезпечують регуляцію емоцій, а як «надбудову» над первинними емоційними спонуканнями. Емоційний інтелект постає формою прояву рефлексивної свідомості; вчена пропонує визначати його за допомогою настанов, мотивів, системи ставлень до оточуючого світу, до себе, до інших, і відповідно, застосувати інший термін – «емоційна розумність». Основним наслідком високого рівня емоційного інтелекту є задоволення життям, відчуття суб'єктивного благополуччя та стабільність психічного здоров'я. Спираючись на ідею Аристотеля про добродетельність, Е. Носенко доводить, що провідну роль у формуванні емоційного інтелекту відіграють «добродетельні» настанови.

О. Лящ робить висновок, що загальним для різних концепцій емоційного інтелекту є розуміння його як здатності до впізнання, розуміння емоцій і управління ними як у внутрішньоособистісному, так і міжособистісному плані. Емоційний інтелект є «інтелектуальною, хоча і специфічною здатністю, спрямованою на розуміння і керування емоційними проявами (емоційними переживаннями, емоційними станами, відносинами та ін.) [9, с. 33]».

Багато волі ми знаходимо у структурі «внутрішньоособистісного» емоційного інтелекту (особистісної компетенції) Д. Гоулмана [20]. Серед її трьох складових, дві або безпосередньо стосуються вольових якостей (створюють сприятливий емоційний фон для їх розгортання у дії), або тотожні ним. Це самоконтроль або керування емоціями – уміння справлятися зі своїми почуттями, щоб вони не виходили за дозволені межі. Ця складова включає також адаптивність: гнучкість до мінливих ситуацій або у переборюванні перешкод. Друга складова – самомотивація: приведення емоцій у порядок заради досягнення мети, здатність привести себе у стан «натхнення» (прагнення досягнень, вдосконалювання задля відмінних результатів; ініціатива; оптимізм – як наполегливість у досягненні цілей, незважаючи на перешкоди).

Костюк А.В. [8] у структурі емоційного інтелекту визначає функціональні характеристики

чотирьох груп здібностей: 1) когнітивні здібності (сприйняття, розуміння, усвідомлення емоцій) виконують інтерпретативну функцію; 2) емоційні здібності (управління емоціями, вміння підтримувати позитивний модус емоцій) – регулятивну; 3) адаптаційні здібності (управління емоціями у стресових ситуаціях, самоконтроль, самомотивація) – адаптивну та стресозахисну функції; 4) соціальні здібності (соціальна емпатія, управління чужими емоціями) виконують активізуючу функцію.

Вольові елементи присутні також у моделі Р. Бар-Она [19]. У сфері адаптивності – це вміння вирішувати проблеми (здатність її визначати, та знаходити слушне рішення). У сфері виходу зі стресу – здатність витримувати стрес та контролювати свої імпульси (залишатися спокійним, конструктивно протистояти несприятливим подіям та конфліктним емоціям, не відступаючи), здатність протистояти або відтермінувати намір виконати певну дію.

У моделі К. Петридіса [21] такими структурними елементами є регуляція емоцій – здатність контролювати власні емоції; імпульсивність (низька) – поміркованість та здатність не піддаватися раптовим власним спонуканням; самомотивація – керованість та здатність не здаватися перед труднощами; управління стресом – здатність витримувати тиск та регулювати стресом.

Отже, у моделях EI воля виступає під іншими назвами – контроль, утримування, приглушення, регуляція, управління емоціями; і ці здатності відображають суть особистісних якостей, які у психології волі називають витримкою і самовладанням.

Для нас представляє інтерес питання про вольові здібності – якщо виділяють емоційні здібності, то правомірним також було б говорити окремо і про вольові здібності, адже зв'язок волі та емоцій у регуляторних процесах дуже тісний.

У психологічній літературі є цілий пласт досліджень, присвячений так званим регуляторним здібностям, або здібностям до саморегуляції, до яких би ми віднесли і емоційні, і вольові здібності.

Проблема здібностей до саморегуляції була порушена у рамках концепції усвідомленої психічної саморегуляції О. Конопкіна [6], і тісно пов'язана з проблемою суб'єктності особистості. Було введено поняття «загальна здібність до саморегуляції» (ЗЗС) – системне психічне утворення, яке передбачає наявність у суб'єкта узагальненого, генералізованого уміння регуляції.

ЗЗС виступає найважливішим критерієм суб'єктності, вона виявляється в ініціативно-творчому модусі, в легкості та успішності оволодіння новими видами цілеспрямованої активності, у здібності самостійно розв'я-

зувати при цьому нестандартні завдання, здійснювати діяльність у змінених умовах, які потребують зміни способів дії тощо. Вчений зазначає, що сама діяльність являє собою свідомо побудовану та підпорядковану цілі (у кожній своїй ланці та у цілому) вольову активність, а людина, яка її здійснює, є реальним суб'єктом цієї активності і відчуває себе її творцем та господарем [6, с. 26].

Отже, за такого підходу вольова регуляція і творча активність виступають основними модусами у структурі ЗЗС. Поняття ЗЗС близьке до поняття «самоуправління організацією психічних функцій», введеного В. Калініним [3] для позначення вольової якості, що має уособлювати ефективність всієї системи вольової регуляції людини. Самоуправління організацією психічних функцій – це здібність та уміння легко (швидко і з найменшими енерговитратами) створювати та підтримувати таку функціональну організацію психіки, яка найбільш адекватна цілям та умовам предметної діяльності.

Проблема саморегуляторних здібностей піднімається і у більш сучасних публікаціях. Так, Г. Ожиганова [12] розглядає саморегуляцію як загальну здібність людини. Виділено рівні саморегуляції, які мають відношення до будь-якої професійної діяльності: 1) психофізіологічний; 2) соціально-психологічний; 3) психологічний; 4) духовний. Кожному рівню відповідають регуляторні здібності: першому – здібності до саморегуляції емоційних та психофізіологічних станів (здійснення саморегуляції поза соціальною взаємодією, наодинці із собою); другому – здібність до саморегуляції у процесі соціальної взаємодії (саморегуляція багато у чому зумовлена соціально-нормативними правилами і досвідом життєдіяльності); третьому рівню відповідає здібність до регуляції діяльності і особистісна регуляція. Остання у своїй розвинутій формі віднесена до вищих саморегуляторних здібностей, оскільки створює умови для духовного розвитку та самореалізації людини. Четвертому рівню відповідає вища здібність до саморегуляції, пов'язана із цілісною саморегуляцією на всіх рівнях, зумовлена вищими цінностями і смислами буття, високими моральними принципами.

Велику увагу духовним здібностям приділяє В. Шадріков [17]. Він пропонує трирівневу систему здібностей, яку утворюють природні здібності індивіда (спрямовані на пізнання природи в її конкретних проявах), інтелектуальні здібності суб'єкта діяльності (пізнання законів природи, розвитку науки, техніки та технологій) і духовні здібності (пізнання інших людей, історії, призначення людини).

У духовних здібностях, як здібностях «певного духовного стану», пізнання тісно переплітається із переживанням. Деякі характеристики

цього стану: розширення свідомості; активне включення у процес осягнення істини підсвідомості; енергетична активізація; гармонізація особистості; усунення суперечностей з оточенням, зосередження на пізнавальній проблемі, осягненні істини; позитивний погляд на життя; висока концентрація прагнень, підсилення волі та її контролю з боку особистості [17, с. 251].

В. Шадріков дотримується функціонально-генетичного підходу у вивченні здібностей, підкреслюючи те, що *здібності є властивістю функціональних фізіологічних систем*, які є генетично зумовленим базисом психічної діяльності. Про здібності можна говорити у всіх тих випадках, коли є можливість вказати на функціональну фізіологічну систему, яка реалізує певну психологічну функцію.

Такий підхід дає можливість розглядати не тільки когнітивні здібності. Вчений доводить, що такі ж функціональні системи реалізують мотивацію та емоцію; отже, можна говорити не тільки про пізнавальні, а й про *мотиваційні та емоційні* здібності. Аналізуючи функціональну систему, яка реалізує мотивацію, він стверджує, що людина «від природи володіє здібністю хотіти та бажати». Аналіз біологічних механізмів емоцій та переживань дає змогу також виділити *здібності відчувати та переживати*.

На думку В. Шадрікова, поширення поняття «здібності» на мотивацію та емоції дає можливість повніше побачити систему психічних явищ і визначити значення категорії здібностей у системі інших психологічних категорій, а також перенести на мотивацію та емоції методи, напрацьовані при вивченні пізнавальних здібностей.

Розглядаючи вольові якості як здібності до саморегуляції, слід відзначити що воля обіймає дуже широкий спектр психічних властивостей, різних за своєю природою і функціями; наприклад, функціональні системи, які відповідають за прояви терпіння та ініціативності, значно відрізняються між собою.

Ми будемо відштовхуватися від визначення волі як психічного процесу «свідомої та цілеспрямованої регуляції людиною своєї діяльності й поведінки з метою досягнення поставленої бажаної мети» [4, с. 11].

У чому специфіка вольових регуляторних здібностей? Відповідь на питання знаходимо в основних ознаках волі: 1) свідоме подолання перешкод на шляху до досягнення мети; 2) наявність конкуруючих (суперечливих) мотивів; 3) наявність вольового зусилля [4, с. 8].

Вольова регуляція передбачає мобілізацію і напруження всіх сил для досягнення певного результату. Саморегуляція мала б передбачати зняття певного напруження, викликаного у психоемоційній системі різними чинниками. Отже, метою саморегуляції є забезпечення і підтримання гомеостатичного стану (постійного

зрівноваженого стану шляхом скоординованих внутрішніх реакцій), забезпечення відчуття внутрішнього психологічного і фізіологічного комфорту, відчуття внутрішнього благополуччя. Вольова ж регуляція, яка служить людині для досягнення певної мети, не може не порушувати цю рівновагу.

На нашу думку, поняття «вольова регуляція» не зовсім доречно для опису тих процесів, які воно презентує; більш придатним було б поняття «вольове управління». У цьому смислі вольові здібності споріднені з лідерськими, управлінськими, вольові процеси нагадують функції «кризового менеджера». Підкреслимо, що тут йдеться не просто про вольові якості організованість та дисциплінованість, а власне керування, управління, лідерство, яке стосується більш широкого спектру завдань і ситуацій, де об'єктом управління виступає не група людей, а сама людина.

Серед характеристик, які притаманні успішному лідеру, зазвичай називають такі: інтелект вище середнього; вміння приймати рішення; вміння мати справу з часовими обмеженнями; чітке усвідомлення мети, здатність планувати майбутнє, відчуття напрямку руху; гнучкість, пристосовуваність; почуття відповідальності; упевненість у собі та знання себе; наполегливість; терпимість і терпіння у роботі з людьми; ентузіазм; вміння виражати думки в усній та письмовій формі.

До цього можна ще додати необхідні для керівної роботи здатності ефективно розподіляти завдання, вимагати виконання, підпорядковувати підлеглих, стимулювати, контролювати роботу, розподіляти наявні ресурси тощо. У випадку волі усі ці функції розгортаються не у площині суб'єкт-суб'єктних відносин, а спрямовані на себе, на власне «Я», є проявом самосуб'єктних (В. Калін) відносин. Вольові здібності виявляються в ефективному лідерстві над самим собою.

В українській мові для позначення властивості людини успішно, якісно виконувати певну діяльність окрім слова «здібний» використовують слова «спроможний», «здатний». У словнику української мови «спроможний» – це той, хто «має здатність виконувати, здійснювати, робити і т. ін. що-небудь»; «має здібності до чого-небудь, уміє здійснювати, виконувати щось»; «може, має можливість здійснити що-небудь»; «має певну природну здатність до чого-небудь» [15, т. 9, с. 605]. Спромогтися – означає зуміти, могли – мати силу, міць. Слово «здібний» більше пов'язане із природним хистом, схильністю, інтересом до чогось з хистом: «Який має природні здібності; обдарований, талановитий» [15, т. 3, с. 538].

Здібність – більш предметна, більше співвіднесена з певним видом діяльності, спроможність – має більш загальне, універсальне

значення активності, динамічності людини у реалізації, здійсненні чогось.

Як вже було зазначено, на думку багатьох авторів, воля є необхідною умовою розвитку таланту людини, досягнення найвищих результатів у творчій діяльності. У цьому плані, вольові властивості ми би віднесли до загальних здібностей людини (такими є загальні інтелектуальні здібності як необхідна передумова успішного виконання будь-якого виду діяльності). Однак «вольовий» – це не просто здібний, це «спроможний», «той, хто хоче, може і буде робити». Вольові здібності можна визначити як здібності застосовувати усі ресурси (у тому числі і інші здібності) для досягнення мети, не тільки і не стільки здібності «зробити щось», скільки здібності «зробити себе» для того, щоб зробити щось.

Що споріднює вольові якості-здібності зі здібностями в їх традиційному розумінні? Це – прив'язка до критерію ефективності діяльності, і виражена залежність прояву і функціонування цих здібностей від цілеспрямованого навмисного процесу їх формування і розвитку: шляхом спеціального навчання, тренування (у випадку здібностей), спеціального тренування, виховання, загартовування (у випадку волі).

Особливістю вольових здібностей, на наш погляд, є те, що в їх основі лежить природно зумовлена *здібність хотіти і бажати* (В. Шадріков), яка може бути сильно виражена у певної людини. Можна навіть говорити про окремий талант – «талант хотіти», як здатність людини попри все підтримувати стійку незгасаючу мотивацію до конкретних дій. Однак тут виникає небезпека зведення вольових здібностей лише до мотивації, і питання про сам перехід від мотивації (навіть найпотужнішої) до реалізації її у дії.

На завершення хотілось би зупинитися на певному парадоксі, якій криється у співвідношенні волі і здібностей в їх традиційному розумінні. Для пояснення звернемось до «формули здібностей», запропонованої В. Дружиніним [1]. Вчений акцентує на тому, що здібність детермінує швидкість і легкість оволодіння тою чи іншою діяльністю, а це змінює співвідношення з мотивацією: швидкість навчання може залежати від мотивації, проте почуття легкості під час навчання («суб'єктивна ціна», переживання труднощі) скоріше буде зворотно пропорційно мотиваційному напруженню.

Розвиваючи цю думку, В. Дружинін пропонує формулу здібності в об'єктивній і суб'єктивній формах, відповідно:

Здібність = продуктивність / ціна;

Здібність = успішність / трудність.

Чим більше розвинута у людини здібність, тим успішніше вона виконує діяльність, швидше нею оволодіває, а процес оволодіння діяль-

ністю і сама діяльність даються суб'єктивно легше, ніж навчання або робота у цій сфері, до якої немає здібностей. «Тобто нездібний проливає більше поту і сліз, ніж здібний, якому все дається легше» [1].

У знаменнику обох формул слід додати прикметник «суб'єктивний»: суб'єктивна ціна, яку людина платить для досягнення успішного результату – витрачений час і зусилля; суб'єктивна трудність – яку відчуває людина при виконанні завдання.

Формулу «Здібність = успішність виконання завдання / суб'єктивна важкість його виконання» трансформуємо у наступну:

«Здібність = успішність виконання завдання / кількість вольових зусиль».

Тобто для успішного виконання завдання, яке для даної людини є важким, вона повинна застосовувати чимало зусиль, застосовувати волю. Тоді воля і здібність знаходяться у зворотній пропорційному співвідношенні. Отже, чим більше людина має здібності (як природного хисту), тим менше вона має застосовувати вольових зусиль для досягнення певного результату у порівнянні з менш здібною людиною. Поширений випадок у практиці навчально-процесу, коли відмінниками є і ті учні, які мають високі академічні здібності і граючи ставляться до навчання, і ті, які не маючи високих здібностей, завдяки сумлінній праці і наполегливості «гризуть граніт науки» і досягають такого ж (а може і більшого!) рівня знань, умінь та навичок. Другий тип учнів безсумнівно відноситься до вольових і відповідальних особистостей. Воля у даному випадку компенсує брак природних здібностей для досягнення певного результату.

Звісно, те, що здібній людині дається все легше, не знімає питання працелюбності і волі, які необхідні для високих творчих досягнень, і розвитку таланту та обдарованості. Однак, якщо йдеться про здібності у «чистому вигляді» як про природний хист, як про певні можливості, здатності, які за інших однакових умов дають змогу людині швидко і легко засвоювати знання, уміння, навички або швидко і успішно виконувати відповідну діяльність (у порівнянні з іншими), то з волею вони знаходяться у зворотній пропорційному відношенні.

Висновки з проведеного дослідження. Вольова сфера особистості представлена багатьма вольовими якостями, різними за своєю природою і функціями. Разом з цим всіх їх об'єднує те, що вони відображають функціональні можливості людини з високою ефективністю здійснювати діяльність (зазвичай в утруднених умовах), і це споріднює проблему вольових якостей з проблемою здібностей.

На теперішній час поняття «здібність» втрачає свої чіткі границі, окреслені вимогами різних видів предметної діяльності, поширюється

на характерологічні та особистісні якості. Предметом пильної уваги сучасних дослідників стають соціальні, емоційні, регуляційні, мотиваційні, духовні здібності. Не для всіх цих «нових» видів здібностей можна застосувати критерій досягнення людиною вищого у порівнянні з іншими результату у діяльності за решта однакових умов.

Вольові здібності під іншими назвами входять у структуру моделей регуляційних, емоційних здібностей (емоційного інтелекту), представлених різними авторами. Однак специфіка волі, її незвідність до мотиваційних, афективних чи когнітивних процесів, дає підстави виділяти вольові здібності як окремий вид регуляторних здібностей.

Виходячи з цього, вольову організацію особистості ми можемо розглядати як систему здібностей та умінь людини долати різного роду перешкоди та труднощі (як зовнішні, так і внутрішні), здійснюючи свідому саморегуляцію поведінки та діяльності на шляху до мети. Вольові здібності та уміння формуються в результаті свідомої роботи особистості над собою у процесі отримання досвіду саморегуляції у складних умовах реалізації діяльності.

Будучи регуляторними, вольові здібності однак мають свою специфіку, яка полягає у тому, що у випадку волі доречніше казати не про саморегуляцію (як підтримання та/або повернення у стан психічної рівноваги), а про вольове самоуправління, і це споріднює проблему вольових здібностей з лідерськими з цієї лише різницею, що ключові якості лідера тут розгортаються не у площині суб'єкт-суб'єктних відносин, а у площині самосуб'єктних відносин, коли керівні, мобілізаційні впливи особистість адресує сама собі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. СПб. : Питер, 2006. 368 с.
2. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология. СПб. : Питер, 2001. 464 с.
3. Калинин В. К. Классификация волевых качеств. *Психология воли* : сборник научных трудов. Симферополь, 2011. С. 36–43.
4. Кириленко Т., Шамлян К. Психология воли : навчальний посібник. К. : ВПЦ «Київський університет», 2018. 159 с.
5. Ковалев А. Г. Психология личности. М. : Просвещение, 1969. 391 с.
6. Конопкин О. А. Осознанная саморегуляция как критерий субъектности. *Вопросы психологии*, 2008. № 3. С. 22–34.
7. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. К. : Радянська школа, 1989. 608 с.
8. Костюк А. В. Емоційний інтелект та шляхи його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. Вип. 2. Т. 1. 2014. С. 85–89.

9. Ляц О. П. Емоційний інтелект як предмет психологічних досліджень. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, 2013. Вип. 22. С. 324–334.
10. Льошенко О. А. Особливості формування поняття «емоційний інтелект». *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки* : збірник наукових праць. К., 2012. № 17. С. 128–134.
11. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект як форма прояву важливої складової особистісного потенціалу – рефлексивної свідомості. *Вісник ДНУ. Серія : Педагогіка і психологія*. 2012. Вип. 18. Т. 20. № 9/1. С. 116–123.
12. Ожиганова Г. В. Саморегулятивні способності человека в профессиональной деятельности. *Вестник РУДН. Серія : Психология и педагогика*. 2016. № 4. С. 37–46.
13. Постова К. Г. Психологічні умови розвитку дослідницьких здібностей обдарованих учнів : монографія. К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. 96 с.
14. Селиванов В. И. Избранные психологические произведения: воля, ее развитие и воспитание. Рязань: Изд. Рязанского гос. пед. института, 1992. 572 с.
15. Словник української мови. В 11 т. / за ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 3. Т. 9.
16. Темрук О., Колісник Л. Проблема емоційного інтелекту на сучасному етапі розвитку психологічної думки. *Гуманітарний Вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди»* : збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 33. С. 207–223.
17. Шадриков В. Д. От индивида к индивидуальности. Введение в психологию. М.: Институт психологии РАН, 2009. http://www.litres.ru/pages/biblio_book
18. Шамлян К. Вольова організація особистості: досвід теоретичного та емпіричного дослідження : монографія. Львів : РВВ НЛТУ України, 2016. 104 с.
19. Bar-On, R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*. 2006. № 18. Pp. 13–25.
20. Goleman D. Emotional intelligence. New York : Bantam Books, 1995. 352 p.
21. Petrides K. V. Trait Emotional Intelligence Theory. *Industrial and Organizational Psychology*. 2010. № 3. Pp. 136–139.

СТРЕСОСТІЙКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ В ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

STRESS RESISTANCE OF PERSONALITY IN THE DISCOURSE OF MODERN PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Стаття присвячена теоретичному аналізу сучасних наукових підходів до дослідження стресостійкості особистості. Узагальнено результати наукових досліджень стресостійкості, які представлені у вітчизняній та зарубіжній психології. Встановлено, що стресостійкість розглядається вченими як здатність особистості протистояти стресу, чинити опір. Стійкість організму до стресу є корисною захисною функцією, яка дозволяє людині успішно адаптуватися до умов навколишнього середовища, протидіяти негативному впливу зовнішніх і внутрішніх стресогенних чинників.

З'ясовано, що в психологічній науці немає чіткого й однозначного розуміння змісту поняття «стресостійкість». Здебільшого феномен стресостійкості розглядається вченими, як: властивість особистості, що відображає змістові характеристики, пов'язані зі здатністю людини протистояти стресу; процес, що визначає динамічні характеристики стійкості людини до стресу; стан, що відображає функціональні характеристики людини в стресових ситуаціях. Встановлено, що у психологічній науці використовується низка термінів, які вживаються як синоніми поняття «стресостійкість», зокрема: емоційна стійкість, психічна та психологічна стійкість, екстремальна стійкість, особистісний адаптаційний потенціал. Охарактеризовано структурні компоненти стресостійкості, виокремлені різними вченими, а також соціально-психологічні чинники, які впливають на рівень її розвитку. Обґрунтовано, що одним із ефективних засобів підвищення стресостійкості є розвиток емоційного інтелекту особистості, який забезпечує здатність людини до розуміння емоцій та управління ними шляхом когнітивної обробки емоційної інформації і сприяє психологічному благополуччю особистості та успішності соціальної взаємодії. Звернено увагу на необхідність розвитку резильєнтності, що дозволяє людині впоратися із стресовою ситуацією, відновити емоційну рівновагу, застосувати внутрішні і зовнішні ресурси, копінг-стратегії і спрямувати їх на подолання стресу з метою збереження психічного здоров'я.

Ключові слова: стрес, стресостійкість, емоційний інтелект, резильєнтність, копінг-стратегії, особистість.

The article is devoted to the theoretical analysis of modern scientific approaches to the study of stress resistance of personality. The results of scientific studies of stress resistance, which are presented in domestic and foreign psychology are summarized. It has been defined that stress resistance is considered by scientists as an individual's ability to withstand stress and resist. The body's resistance to stress is a useful protective function that allows a person successfully adapt to environmental conditions, counteract the negative impact of external and internal stressogenic factors.

It has been found out that there is no clear and unambiguous understanding of the concept of «stress resistance» in psychological science. Mostly, the phenomenon of stress resistance is considered by scientists as: a personality trait that reflects substantive characteristics related to a person's ability to resist stress; the process that determines the dynamic characteristics of a person's resistance to stress; a state that reflects the functional characteristics of a person in stressful situations. It has been defined that a number of terms apply in psychological science are used as synonyms for the concept of «stress resistance», in particular: emotional stability, mental and psychological stability, extreme stability, personal adaptation potential. Structural components of stress resistance identified by various scientists are characterized, as well as social and psychological factors that affect the level of its development. It is substantiated that one of the effective means of increasing stress resistance is a development of the emotional intelligence of the individual, which provides a person's ability to understand emotions and manage them through cognitive processing of emotional information and contributes to the psychological well-being of the individual and the success of social interaction. It is drawn the attention to the need of the development of resilience, which allows a person to cope with a stressful situation, restore emotional balance, apply internal and external resources, coping strategies and direct them to overcome stress in order to preserve mental health.

Key words: stress, stress resistance, emotional intelligence, resilience, coping strategies, personality.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.36>

Шпак М. М.

д. психол. н., доцент,
професор кафедри психології розвитку та консультування
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Постановка проблеми. Під час війни в Україні проблема стресостійкості особистості все частіше стає предметом дослідження у психологічній науці та практиці. В складних умовах сьогодення кожен з нас відчуває стрес і тривогу за власне життя, життя наших рідних і близьких та майбутнє України загалом. Звичайно, кожна людина по-своєму реагує на стресову ситуацію. Зазвичай більшість людей відчуває внутрішню напругу, страх і пригнічення. Все це сильно позначається на психологічному бла-

гополуччі особистості та призводить до погіршення її психічного здоров'я. При цьому наш психоемоційний стан значною мірою залежить від рівня розвитку стресостійкості.

Таким чином, актуальність проблеми стресостійкості особистості в складних життєвих ситуаціях, її практична значущість, зумовлена соціальним запитом у зниженні емоційної напруги в сучасному суспільстві й підвищенні психологічного благополуччя кожної окремої людини, й зумовила спрямованість наших наукових

розвідок на аналіз та узагальнення наукових підходів до дослідження цього феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема стресостійкості особистості вивчалася в контексті дослідження психології стресу (Р. Лазарус, Г. Сельє, С. Фолкман, Ю. Щербатих та ін.), емоційної стійкості (Л. Аболін, І. Аршава, М. Дьяченко, Л. Котова, К. Пилипенко, В. Писаренко, О. Рева, О. Чебикін та ін.), психологічної стійкості (В. Бодров, Є. Крупник, В. Лебедев та ін.), толерантності до стресу (В. Крайнюк, Л. Собчик та ін.). Сутність, психологічні механізми, структурні компоненти та соціально-психологічні чинники стресостійкості особистості були предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених (О. Баранов, В. Бодров, Б. Величковський, Г. Дубчак, В. Крайнюк, М. Кудінова, В. Розов, Ю. Тептюк, Р. Шевченко та ін.).

Сьогодні проблема стресостійкості особистості вивчається науковцями у галузі психології, медицини, біології, соціології, педагогіки та інших гуманітарних наук, тому все більше набуває міждисциплінарного характеру.

Стресостійкість розглядається у психології як здатність особистості протистояти стресу, чинити опір. Стійкість організму до стресу є корисною захисною функцією, яка дозволяє людині успішно адаптуватися до умов навколишнього середовища, протидіяти негативному впливу зовнішніх і внутрішніх стресогенних чинників.

Аналіз наукових джерел з проблеми дослідження показав, що в психологічній науці немає чіткого й однозначного розуміння змісту поняття «стресостійкість». Так, наприклад, Р. Шевченко визначає стресостійкість як комплексну (інтегральну) властивість особистості, що вирізняється необхідним ступенем адаптації до дій в екстремальних ситуаціях, сприяє перенесенню інтелектуальних, вольових й емоційних навантажень, зумовлених особливостями професійної діяльності, без відчуття несприятливих наслідків для роботи, свого здоров'я та здоров'я оточення [16, с. 6].

Подібною точки зору дотримується і Т. Дудка, стверджуючи, що стресостійкість є інтегральною властивістю цілісної особистості, яка взаємопов'язана з багаторівневою системою елементів, що представлені комплексом когнітивних, інтелектуальних, емоційних, особистісних властивостей [3].

За визначенням Г. Мигаль, О. Протасенко стресостійкість забезпечує здатність людини протистояти негативному впливу стрес-факторів, зумовлену індивідуальним комплексом вроджених та набутих психологічних і фізіологічних властивостей і процесів [11, с. 249].

В. Корольчук, обґрунтовуючи психологічні засади дослідження стресостійкості, визначає це поняття як «структурно-функціональну,

динамічну, інтегративну властивість особистості, як результат трансактного процесу зіткнення індивіда зі стресогенним фактором, що поєднує в собі когнітивну репрезентацію, об'єктивну характеристику ситуації та вимоги до особистості» [5, с. 186]. Дослідниця зазначає, що стресостійкість формується в процесі життєдіяльності і професіоналізації особистості.

Г. Дубчак, яка вивчала стресостійкість майбутніх фахівців соціономічних професій, поглиблює розуміння сутності поняття «професійна стресостійкість». Дослідниця вважає, що «професійну стресостійкість слід розуміти як здатність людини протистояти негативному впливу стресових факторів професійної діяльності, зумовлену індивідуальним комплексом її вроджених і набутих властивостей та процесів, які забезпечують оптимальне успішне досягнення мети трудової діяльності в складній емоціогенній ситуації» [2, с. 14].

Ю. Тептюк, обґрунтовуючи психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій, стверджує, що стресостійкість особистості – це «інтегративне динамічне утворення, яке актуалізує її здатність осмислювати специфіку стресової ситуації та своїх можливостей її подолання, адекватно емоційно реагувати на різноманітні стресори, активно змінювати стресогенні умови та зберігати ефективність виконуваної діяльності» [14, с. 18].

Таким чином, узагальнюючи результати наукових досліджень стресостійкості, можемо констатувати, що здебільшого феномен стресостійкості розглядається вченими, як: властивість особистості, що відображає змістові характеристики, пов'язані зі здатністю людини протистояти стресу; процес, що визначає динамічні характеристики стійкості людини до стресу; стан, що відображає функціональні характеристики людини в стресових ситуаціях.

Результати досліджень О. Кравцової показали, що психологічні уявлення про феномен стресостійкості особистості розкриваються насамперед у контексті таких наукових підходів: 1) психоаналітичного, в якому досліджується стійкість особистості в ситуаціях конфлікту, при цьому причинами стресу вважається придушення природних потягів, сексуальних інстинктів, біологічних потреб людини; 2) біхевіорального, де стресостійкість залежить від чинників зовнішнього середовища, механізму позитивного чи негативного підкріплення поведінки; 3) гуманістично-екзистенційного, в якому йдеться про взаємозв'язок стресостійкості з успішністю самореалізації особистості, самоактуалізацією; 4) системного, де стресостійкість розглядається як необхідна характеристика цілісного процесу адаптації й пов'язують її з регуляцією емоційних станів, що забезпечує психічну стійкість людини [6].

Слід зазначити, що в психологічній науці використовується низка термінів, які вживаються як синоніми поняття «стресостійкість», зокрема: емоційна стійкість (Л. Аболін, І. Малкіна-Пих, К. Пилипенко, В. Писаренко та ін.), психічна та психологічна стійкість (В. Бодров, С. Козлов, Є. Крупник, В. Лебедев та ін.), екстремальна стійкість (О. Столяренко та ін.), особистісний адаптаційний потенціал (А. Маклаков та ін.). На нашу думку, наявність різних трактувань стресостійкості, дещо ускладнює розуміння її сутності, оскільки чітких критеріїв для розмежування цих понять поки ще не запропоновано.

Здійснений нами теоретичний аналіз наукових досліджень з означеної проблеми, показав, що актуальним залишається питання про структурні компоненти стресостійкості та взаємозв'язки між ними. Так, розглядаючи стресостійкість як індивідуальну здатність організму зберігати нормальну працездатність під час дії стресора, О. Поліщук виокремлює у її структурі три психологічні компоненти: соціальний, поведінковий та особистісний. Дослідник вважає, що саме особистісний компонент є найбільш значущим у визначенні міри стійкості індивіда до стресу [12].

В. Корольчук виокремлює в структурі стресостійкості особистості чотири провідні компоненти – особистісний, соціальний, типологічний та поведінковий. Такий різномірний підхід дослідження структурних компонентів стресостійкості дає підставу розмірковувати не тільки про рівні стресостійкості, їх підпорядкування, співвідношення, а й про специфіку їхніх функціональних ролей [4, с. 215].

М. Кудіновою розроблено рівнево-компонентну структуру стресостійкості, що базується на внутрішніх (особистісних) та зовнішніх (соціальних) ресурсах. Внутрішні ресурси є фундаментом стресостійкості. Вони впливають на особливості поведінки і діяльності у стресогенній ситуації та диференціюються на трьох рівнях: біологічному, особистісному та поведінковому. Зовнішні ресурси стресостійкості є результатом соціального впливу і допомагають особистості подолати стрес ззовні. До них, на думку дослідниці, належать: соціальна, емоційна, інформаційна, матеріальна підтримка; соціальна сміливість, гідні побутові умови, безпека життя, комфортний статус у соціальній групі, підтримка держави. Крім того, на особистісному рівні в структурі внутрішніх ресурсів М. Кудінова виокремлює особистісний, емоційний, когнітивний та мотиваційний компоненти [8].

Критеріями розвитку стресостійкості, на думку Ю. Тептюк, є рефлексія себе та іншого, емоційна компетентність, моральна саморегуляція. Відповідно у структурі стресостійкості особистості дослідниця виокремлює такі компоненти: когнітивно-рефлексивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-регулятивний [14].

Т. Циганчук пов'язує стресостійкість з такими індивідуальними характеристиками особистості, як: саморегуляція, самоконтроль, емоційна стійкість, емоційний інтелект [15].

Доведено, що високий рівень стресостійкості сприяє збереженню психічного здоров'я особистості, забезпечує її психологічне благополуччя і працездатність, соціальну адаптацію, успішну самореалізацію, здатність виконувати професійні завдання в екстремальних ситуаціях. Низький рівень стресостійкості зумовлює різноманітні прояви посттравматичних стресових розладів, фізичне, емоційне і психічне виснаження людини, психосоматичні захворювання (В. Бодров, Г. Нікіфоров, К. Судаков та ін.).

Водночас зауважимо, що одним із актуальних векторів досліджень стресостійкості є вивчення та аналіз соціально-психологічних чинників, які впливають на рівень стресостійкості особистості. Погляди вчених стосовно цього аспекту означеної проблеми дослідження також різняться. На основі теоретичного аналізу наукових джерел виявлено, що серед чинників стресостійкості виокремлюють, як суб'єктивні, пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями людини (темперамент, характер, мотивація, установки, цінності), так й об'єктивні, пов'язані з особливостями стресової ситуації, професійною діяльністю (стилі діяльності, соціальна активність, професійні здібності й уміння тощо).

В. Корольчук виокремлює зовнішні і внутрішні чинники стресостійкості особистості. До зовнішніх чинників відносить: оцінку стресової ситуації; стратегії долаття стресу, або копінг-поведінку; вплив на особистість травматичних подій і ступінь опрацювання травматичного досвіду; соціальну підтримку; професійний та особистісний досвід; психологічну підготовку до діяльності в екстремальних умовах. Внутрішніми чинниками стресостійкості є: Я-концепція особистості, інтернальний локус-контролю; когнітивний розвиток; розвиненість комунікативної сфери; змістові характеристики структурних компонентів стресостійкості особистості [5, с. 186–187].

На думку С. Бужинської, А. Даніліч-Скакун, С. Скляр, до чинників, які впливають на формування стресостійкості у студентському віці, належать: вміння вирішувати проблемні ситуації під впливом стресу; низький прояв тривожності та індивідуально-психологічні особливості людини (впевненість у собі, оптимізм); задоволеність обраною професією та позитивний емоційний фон. Крім того, важливу роль у формуванні стресостійкості відіграють ресурси людини (матеріальні, фізичні, особистісні, інформаційні та інструментальні) [1, с. 58].

Одним із ефективних засобів підвищення стресостійкості є, на нашу думку, розвиток емоційного інтелекту особистості. Під емоційним

інтелектом ми розуміємо інтегральну властивість особистості, яка відображає здатність людини до розуміння емоцій та управління ними шляхом когнітивної обробки емоційної інформації і забезпечує психологічне благополуччя особистості та успішність соціальної взаємодії. Одним із психологічних механізмів розвитку емоційного інтелекту ми виокремлюємо рефлексію, яка спрямована на емоційне самопізнання особистості. У структурі емоційного інтелекту рефлексія забезпечує усвідомлення емоційних переживань, розуміння своїх емоцій. У стресових ситуаціях це є надзвичайно важливим для людини. Ще одним ключовим психологічним механізмом емоційного інтелекту є емоційна саморегуляція, яка полягає в системі розумових і вольових дій, спрямованих або на активізацію емоційних процесів, або на їх гальмування, стабілізацію. Це дає можливість людині володіти собою, більш ефективно управляти своїм емоційним станом, адекватно поводитися в стресових ситуаціях. Таким чином, на нашу думку, чим вищий рівень розвитку емоційного інтелекту, тим вищий рівень стресостійкості особистості.

Сучасні дослідники у своїх наукових розвідках акцентують увагу на проблемі розвитку резильєнтності [9], що дозволяє людині впоратися із стресовою ситуацією, відновити емоційну рівновагу, застосувати особистісні ресурси для подолання стресу з метою збереження психічного здоров'я.

Підвищення стресостійкості особистості пов'язане насамперед з пошуком внутрішніх і зовнішніх ресурсів, що забезпечують її стійкість у стресогенних ситуаціях і допомагають їй в подоланні негативних наслідків стресу. Зокрема, йдеться про копінг-стратегії.

Як відомо, термін «копінг» (від англ. to cope – переборювати, долати, справлятися) з'явився в американській психології на початку 1960-х років і став використовуватися стосовно поведінки людини, спрямованої на підтримку або збереження балансу між вимогами навколишнього середовища і ресурсами особистості. Вагомий внесок у розуміння сутності копіngu та його значення для розвитку стійкості до стресу здійснив Р. Лазарус.

Як стверджує Я. Ляшин, головною метою копіngu як психологічного механізму є збереження оптимального рівня життєдіяльності і психологічного самопочуття особистості в складних життєвих ситуаціях [10]. Слід зазначити, що проблема класифікації копінг-стратегій ще не отримала свого остаточного розв'язання. Здебільшого виокремлюють три групи копінг-стратегій: стратегії, спрямовані на вирішення проблеми; стратегії, спрямовані на пошук соціальної підтримки; стратегії, спрямовані на уникнення проблеми (Д. Амірхан).

Результати дослідження Л. Степаненко показали, що на вибір копінг-стратегій у стресовій ситуації значною мірою впливають емоційні властивості особистості (емоційна збудливість, інтенсивність емоцій, емоційна лабільність, емоційна чуйність, експресивність, оптимістичність) [13].

Висновки з проведеного дослідження. Проаналізувавши різні вектори наукових досліджень стресостійкості особистості, можемо констатувати, що ця проблема залишається і надалі актуальною та все більше привертає увагу сучасних дослідників в умовах війни в Україні.

На нашу думку, стресостійкість є інтегральною властивістю особистості, яка охоплює комплекс когнітивних, емоційних, адаптивних та особистісних властивостей, що забезпечують здатність людини протистояти стресу, чинити опір негативному впливу стресових факторів **з метою збереження психічного здоров'я.**

Нині наукові дослідження вчених спрямовані не лише на вивчення природи і сутності стресу, причин його виникнення, основний акцент робиться на методах управління стресом, ефективних копінг-стратегіях, які забезпечують стресостійкість особистості в емоціогенних ситуаціях. Разом з тим, важливо наскільки кожен з нас готовий оволодіти стрес-менеджментом, адже від цього значною мірою залежить психологічне благополуччя особистості.

Перспективами подальших наших досліджень є розробка психотехнологій розвитку стресостійкості особистості в складних життєвих ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бужинська С. М., Скляр С. С., Даніліч-Скакун А. А. Стресостійкість студентів як складник успішності навчання у ЗВО. *Габітус*. 2021. Вип. 23. С. 55–59.
2. Дубчак Г. М. Психологія становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2018. 41 с.
3. Дудка Т. М. Психологічні особливості стресостійкості особистості. URL: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/seksiya-3-fenomeni-psikhologichnogo-zdorov-ya-ta-ortobiozu-lyudini-psikhoistorichnij-vimir/203-psikhologichni-osoblivosti-stresostijkostiosobistosti> (дата звернення: 12.06.2022).
4. Корольчук В. М. Обґрунтування організаційної моделі дослідження стресостійкості особистості. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2010. Вип. 7. С. 210–218.
5. Корольчук В. М. Психологічні засади дослідження стресостійкості особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. Вип. 26. С. 183–192.
6. Кравцова О. К. Стресостійкість особистості як психологічний феномен: основні теоретичні підходи.

Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 7. С. 98–117.

7. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2007. 432 с.

8. Кудінова М. С. Структурно-компонентний аналіз феномена стресостійкості особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології.* 2014. № 1(34). С. 156–173.

9. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології. Т. 3 : Консультативна психологія і психотерапія* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2018. Вип. 14. С. 26–64.

10. Ляшин Я. Є. Копінг у подоланні життєвих труднощів. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. 2017. Вип. 35. С. 293–309.

11. Мигаль Г. В., Протасенко О. Ф. Стресостійкість людини-оператора. Методи підвищення стресостійкості. URL: <https://docplayer.net/30299844-Stresostiykist-lyudini-operatora-metodi-pidvishchennya-stresostiykosti.html> (дата звернення: 22.06.2022).

12. Поліщук О. Психологічні компоненти стресостійкості особистості. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1348> (дата звернення: 10.06.2022).

13. Степаненко Л. В. Емоційні властивості в системі копінг-ресурсів особистості. *Габітус.* 2021. Вип. 21. С. 92–96.

14. Тептюк Ю. О. Психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2021. 23 с.

15. Циганчук Т. В. Динаміка переживання стресу студентами вищих навчальних закладів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2011. 274 с.

16. Шевченко Р. М. Психологічні умови розвитку стресостійкості жінок – державних службовців : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2020. 22 с.

АНАЛІЗ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ УКРАЇНЦІВ КРИЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ

ANALYSIS OF THE UKRAINIANS SUBJECTIVE WELL-BEING FROM THE PROSPECTIVE OF SOCIAL CAPITAL AND SOCIO-ECONOMIC FACTORS

У статті описано особливості конструкту суб'єктивного благополуччя (СБ) українців, предикторами якого виступають соціальний капітал (СК) та соціально-економічні чинники. Було проаналізовано низку теоретичних робіт, присвячених дослідженню СБ та визначено основні підходи до тлумачення поняття, характеристики і складові зазначеного явища. Наведено пояснення і зміст конструкту СК. Відтак, СБ є багатоскладовим конструктом, що несе у собі як переживання позитивності свого існування, так і формування уявлення про життя загалом на основі виокремлених переживань. СК же є квінтесенцією соціального досвіду особистості – характеристикою соціальної мережі та ступеню задіяння окремої людини у ній. Інтерес до дослідження взаємодій і зв'язків зазначених явищ не є новим – відповідні процеси вже вивчалися, було встановлено зумовленість, вплив і визначення рівня СБ СК. Хоча позитивний зв'язок між явищами вже був встановлений у літературі, лише кілька досліджень намагалися вивчити, як цей зв'язок змінюється залежно від інших економічно-соціальних показників. Виходячи з цього, на нашу думку, було доцільно перевірити, чи функціонує вже визначена західними науковцями закономірність на прикладі української вибірки, та чи входять у систему даних взаємодій соціально-економічні чинники, тим самим доповнивши наявні наукові публікації. Саме це стало метою даної статті.

Для реалізації поставленої мети було проведено статистичний аналіз даних з використанням можливостей мови програмування та програмного середовища R. В якості емпіричної бази було обрано масив даних Європейського соціального дослідження від 2012 року (European social survey, round 6), оскільки саме ці дані найбільш повно охоплюють українське суспільство загалом. Було використано такі методи статистичного аналізу: порівняння рівностей середніх значень двох вибірок (t-критерій) та регресійний аналіз (лінійна та бінарна логістична регресія), де суб'єктивна оцінка матеріального благополуччя визначається через соціально-економічні фактори.

Результати, отримані у ході дослідження, свідчать про те, що суб'єктивне благополуччя вище серед жінок, ніж серед чоловіків, також СБ підвищується зі зростанням суб'єктивної оцінки матеріального становища, неформального соціального капіталу і довіри. Крім того, було виявлено, що чоловіки мають нижчий рівень формального СК і довіри, порівняно із жінками; опитані із не комфортним матеріальним становищем мають нижчий рівень СК (за всіма індикаторами). Зрештою, серед опитаних із вищою освітою зафіксовано статистично значущий вищий рівень щастя та формального СК.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, соціальний капітал, соціально-економічні чинники, задоволеність життям, щастя.

The article describes the peculiarities of the Ukrainians subjective well-being construct, the predictors of which are social capital and socio-economic factors. A number of theoretical works dedicated to the study of subjective well-being were analyzed and the main approaches to the interpretation of the concept, characteristics and components of the free phenomenon were determined in the article. The explanation and content of the social capital construct are provided. Therefore, subjective well-being is a multi-syllabic construct that includes both one's feeling of the positivity its being and the formation of a manifestation about life in general based on isolated experiences. Social capital is the quintessence of a person's social experience, a characteristic of a social network, and the involvement degree of an individual in it. Interest in researching the interactions and connections of these phenomena is not new – the relevant processes have already been studied, the influence on the level of subjective well-being by social capital have been established. Although a positive relationship between the phenomena has already been established in the literature, few studies have attempted to examine how this relationship varies with presence of another socio-economic indicators. Based on this, in our opinion, it was expedient to check whether the regularity already determined by Western scientists functions on the Ukrainian sample, and whether socio-economic factors are included in the system of these interactions, thereby supplementing the existing scientific publications. This is the purpose of this article.

To achieve these objectives, a statistical analysis of the data was carried out using the capabilities of the R programming language and the R software environment. As an empirical base, the data set of the European social survey from 2012 (European social survey, round 6) was chosen, since these data most fully cover the Ukrainian society in general. The following methods of statistical analysis were used: comparison of the equality of the mean values of two samples (t-test) and regression analysis (linear and binary logistic regression).

The results obtained during the study indicate that subjective well-being is higher among women than among men, and increases with the growth of the subjective evaluation of financial status, informal social capital, and trust. In addition, men were found to have lower levels of formal social capital and trust than women; interviewees with an uncomfortable financial situation have a lower level of social capital (according to all indicators). After all, statistically significant higher levels of happiness and formal social capital were found among respondents with higher education.

Key words: subjective well-being, social capital, socio-economic factors, satisfaction of life, happiness.

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.37>

Трофімов А. Ю.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Сарри Л. Л.

студентка 4 курсу факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Столярова Д. О.

студентка 4 курсу факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Питання суб'єктивного благополуччя (СБ) привертає увагу науковців різних напрямків. Дослідження СБ відбувається у рамках кола соціальних наук: соціології, політології та економічної теорії. Інтерес до поняття СБ не оминув і психологічну науку.

Показники СБ надають ключову інформацію щодо якості життя людей, а оцінка цих показників спрямована на те, щоб зафіксувати думки та почуття про його різні аспекти: задоволеність життям, щастя, роботу, здоров'я, освіту, відносини, психологічний та матеріальний добробут. Хоча концептуально СБ охоплює та реалізується у різноманітних сферах життя, зрештою оцінка його рівня базується на дослідженні двох компонентів: задоволеності життям у цілому та емоційному балансі (рівні щастя) [12].

Поєднання економічного, емоційного, психологічного і соціального благополуччя виражається загалом як «позитивний стан душі й тіла, відчуття безпеки та здатності впоратися з ситуацією, відчуття зв'язку з людьми, спільнотами і ширшим світом» [13]. Це визначення включає поняття суб'єктивного та соціального добробуту, психосоціальних факторів та соціального капіталу.

Соціальний капітал (СК), може включати елементи як психосоціальних факторів, так і соціальних, оскільки він забезпечує життєво важливі шляхи, за допомогою яких соціальна активність може впливати на більшість аспектів благополуччя.

Уряди звертають увагу на важливість вимірювання показників СБ на рівні з показниками економічного благополуччя. Для прикладу, у 2010 році Прем'єр-міністр Сполученого Королівства оголосив, що уряд буде збирати дані СБ для паралельного аналізу разом із показниками економічного благополуччя, та інші країни наслідують цей приклад. У 2013 році Організація економічного співробітництва, яка надає країнам рекомендації щодо збору національної статистики, сформулювала рекомендації щодо збору даних національних показників СБ.

Запитання та змінні для оцінки рівня СБ та показників соціального капіталу представлені у широкому колі соціологічних досліджень, як інтернаціонального, так і локального рівнів, в тому числі і в European social survey.

Таким чином, дослідження СК у зв'язку із СБ має сенс для виявлення можливостей підвищення ефективності соціальної політики держави, реформ у соціальній та економічній сфері та може слугувати дороговказом на шляху випуску нових підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У найширшому розумінні благополуччя розглядається як багатофакторний конструкт, що становить складний взаємозв'язок куль-

турних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників [5]. Виокремлене у руслі позитивної психології, поняття СБ вивчається у контексті можливості реалізації людиною власного потенціалу, досягнення оптимального функціонування, а також пошуку ресурсів для подолання негативних психічних станів (депресії тощо) [4]. Такий аспект співзвучний із розумінням змісту психологічного здоров'я (ПЗ) особистості, яке, за визначенням В.О. Ананьева, «робить особистість самодостатньою» [2], адже стосується не окремих виявів психічного функціонування людини, а особистості в цілому, її здатності до самореалізації та самоактуалізації (А. Maslow, С. Buhler), повноцінного функціонування (С. Rogers), автентичності (J. Bugental), відчуття та переживання сенсу власного життя (V. Frankl). Окрім того, для психологічної науки особливого значення набуває не весь спектр факторів, що впливають на людину, а те, як вона сприймає їх, тобто яким суб'єктивним змістом наділяє об'єктивну реальність. У нашому дослідженні цей підхід представлений в аналізі суб'єктивного благополуччя через критерій оцінки власного матеріального комфорту (матеріального благополуччя), замість використання кількісних показників матеріальної забезпеченості особи.

Ставлення людини до навколишнього світу і до себе виявляється на двох рівнях: емоційному та когнітивному. Тому представники гедоністичного підходу до розуміння СБ виокремлюють два суттєві блоки у формуванні цього ставлення. Щоб почуватися благополучною, людина, з одного боку, повинна переживати позитивність свого існування, тобто у її суб'єктивній реальності мають домінувати позитивні емоції, та відчувати мінімум негативних переживань (афективний рівень виявляється у великій кількості радісних і малій кількості депресивних емоційних реакцій та станів), а з іншого – на основі цих переживань формувати уявлення про те, яким є її життя і наскільки воно наближається до ідеалу (когнітивний компонент СБ отримав назву задоволеності життям) [1]. У філософському трактуванні термін «СБ» інколи отожднюється з поняттям «щастя». За визначенням І.А. Гуляс, щастя – це емоційний стан (емоція), за якого людина відчуває внутрішню задоволеність умовами свого існування, повноту й осмисленість життя і здійснення свого призначення; усвідомлення позитивності контексту власного існування [3]. Беручи до уваги тези вищенаведених підходів, конструкт суб'єктивного благополуччя особистості представлений нами в емпіричному дослідженні через відповіді на питання «Враховуючи всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені своїм життям на даний момент?» та «Говорячи в цілому,

наскільки Ви щасливі?», таким чином, враховуючи як когнітивну, так і емоційну складову суб'єктивного благополуччя.

Доцільність вивчення різних, зокрема психологічних та соціально-економічних, аспектів загального благополуччя населення визначається тим, що вони є критеріями ефективності усіх економічних і соціальних реформ і вказівниками до подальшої спрямованості діяльності на місцевому та державному рівнях.

Соціальний капітал – конструкт, що використовується в економіці та суспільних науках, та може бути визначений як особиста соціальна мережа індивіда та всі ресурси, які він чи вона може мобілізувати через цю мережу [17]. Дослідники зазначають, що «... соціальний капітал є функцією від кількості людей, від яких можна очікувати підтримки, та ресурсів, які ці люди мають у своєму розпорядженні. Тут соціальний капітал розглядається як засіб виробництва, який може створити кращі умови життя». «...соціальний капітал стосується друзів, колег і більш загальних контактів, через яких ви отримуєте можливість використовувати свій фінансовий та людський капітал...» [8] «...ресурси, вбудовані в соціальну структуру, і/або доступ до яких зосереджені в цілеспрямованих діях» [26] «...інвестування індивідів у соціальні відносини, за допомогою яких вони отримують доступ до закладених у цих відносинах ресурсів для підвищення очікуваної віддачі інструментальних і сприятливих дій» [27].

Крім вираження соціального капіталу через наявність ресурсів у вигляді системи соціальних відносин з іншими людьми, та можливістю до цих ресурсів звернутися, дослідники також визначають це поняття через призму норм, цінностей, довіри та солідарності як джерел соціального капіталу. Довіра як загальна характеристика в даному контексті виступає предиктором поведінки, спрямованої на знаходження та використання існуючих можливостей. Таким чином, ми розглядатимемо поняття соціального капіталу як такого, що визначається факторами неформальної соціальної взаємодії (спілкування з друзями, колегами, сім'єю), формальної соціальної взаємодії (участь у волонтерстві) та загальної довіри до оточуючих.

Чому показники соціального капіталу та суб'єктивного благополуччя будуть відрізнятися в залежності від статі, рівня освіти та суб'єктивної оцінки матеріального становища? Першим теоретичним підходом, який вимагає більш детального вивчення соціального контексту добробуту, є теорія ролівої ідентичності. Її автор припускає, що нормативні суспільні очікування визначають відповідну поведінку [31; 32; 36; 40]. Таким чином, ролі – це «ролі, які грають актори в сценаріях, написаних суспільством» [21]. Ці нормативні

соціальні очікування, а також відповідна поведінка та уподобання, що випливає з них, відрізняються для чоловіків і жінок, осіб з різним соціальним та матеріальним статусом. Таким чином, гендерна ідентичність, рівень освіти і соціальне становище, впливають на наслідки окремих дій. До прикладу, залученість у волонтерстві для жінки може бути більш соціально прийнятним, ніж для чоловіка. Також, процес соціалізації породжує гендерні відмінності в уподобаннях та характеристиках особистості. Згідно теорії диференційованого морального розвитку материнства Гіллігана (1982), жінки легше відчувають близькість, емоційне спілкування та будують близькі міжособистісні стосунки, ніж чоловіки. У той час як хлопчики дорослішають, їх частіше заохочують проявляти типово чоловічу поведінку, як-от агресивність і конкурентоспроможність, тоді як зазвичай очікується, що дівчата обмежують ці почуття на користь емпатійності. Таким чином, жінки виховуються так, щоби скоріше підкреслювати стосунки, а теорія соціалізації передбачає, що «жінки більш схильні до укладання близьких стосунків, ніж чоловіки» [20]. Відомо, що чоловіки та жінки мають різні «профілі соціального капіталу» [29]. Попередні дослідження показали, що хоча чоловіки часто мають тенденцію долучатися до асоціацій, заснованих на спортивних та розважальних заходах, жінки радше приєднуються до організацій у таких сферах, як охорона здоров'я, соціальні послуги, турбота та підтримка інших або виховання дітей. Чоловіки та жінки таким чином відтворюють свою соціальну гендерну ідентичність [15; 19; 29; 34; 41]. Проте, волонтерство може бути корисним для добробуту залежно від типу асоціації, що впливатиме на взаємозалежність між соціальним капіталом та відчуттям суб'єктивного благополуччя. Більше того, для деяких підгруп накопичення формального соціального капіталу, ймовірно, є скоріше обов'язковим, як результат впливу наявних соціальних ролей. [39; 42; 44]. Якісне дослідження з інтерв'ю з 30 австралійськими жінками, які беруть участь у житті громади, показало можливі негативні наслідки, які громадська активність може мати для них [35]. Також, дослідження показали, що ієрархічна структура громадських організацій може посилювати гендерну нерівність, що негативно позначається на досвіді жінок у волонтерській діяльності. Останній пункт додатково ілюструється тим, що згідно з результатами німецьких досліджень, чоловіки зазвичай займають керівні посади в громадських організаціях, навіть в організаціях, які мають більшість жінок-волонтерів.

Неоднозначні результати були виявлені лише стосовно гендерних відмінностей у впливі соціального капіталу на здоров'я [10; 11; 18; 22–25] або про психічні захворювання

[6; 9]. Крім того, багато досліджень зосереджуються лише на волонтерстві як соціальному капіталі, і розглядають лише одну підгрупу, а не порівнюють безпосередньо кілька груп. У літературі, пов'язаній із темою суб'єктивного благополуччя, схоже дослідження [7] зосереджується радше на інституційних макроректорів та їх впливі на суб'єктивне благополуччя чоловіків і жінок шляхом виконання окремих регресій для підвбірок за гендером. Автори приходять до висновку, що життя в посткомуністичній країні є більш шкідливим для задоволеності життям жінок, ніж чоловіків, і що буддиська або ісламська традиція в рідній країні була більш сприятливою для суб'єктивного благополуччя жінки. Шварц та ін. (2009) досліджували гендерні відмінності у взаємозв'язку між поведінкою, спрямованою на допомогу та здоров'я і благополуччя у підлітків. Однак вони зосередилися на альтруїзмі в підлітковому віці, а не на трьох видах соціального капіталу та задоволеності життям серед дорослих, як це має місце в цій статті.

Хоча позитивний зв'язок між соціальним капіталом та відчуттям суб'єктивного благополуччя вже був встановлений у літературі, лише кілька досліджень намагалися вивчити, як цей зв'язок змінюється залежно від інших економічно-соціальних показників. Так, у дослідженнях було показано, що благополуччя визначається рутинною організацією повсякденного життя, що уособлюється в множинних взаємодіях у різноманітних спільнотах та установах. Саме в цьому контексті соціальний капітал з'явився як визначне поняття в охороні здоров'я, яке пояснює зв'язок між соціально-економічним статусом та благополуччям. [16; 28; 30; 43] Таким чином, **метою дослідження** є доповнити результати наявних закордонних досліджень чинників суб'єктивного благополуччя відповідними для української вибірки, через аналіз взаємодії соціально-економічних та соціально-демографічних факторів, соціального капіталу та суб'єктивного благополуччя із застосуванням методів статистичного аналізу: порівняння рівності середніх значень двох вибірок (t-критерію) та регресійного аналізу (лінійної та бінарної логістичної регресії), де суб'єктивна оцінка матеріального благополуччя визначається через соціально-економічні фактори.

Спируючись на проблематику теми, результати аналізу попередніх досліджень, та визначену мету, нами були виділені наступні гіпотези.

Гіпотеза 1: Рольові ідентичності, пов'язані із матеріальним становищем, більш суттєво (більш тісно) пов'язані із соціальним капіталом особи та її суб'єктивним благополуччям, ніж інші.

Гіпотеза 2: Зі збільшенням соціального капіталу, підвищенням рівня отриманої освіти, та суб'єктивної задоволеності матеріальним становищем підвищується рівень суб'єктивного благополуччя.

Гіпотеза 3.1: Не комфортне матеріальне становище у поєднанні з відсутністю вищої освіти провокує зниження впливу формального соціального капіталу на задоволеність життям.

Гіпотеза 3.2: Не комфортне матеріальне становище у поєднанні з відсутністю вищої освіти провокує підвищення впливу неформального соц капіталу на задоволеність життям.

Емпірична частина. Для проекту було обрано дані ESS6-2012 (на жаль, це найсвіжіша хвиля Європейського соціального дослідження, в якій брала участь Україна, N = 2178). Для дослідження суб'єктивного благополуччя використовуємо індикатор «How satisfied with life as a whole» та «How happy are you».

Соціальний капітал розглянемо як комплекс індикаторів: формальний соціальний капітал («Involved in work for voluntary or charitable organisations, how often past 12 months»*), неформальний соціальний капітал («How often socially meet with friends, relatives or colleagues») і довіра («Most people can be trusted or you can't be too careful»).

В якості контрольних змінних використовуємо гендер, рівень освіти, суб'єктивну оцінку матеріального становища, самооцінку здоров'я («Subjective general health»*) та задоволеність роботою («How satisfied with job»).

Результати. Перш за все розглянемо середні значення суб'єктивного благополуччя, який розглядається через індикатори «Задоволеність життям» та «Рівень щастя» та соціального капіталу («Формальний соціальний капітал», «Неформальний соціальний капітал», та «Довіра») крізь призму ключових соціально-економічних факторів.

Згідно отриманим результатам, чоловіки менш щасливі та мають менший рівень формального соціального капіталу і довіри, порівняно із жінками. Крім того, опитані із не комфортним матеріальним становищем менше задоволені життям, менш щасливі, мають менший рівень соціального капіталу (за всіма індикаторами). Зрештою, серед опитаних із вищою освітою зафіксовано статистично значимий вищий рівень щастя та формального соціального капіталу.

Отримані результати свідчать про те, рольові ідентичності більш суттєво (більш тісно) пов'язані із щастям (індикатор суб'єктивного благополуччя) та формальним соціальним капіталом особи. Серед набору ролей – матеріальне становище впливає і на суб'єктивне благополуччя, і на соціальний капітал, тоді як гендер та освіта – лише на окремі індикатори згаданих концептів. Таким чином, гіпотеза 1 підтверджується.

Побудувавши лінійну регресію із 2 індикаторами суб'єктивного благополуччя та соціально-економічними факторами (означені в гіпотезі 2, при цьому рівень освіти попередньо

Показники суб'єктивного благополуччя та соціального капіталу за гендером, рівнем освіти та матеріальним положенням

Середнє значення	Задоволеність життям	Щастя	Формальний соціальний капітал	Неформальний соціальний капітал	Довіра
Чоловіки	5.07	6.03**	1.37**	4.45	4.29*
Жінки	5.22	6.34**	1.52**	4.47	4.61*
Не комфортне матеріальне становище	4.78***	6.00***	1.42*	4.37***	4.35**
Комфортне матеріальне становище	6.12***	6.71***	1.55*	4.70***	4.79**
Середня освіта+ Професійна освіта	5.09	6.03*	1.35***	4.48 (1,68)	4.45 (2,682)
Вища освіта	5.2	6.35*	1.56***	4.43	4.48
Серед усіх	5.15	6.20	1.45	4.46	4.46

**** p < 0.001; ** p<0.01; *p<0.05

об'єднали в 3 групи «середня, професійна, вища», а шкалу суб'єктивного відчуття матеріального становища «перевернули» таким чином, що менші значення відповідають гіршій оцінці), отримуємо, що:

1. Задоволеність життям (додаток А, R2 11,7%) зростає при рості від некомфортного до комфортного суб'єктивного відчуття матеріального становища, а от наявність вищої освіти – навпаки, зменшує відчуття задоволеності життям у порівнянні із середньою освітою. Також цей індикатор (задоволеність життям) росте з ростом довіри та неформального соціального капіталу.

Також перевіримо гіпотезу 3. Спочатку побудуємо модель впливу неформального і формального соціального капіталу на задоволеність життям. Отримані результати (R2 2,7%, AIC = 1523) свідчать, що лише неформальний соціальний капітал позитивно впливає на задоволеність життям, формальний статистично не значимий. Далі введемо змішані ефекти матеріального стану і рівня освіти. Прогностична сила моделі покращується (до 7,7%), значущою залишається змінна неформальний соціальний капітал, крім того, статистично значимо і негативно впливає на задоволеність життям відчуття некомфортного матеріального стану. Некомфортний мат.стан і відсутність вищої освіти разом статистично не значущі в даній моделі. Більше того вони статистично незначущо впливають на формальний і неформальний соціальний капітал (коли їх розглядати у якості залежної змінної). Таким чином, гіпотеза 3 спростована, адже змішані ефекти мат.стану і освіти (розглянуті у дихотомічному вимірі) статистично не значущі.

2. Відчуття щастя (додаток Б, R2 10,2%) теж зростає при рості від некомфортного до комфортного суб'єктивного відчуття матеріального становища. Також відчуття щастя росте

з ростом соціального капіталу (формального, неформального, довіри). Рівень освіти не впливає на відчуття щастя (статистично не значущий у даній моделі).

Тобто, гіпотеза 2 частково підтверджується, адже не всі запропоновані змінні статистично значимо впливають на суб'єктивне благополуччя.

Наступним кроком розглянемо вказані індикатори суб'єктивного благополуччя (щастя і задоволеність життям) не окремо, а разом, так як вони обидва використовувались для опису досліджуваного концепту (Lyubomirski, Diener). Перш за все подивимось, як вони корелюють між собою – рис. 1.

Згідно отриманими даними отримали, що коефіцієнт кореляції показника щастя та задоволеності життям в цілому позитивний, 0,59 (в інтервалі 0.56–0.62) та статистично значущий. Якщо подивитись на діаграму, можна виділити умовні 4 групи: **нешчасливих і неза-**

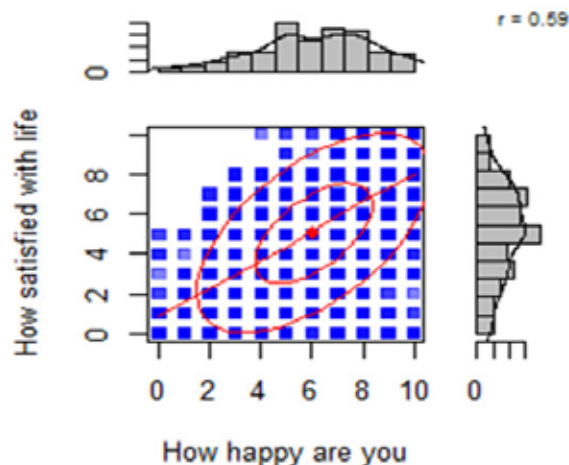

Рис. 1. Діаграма розсіювання індикаторів суб'єктивного благополуччя

доволених життям (нижній лівий сегмент), нещасливих і задоволених (таких досить небагато – верхній лівий сегмент), **щасливих і задоволених життям (верхній правий сегмент)** та щасливих і незадоволених життям (нижній правий сегмент). Згрупуємо ці сегменти в діапазони за осями «щастя» і «задоволеність життям»: від 0 до 5 нещасливі, незадоволені; від 6 до 10 – щасливі, задоволені. Результат представимо у мозаїчній діаграмі на рис. 2.

Наразі нас цікавить 2 полярні сегменти (виділені синім кольором) – нещасливі та незадоволені життям та щасливі і задоволені життям. Саме ці 2 сегменти візьмемо до розгляду як полярні групи за критерієм суб'єктивного благополуччя, попередньо утворивши нову змінну (дихотомічну), де 0 – це низький рівень суб'єктивного благополуччя (нещасливі та незадоволені життям), а 1 – високий рівень суб'єктивного благополуччя (щасливі та задоволені життям). Оскільки дана змінна дихотомічна, побудуємо бінарну логістичну регресію.

В результаті логістичної регресії (псевдо R^2 Nagelkerke 18,6%) маємо наступні значущі змінні та змістовні результати: суб'єктивне благополуччя вище серед жінок, ніж серед чоловіків, також СБ росте із ростом суб'єктивної оцінки матеріального становища, неформального соціального капіталу і довіри. Приберемо з моделі незначущі змінні (які статистично не впливають на СБ – рівень освіти, формальний соціальний капітал), натомість додамо змінні «самооцінка здоров'я», задоволеність роботою. Отримана модель (додаток В) краща за попередню, так як критерій AIC зменшується з 795 до 743, а пояснювальна сила зростає до 29,2%. Більше того, логістична регресія із залежною змінною, яка включає 2 аспекти суб'єктивного благополуччя (щастя та задоволеність життям) має кращу пояснювальну силу, ніж окремі лінійні моделі для окремих індикаторів (в т.ч. і через порівняння показників AIC).

Фінальна модель (додаток В) свідчить про те, ріст матеріального становища і стану здоров'я,

зростання частоти зустрічей із друзями, довіри людям і задоволеності роботою збільшують шанси на ріст суб'єктивного благополуччя.

Висновки. Суб'єктивне благополуччя – багатофакторний конструкт, що становить складний взаємозв'язок культурних, соціальних, психологічних, фізичних, економічних і духовних чинників. Гедоністичний підхід розглядає ставлення людини до навколишнього світу і до себе як таке, що виявляється на двох рівнях: емоційному та когнітивному. Таким чином, відчуття суб'єктивного благополуччя будується, з одного боку, на переживанні позитивності свого існування, а з іншого – на основі цих позитивних переживань формується уявлення про те, яким є життя людини і наскільки воно наближається до ідеалу. Цей підхід було реалізовано у нашому дослідженні з боку використання змінних задоволеності життям (когнітивного компоненту) і «щасливості» (емоційного компоненту) як індикаторів відчуття суб'єктивного благополуччя.

Соціальний капітал – конструкт, що використовується в економіці та суспільних науках, та може бути визначений як особиста соціальна мережа індивіда та всі ресурси, які він чи вона може мобілізувати через цю мережу. Крім цього, дослідники також визначають це поняття через призму норм, цінностей, довіри та солідарності як джерел соціального капіталу. Таким чином, у якості індикаторів соціального капіталу нами були використані змінні неформальної соціальної взаємодії (спілкування з друзями, колегами, сім'єю), формальної соціальної взаємодії (участь у волонтерстві) та загальної довіри до оточуючих.

Результати, отримані у ході дослідження, свідчать про те, що суб'єктивне благополуччя вище серед жінок, ніж серед чоловіків, також СБ підвищується зі зростанням суб'єктивної оцінки матеріального становища, неформального соціального капіталу і довіри. Крім того, було виявлено, що чоловіки мають нижчий рівень формального соціального капіталу і довіри, порівняно із жінками; опитані із не комфортним матеріальним становищем мають нижчий рівень

Рис. 2. Суб'єктивне благополуччя (дихотомії)

соціального капіталу (за всіма індикаторами). Зрештою, серед опитаних із вищою освітою зафіксовано статистично значущий вищий рівень щастя та формального соціального капіталу.

Перспективи подальших досліджень.

У травні 2022 року The European Social Survey European Research Infrastructure Consortium (ESS ERIC) анонсував ряд заходів у контексті російсько-української війни для підтримки вищої освіти та наукових досліджень в Україні. Генеральна асамблея ESS ERIC одногласно погодила, що Україну запросять взяти участь у наступних трьох раундах ESS. Відтак, українська наукова спільнота отримує змогу аналізувати соціальні процеси на актуальних даних.

Дане дослідження було проведено на основі аналізу масиву даних ESS від 2012 року. Протягом останніх десяти років українське суспільство пройшло через низку випробувань та травматичних подій: політичні та суспільні зміни, зміну курсу держави, Революцію гідності, антитерористичну операцію на сході України та повномасштабне вторгнення Росії на територію нашої держави.

Ми припускаємо, що зазначені вище події могли спричинити зміни в оцінці українцями суб'єктивного благополуччя, а також реалізації соціального капіталу, у тих проявах, що були проаналізовані у межах даного дослідження. Оскільки Україна візьме участь у майбутніх раундах ESS, ми отримуємо можливість провести повторний аналіз для визначення динаміки досліджуваних явищ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абабков В. Адаптация к стрессу. Основы теории, диагностики, терапии / ред. М. Перре. СПб. : Речь, 2004. 166 с.
2. Ананьев В. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. СПб. : Речь, 2006. 384 с.
3. Гуляс І. Феномен щастя: аксіопсихологічні аспекти. Т. 12 : збірник наукових праць інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ.
4. Гупаловська В. Гендерні особливості задоволеності життям чоловіків. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка; Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. 2009. № 4.
5. Карпенко Л. Психологический лексикон. Энциклопедический словарь / ред.: Н. Творогова, А. Петровський. Москва : ПЕР СЭ, 2007. Т. 6 : Клиническая психология. Словарь. 416 с.
6. Ahem M. M. & Hendryx M. Community participation and the emergence of late-life depressive symptoms: Differences between women and men. *Journal of Women's Health*. 2008. № 77(9).
7. Bjørnskov, C. Social Capital and Happiness in the United States. *Applied Research Quality Life*. 2008. P. 43–62. URL: <https://doi.org/10.1007/s11482-008-9046-6>
8. Burt R. S. Structural Holes. *Harvard University*

- Press. 1992.
9. Cyranowski J. M. Frank E. Young E. & Shear M. K. Adolescent onset of the gender difference in lifetime rates of major depression – A theoretical model. *Archives of General Psychiatry*. 2000. № 57(1).
10. Denton M. & Walters V. Gender differences in structural and behavioral determinants of health: An analysis of the social production of health. *Social Science and Medicine*. 1999. №. 48(9).
11. Denton M. Prus S. & Walters V. Gender differences in health: A Canadian study of the psychosocial, structural and behavioural determinants of health. *Social Science and Medicine*. 2004. № 58(12).
12. Diener E. Happiness: Unlocking the mysteries of psychological wealth. Malden, MA : Blackwell Pub., 2008.
13. Does social capital travel? Influences on the life satisfaction of young people living in England and Spain / A. R. Morgan et al. *BMC Public Health*. 2012. Vol. 12. № 1. URL: <https://doi.org/10.1186/1471-2458-12-138> (date of access: 05.07.2022).
14. Durkheim E. Suicide. *New York Free Press*. 1997. 10 October.
15. Erickson B. H. Distribution of gendered social capital in Canada. Creation and returns of social capital. New York : Ro, 2004.
16. Fairchild AJ MacKinnon DP. A General Model for Testing Mediation and Moderation Effects. *Prev Sci*. 2009. № 10(2).
17. Flap H. D., N. D. De Graaf. Social capital and attained occupational status. *The Netherlands Journal of Sociology*. 1986. Vol. 22.
18. Gallicchio L., Hoffman S. C., Helzlsouer K. J. The relationship between gender, social support, and health-related quality of life in a community-based study in Washington County, Maryland. *Quality of Life Research*. 2007. № 76(5).
19. Gidengil E., O'Neill B. Removing rose colored glasses: Examining theories of social capital through a gendered lens. *Gender and social capital*. 2006.
20. Haines V. A., Beggs J. J., Hurlbert J. S. Contextualizing health outcomes: Do effects of network structure differ for women and men?. *Sex Roles*. 2008. № 59(3–4).
21. Ritzer G. Blackwell encyclopedia of sociology. Blackwell Publishing, 2007. 5783 p.
22. Kavanagh A. M., Bentley R., Turrell G. Does gender modify associations between self rated health and the social and economic characteristics of local environments?. *Journal of Epidemiology and Community Health*. 2006. № 60(6).
23. Khawaja M., Tewel-Salem M., Obeid M., Saliba M. Civic engagement, gender and self-rated health in poor communities: Evidence from Jordan's refugee camps. *Health Sociology Review*. 2006. № 75(2).
24. Krause N., Ellison C. G., Marcum J. P. The effects of church-based emotional support on health: Do they vary by gender?. *Sociology of Religion*. 2002. № 63(1).
25. Lee H. Y., Jang S. N., Lee S., Cho S. I., Park E. O. The relationship between social participation and self-rated health by sex and age: A cross-sectional survey. *International Journal of Nursing Studies*. 2008. № 45(1).
26. Lin N. Building a network Theory of social capital. *Social Capital: Theory and Research*. 2001.

27. Lin N. Social resources and instrumental action. *Social Structure and Network Analysis*. 1982.
28. Lindström M., Hanson B. S., Ostergren P. O. Socio-economic differences in leisure-time physical activity: the role of social participation and social capital in shaping health related behaviour. *Soc Sci Med*. 2001. № 52.
29. Lowndes V. It's not what you've got, but what you do with it: Women, social capital, and political participation. *Gender and social capital*. 2006.
30. MacKinnon D. P., Luecken L. J. How and for whom? Mediation and moderation in health psychology. *Health Psychology*. 2008. № 27(2).
31. Mead G. H. Mind, self and society. *Chicago University Press*. 1934. 8 June.
32. Merton R. Social theory and social structure. *Glencoe, IL: Free Press*. 1949. 9 April.
33. Nan L. Social Capital: A Theory of Social Structure and Action. *Cambridge University Press*. 2001.
34. Norris P., Inglehart R. Gendering social capital: Bowling in women's leagues? *Gender and social capital*. 2006.
35. Osborne K., Baum F., Ziersch A. Negative consequences of community group participation for women's mental health and well-being: Implications for gender aware social capital building. *Journal of Community & Applied Social Psychology*. 2009. № 19(3).
36. Parsons T. The social system. London : Routledge & Kegan, 1991. 448 p.
37. Putnam R. D. E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century The 2006 Johan Skytte Prize Lecture. *Scandinavian Political Studies*. 2007. Vol. 30. № 2. P. 137–174. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9477.2007.00176.x> (date of access: 07.06.2022).
38. Sprengers M., Tazelaar F., Flap H. Social resources, situational constraints and the re-employment. *The Netherlands Journal of Sociology*. 1988. No. 24.
39. Sundeen R. A. Family-life course status and volunteer behavior – Implications for the single parent. *Sociological Perspectives*. 1990. № 33(4). URL: <https://doi.org/10.2307%2F1389168>.
40. Turner R. Role Theory. *Handbook of Sociological Theory*. *Handbooks of Sociology and Social Research*. Boston, MA, 2001. URL: https://doi.org/10.1007/0-387-36274-6_12
41. Umberson D., Chen M. C. D., House J. S. The effect of social relationships on psychological well-being: Are men and women really so different? *American Sociological Review*. 1996. № 67(5).
42. Van Willigen M. Differential benefits of volunteering across the life course. *Journals of Gerontology Series B – Psychological Sciences and Social Sciences*. 2000. № 55(5).
43. Veenstra G. Social capital, SES and health: An individual-level analysis. *Soc Sci Med*. 2000. № 50(5).
44. Wilson J., Musick M. A. Work and volunteering: The long arm of the job. *Social Forces*. 1997. № 76(1).

СЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ СХИЛЬНОСТІ ДО БРЕХНІ ТА МАНІПУЛЮВАННЯ PERSONAL FACTORS TENDENCY TO LYING AND MANIPULATION

У статті розглядаються особистісні чинники схильності до брехні та маніпулювання. Закцентовано, що в сучасній науці простежується різні тенденції вивчення феномену брехні – філософський, соціально-політичний та психологічний аналіз. Викладено теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували брехню та маніпуляції. Підкреслюється подвійна роль брехні, як форми маніпуляції у міжособистісній комунікації (макіавеллізм). Це є предметом дискусійного обговорення.

Проведений авторами аналіз взаємозв'язку індивідуальних характеристик особистості та схильності до брехні розширяє розуміння феномену маніпулювання іншими людьми в міжособистісних відносинах. Отримано фактичні дані за рівнем макіавеллізму, специфічними для цього характерологічними рисами та рівнем суб'єктивного контролю особистості. Надано результати порівняльного аналізу схильності до маніпулювання та брехні у різних вікових групах. Показано, що молоді більш схильні орієнтуватись на соціальну середу, яка вимагає пристосування до норм та правил, у тому числі через маніпулювання. Описано демонстративну акцентуацію характеру, яка може провокувати маніпулятивну поведінку по відношенню до інших.

Проаналізовано взаємозв'язки зв'язки між схильністю до маніпуляції та брехні та рівнем суб'єктивного контролю особистості. Закцентовано, що найбільш притаманна схильність до макіавеллізму особам, які не відчувають контролю на своїми формальними і неформальними відносинами з іншими людьми; особам, які перекладають відповідальність за власні невдачі на інших; особам, які не відчувають контролю над життєвими досягненнями та емоційно позитивними подіями і ситуаціями; особам, які не схильні брати на себе відповідальність за своє сімейне життя.

Рекомендовано проведення первісної психологічної діагностики при психотерапевтичній допомозі людям із свідомою або несвідомою маніпулятивною поведінкою і схильності до брехні, яка ускладнює взаємодію з людьми. У якості перспективи подальших досліджень зазначено вивчення особливостей схильності особистості до брехні з розширенням вікових меж означеного феномену.

Ключові слова: брехня, маніпулювання, макіавеллізм, акцентуація характеру, рівень суб'єктивного контролю, міжособистісні відносини.

The article examines personal factors of the tendency to lie and manipulate. It is emphasized that in modern science there are various trends in the study of the phenomenon of lies – philosophical, socio-political and psychological analysis. The theoretical foundations of the research are outlined – the work of scientists who researched lies and manipulation. The dual role of lies as a form of manipulation in interpersonal communication (Machiavellianism) is emphasized. This is a matter of debate.

The authors' analysis of the relationship between individual personality characteristics and the tendency to lie expands the understanding of the phenomenon of manipulating other people in interpersonal relationships. Actual data on the level of Machiavellianism, specific character traits and the level of subjective control of the personality were obtained. The results of a comparative analysis of the tendency to manipulation and lies in different age groups are provided. It is shown that young people are more inclined to orient themselves to a social environment that requires adaptation to norms and rules, including through manipulation. A demonstrative accentuation of character, which can provoke manipulative behavior towards others is described.

The relationship between the tendency to manipulation and lying and the level of subjective control of the individual was analyzed. It is emphasized that the most inherent tendency to Machiavellianism is persons who do not feel control over their formal and informal relations with other people; persons who transfer responsibility for their own failures to others; persons who do not feel control over life achievements and emotionally positive events and situations; persons who are not inclined to take responsibility for their family life.

It is recommended to carry out an initial psychological diagnosis during psychotherapeutic assistance to people with conscious or unconscious manipulative behavior and a tendency to lie, which complicates interaction with people. As a prospect for further research, the study of the characteristics of a person's tendency to lie with the expansion of the age limits of this phenomenon is indicated.

Key words: lying, manipulation, Machiavellianism, accentuation of character, level of subjective control, interpersonal relations.

УДК 159.922

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.38>

Кременчуцька М. К.

к. психол. н.,
доцент кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Маркіна С. І.

магістрант кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

В умовах оновлення сучасного суспільства постійно зростають темп і обсяг інформаційного обміну, що провокує збільшення загального обсягу використання обману для маніпуляції масовою свідомістю в міжособистісних комунікаціях, у всіх сферах взаємодії людей. Таким чином, в даний час, коли обман став засобом маніпуляції свідомістю

і набув широкого поширення дослідження даної проблеми набуває особливої актуальності.

Проблема дезінформації, маніпуляції та брехні розглядається на соціальному та філософсько-психологічному рівні (Баришполец О.Т., Бучко В. Б., Васюк К. М., Гребінь Н. В., Колісник О. Л.) [2; 3; 4; 5; 7].

На сьогоднішній день існують різні класифікації і типології брехні, розроблені рядом авторів: О. Фрай, П. Екманом, Б. Де Пауло та Д. Каши та інші. [6; 9; 13].

Цікавою є ідея про подвійну роль брехні, яка існувала як на етапі соціального розвитку суспільства, так і зараз. З одного боку, брехня розглядається як негативне явище, яке майже завжди приймає участь у боротьбі за владу, з іншого боку, обман навпаки використовується у боротьбі зі злом. З одного боку брехня це погано, а з іншого, без брехні неможлива комунікація.

Дослідники цього складного феномена, які при верифікації інформації спираються на психоаналітичний підхід, стверджує, що брехуна може підвести те, що Зигмунд Фройд визначив як мовне застереження. У «Психопатології повсякденному житті» Фройд продемонстрував, що промахи, що здійснюються в повсякденному житті, наприклад, застереження, помилкові іменування і помилки, що здійснюються при читанні і листі, не випадкові і свідчать про внутрішні психологічні конфлікти. Застереження, за словами Фройда, стає своєрідним знаряддям, яким «висловлюєш те, чого не хотілося сказати, яким видаєш самого себе». К.Г. Юнг використовував асоціативний тест як і діагностичного, і терапевтичного інструментарію при вивченні станів емоційної напруженості, стресу, афекту і т. д. [11].

Патологічна брехня була визначена Чарльзом С. Дайком в «Psychiatric Times» як «довга історія (можливо, довічна історія) часті і багаторазової брехні, для якої не можна розпізнати явних психологічних мотивів чи зовнішньої користі». Не існує реального консенсусу щодо того, що таке патологічна брехня, і багато людей розробили власне визначення. Патологічна брехня – це те, що негативно вплинуло на багатьох людей, навіть професіоналів, які часто не знають про психіатричну нестабільність або розлад особистості брехуна. (Деякі патологічні брехуни також можуть бути психопатами) [12].

Основна частина досліджень брехні – експериментальні розробки, спрямовані на виявлення конкретних поведінкових ознак говорять неправду людей (Е. Берн, Е. Шостром, П. Екман, А. Грег, Д. Морріс, Р. Краус, А. Піз і Б. Піз, Р. Бендлер, Д. Гріндер, Д. Коннор, Д. Сеймор, О. Фрай, Хомуленко Т. Б., Майорчак Н.М. та ін.).

Майорчак Н.М. зазначає, що брехливість особистості, як соціально-психологічне явище, розглядається в якості необхідної умови підтримання та збереження стосунків зі значущими іншими через застосування «суспільної маски»; як засіб захисту та реалізації інтересів особистості, визнаючи за її основну функцію можливість зберігати наявні комунікативні структури за розбіжних інтересів [8].

П. Екман визначає обман як «навмисне рішення ввести в оману того, кому адресована інформація, без будь-якого попередження про свій намір зробити це. На думку автора, існують дві основні форми брехні: умовчання та спотворення; а також 5 основних помилок, які видають брехуна: невдала лінія поведінки, брехня і почуття, почуття і брехня, страх викриття, докори сумління і захват обдурювання. Брехня можна виявити: за словами (застереження, тиради); голосу (наявність пауз, мовні помилки, тон і висота голосу); пластиці (емблеми, ілюстрації, маніпуляції); ознаками ВНС (вегетативною нервовою системою), мімічних ознаками (мікровирази) [6].

На думку Олдрет Фрай, який присвятив багато часу вивченню феномена брехні, обман оточуючих людей є невід'ємною складовою повсякденних соціальних взаємодій. Однак, незважаючи на той факт, що ми щодня стикаємося з обманом і що обман може часом приводити до трагічних наслідків, люди мають масу помилкових уявлень про те, як брехуни підносять свою брехню і як цю брехню можна розпізнати [9].

Б. Де Пауло та Д. Каши провівши своє дослідження у 1998 році, прийшли до висновку. Люди рідше будуть робити спроби брехати своїм близьким партнерам по стосунках, людям, які у них є відомі давно і людям, з якими вони взаємодіють часто. З цього також випливає, що коли таким людям говорять неправду, ця брехня з часом швидше за все буде виявлена. Об'єктивно з'являться докази, які викриють обман або брехунів, які плутаються у своїх власних мережах обману, як вони намагаються зберегти свої історії послідовними [13].

В даній роботі ми спиралися на визначення обману Пола Екмана, який визначає обман як «навмисне рішення ввести в оману того, кому адресована інформація, без будь-якого попередження про свій намір зробити це» [6, с. 101].

Виходячи з вищезазначеного **мета** даної роботи: вивчення особливостей прояву і взаємозв'язку різних характеристик індивідуальності у осіб схильних до брехні.

В рамках брехні та обману великий інтерес у дослідників останнім часом привертає дослідження макіавеллізму. Макіавеллізм – це схильність людини маніпулювати іншими людьми в міжособистісних відносинах. Йдеться про такі випадки, коли суб'єкт приховує свої справжні наміри; разом з тим за допомогою неправдивих відволікаючих маневрів він домагається того, щоб партнер, сам того не усвідомлюючи, змінив свої початкові цілі. Макіавеллізм – одна з трьох рис особистості, яку називають темна тріада, поряд з нарцисизмом та психопатією [1].

Ми вважаємо, що на схильність до брехні та маніпулювання впливають такі акцентуовані

риси характеру, екстернальність-інтернальність та особливості міжособистісної поведінки.

Для виявлення схильності до брехні та маніпулювання застосовано Шкалу макіавеллізму (Мак-V) Р. Крісті і Ф. Гейза – це дозволило згрупувати осіб за рівнем схильності до використання брехні [14].

Для визначення характерологічних детермінант було використано характерологічний опитувальник Леонгарда, що дозволило перевірити припущення про зв'язок характерологічних рис особистості із схильністю до використання брехні у комунікації.

Для оцінки сформованості рівня суб'єктивного контролю особистістю над різноманітними життєвими ситуаціями було задіяно методу «Рівень суб'єктивного контролю» Дж. Роттера.

Для елімінації темпераментальних особливостей було проведено тестування за «Павловським темпераментальним опитувальником (PTS).

В дослідженні прийняли участь вісімдесят осіб (жінки та чоловіки) у віці від 25 до 60 років. Всі випробовувані мали вищу освіту.

За результатами нашого дослідження достовірних відмінностей за статтю в питанні схильності до брехні не виявлено. Такий результат позбавляє нас права робити висновки про гендерні відмінності схильності до брехні. Дослідники вважають, що на рівні усвідомлених мотивів гендерні відмінності майже не проявляються, а от на рівні неусвідомлених мотивів у чоловіків спостерігається тенденція використання брехні для підви-

щення свого статусу, а у жінок – до збереження емоційного комфорту у відносинах.

Достовірні відмінності щодо вираженої схильності до брехні та маніпуляції встановлена для більш молодих людей. Молодь демонструє готовність до всього, що пропонує зовнішній світ, демонструє енергію, яка переполює їх, прагнення встигнути, орієнтир на своє оточення та на те, яких реакцій і дій це оточення від них вимагає. Молодь більш схильна орієнтуватись на соціальну середу, яка вимагає пристосування до норм та правил, у тому числі через маніпулювання.

Діагностика показала, що індивідууми, які мають високий рівень макіавеллізму, схильні до прояву *демонстративної* акцентуації характеру. Цей тип особистості має добре розвинуту фантазію, має художні задатки, притаманні позерство і вдаваність.

Схильність до брехні та маніпуляції осіб демонстративного типу є цілком закономірною. Люди, що належать до демонстративного типу акцентуацій, відрізняються демонстративністю поведінки, емоційною жвавістю, умисним артистизмом, рухливістю. Вони схильні до фантазерства, брехливості і удавання, причому найчастіше це відбувається «не зі зла»: зазвичай такі люди намагаються прикрасити самі себе, піднятися в очах оточуючих.

Найменш схильні до брехні та маніпуляції є особи з такими вираженими характерологічними рисами, як педантичність (90% респондентів мали низький рівень макіавеллізму).

Таблиця 1

Достовірна різниця за рівнем макіавеллізму за акцентуаціями

	Акцентуація	M	m	T	α
1	демонстративність	124,00	3,12	2,788	0,015
	гіпертимність	114,00	2,86		
2	демонстративність	124,00	3,12	4,487	0,001
	циклотимність	100,43	3,1		
3	демонстративність	124,00	3,12	4,57	0,004
	емотивність	99,17	2,16		
4	демонстративність	124,00	3,12	7,55	0,000
	застрягість	98,67	2,16		
5	педантичність	92,46	1,33	-7,190	0,000
	демонстративність	124,00	3,12		
6	педантичність	92,46	1,33	-4,182	0,000
	гіпертимність	114,00	2,86		
7	педантичність	92,46	1,33	-2,788	0,015
	циклотимність	100,43	3,1		
8	педантичність	92,46	1,33	-2,29	0,032
	емотивність	99,17	2,16		
9	педантичність	92,46	1,33	-2,06	0,025
	застрягість	98,67	2,16		

Примітки: M- середне; m – середнеквадратичне відхилення; T – коефіцієнт Стьюдента; α – рівень достовірності різниці

Прагнення підтримки заведеного ходу речей, прийнятих формальних норм, на нашу думку, і є тими якостями, які стримують їх від використання брехні та маніпуляції.

Оскільки маніпулювання та схильність до брехні суть соціальні феномени, слід було очікувати, що він проявить себе у сфері міжособистісної взаємодії. Дійсно, ми виявили достовірну різницю за екстернальністю – інтернальністю в області міжособистісних відносин на рівні $p < 0,001$. А.А. Ріан розглядав інтернальність як компонент особистісної зрілості. Інтернальність у нього корелює з соціальною зрілістю і просоціальною поведінкою [10].

Вимірювання показників дозволило нам встановити кореляційні зв'язки між схильністю до маніпуляції та брехні (макіавеллізмом) і характерологічними особливостями та інтернальністю.

Так виявлено кореляційний зв'язок між макіавеллізмом та проявом демонстративних характерологічних рис ($R = -0,309$).

Виявлено зворотній кореляційний зв'язок між макіавеллізмом та загальною інтернальністю ($R = -0,351$), інтернальністю в області невдач ($R = -0,301$) та інтернальністю в області сімейних відносин ($R = -0,307$). Особа, яка вважає, що її життя залежить від неї самої, її особистісних якостей, результат її поведінки не схильна використовувати маніпуляцію та брехню у міжособистісному спілкуванні.

З метою виокремити фактори, які так чи інакше впливають на схильність до маніпуляції та брехні, ми провели факторний аналіз з використанням методу обертання VARIMAX. Було отримано 4 фактори. Серед відокремлених нами факторів, нас цікавлять фактори, пов'язані зі схильністю маніпулювати та брехати. Це було метою нашого дослідження.

В даний фактор увійшли крім показника схильності до маніпуляції ввійшла інтернальність майже в усіх сферах життєдіяльності, показники макіавеллізму та інтернальності знаходяться в опозиції.

Від'ємний показники Макіавеллізму ввійшов з вагою $R = -0,450$

Показник Інтернальності в області ввійшов з вагою $R = 0,634$. Показник Інтернальність в області міжособистісних відносин має саму більшу вагу, що свідчить про використання маніпулювання особистостями, які не відчують контролю на своїми формальними і неформальними відносинами з іншими людьми.

Показник інтернальності в області невдач ввійшов з вагою $R = 0,602$. Це свідчить, що особистості, які беруть на себе відповідальність за невдачі у різноманітних власних неприємностях не схильні маніпулювати іншими, щоби перекласти на них провину за результати.

Показник інтернальності в області досягнень ввійшов з вагою $R = 0,526$. Це може свідчити про відсутність схильності до маніпулювання у осіб з високим рівнем суб'єктивного контролю міжособистісних відносин людини над усім тим, що вони досягли в житті, над емоційно позитивними подіями і ситуаціями.

Показник інтернальності в області сімейних відносин ввійшов з вагою $R = 0,508$. Якщо людина схильна брати на себе відповідальність з те, як складається її сімейне життя, вона не потребує використання маніпулятивних технік та технологій задля своєї життєдіяльності.

До даного фактору не ввійшли показники інтернальності в області здоров'я та інтернальності у службових відносинах. Наскільки б сильно людина не була інтернальна, здоров'я не завжди залежить від людини. Людина вважає свої дії в сфері службових відносин важливим чинником організації власної діяльності, відносин з колегами та успіху у роботі. Однак, корпоративний світ або службові відносини в інших сферах не можуть завжди залежить від однієї людини, факторів, які впливають багато.

Висновки з проведеного дослідження. Результати даного дослідження підтвердили акцентуовані риси характеру та спрямованість особистості на екстернальність-інтернальність можуть впливати на ступінь схильності до брехні та маніпулювання людини. Така характерологічна риса характеру, як демонстративність може провокувати особистість до використання маніпулювання іншими з ціллю привернення уваги до себе.

Особистість, яка має адаптивно високий рівень суб'єктивного контролю не потребує необхідності використовувати брехню і маніпуляцію для досягнення своїх цілей. І навпаки, ми можемо зробити висновки, що чим більше людина екстернальна, тобто така, яка схильна приписувати всьому, що відбувається в її житті зовнішні причини, тим більше вона готова використовувати маніпуляцію та брехню в міжособистісних відносинах.

Отримані дані можуть бути використані у психотерапевтичній роботі, спрямованій на

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки макіавеллізму з особистісними характеристиками

макіавеллізм	1	2	3	4
	0,309	-0,351	-0,301	-0,307

Примітки: 1 – демонстративність; 2 – загальна інтернальність; 3 – інтернальність в області невдач; 4 – інтернальність в області сімейних відносин; Значущість на рівні $p \leq 0,05$

надання допомоги людям із свідомою або несвідомою маніпулятивною поведінкою і схильності до брехні, яка ускладнює взаємодію з людьми; в роботі психологів-консультантів і сімейних психологів для оптимізації консультативної роботи з клієнтами у різних сферах; в роботі тренінгових курсів по розвитку здібностей конструктивного спілкування.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особливостей схильності особистості до брехні з розширенням вікових меж розгляду означеного феномену.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агаєв Ю. Макіавеллі та макіавеллізм: ключові ідеї. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*, 2012. № 4(22). С. 146–149. URL: <https://visnukpfs.dp.ua/index.php/PFS/article/view/148>
2. Баришполець О. Т. Брехня в інформаційному просторі та міжособовій комунікації : монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград : ІмексЛТД, 2013. 648 с. URL: <http://mediaosvita.org.ua/book/brehnya-v-informatsijnomu-prostori-ta-m/>
3. Бучко В. Б. Психологічні аспекти резистентності до маніпуляції свідомістю. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Психологія*. 2013. № 1046, Вип. 51. С. 222–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKHiPC_2013_1046_51_51
4. Васюк К. М. Особливості переживання емоцій на різних етапах аналізу неправдивої інформації. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Психологія і педагогіка. 2013. Вип. 22. С. 10–15. URI: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_4
5. Гребінь Н. В. Зміст маніпуляції як різновиду прихованого психологічного впливу. *Проблеми сучасної психології*, 2013. Вип. 21. С. 80–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2013_21_9
6. Екман Пол. Теорія брехні. 2012. 320 с.
7. Колісник О. Л. Психологічний аналіз проблеми дезінформації у міжособистісному спілкуванні у сучасних психологічних дослідженнях. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2011. Вип. 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_2_28
8. Майорчак Н. М. Брехливість особистості в соціально-психологічному контексті : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 193 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/1055>
9. Олдерт Фрай. Детекция лжи и обмана. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=49665
10. Пеан А. А. Психология личности. URL: http://loveread.ec/view_global.php?id=55385
11. Фрейд З. Психопатология буденного життя. URL: https://librebook.me/the_psychopathology_of_everyday_life
12. Dike Charles C., MD, MPH, MRCPsych Geis F.L. Machiavellianism. *Dimensions of personality*. N.Y. : WileyInterscience Publ., 1978. P. 305–364.
13. DePaulo, B. M., & Kashy, D. A. Everyday lies in close and casual relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1998. № 74(1). P. 63–79. URL: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.1.63>
14. Zin S. M., Ahmad N., Ngah N. E., Ismail R., Abdullah I. H. T., Ibrahim N. Effects of Machiavellianism on Ingratiation in Organizational Settings. *Canadian Social Science*. 2011. № 7(2). P. 183–190. URL: https://www.academia.edu/26522638/Effects_of_Machiavellianism_on_Ingratiation_in_Organizational_Settings

ЕМОЦІЙНО-ЦІННІСНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

EMOTIONAL AND VALUE PARADIGM OF THE RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL HEALTH IN THE CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Стаття висвітлює результати емпіричного дослідження психологічних особливостей емоційності в умовах невизначеності, а також дослідження структури ціннісних орієнтацій особистості в ситуації невизначеності та встановлення їхніх зв'язків з психологічним здоров'ям. В психологічній науці існує багато визначень поняття «ситуація невизначеності», адже її можна розглядати як незавершеність процесу сприйняття або пізнання в ситуаціях дефіциту, нечіткості або суперечності інформації; також як нову, складну ситуацію, що має багато взаємосуперечливих інтерпретацій; або як повну відсутність інформації про способи дії у незнайомій ситуації. Інтерпретація та переживання ситуації невизначеності залежить від поведінки конкретної людини в реальній життєвій ситуації. Тому актуальним є емпіричне дослідження динаміки індивідуально-особистісних проявів здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID – 19. За результатами дослідження виявлено, що під час тривалого дистанційного навчання у здобувачів вищої освіти рівень нервово-психічного напруження вищий, аніж у період аудиторних занять.

В період тривалого дистанційного навчання у респондентів зафіксовано такі домінуючі емоції, як: інтерес, радість, здивування та горе, кількісні показники радості та горя трохи вищі, аніж в процесі аудиторних занять, показники інтересу та здивування, навпаки, нижчі. Це може бути пов'язане зі зниженням самокритичності під час дистанційної форми навчання. Крім того, респонденти з інтернальним локусом контролю переживають напруження важче, тому саме вони складають групу ризику щодо негативної дії ситуації невизначеності.

Також була встановлена двофакторна структура життєвих прагнень як форми життєвих цінностей молоді: екстрапсихічні та інтрапсихічні. Інтрапсихічні прагнення-цінності, до складу яких входить оцінка важливості прагнень до особистісного зростання, пов'язані із задоволенням основних психологічних потреб. Екстрапсихічні прагнення-цінності, до складу яких входять прагнення матеріального успіху, фізичної привабливості та популярності та є зовнішніми показниками благополуччя, пов'язані безпосередньо з психологічними потребами особистісного зростання та розвитку.

Отримана завдяки дослідженню інформація щодо зв'язку прагнень-цінностей з психологічним здоров'ям студентів надала нам можливість виявити наявність закономірності, яка допомагає пережити ситуацію невизначеності: чим більше людина орієнтована на інтрапсихічні прагнення-цінності у порівнянні з екстрапсихічними, тим вищі в неї показники психологічного здоров'я, та навпаки, чим більше вона цінує важливість екстрапсихічних прагнень-цінностей у порівнянні з інтрапсихічними, тим нижчі і неї показники психологічного здоров'я та благополуччя.

Ключові слова: ситуація невизначеності, цінності, прагнення, психологічне здоров'я,

емоційна сфера, нервово-психічне напруження, особистісна тривожність.

The article highlights the results of the empirical study of the psychological features of emotionality in conditions of uncertainty, as well as the study of the structure of the value orientations of an individual in a situation of uncertainty and the establishment of their connections with psychological health. In psychological science, there are many definitions of the concept of "uncertainty", because it can be considered as the incompleteness of the process of perception or cognition in situations of deficit, vagueness or contradiction of information; it is also considered as a new, complex situation that has many mutually contradictory interpretations; or as a complete lack of information about ways how to act in an unfamiliar situation. The interpretation and experience of a situation of uncertainty depends on the behavior of the specific person in a real life situation. Therefore, an empirical study of the dynamics of individual and personal manifestations of students of higher education studying off-line in classrooms and on-line during the period of the COVID-19 pandemic is relevant. According to the results of the study, it was found that during long-term distance learning students of higher education have a higher level of neuropsychological stress than off-line studying in the classroom classes.

During the period of long-term distance learning, the respondents recorded such dominant emotions as: interest, joy, surprise and grief, the quantitative indicators of joy and grief are slightly higher than in the process of classroom classes, the indicators of interest and surprise, on the contrary, are lower. This may be related to a decrease in self-criticism during distance education. In addition, respondents with an internal locus of control experience stress more difficult, so they are the group at risk for the negative effects of uncertainty. A two-factor structure of life aspirations was also established as a form of life values of young people: extrapsychic and intrapsychic. Intrapsychic aspirations-values, which include an assessment of the importance of aspirations for personal growth, are related to the satisfaction of basic psychological needs. Extrapsychic aspirations-values, which include aspirations for material success, physical attractiveness and popularity and are external indicators of well-being, are directly related to the psychological needs of personal growth and development.

The information obtained as the result of the research on the relationship between aspirations-values and the psychological health of students gave us the opportunity to discover the presence of a regularity that helps to survive the situation of uncertainty: the more a person is oriented towards intrapsychic aspirations-values compared to extrapsychic ones, the higher the indicators of psychological well-being health, and vice versa, the more she appreciates the importance of extrapsychic aspirations-values in comparison with intrapsychic ones, the lower her indicators of psychological health and well-being are.

Key words: situation of uncertainty, values, aspiration, psychological health, emotional sphere, neuropsychological stress, personal anxiety.

УДК 159.9; 316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.39>

Курова А. В.

к. психол. н.,

доцент кафедри психології

Національний університет

«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. У парадигмі сучасних подій, а саме в умовах постійних соціально-економічних, політичних, психологічно-побутових змін кожна людина стикається із нестабільністю, яка може посилюватися під впливом об'єктивних або суб'єктивних чинників. Саме така нестабільність постає основною причиною формування ситуації невизначеності, під якою в психологічній науці розуміють: незавершеність процесу сприйняття або пізнання будь-чого, в ситуаціях, коли людина стикається з дефіцитом, нечіткістю або протиріччям зовнішньої інформації, яка поступає ззовні А.В. Курова [8]); нову, складну ситуацію, яка має багато взаємовиключних інтерпретацій або є нерозв'язною (Ю.В. Гончаренко [5], Ю.В. Мельник [11]); повну відсутність інформації про способи дії у незнайомій ситуації (П.В. Лушин [9]); сукупність обставин, умов, які характеризуються неповнотою змісту або є інформаційно неоднозначними (О. І. Гусев [6]).

У психології до основних ознак ситуації невизначеності можна віднести інформаційні: недолік, суперечливість або нечіткість інформації, що реалізується у ситуаціях прийняття рішень (Н.В. Перегончук [12]); та інформаційно-особистісні: новизна, складність та суперечливість.

Отже, короткий аналіз наукової літератури доводить, що ситуацію невизначеності часто супроводжують деструктивні емоційні стани та переживання, та перелік особистісних особливостей та ресурсів переживання ситуації невизначеності до кінця не вичерпаний.

У сучасному світі людина все частіше стикається з ситуацією невизначеності, яка неоднозначно впливає на розвиток основних особистісних підструктур.

У контексті нашого дослідження ми розглядаємо ситуацію невизначеності як таку, що робить неможливою або дуже ускладнює можливість суб'єкта здійснити контроль. Зміст поняття ситуації невизначеності дуже різноманітний: це може бути новизна, складність, невизначеність у часі, суперечливість, непередбачуваність та поліваріативність можливих результатів. Відношення особистості до ситуації невизначеності визначається системою соціальних, індивідуально-психологічних, вікових, гендерних чинників, а також специфікою самої ситуації, що в цілому диференціює активність суб'єкта та його індивідуальний вибір стратегій подолання цієї невизначеності. Тобто, ситуація невизначеності фактично примушує людей формувати своє суб'єктивне бачення вирішення проблеми та розробляти відповідні стратегії поведінки. У такому контексті ситуація невизначеності виникає внаслідок недостатньо розвиненої перцептивної установки людини щодо подолання інформаційного бар'єру (брак знань про ситуацію чи відсутність соціальних компетенцій щодо дій у її межах).

Особливою стає проблема пошуку основних особистісних конструктів або новоутворень,

які дозволяють пережити ситуацію невизначеності з мінімальними витратами психологічного та фізичного здоров'я в сучасних українських реаліях. Тому погляд на цінності як головний ресурс особистості в умовах сьогодення потребує інноваційного підходу до традиційних особистісних конструктів. Індивідуалізоване реагування особистості на ситуацію невизначеності, відображення її дійсного ставлення до об'єктів заради яких розгортається її соціальна активність, потребує чітко сформованої системи цінностей, ідеалів.

Враховуючи все вищезазначене, **метою** дослідження стало вивчення особливостей емоційності в умовах невизначеності, дослідження специфіки структури ціннісних орієнтацій особистості в невизначених умовах та встановлення їхніх зв'язків з психологічним здоров'ям особистості.

Завдання дослідження:

Проаналізувати основні теоретико-емпіричні дослідження з проблеми ситуації невизначеності та її впливу на поведінку особистості.

Емпірично дослідити та представити результати дослідження особливостей емоційності та структури ціннісних орієнтацій в умовах невизначеності.

Встановити та дослідити зв'язки вищезазначених особливостей особистості з психологічним здоров'ям в умовах невизначеності.

Об'єкт дослідження: особливості емоційності та ціннісних орієнтацій особистості.

Предмет дослідження: емоційно-ціннісна парадигма дослідження психологічного здоров'я особистості в умовах невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Психодіагностичне дослідження проводилося за допомогою методичного комплексу, в який увійшли: тест – опитувальник діагностики реактивної та особистісної тривожності Ч. Д. Спілбергера – Ю.Л. Ханіна, тест САН, тест К. Ізарда «Диференційні шкали емоцій». Також нами був використаний модифікований опитувальник «Індекс прагнень» («Aspirations Index») Е.Л. Деці, Р. М. Раян для вивчення особливостей життєвих прагнень. Використовувалася шкала вимірювання основних сімох життєвих прагнень особистості, з трьома твердженнями щодо кожного з них (Е.Л. Деці & Р. М. Раян, 1985). В дослідженні прийняли участь 220 респондентів, здобувачів вищої освіти вищих навчальних закладів м. Одеса у віці від 16 до 24 років, які навчалися аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID-19. Емпіричну вибірку склали 130 жінок та 90 чоловіків.

Перший етап дослідження був присвячений вивченню особливостей емоційності та нерво-психічної напруги здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID-19.

Теоретичний аналіз проблеми довів, що психо-емоційний стан особистості є специфічною адаптивною реакцією організму, яка пластично регулює зміни активності суб'єкта відповідно до змін у ситуації та ступеня її невизначеності [1]. Зокрема, нервово-психічна напруга як різновид психічного стану має різні ступені прояву (низький, середній, високий) та характеризує функціонування адаптивної системи особистості та рівень її пристосування до умов невизначеності.

Нами був використаний тест – опитувальник реактивної та особистісної тривожності Ч.Д. Спілбергера та Ю.Л. Ханіна, спрямований на виявлення рівнів розвитку ситуативної тривожності як реакції на конкретну зовнішню ситуацію та особистісної тривожності як стабільної особистісної характеристики (табл. 1).

Аналіз відсоткового розподілу результатів тестування показав (табл. 1), що у період аудиторних занять у 13% респондентів діагностовано високий рівень ситуативної (реактивної) тривожності, а у 59% – середній. Щодо підвищення показників ситуативної (реактивної) тривожності під час тривалого дистанційного навчання наше припущення підтвердилося: у 33% виявлено високий рівень, а у 60% респондентів – середній.

Дослідження особистісної тривожності показало, що під час проведення занять у аудиторній формі високий рівень виявлено у 34% респондентів, а при дистанційному навчанні – у 41%. Традиційно у психологічній науці особистісна тривожність розглядається як властивість психіки, що відноситься до темпераменту або як трансформації емоційної сфери, які можуть посилюватися у ситуації невизначеної або при загрозі самооцінці.

На наш погляд, високий рівень особистісної тривожності в період тривалого дистанційного навчання може бути пов'язаний з відсутністю соціальної підтримки з боку оточуючих, розбіжністю потреби у позитивному ставленні до себе та реальним ставленням оточуючих або браком цього ставлення, а також із заниженою самооцін-

кою. У період тривалого дистанційного навчання в умовах карантину у здобувачів вищої освіти може знижуватися опірність дії стресорів та стресових ситуацій. Так, ми бачимо з табл. 1, у здобувачів вищої освіти відзначається виражена та різновекторна динаміка ситуативної тривожності при обох формах проведення занять. Цей факт може свідчити, що у будь-якому навчальний процес впливає на втомленість здобувачів вищої освіти.

Для достовірного порівняння проявів особистісної та ситуативної тривожності у здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID – 19 нами був використаний t-критерій Стьюдента.

Оскільки емоції є важливим регулятором ставлення особистості до будь-якого об'єкта або суб'єкта додаткове вивчення емоційного стану здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в нашому емпіричному дослідженні був використаний тест К. Ізарда «Диференціальні шкали емоцій», який є достовірним та валідним діагностичним інструментом та дозволяє діагностувати якісні особливості емоційності – патерни стійких емоційних переживань наступних модальностей: інтерес, радість, здивування, горе, гнів, огида, зневага, страх, сором та провина.

Результати порівняльного аналізу домінуючих емоцій дозволили коректно описати самопочуття здобувачів вищої освіти під час аудиторних занять та дистанційно. У респондентів під час аудиторних занять було виявлено такі емоційні модальності: інтерес, радість, здивування та горе. Найменш вираженими були: огида, зневага та гнів.

Під час тривалого дистанційного навчання у респондентів домінуючими емоціями також були: інтерес, радість, здивування та горе, але кількісні показники радості та горя були трохи вищими, аніж в процесі аудиторних занять, а показники інтересу та здивування навпаки нижчі. Ми пов'язуємо цей факт з можливим зниженням самокритичності у дистанційній формі проведення занять.

Таблиця 1

Вираженість рівнів тривожності здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID-19 (%)

№ п/п	Рівні тривожності	Дистанційно в період пандемії	Аудиторно
Ситуативна (реактивна) тривожність			
1	високий	33	13
2	середній	60	59
3	низький	7	28
Особистісна тривожність			
1	високий	41	34
2	середній	49	62
3	низький	10	4

Крім того, емпірично встановлено, що у період тривалого дистанційного навчання невисокі кількісні показники мають гнів, огида та провина. Попри це, дані емоції під час проведення модульного контролю більш виражені, ніж у період звичайного семестрового навчання.

Застосування t-критерія Стьюдента для порівняння домінуючих емоцій при різних формах навчання продемонструвало наявність статистично значимих відмінностей у показниках: огида, презирства, страху та сорому. Ці емоції набагато більше представлені та виражені у здобувачів вищої освіти під час тривалого дистанційного навчання.

Отже, отримані результати емпіричного дослідження дозволяють говорити про особливості прояву емоційних модальностей, як позитивно за знаком емоцій (інтерес, радість), так і негативно (гнів, огида, вина тощо.) спрямованих за умов переживання суб'єктом напруги та дискомфорту в умовах невизначеності.

У різних ситуаціях невизначеності особистість перебуває під тривалим впливом різних внутрішніх та зовнішніх чинників, тому, які відмічають вчені (J. R. Averill [14] та ін.) специфіка її поведінки багато в чому залежить від поєднання індивідуальних властивостей особистості та дії об'єктивних чинників оточуючого середовища.

Так, проведений кореляційний аналіз показав наступні значущі коефіцієнти кореляції та наявність таких негативних зв'язків між показниками:

- загальної інтернальності з нервово-психічною напругою ($r = -0,459$ $\rho < 0,01$), тривожністю, ($r = -0,364$ $\rho < 0,01$), агресією ($r = -0,427$ $\rho < 0,01$) та з ситуативною тривожністю ($r = -0,224$ $\rho < 0,01$);

- інтернальності в області досягнення з тривожністю ($r = -0,352$ $\rho < 0,01$), із ситуативною тривожністю ($r = -0,211$ $\rho < 0,01$);

- інтернальності в області невдач з нервово-психічною напругою ($r = -0,207$ $\rho < 0,05$) та тривожністю ($r = -0,275$ $\rho < 0,05$);

- інтернальності у сфері виробничих відносин з ситуативною тривожністю ($r = -0,178$ $\rho < 0,05$);

Крім того, виявлено значущі позитивні зв'язки загального показника інтернальності з особистісною тривожністю (при $\rho < 0,05$ до $\rho < 0,001$).

Зафіксовані значущі негативні зв'язки загального показника інтернальності із психологічними станами здобувачів вищої освіти при тривалій дистанційній формі навчання дозволяють нам зробити припущення про зменшення ступеня нервово-психічного напруження та стресу при активізації соціальної активності.

Наступним етапом нашого дослідження було вивчення особливостей життєвих праг-

нень особистості в умовах невизначеності за допомогою модифікованого опитувальника «Індекс прагнень» («Aspirations Index») E.L. Deci, R. M. Ryan.

Ціннісні орієнтації формуються в процесі соціальної взаємодії та реалізуються в ситуації невизначеності як унікальний результат всього психічного розвитку особистості, який є стійким особистісним утворенням та водночас піддається внутрішнім коливанням та змінам (Melnychuk, Kurova & all, 2021 [15]). Формування системи ціннісних орієнтацій особистості є важливим інтрапсихічним способом подолання напруженості невизначеної ситуації, зниження тривоги від неї. Тому організація та проведення емпіричного дослідження щодо особливостей системи цінностей особистості в ситуації невизначеності є надзвичайно важливими та актуальними.

Під час здійснення діагностичної роботи респонденти оцінювали кожне прагнення за такими основними параметрами, як: важливість, ймовірність досягнення у майбутньому та реалізація у сьогоденні. Особлива дослідницька увага приділялася параметру важливості цілей.

У табл. 2 наведені середньоарифметичні та квадратичні відхилення оцінок значущості, важливості життєвих прагнень як форми життєвих цінностей, пов'язаних з внутрішніми та зовнішніми прагненнями та окремих показників психологічного здоров'я як інтрапсихічного способу подолання молоддю напруженості невизначеної ситуації по всій вибірці та окремо для чоловіків та жінок.

Із табл. 2 ми бачимо, що підхід до життєвих прагнень як форми життєвих цінностей особистості є виправданим, оскільки дозволяє нам диференційовано розглядати особливості вільного вибору громадянином в умовах невизначеності способу власної поведінки на існування у світі незалежно від зовнішніх агентів впливу та оточення. На початку дистанційної освіти (46,65) одночасно у рейтингу життєвих прагнень-цінностей сучасної студентської молоді констатовано зростання суб'єктивного значення самоактуалізації (49,88), самоповаги (35,88), підвищення життєвої енергії (22,19).

Також, у табл. 3 представлено результати проведеного факторного аналізу щодо особливостей життєвих цінностей особистості в умовах невизначеності з урахуванням їхнього розподілу на зовнішні та внутрішні за параметром важливості.

В процесі статистичної обробки використовувався метод основних компонент та варимакс обертання за Кайзером.

Як ми бачимо з табл. 3, до першого фактору, який ми назвали «Екстрапсихічні прагнення-цінності», увійшли компоненти: матеріальний успіх, популярність та фізична привабливість. Необхідно відмітити, що анало-

Таблиця 2

Особливості життєвих прагнень як форми життєвих цінностей, пов'язаних із внутрішніми та зовнішніми прагненнями та окремими показниками психологічного здоров'я (по всій вибірці та з урахуванням гендерних аспектів)

n = 220

Життєві прагнення як форма життєвих цінностей	Вся вибірка		Чоловіки		Жінки		t
	χ	σ	χ	σ	χ	σ	
Особистісний розвиток	4,18	0,58	4,14	0,62	4,22	0,55	-1,28
Залученість	4,39	0,57	4,26	0,66	4,48	0,45	-2,75*
Служіння людям	3,31	0,65	3,25	0,67	3,34	0,65	-1,00
Здоров'я	4,13	0,75	4,12	0,84	4,13	0,67	-0,08
Матеріальний успіх	3,71	0,77	3,74	0,67	3,69	0,86	0,50
Популярність	2,94	0,91	3,15	0,94	2,76	0,87	2,98*
Привабливість	3,26	0,79	2,97	0,75	3,48	0,79	-4,78**
Самоактуалізація	49,88	4,46	49,54	3,88	50,13	4,91	-0,92
Самоповага	35,88	5,13	35,64	4,45	35,97	5,48	-0,54
Депресія	46,65	14,51	44,43	11,89	48,37	16,04	-1,84+
Життєва енергія	22,19	5,21	22,97	4,34	21,58	5,73	1,77+
Задоволеність життям	13,59	4,07	13,82	4,02	13,41	4,13	0,65

Примітка: + $-p < 0,10$; * $-p < 0,05$; ** $-p < 0,01$

Таблиця 3

Факторна структура життєвих прагнень як форми життєвих цінностей за параметром важливості

n = 220

Життєві прагнення	$\Phi 1$	$\Phi 2$
Особистісний розвиток	0,12	0,83
Залученість	0,48	0,43
Служіння людям	-0,05	0,81
Здоров'я	0,58	0,49
Матеріальний успіх	0,86	-0,17
Популярність	0,55	0,08
Привабливість	0,84	0,07
Відсоток дисперсії, що пояснюється фактором	36,3	20,4

Примітка: курсивом – факторні навантаження, що перевищують 0,50 (за першим фактором) та 0,35 (за другим фактором)

гічні компоненти були зафіксовані й на вибірці американських студентів (Kasser & Ryan, 1993).

До другого фактору, який ми назвали «Інтрапсихічні прагнення-цінності», увійшли наступні компоненти: особистісний розвиток та служіння людям. На нашій вибірці вони отримали міжфакторний статус, оскільки набрали приблизно однакову факторну вагу (Залученість – $\Phi 1 = 0,48$, $\Phi 2 = 0,43$; Здоров'я – $\Phi 1 = 0,58$, $\Phi 2 = 0,49$). Значущість інтрапсихічних прагнень-цінностей значно вища за значущість екстрапсихічних прагнень-цінностей ($p < 0,01$).

В контексті нашого дослідження було поставлене додаткове питання щодо зв'язку відносно важливості виділених прагнень-цінностей та психологічного здоров'я та виявлений позитивний зв'язок інтрапсихічних прагнень-цінностей з основними індикаторами психологічного

здоров'я. Така закономірність може бути пояснена специфічним впливом екстрапсихічних чи інтрапсихічних прагнень-цінностей на самоактуалізацію, самоповагу, життєву енергію та задоволеність життям.

Відносна значущість екстрапсихічних прагнень-цінностей пов'язана з цими індикаторами психологічного здоров'я негативно: чим сильніше важливість інтрапсихічних прагнень-цінностей відхиляється в позитивний бік від середнього по всіх видах прагнень, тим більш самоактуалізованими вважають себе здобувачі, поважають себе, є енергетично наповненими та задоволеними своїм життям. Та навпаки, чим сильніше екстрапсихічні прагнення-цінності оцінюються здобувачами як важливіші порівняно із середніми даними по всіх видах прагнень-цінностей, тим менш

психологічно здоровими вважають себе здобувачі з даної вибірки.

Висновки. У психологічній науці ситуація невизначеності розглядається як незавершений процес сприйняття або пізнання в ситуаціях дефіциту, нечіткості або протиріччя інформації; нова, складна ситуація, що має багато взаємовиключних інтерпретацій або є нерозв'язною; повна відсутність інформації про способи дії у незнайомій та незвичній ситуації; сукупність обставин, умов, які характеризуються неповнотою змісту або є інформаційно неоднозначними. Але сприйняття та інтерпретація ситуації невизначеності багато у чому залежить від того, як конкретна людина у реальній життєвій ситуації буде поводитися у ситуації невизначеності, протистояти їй, які засоби її конкретизації буде використовувати. Тому емпіричне дослідження динаміки індивідуально-особистісних проявів здобувачів вищої освіти, які навчаються аудиторно та дистанційно в період пандемії COVID-19 є своєчасним. Виявлено, що в період тривалого дистанційного навчання у здобувачів вищої освіти рівень нервово-психічного напруження вищий, аніж в період проведення аудиторних занять. Високий рівень особистісної тривожності в період тривалого дистанційного навчання може бути пов'язаний з відсутністю соціальної підтримки з боку оточуючих, розбіжністю потреби у позитивному ставленні до себе та реальним ставленням оточуючих або браком цього ставлення, а також із заниженою самооцінкою.

Під час тривалого дистанційного навчання у респондентів домінуючими емоціями були: інтерес, радість, здивування та горе, але кількісні показники радості та горя були трохи вищими, аніж в процесі аудиторних занять, показники інтересу та здивування навпаки нижчі. Цей факт може бути пов'язаний зі зниженням самокритичності під час дистанційної форми навчання.

Також, емпіричним шляхом була встановлена двофакторна структура життєвих прагнень як форми життєвих цінностей молоді. Одна група, інтрапсихічні прагнення-цінності, до якої увійшли оцінка важливості прагнень до особистісного зростання та служіння суспільству, була внутрішньо спрямованою та пов'язувалася з задоволенням основних психологічних потреб. До іншої групи, яка була позначена як екстрапсихічні прагнення-цінності, увійшли прагнення матеріального успіху, фізичної привабливості та популярності. Вони інтерпретуються нами як видимі, зовнішні показники благополуччя особистості, які пов'язані безпосередньо з психологічними потребами зростання та розвитку.

Необхідно відмітити, що екстрапсихічні прагнення-цінності оцінюються студентами як менш важливі порівняно з інтрапсихіч-

ними. Факт, що цінність здоров'я та залученості мають приблизно однакові факторні ваги в обох групах, свідчить про те, що для української молоді ці дві цінності мають сенс і як чинники особистісного розвитку, і як чинники видимого благополуччя.

Отримана інформація щодо зв'язку прагнень-цінностей з психологічним здоров'ям здобувачів дозволила констатувати наявність закономірності, яка дозволяє пережити ситуацію невизначеності: чим сильніше людина орієнтована на інтрапсихічні прагнення-цінності порівняно з екстрапсихічними, тим кращі в неї показники психологічного здоров'я, та навпаки, чим вище вона оцінює важливість екстрапсихічних прагнень-цінностей порівняно з інтрапсихічними, тим гірші показники психологічного здоров'я та благополуччя. Отримані дані свідчать, що якщо означені цінності домінують щодо інтрапсихічних прагнень-цінностей особистісного зростання та розвитку, то це може негативно вплинути на психологічне здоров'я та благополуччя молоді людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ващенко І. В., Іваненко Б. Б. Психологічні ресурси особистості в подоланні складних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Київ : ПНУ імені Івана Огієнка ; Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2018. Вип. 40. С. 42–51.
2. Вірна Ж. П. Структурно-функціональна організація особистісного простору студентської молоді. *Психологічні перспективи*. 2014. Вип. 23. С. 39–54.
3. Волинець Н. В. Психологічні особливості особистісного благополуччя в професійній сфері життєдіяльності : монографія. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2019. 620 с.
4. Галян І. Психологія вибору особистості у ситуації невизначеності. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. Вип. 37. С. 137–149.
5. Гончаренко Ю.В. Способи організації життєвого простору особистості в умовах невизначеності. *Актуальні проблеми психології* : збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2017. Т. VII. Вип. 44. С. 81–91.
6. Гусев А. І. Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2009. 233 с.
7. Корнієнко І. О. Проблеми розуміння поняття «стратегії життя особистості». *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. Т. 10. Вип. 25. С. 241–252.
8. Курова А. В. Ситуація невизначеності у парадигмі сучасних викликів суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*. Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 4. С. 51–56.
9. Лушин П. В. Невизначеність і типи ставлення до неї: ситуація психологічної допомоги. *Психоло-*

гічне консультування і психотерапія. 2016. Т. 1. № 5. С. 33–40.

10. Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія : Психологічні науки*. 2014. Вип. 2.12. С. 5–13.

11. Мельник Ю. В. Оцінка особистістю життєвої ситуації як невизначеної в різних сферах її життєдіяльності. *Психологічний часопис : збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка*. № 11. Вип. 5. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, 2019. С. 191–203.

12. Перегончук Н. В. Ситуація невизначеності перехідного період розвитку суспільства як психологічна

умова формування професійної компетентності майбутнього психолога. *Science Rise*. 2016. № 3(1). С. 41–45.

13. Рисинець Т. П., Потоцька І. С., Лойко Л. С. Психологічний аналіз категорій життєвої ситуації та складної життєвої ситуації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2016. Вип. 2.1. С. 69–73.

14. Averill J. R. *Personal control over aversive stimuli and its relationship to stress Psychological Bulletin*. 1973. Vol. 80. P. 286–303.

15. Melnychuk, S., Kurova, A. & all (2021). Theoretical fundamentals of study of values and value orientations in management of psychological scientific space. *Journal of management Information and Decision Sciences*. 24(2). P. 1–6.

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

THE INFLUENCE OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL FACTORS ON THE FORMATION OF ETHNO-NATIONAL SELF-CONSCIOUSNESS OF UKRAINIAN YOUTH IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

У статті подані результати емпіричного дослідження, метою якого було виявлення впливу соціально-психологічних чинників «дотримання етнонаціональних традицій», «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ», «прагнення до етнонаціональної консолідації», «плекання етнонаціональної самобутності» на формування етнонаціональної самосвідомості української молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та виявлення в ній проявів когнітивного, афективного, поведінкового компонентів. Це дослідження було зроблено за допомогою методу експертної оцінки. У вступній частині обґрунтовано важливість проведення цього дослідження. Проаналізовані погляди науковців на структуру етнонаціональної самосвідомості. Далі мова йде про хід емпіричного дослідження. В цьому дослідженні використано художню і публіцистичну літературу другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки в ній існує необхідний матеріал. Процедура експертної оцінки складалась із двох етапів, за результатами яких підтверджено вплив описуваних чинників на формування етнонаціональної самосвідомості тогочасної української молоді. На проміжному етапі експертної оцінки зафіксовано й прояви когнітивного, афективного, поведінкового компонентів в етнонаціональній самосвідомості цієї молоді. З метою перевірки даних здійснено факторний аналіз із varimax-обертанням, в результаті якого виділено п'ять факторів із загальною дисперсією 56,8%. Це такі фактори: «Просвіта», «Активність», «Традиції», «Єднання», «Залучення». Фактор «Просвіта» містить характеристики чинника «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ». Фактор «Активність» містить характеристики двох чинників – «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ» і «прагнення до етнонаціональної консолідації». Фактор «Традиції» містить характеристики чинника «дотримання етнонаціональних традицій», увібравши також один із елементів чинника «плекання етнонаціональної самобутності». В цьому елементі виявлені риси традиційності. Фактор «Єднання» і фактор «Залучення» містять характеристики чинника «прагнення до етнонаціональної консолідації». Чинник «Активність» є синтетичним, оскільки він увібрав зміст двох попередніх чинників. Всі ці фактори слід вважати чинниками, які, на відміну від попередніх чинників, мають більш чіткий і більш точний зміст.

Ключові слова: українська молодь, етнонаціональна самосвідомість, чинник, фрагменти літератури, експертна оцінка, факторний аналіз.

The article presents the results of an empirical study, the purpose of which was to identify the influence of socio-psychological factors "observance of ethno-national traditions", "awareness of the importance of ethno-national phenomena", "aspiration for ethno-national consolidation", "nurturing ethno-national self-awareness of Ukrainian youth in the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century and identifying manifestations of cognitive, affective, and behavioral components in it. This research was done using the peer review method. In the introductory part, the importance of conducting this research is substantiated. The views of scientists on the structure of ethno-national self-awareness are analyzed. Next, we are talking about the course of empirical research. This study used fiction and non-fiction literature of the second half of the 19th and early 20th centuries, as it contains the necessary material. The expert assessment procedure consisted of two stages, the results of which confirmed the influence of the described factors on the formation of the ethno-national self-awareness of the Ukrainian youth of that time. At the intermediate stage of the expert evaluation, the manifestations of the cognitive, affective, and behavioral components in the ethno-national self-awareness of this youth were recorded. In order to verify the data, a factor analysis with varimax rotation was carried out, as a result of which five factors with a total variance of 56.8% were selected. These factors are: "Enlightenment", "Activity", "Traditions", "Unity", "Involvement". The "Enlightenment" factor contains the characteristics of the "awareness of the importance of ethno-national phenomena" factor. The "Activity" factor contains the characteristics of two factors – "awareness of the importance of ethno-national phenomena" and "aspiration for ethno-national consolidation". The "Traditions" factor contains the characteristics of the "observance of ethno-national traditions" factor, also incorporating one of the elements of the "nurturing of ethno-national identity" factor. This element reveals features of traditionality. The "Unity" factor and the "Involvement" factor contain the characteristics of the «aspiration for ethno-national consolidation» factor. The "Activity" factor is synthetic, as it absorbed the content of the two previous factors. This is the final version of the factors, which, unlike the previous factors, have a clearer and more precise meaning.

Key words: Ukrainian youth, ethno-national self-awareness, factor, fragments of literature, expert assessment, factor analysis.

УДК 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.40>

Мартинюк О. А.
аспірантка
ПВНЗ «Університет Сучасних Знань»

Дослідження етнонаціональної самосвідомості української молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є особливо актуальним, оскільки

то був період національно-визвольного руху, який зумовив всебічний розвиток української нації. Учасником цього руху була українська

молодь. Національно-патріотична діяльність української молоді того часу може слугувати прикладом для теперішнього молодого покоління. Українська селянська молодь була носієм українських етнопатріотичних традицій, які є одним із найважливіших елементів формування етнопатріотичної самосвідомості. Це теж вказує на актуальність теми проведеного емпіричного дослідження.

Метою статті є подання результатів емпіричного дослідження, в якому необхідно було виявити вплив соціально-психологічних чинників (далі просто чинники) «дотримання етнопатріотичних традицій», «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ», «прагнення до етнопатріотичної консолідації», «плекання етнопатріотичної самобутності» на формування етнопатріотичної самосвідомості української молоді другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та виявити в ній прояви когнітивного, афективного, поведінкового компонентів. Ці чинники, за виключенням останнього з них, раніше мали дещо інші назви, які пізніше була вдосконалені.

Спочатку будуть проаналізовані позиції науковців стосовно структури етнопатріотичної самосвідомості. В сучасній науці існує загальноприйнятий розподіл структури етнопатріотичної самосвідомості на три основні компоненти: когнітивний, афективний, поведінковий. Про це пишуть, зокрема, зарубіжні дослідники [7]. Змістом когнітивного компоненту є знання, уявлення, афективного – ставлення (позитивне чи негативне), мотивація, а поведінкового – дії, діяльність. Це узагальнені поняття, що розподіляються на більш конкретні.

Згідно з даними Г.С. Лозко, етнопатріотична самосвідомість – це сукупність знань і уявлень про культуру, традиції, ідеали, цінності своєї нації, а також усвідомлення себе членом своєї нації та її місця серед інших націй [5, с. 60]. В тлумаченні етнопатріотичної самосвідомості Г.С. Лозко використовує фразу «сукупність знань і уявлень» про культуру, традиції тощо, яка має виразний когнітивний характер. Тут мова йде не просто про культуру, традиції, ідеали тощо, а про знання, уявлення про ці етнопатріотичні явища. А.М. Березін до однієї з характеристик етнопатріотичної самосвідомості зараховує традиційність, що являє собою форму, спосіб етнокультурного буття [1, с. 4]. Загалом етнопатріотичні традиції є одним з найбільш усталених, консервативних елементів нації, оскільки вони впродовж століть передаються з покоління в покоління.

Етнопатріотична самосвідомість, згідно з даними В.Ф. Соколової, формується на основі взаємної пов'язаності цінностей та ідеалів конкретної нації, настанов, менталітету та етнопатріотичних стереотипів, а до одного з її проявів належить національна ідея. Серед

найсуттєвіших чинників формування етнопатріотичної самосвідомості Соколова називає сутність і рівень самосвідомості, систему звичаїв і традицій певної нації, її мову, культуру, сенсожиттєві орієнтації, що є інтегральним виявом ментальності, етнопсихогенез, історичну пам'ять, а також усвідомлення себе носієм національного характеру [8]. Такий елемент як сенсожиттєві орієнтації має виразні афективні риси – це різного роду мотивація етнопатріотичного змісту.

С.М. Бойко до структури етнопатріотичної самосвідомості включає національні інтереси, національні традиції, національні цілі, національні почуття, національну ідею, національний ідеал, історичну і культурну пам'ять та інші елементи духовної культури, які виявляються через знання, теорії, уявлення, спогади, настанови, орієнтації, стереотипи, ставлення, норми, устремління, мрії, духовну єдність спільноти тощо [2, с. 41]. Таким чином дослідник вказує на різнобічні елементи етнопатріотичної самосвідомості, одні з яких відносяться до когнітивного, а інші до афективного її компонентів. Тут вказані дві форми афективного компоненту: емоційно-оцінна, зокрема, національні почуття, і мотиваційна, зокрема, національні цілі.

Одні з елементів етнопатріотичної самосвідомості вищевказаних дослідників мають етнічні риси – це, зокрема, традиція, культура, історична пам'ять, що відображають різні види етнічної ідентифікації індивіда зі своєю нацією. Такі елементи етнопатріотичної самосвідомості як національний ідеал, національна ідея мають яскраво виражений громадянсько-політичний зміст. Перший з названих елементів – це, зокрема, ідеал державного устрою своєї країни, ідеал власної нації. Національна ідея має дуже широкий зміст, існуючи на різних рівнях, зокрема, побутовому й політичному: це наприклад, усвідомлення етнопатріотичних інтересів, уявлення про мету існування власної нації, про стратегію розвитку своєї країни тощо.

М.А. Шугай пише про шляхи формування національної самосвідомості і в контексті теми цієї статті слід назвати такі з них: вироблення нових ціннісних орієнтирів, які відповідають українській національній ідеї; ідентифікація з нацією; усвідомлення своєї неповторності та спільних психологічних особливостей українського характеру [9]. Все це відображає такі особливості етнопатріотичної самосвідомості:

1. Активна участь в розробці стратегії розвитку своєї нації, що має патріотичне спрямування.
2. Осягнення єдності зі своєю рідною нацією.
3. Уявлення про самобутність своїх етнопатріотичних рис та етнопатріотичну самобутність українського національного характеру. Перший пункт, де мова йде про національну ідею, має виражене яскраве ідеологічне забарвлення.

Наступні елементи етнонаціональної самосвідомості, про які пише В. О. Васютинський, мають виразний етноконсолідаційний зміст: колективне самосприймання й саморозуміння, близькість поглядів як потреба для об'єднання у спільноту, усвідомлення індивідом його причетності до простору колективних дій, до змісту спільної діяльності, спільні дії і взаємодії, спільна активність, співпраця [3]. Для перших трьох елементів притаманний виразний когнітивний зміст, а для наступних трьох елементів – виразний поведінковий характер.

На основі аналізу наукової літератури зроблений висновок, що етнонаціональна самосвідомість, з одного боку, поєднує в собі всі етнічні ознаки, а з іншого боку, це поняття містить в собі переважну більшість громадянсько-політичних ознак стосовно своєї нації. Важлива риса етнонаціональної самосвідомості: усвідомлення індивідом основного призначення своєї нації, її місця серед інших націй.

Далі мова піде про хід емпіричного дослідження, про яке було сказано у вступній частині. На початковому етапі цього дослідження здійснювався вибір жанрів літератури. Використано художню і публіцистичну літературу другої половини XIX – початку XX ст., оскільки в ній існує необхідний матеріал для проведення дослідження. Це різні етнонаціональні явища, які впливали на формування етнонаціональної самосвідомості української тогочасної молоді. Використані художні і публіцистичні твори письменників описуваного періоду. Стосовно публіцистики були використані й твори українських вчених того періоду.

У художніх творах письменників другої половини XIX – початку XX ст. змальований традиційний побут українських селян. Формування особистості, її етнонаціональної самосвідомості в такому середовищі визначають традиції. Тому саме ці твори в найбільшій мірі підходять для виявлення прояву в етнонаціональній самосвідомості української тогочасної молоді чинника «дотримання етнонаціональних традицій». Всі фрагменти текстів стосовно впливу на формування етнонаціональної самосвідомості тогочасної української молоді цього чинника були знайдені саме в цих художніх творах. Ця українська молодь належала до селянської верстви.

Серед публіцистичних творів письменників і вчених і частково серед художніх творів письменників другої половини XIX – початку XX ст. були відібрані ті, в яких міститься інформація про національно-патріотичну діяльність української тогочасної молоді. Це був період національно-визвольного руху на території України, який справив дуже сильний вплив на формування етнонаціональної самосвідомості української молоді, що брала в ньому участь. В хронологічних межах цього періоду відбува-

лось Українське національне відродження, яке розпочалося на початку XIX ст. і було зумовлене різними обставинами. Це, зокрема, нові політичні й інтелектуальні течії, які надходили із Заходу, що виникли внаслідок Великої французької революції. Ярослав Грицак пише, що французька модель нації була прикладом для наслідування нових національних рухів різних народів, в тому числі й в Україні [4]. На Наддніпрянській Україні національне відродження виникло внаслідок спротиву колонізаторській політиці російського уряду. Національний рух активізувався у вигляді культурно-просвітницької та громадсько-політичної діяльності. Згідно з дослідженням Катерини Нагайко, період XIX ст. став етапом становлення ідеї національного самовизначення української нації [6, с. 186–194]. Це вказує на те, що в другій половині XIX ст. цей постулат національної ідеї був рушієм етнонаціонального згуртування в середовищі української патріотичної молоді.

В кристалізації культурних та політичних вимог українського руху відіграло велику роль й поширення романтизму, який прославляв народ, його пісенну культуру, традиції, як вияв його своєрідного духу [4]. Молода українська інтелігенція тих часів вже усвідомлювала єдність своєї нації на всій території її проживання і прагнула здобути для неї повноту національних і політичних прав. Саме в другій половині XIX ст. розпочалося активне виникнення національно-патріотичних організацій, партій, діяльність яких мала не лише культурно-просвітницький, але й політичний характер. Тому впродовж цього хронологічного періоду відбувалось активне формування етнонаціональної самосвідомості в українській молоді – представників інтелігенції, студентів, учнів середньо-навчальних закладів.

Все це свідчить про те, що українська тогочасна молодь, яка брала участь у національно-визвольному русі, усвідомлювала важливість культурно-просвітницького, етнополітичного розвитку своєї рідної нації, бажала для неї процвітаючого майбутнього. Ця молодь усвідомлювала єдність своєї рідної нації, свою приналежність до неї і прагнула зберегти її етнонаціональну, неповторну самобутність. Все це має свідчити про прояви в її етнонаціональній самосвідомості чинників «усвідомлення важливості етнонаціональних явищ», «прагнення до етнонаціональної консолідації» і «плекання етнонаціональної самобутності». Фрагменти текстів, які стосуються впливу цих трьох вищевказаних чинників на етнонаціональну самосвідомість української тогочасної молоді знайдені в публіцистичних і частково в художніх творах.

За результатами аналізу джерел української художньої та публіцистичної літератури другої половини XIX – початку XX ст. ми відібрали

195 фрагментів, зміст яких певною мірою відображає соціально-психологічні аспекти формування етнопсихологічної самосвідомості тогочасних українців. Ці фрагменти було призначено для експертної оцінки їхнього психологічного змісту у відповідному етнопсихологічному контексті.

Фрагменти у випадковому порядку було поділено на три групи по 65 висловів. Із кожної такої групи складено по два варіанти анкети для експертів (усього шість анкет). В одному варіанті їх просили відповісти на запитання про те, котрий із трьох компонентів етнопсихологічної свідомості – когнітивний, афективний чи поведінковий – найбільш виразно простежується в змісті кожного фрагменту. Процедура передбачала вибір однієї з трьох можливих відповідей, але в окремих випадках експерт міг зробити два вибори або не робити жодного.

У другому варіанті анкети йшлося про чотири сторони етнопсихологічної свідомості (описані в нашій концептуальній моделі як гіпотетичні чинники): дотримання етнопсихологічних традицій, усвідомлення важливості етнопсихологічних явищ, прагнення до етнопсихологічної консолідації, плекання етнопсихологічної самобутності. За аналогічною процедурою експерт мав оцінити, яка із цих сторін найбільш виразно простежується в змісті кожного фрагменту. Подібно до попереднього варіанта слід було зробити один вибір із чотирьох, але можна було зробити два або жодного.

Експертами стали 35 науковців Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, серед яких чотири доктори та 29 кандидатів психологічних наук. Кожну анкету оцінювало від п'яти до семи експертів.

У результаті такої процедури за всіма трьома компонентами та двома з чотирьох сторін («дотримання етнопсихологічних традицій», «прагнення до етнопсихологічної консолідації») було отримано від 11 до 15 фрагментів. Проте за двома сторонами – «усвідомлення важливості етнопсихологічних явищ» та «плекання етнопсихологічної самобутності» – кількість відповідно оцінених фрагментів була замалою – усього по три. Відтак ми додали пункти, за якими вибір однієї із цих сторін становив не менш як дві третини даних оцінок. Це дало змогу збільшити кількість фрагментів до 15 та 11 відповідно.

Для зручності в подальшому застосуванні фрагментів, що їх ми відібрали за допомогою експертів, було залишено по 10 на кожний оцінюваний параметр (компонент або сторону). Зайві пункти було вилучено за ознакою очевидної близькості їхнього змісту, щоб уникнути повторення. Усього залишилося 70 пунктів, із яких ми скомпонували варіант анкети для наступного етапу експертної оцінки.

До цієї оцінки було залучено 116 учителів історії – слухачів курсів підвищення кваліфіка-

ції Вінницької академії неперервної освіти (55 осіб) та Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (61 особа).

Експерти оцінювали 70 фрагментів творів української художньої та публіцистичної літератури другої половини XIX – початку XX ст., визначаючи за 5-бальною шкалою, наскільки зміст кожного з них відображає процес формування етнопсихологічної самосвідомості української молоді того часу.

За результатами цього оцінювання відібрано 25 фрагментів, які отримали відносно вищі оцінки. З метою уточнення даних був здійснений факторний аналіз із varimax-обертанням, в результаті якого виділено п'ять факторів із загальною дисперсією 56,8%. Перший фактор «Просвіта» (вклад у дисперсію – 31,3%). Другий фактор «Активність» (вклад у дисперсію – 7,4%). Третій фактор «Традиції» (вклад у дисперсію – 7,1%). Четвертий фактор «Єднання» (вклад у дисперсію – 6%). П'ятий фактор «Залучення» (вклад у дисперсію – 5%). Були відібрані по три найбільш навантажені фрагменти за кожним фактором. Загальна їх кількість – 15. Серед цих фрагментів виявилось чотири таких, що їхній зміст експерти-психологи оцінили як когнітивний, по два – афективний і поведінковий, у трьох відображено усвідомлення важливості етнопсихологічних явищ, у двох – дотримання етнопсихологічних традицій, по одному таких, що відображають прагнення до етнопсихологічної консолідації та плекання етнопсихологічної самобутності.

Фактор «Просвіта» містить характеристики чинника «усвідомлення важливості етнопсихологічних явищ» (важливість просвітництва для рідної нації). Фактор «Активність» містить характеристики двох чинників – «усвідомлення важливості етнопсихологічних явищ» і «прагнення до етнопсихологічної консолідації». Фактор «Традиції» містить характеристики чинника «дотримання етнопсихологічних традицій», увібравши один із елементів чинника «плекання етнопсихологічної самобутності», для якого притаманна традиційність. Фактор «Єднання» містить один аспект чинника «прагнення до етнопсихологічної консолідації», а фактор «Залучення» – інший його аспект, які відображають етнопсихологічну консолідацію.

Змістом Фактору 1 «Просвіта» є просвітництво в середовищі українського населення, яким займалась українська тогочасна молодь: це поширення національної літератури, ознайомлення українського населення з подією, яка стосується ліквідації кріпацтва. Це також прагнення до жертвовної праці в сфері просвітницької діяльності, не дивлячись ні на які перешкоди. Все це підвищувало етнопсихологічну самосвідомість серед простого українського населення. Тогочасна українська молодь усвідомлювала важливість такої діяльності.

Змістом Фактору 2 «Активність» є активність національно-патріотичного характеру української тогочасної молоді, що вилілась у створення етнопатріотичних осередків: (руський клуб, Товариство імені Шевченка), які їх згуртували (особливості чинника «прагнення до етнопатріотичної консолідації»). Активність цієї молоді сприяла переорієнтації поглядів з проросійських на проукраїнські у різних осіб задля служіння власному народу, що важливо для його етнопатріотичного розвитку (особливості чинника «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ»).

Змістом Фактору 3 «Традиції» є виконання різних етнопатріотичних звичаїв українською селянською молоддю. Це також акцентування на національних особливостях української тогочасної науки, що свідчить про її традиційні риси. Як відомо, етнопатріотична традиція є досить широким поняттям і має різні прояви. Зміст фактору 4 «Єднання» має дві складові, які відображають згуртування української молоді. Перша складова: єднання української патріотичної молоді на основі спільних етнопатріотичних ідей і це має такі аспекти: 1. Єднання української молоді з різних політичних партій і з різних держав – Австро-Угорської та Російської імперій; 2. Єднання української молоді Галичини. Друга складова: осягнення молоддю українською особою своєї єдності з патріотичною українською молоддю на основі спільної національно-патріотичної діяльності.

Змістом Фактору 5 «Залучення» є уявлення української молоді Галичини і Наддніпрянської України про те, що вони залучені до національно-патріотичного руху «Українофільство», що їх згуртовує, а також про те, що основною етнооб'єднувачою силою в середовищі української нації є прості трудящі маси. Інший аспект цього фактору: залучення української молоді до створення таких національно-патріотичних осередків як Громади, в середовищі яких відбувалось її згуртування.

Таким чином слід зробити наступні висновки. В результаті цього емпіричного дослідження виявлено вплив чинників «дотримання етнопатріотичних традицій», «усвідомлення важливості етнопатріотичних явищ», «праг-

нення до етнопатріотичної консолідації» і «плекання етнопатріотичної самобутності» на формування етнопатріотичної самосвідомості української молоді другої половини XIX – початку XX ст. Виявлені прояви когнітивного, афективного і поведінкового компонентів в етнопатріотичній самосвідомості цієї молоді. Факторний аналіз уточнив структуру змінних і виявив п'ять факторів, які походять від цих вищевказаних чинників і містять їх характеристики. Чинник «Активність» є синтетичним, оскільки він увібрав зміст двох попередніх різних чинників. Всі ці п'ять факторів слід вважати чинниками, які, на відміну від попередніх чинників, мають більш чіткий і більш точний зміст.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Березін А. М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості : дис. ... канд. психол. наук. К., 2002. С. 4.
2. Бойко С. М. Становлення і розвиток національної самосвідомості українського народу: ціннісний вимір : дис. ... канд. філос. наук. К., 2005. С. 41.
3. Васютинський В. Психологічні виміри спільноти: монографія. К. : Золоті ворота, 2010. 120 с.
4. Грицак Я. Нариси з історії України. Формування української модерної нації XIX–XX століття. Вид. 2. К. : Генеза, 2000.
5. Лозко Г. С. Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект. К. : «АртЕк», 2001. С. 60.
6. Нагайко К. Національна ідея в «українському відродженні» другої половини XIX ст. (До історії київської громади). *Український історичний збірник*. Вип. 18. 2015. С. 186–194.
7. Peña, C., Jones, L., Orange, A., Simieou, F., & Márquez, J. (2018). Academic success and resiliency factors: A case study of unaccompanied immigrant children. *American Journal of Qualitative Research*. 2(1). 161–181. URL: <https://doi.org/10.29333/ajqr/5797>
8. Соколова В. Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури : дис. ... канд. психол. наук. К., 2005. 196 с.
9. Шугай М. А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Рівненський державний гуманітарний ун-т. Рівне. 2002. 15 с

ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ОСОБИСТІЮ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

FEELINGS OF LONELINESS BY PERSONALITY: SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECT

У статті розглянуто погляди вчених на детермінанти самотності. Зокрема, підхід представників філософії (зокрема екзистенційної), соціології, загальної та клінічної психології. Тож, перед тим як стати предметом інтересу соціально-психологічних досліджень, розгляд проблеми переживання самотності пройшов достатньо довгий шлях. З'ясовано, що у постмодерній період розвитку науки самотність прийнято розглядати як багатовимірний конструкт; що науковий пошук, переважно зосереджено на негативних конотаціях самотності, оскільки серед наслідків її переживання є достатньо вагомі – тобто ті які стосуються виникненні та посиленні клінічних показників (безсоння, безсилля, тривоги, порушення апетиту, різноманітні прояви депресії, сенсорна депривація), а також ті, що стосуються різної міри соціальної дезадаптації (споживання алкоголю, втрати вважаної самооцінки, відчуження та ізолюваність від суспільства). Описано кореляти самотності з особистісними рисами, обумовленість її переживання особливостями спілкування та стосунків, втратами та ізолюваністю. Основна увага приділяється самотності в якості досліджуваного явища соціально-психологічній сфері та акцентуються на тому, що рівень самотності є мірилом не кількості соціальних контактів, а особистісного суб'єктивного почуття, що пов'язано зі сформованістю ідентичностей особистості, типом емоційної прихильності (прив'язаності), мірою залученості до певних спільнот та глибиною сформованості соціальної спільнотної/групової громадянської/громадської ідентичностей, а також глибини інтимного емоційного зв'язку. Підсумовано, що неповнота соціально-психологічних знань щодо особливостей виникнення та переживання стану самотності обумовлює потребу в подальших емпіричних дослідженнях.

Ключові слова: самотність, переживання самотності, особистісні риси, соціально-психологічні фактори, ідентичність, соціальна дезадаптація, почуття втрати, типи прихильності.

This article presents the views of scientists on the definition of loneliness. In particular, the approach of representatives of philosophy (especially existential), sociology, general psychology, and clinical psychology. Accordingly, before becoming the subject of interest in socio-psychological research, consideration of the problem of experiencing loneliness has come a long way. It was found that in the post-modern period of the development of science, loneliness is considered as a multidimensional construct; that scientific research is mainly focused on the negative connotations of loneliness since the consequences of its experience are quite significant – that is, those related to the emergence and strengthening of clinical indicators (insomnia, debility, anxiety, appetite disorders, and other various manifestations of depression, sensory deprivation), as well as those, relating to varying degrees of social maladjustment (alcohol consumption, loss of balanced self-esteem, alienation and isolation from society). The author describes the correlates of loneliness with personal traits, the conditioning of its experience by the peculiarities of communication and relationships, losses, and isolation. The main focus of the work is on loneliness as a researched phenomenon in the socio-psychological sphere, and the emphasis is on the fact that the level of loneliness is a measure not of the number of social contacts, but of a personal subjective feeling, which is connected with the formation of personal identities, the attachment style, the degree of involvement in certain communities and the depth of the formation of social/community/group/civic/public identities, as well as the depth of an intimate emotional connection. In the conclusion of the article, it is stated that the incompleteness of socio-psychological knowledge regarding the specifics of the emergence and experience of loneliness determines the need for further empirical research.

Key words: loneliness, feelings of loneliness, personality traits, social and psychological factors, identity, social maladaptation, feelings of loss, types of attachment style.

УДК 316.37+316.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.41>

Нестеренко І. І.

аспірант лабораторії соціальної психології особистості
Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Самотність завжди була предметом зацікавленості різних галузей людського знання. Філософ сучасності L. Svedsen зазначає, що самотність, з одного боку, роз'єднує людину з оточуючими, з іншого боку, з самим собою, з окремими гранями особистості, які й мають розвиватися через зв'язки з оточуючими [18].

Філософи різних епох приділяли особливу увагу переживанню самотності, намагалися надати їй визначення, розібратися в її особливостях, знайти шляхи і способи долання, або обґрунтувати її необхідність. Особливу увагу проблемі переживання самотності надавали представники екзистенціалізму, розглядаючи її як принцип замкненого антропологічного

універсуму, відповідно до якого внутрішня ізолюваність – основа індивідуального буття будь-якої людини. Якщо на людські емоції та переживання немає задовільної відповіді із зовнішнього світу, то, як наслідок, людина відсторонюється й заглиблюється у самотність. У цьому підході про самотність говорять як про даність буття, оскільки екзистенційна самотність викликана тим, що «людина з'явилась на світ сама і так само з нього піде» [3].

У власних працях український філософ та доцент Полтавського університету М. Мовчан пов'язує неоднорідність інтерпретації феномену самотності з його багатовимірністю. З-поміж різних аспектів цього поняття, вчений виокремив:

– «самотність-усамітнення» (як добровільне уникнення контактів з іншими людьми з метою очищення і поглиблення спілкування та зосередження на критичному аналізі пройденого життєвого шляху, конструюванні тенденцій майбутнього);

– «самотність-бездомність» (невизначеність смислу і ролі людського перебування у світі та відсутності гармонії з ним);

– «самотність-відповідальність» (обов'язок людини до самотійного вибору образу дій, як наслідок – відповідальність за наслідки свого вибору);

– «самотність-незлиття» (фундаментальна нездоланна відособленість існування людського «Я» від інших існувань), тобто феноменологічна самотність.

Автор зазначає, що з цього багатовимірного погляду конструктивно може переживатися лише та самотність що проявляється як усамітнення. Всі інші – є собою негативні виміри переживань [6].

Нейронауковець M. Lieberman вивчав питання самоідентифікації засобами функціональної магнітно-резонансної томографії. Подібні дослідження вже звично визначають активність медіальної префронтальної кори, що відповідає за суб'єктивну самоідентифікацію, оскільки вона (активність) відображається у МРТ саме під час думок про себе, прийняття особистих рішень чи визначень особистих пререференцій, а також пригадування минулих переживань. Тут не йдеться про те, що особистість повністю зациклена на собі, адже активність медіальної префронтальної кори не припиняється під час звертання уваги на інших людей, а навпаки дещо підвищується. Це може свідчити про те, що людина у процесі соціалізації визначає саму себе [12].

Також з огляду на концепцію ментального здоров'я особистості, загальновідомо, що самотність часто призводить до депресії, проблем зі сном, порушення апетиту тощо. Таким чином, самотність є однією з прихованих та опосередкованих причин появи розладів особистості та її соціальної дезадаптації, що має серед наслідків надмірне споживання алкоголю, втрати вираженої самооцінки, екстремальні форми тривоги, безсоння, безсилля та стрес. Наслідком самотності можуть також стати повне відчуження та ізольованість від суспільства [13].

У сучасному українському емпіричному дослідженні щодо зв'язку самотності з ціннісними орієнтаціями психологами О. Колісниченко та А. Солонько [5] із застосуванням опитувальників «Диференціальний опитувальник самотності» Є. Осіна та Д. Леонтьєва, «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» Д. Рассела, Л. Пепло, М. Фергюсона та «Ціннісного опитувальника» Ш. Шварца були виявлені наступні результати. Цінності доброти,

безпеки, самотрансцендентності в поведінці виявили обернений значущий зв'язок з переживанням самотності. Натомість, позитивний значущий зв'язок цього переживання автори виявили з цінностями самозвеличення, стимуляції, мотиву самотійності в поведінці та гедонізму.

У дисертаційному дослідженні психологині В. Бедан було емпірично встановлено взаємозв'язки різнорівневих показників схильності до переживання самотності, зокрема, виявлені значущі зв'язки з показниками Я-функції особистості (деструктивними та дефіцитарними: агресія, тривога, нарцисизм, внутрішні та зовнішні Я-обмеження); з невротичністю, депресивністю, роздратованістю, реактивною агресивністю, емоційною лабільністю, спонтанною агресивністю, сором'язливістю. Було отримано не лише суттєві значущі показники прямих взаємозв'язків, а й чимала кількість обернених. Це, зокрема, усі показники психологічного благополуччя (позитивні стосунки, автономія, керування середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, самоприйняття, осмисленість життя, відкритість новому досвіду); сенсожиттєвих орієнтацій (цілі в житті, результативність, люкс контролю Я, осмисленість життя); життєвості (залученість, контроль та прийняття ризику); часової перспективи (негативне минуле, гедоністичне та фаталістичне теперішнє); соціальної адаптивності (широта охоплення сигналів соціуму, готовність змінюватися, готовність до конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, готовність до вчинення дій, спрямованих на досягнення цілі); стилів саморегуляції поведінки (планування, моделювання, програмування, оцінка результатів, гнучкість, самотійність); самозмінювання (прийняття переживань

самозмінювання, схильність до аналізу самозмінювання, схильність до дій, спрямованих на самозмінювання, відкритість новому досвіду, чутливістю до стимуляторів самозмінювання) [2].

Таким чином, українська наука отримала п'ятифакторну модель властивостей особистості, що пов'язані з показниками переживання самотності та мають біполярні фактори: фактор I – «схильність до переживання самотності – адаптивність», фактор II – «баланс афекту – автономія», фактор III – «деструктивний нарцисизм – конструктивне внутрішнє обмеження Я», фактор IV – «стиль саморегуляції поведінки» – «самотність як життєвий вибір», фактор V – «екстраверсія – прийняття самотності» [2].

Психологічній науці вже відомі наслідки нестачі емоційно насиченого, близького, глибокого спілкування. Це явище прийнято називати сенсорною депривацією, або емо-

ційно-інформаційним голодом, що може викликати різноманітні розлади як ментального, так і соматичного здоров'я.

Членство, міра залученості та прихильності до конкретних соціальних структур як засобу полегшення самотності часто розглядаються насамперед як питання особистого вибору та результату індивідуальної стратегії людини щодо побудови та підтримки стосунків.

У західній науковій думці взаємозв'язок між об'єктивною соціальною ізоляцією та суб'єктивним переживанням самотності опосередковується такими факторами, як характеристики досяжності стосунків, соціальних відносин, що є втраченими; часова перспектива та можливості, які вбачаються для оновлення та розширення власної мережі стосунків; особистісні характеристики – сором'язливість та наполегливість, соціальні навички та Я-концепція [9; 11].

Дослідженнями накопичено чимало моделей пояснення самотності як взаємозв'язків між демографічними, соціокультурними, фізіологічними та психологічними факторами, що лежать в основі цього почуття. Більшість з них розглядають, як люди будують та підтримують свої мережі зв'язків, включаючи одні категорії до більш близьких, а інші – до більш віддалених соціальних контактів.

В якості предмету соціально-психологічних досліджень переживання самотності постало в 70-80-х роках. Відповідно до перших емпіричних і теоретичних досліджень, самотність розглядалася як негативний емоційний стан, що пов'язаний з ізоляцією, але не завжди обумовлений нею.

Так, послідовники соціально-психологічної теорії емоційної прихильності (прив'язаності) вважають головною змінною успіху та здоров'я у взаємовідносинах (як інтимних, романтичних, так і сімейних) – тип психологічної прихильності (attachment style). Відповідно до цієї теорії, первинна емоційна належність формується у немовлячому та дошкільному віці до матері (або людини, що компенсує її фігуру) від 6 місяців до 1-го, 2-ох або 3-ох років життя (в залежності від парадигми наукового підходу). Пізніше, на фоні сформованої первинної емоційної належності, дитина та доросла людина формує вторинні належності на основі досвіду, набутого з первинної. Зазвичай, науковці визначають 4 різні типи емоційної належності. Лише один з них – конструктивний, це надійний (безпечний) тип, та три відносно деструктивні – тривожний, тривожно-амбівалентний та уникаючий типи.

Таким чином, деякі емпіричні дослідження вказують на те, що тип прихильності (прив'язаності, attachment style) у стосунках впливає на суб'єктивне відчуття самотності, та, навіть, є одним з факторів його виникнення [8]. Сутте-

вим виявився зв'язок між показниками самотності та прихильності у дослідженні Wiseman та її колеги. У цій емпіричній праці самотність респондентів на значному рівні корелювала з показниками уникаючого та тривожного типів прихильності, а також обернено корелювала з показниками безпечного типу прихильності (який передбачає відчуття захищеності, можливості ефективно спілкуватися без остраху бути вразливим у своїх стосунках). Крім того, тривожно-амбівалентний тип належності позитивно корелював із самокритикою та залежністю. А конструкт самокритики виявився медіатором між прихильністю та самотністю [19].

Перша ґрунтовна праця в напрямку соціальної психології України щодо переживання самотності бере свій початок з публікації науково-популярного видання (категорії нон-фікшн) професора психології Ю. Швалба та його колеги О. Данчевої. Автори назвали самотність тяжкою соціально-психологічною недугою ХХ століття. Розглянули самотність як властивість особистості через призму вікових особливостей людини, виокремили самотність (усамітнення) як ресурс [7].

Звісно, самотність переживають люди різних вікових категорій: як молодь (може бути обумовлено кризою юнацького віку), так і літні люди (можуть мати об'єктивний статус одинаків, шкодувати про відсутність сім'ї, або брак інших соціальних стосунків, або мати дітей та онуків, які проживають у віддаленій місцевості й занурені у власне життя). Втім, однією з причин самотності можна відзначити й нестачу взаєморозуміння поколінь. Соціальною детермінантою самотності може також стати «ступінь доступу» до можливості бути почутим зрозумілим та безумовно прийнятим – що стосується людей, які відносяться до будь-яких меншин (етнічних, економічних, вікових, сексуальних, релігійних). Не менш важливою може й стати недостатня сформованість, або відсутність професійної ідентичності, що особливо стосується осіб, які роками здобувають освіту у певній професії, але згодом не працюють за фахом [17].

Аспірантка Інституту соціальної та політичної психології В. Кізіма присвятила своє дослідження самотності як соціально-психологічному явищу [4]. В одній з наукових праць вона визначає, що для самотності характерно визначатися в «первинному» екзистенційному рівні, який ґрунтується на понятті фундаментальної ізоляції та «вторинному», тобто власне психологічному, який здебільшого має негативні прояви, відповідно до аналітики наукових праць авторкою. Саме тому, цю вторинну соціально-психологічну самотність, що визначається негативними конотаціями є необхідність опанувати, тобто шукати конструктивні копінги [4]. Аналітична праця цього пошуку не

завершилася теоретичним пошуком, світ побачила фахова публікація з психології, у якій пані Віталіна висвітлила результати емпіричного (пілотажного) дослідження [3]. За результатами було констатовано, що опанування самотності має тісний зв'язок із діяльністю. Авторка зазначає, що вся вибірка респондентів на запитання анкети «Як опанувати самотність?» так чи інакше відповідали, що опанування має відбутися завдяки справам які мають сенс. Разом з тим, чи не найбільш важливим, на погляд автора, зазначається, що дослідження самотності має відбуватися у екзистенційній парадигмі, оскільки семантика цього конструкту історично формувалась в рамках екзистенційної та феноменологічної парадигм. На думку дослідниці, з цього випливає, що проблему самотності неможливо досягнути психологічними методами об'єктивного збору даних (опитувальники, тестові методики) та номометично загалом. Відповідно, робиться акцент на важливості здійснення збору інформації ідеографічним способом для можливості фокусуватися власне на переживаннях кожного окремого досліджуваного [3].

Емпірично дослідивши взаємозв'язок переживання самотності та процесів обособлення-ідентифікації особистості психолог Л. Айвазян виявила, що суб'єктивне відчуття самотності (Методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності Д. Рассела, М. Фергюсона) має зворотній зв'язок із суверенністю психологічного простору (опитувальник суверенності особистісного простору С.К. Нартова-Бочавер), а також з кількістю соціальних ролей (Методика визначення ідентичності М. Куна). Разом з тим, семантику самотності авторка розділяє як переживання «фізичного» простору – тобто, у відсутності декого іншого у соціальному житті людина та переживання самотності в якості суб'єктивного почуття «відірваності» від суспільства. Таким чином дослідниця дійшла висновку, що в разі коли практичний психолог працює з клієнтським запитом на суб'єктивне почуття самотності, фахівець має можливість сприяти нівелюванню деструктивних проявів такого переживання шляхом визначення особливостей суверенності психологічного простору та ступінь переважання соціальних ролей над особистісними ідентифікаціями [1].

Почуття знесилення та відчаю – наслідок переживання самотності, що підсилює та поглиблює емоційне відчуття ізольованості, особливо коли поруч фізично присутні інші люди. Утім, людський зв'язок – це не лише фізичне явище, підживлювати насагу до звершень та творчості можуть також відчуття згуртованості та належності [17].

Що ж стосується людських зв'язків та глибоких якісних контактів, які були незаплановано втрачені, варто звернути особливу увагу

на психологічні особливості людської втрати як такої. Українська науковчиня К. Мирончак зазначає, що деструктивні способи переживання будь-якої втрати стають причиною зниження рівня самоефективності особистості. Тобто людина може мати наявними ресурси у своєму життєвому просторі, але не використовувати їх. Внутрішньоособистісні ресурси стають нефункціональними у випадках, коли людина не помічає їх через надмірну фіксацію на втраті, не усвідомлює, знецінює, вважає свої втрати дріб'язковими, неважливими, надуманими, або ж навпаки, нереальними, недосяжними [16]. Отже, у ситуації безпосередньої втрати важливо віднайти баланс між зацикленням, фіксуванням на втраті та витісненням, применшенням її важливості.

Люди з дуже малою кількістю соціальних контактів можуть вважатися соціально ізольованими, але вони не обов'язково самотні, і навпаки.

Наукові пошуки останніх досліджень вказують на те, що не лише стан здоров'я, вік, соціальний статус та їх втрати стають предикторами почуття самотності. Такий цикл може працювати і у зворотному напрямку – почуття самотності може стати причиною загострення клінічної картини хронічних хвороб (тобто стати справжньою причиною госпіталізації), появи різниці між психологічним та фізіологічним віком, вибору соціальної ролі, що не формує почуття самореалізації та щастя [11; 15].

Отже, визначаємо самотність ситуацією (станом/почуттям), що відчувається людиною як неприємна або неприпустима відсутність якості певних стосунків. Сюди входять ситуації, коли кількість існуючих стосунків менша, ніж вважається бажаною або допустимою, а також ситуації, коли близькість, якої бажає людина, не була реалізована. Таким чином, самотність розглядається, як те, що включає спосіб сприйняття, переживання та оцінки людиною своєї ізольованості та відсутності спілкування з іншими людьми.

Висновки з проведеного дослідження. Під час виявлення деструктивних проявів самотності, важливо діагностувати рівень суверенності психологічного простору, втрати, що пов'язані з соціальними ролями, зв'язками. З високою імовірністю переживання самотності характерне при одночасних деструктивних показниках різних Я-функцій особистості (високому рівні агресії, тривоги, нарцисизму, депресивності, сором'язливості, низькому рівні самосприйняття, відкритості новому досвіду, особистісної автономії), негативній чи фаталістичній часовій перспективі, низької здатності до планування, моделювання, гнучкості та самостійності у стилі саморегуляції поведінки. Опанування самотності, згідно соціально-психологічних досліджень залежить

від діяльності, що має для суб'єкта переживання сенс та цінність. Підсумовуючи результати аналізу існуючих досліджень, можна дійти висновку, що в той час, як самотність достатньо довгий час досліджується з різних сторін соціологією та класичною соціальною філософією, психологією, а особливо, соціальною психологією, наразі лише частково стосується особливостей виникнення та переживання ситуацій, станів та почуття самотності. Зокрема, емпіричним шляхом не досліджувалися способи опанування самотності, що й викликає особливу потребу нашого подальшого наукового пошуку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айвазян Л. Ю. Взаємозв'язок переживання самотності та психологічної безпеки особистості. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2012. Вип. 2(1). С. 3–11.
2. Бедан В. Індивідуально-типологічні особливості схильності особистості до переживання самотності : дис. ... канд. психол. наук : 09.00.01. Одеса, 2018. 319 с.
3. Кізіма В. Організація дослідження соціально-психологічних способів опанування самотності жителями мегаполіса. *Актуальні проблеми психології* : зб. наук. Праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2015. Т. 42, № 1. С. 148–154.
4. Кізіма В. Самотність як соціально-психологічна категорія. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2014. Т. 43. № 67. С. 359–364.
5. Колесніченко Л., Солонько А. Особливості життєвих цінностей та переживання самотності в осіб різних вікових груп. *East european scientific journal*. 2021. Т. 65. № 1. С. 55–60.
6. Мовчан М. Самотність як полівекторний феномен: філософсько-антропологічний дискурс. *Філософські обрії*. 2008. Т. 20. С. 124–137.
7. Швалб Ю. М., Данчева О. В. *Одиночество: социально-психологические проблемы* : монографія. Київ : «Україна», 1991. 270 с.
8. Berlin L., Cassidy J., Belsky J. Loneliness in young children and infant mother attachment: a longitudinal study. *Merrill-Palmer quarterly*. 1955. Vol. 41, no. 1. P. 91–103.
9. Cacioppo J., Cacioppo S. Loneliness in the modern age: an evolutionary theory of loneliness. *Advances in experimental social psychology volume*. 2018. Vol. 58. P. 127–197. URL: <https://doi.org/doi:10.1016/bs.aesp.2018.03.003> (date of access: 11.11.2021).
10. Gierveld J. d. J. A review of loneliness: concept and definitions, determinants and consequences. *Reviews in clinical gerontology*. 2022. Vol. 8, no. 1. P. 73–80. URL: <https://doi.org/10.1017/s0959259898008090> (date of access: 30.07.2022).
11. Hawkey L. C., Cacioppo J. T. Loneliness matters: a theoretical and empirical review of consequences and mechanisms. *Annals of behavioral medicine*. 2010. Vol. 40, no. 2. P. 218–227. URL: <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8> (date of access: 13.05.2022).
12. Lieberman M. D. *Social: why our brains are wired to connect*. Oxford, United Kingdom : OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2013. 374 p.
13. Loneliness and depressive symptoms: the mediating and moderating role of uncontrollable ruminative thoughts / J. Vanhalst et al. *The journal of psychology*. 2012. Vol. 146, no. 1–2. P. 259–276. URL: <https://doi.org/10.1080/00223980.2011.555433> (date of access: 15.07.2022).
14. Loneliness: clinical import and interventions / S. Cacioppo et al. *Perspectives on psychological science*. 2015. Vol. 10, no. 2. P. 238–249. URL: <https://doi.org/10.1177/1745691615570616> (date of access: 08.06.2022).
15. Murthy V. *Together: the healing power of human connection in a sometimes lonely world*. Harper Wave, 2020. 352 p.
16. Myronchak K. Стратегія відновлення самоєфективності особистості при переживанні втрати. *Scientific studios on social and political psychology*. 2018. № 42(45). URL: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi42\(45\).192](https://doi.org/10.33120/ssj.vi42(45).192) (дата звернення: 16.07.2022).
17. Peterson C. N. *How social identity influences social and emotional loneliness* : text. 2018. URL: <https://scholarworks.waldenu.edu/dissertations/5772> (date of access: 15.07.2022).
18. Svendsen L. *A philosophy of loneliness*. Reaktion Books, 2017. 240 p.
19. Wiseman H., Maysel O., Sharabany R. Why are they lonely? Perceived quality of early relationships with parents, attachment, personality predispositions and loneliness in first-year university students. *Personality and individual differences*. 2006. Vol. 40, no. 2. P. 237–248. URL: <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.05.015> (date of access: 15.07.2022).

ПРОФІЛАКТИКА НАСИЛЬСТВА У ПІДЛІТКОВОМУ МІКРОСОЦІУМІ

VIOLENCE PREVENTION IN ADOLESCENT MICRO SOCIETY

У статті здійснено аналіз сучасного стану дослідження проблеми профілактики насильства у підлітковому мікросоціумі. Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному освітньому середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однокласників, педагогів, знайомих). Виявлено, що дієвими методами профілактики насильства над підлітками є інформування та переконання. Інформування, як метод профілактики насильства над підлітками полягає у підвищенні загальної правової культури підліткового мікросоціуму. Основне завдання методу переконання полягає у роз'ясненні й доведенні неприпустимості насильницьких дій над підлітками. Сформовані етичні погляди, що стають критерієм оцінки вчинків навколишніх і власної поведінки є кінцевим результатом методу переконання. З'ясовано, що профілактика насильства в підлітковому мікросоціумі має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості підлітків, фахівців, освітнього середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей. В статті наголошується на тому, що технології профілактичної роботи з насильством не є універсальним рецептом, що підходить для всіх педагогів та шкільних ситуацій. Особливістю таких технологій є те, що результат проектного рішення наперед не є відомим і потребує перевірки проектного рішення на можливість його реалізації. Описано основні етапи створення проекту профілактики насильства над підлітками. Наголошується, що у ситуації пропедевтичного втручання важливими є інтелектуальний потенціал вчителя, що не лише забезпечує точність прогнозування та проектування сприятливих умов розвитку підлітка, але й визначає позицію педагога як медіатора між учнями та їх батьками та дозволяє йому виступати моделлю толерантного реагування в емоційно напружених ситуаціях.

Ключові слова: профілактика, насильство, підлітковий мікросоціум, види профілактики, принципи, технологія.

The article analyzes the current state of research into the problem of violence prevention in the adolescent micro society. The main goal of violence prevention against teenagers is the formation of a favorable social and psychological climate in a safe school environment, timely prevention of the situations that create conditions for a violent action directed at the teenager by those closest to him (peers, teachers, acquaintances). It was found that effective methods of violence prevention against teenagers are information and persuasion. Informing as a method of preventing violence against teenagers will arise in the improvement of the general legal culture of the teenage micro-society. The main task of the persuasion method is to explain and prove the inadmissibility of violent acts against teenagers. Formed ethical views that become a criterion for evaluating the actions of others and one's own behavior are the final result of the persuasion method. It was found that the prevention of violence in the adolescent micro society is effective only when it is carried out in cooperation with other specialists (school psychologist, social pedagogue, school administration), and also corresponds to the specific features of the situation of propaedeutic intervention, in particular, it reflects the peculiarities of adolescents, specialists, school environment (cohesion, norms, values) and families. The article emphasizes that violence prevention techniques are not a one-size-fits-all recipe for all teachers and school situations. The peculiarity of such technologies is that the result of the project decision is not known in advance and needs to be checked for the possibility of its implementation. The main stages of creating a project to prevent violence against teenagers are described. It is emphasized that in the situation of propaedeutic intervention, the intellectual potential of the teacher is important, which not only ensures the accuracy of forecasting and designing favorable conditions for the adolescent's development, but also determines the position of the teacher as a mediator between students and their parents and allows him to act as a model of tolerant response in emotionally stressful situations.

Key words: prevention, violence, adolescent micro society, prevention types, principles, technology.

УДК 159.922.86-056.49(072)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.42>

Папуша В. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки, психології та корекційної освіти
Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Постановка проблеми. Захист прав дітей, забезпечення їх повноцінного розвитку проблема Національного значення, яка широко відображена в вітчизняній юриспруденції. В українському законодавстві закріплені правила, норми і вимоги щодо життєдіяльності дитини, а також відповідальність за їх порушення. У Конституції України зазначено, що життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [5, ст. 3], а будь-яке насильство над дитиною переслідується законом [5, ст. 52]. В законі України «Про охорону

дитинства» зазначається, що захист від усіх форм насильства дитини забезпечує Держава [3, ст. 10] притягаючи кривдника до відповідальності [ст. 12]. Закон України «Про освіту» поряд з визнанням необхідності захисту підлітків від жорстокого поведіння у школі [2, ст. 54: п. 2] зобов'язує педагогів протидіяти актам насильства особистим прикладом утверджуючи повагу до принципів загальнолюдської моралі та захищаючи здобувачів освіти від будь-яких форм фізичного і психічного насильства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема жорстокості та насильства в нашому

суспільстві стає дедалі актуальнішою охоплюючи усі соціальні групи [5; 7; 8]. Не оминула вона і підлітково-юнацький мікросоціум. Підлітки достатньо часто зазнають насильства від однолітків чи старшокласників, вчителів, родичів, сусідів. Небезпечність такої ситуації полягає не лише у тому, що принижується особистісна гідність молодого людини, наноситься шкода її психічному і фізичному здоров'ю, відбувається формування соціально інфантильної особистості, але і створюються передумови руйнування моральних та духовних засад суспільства [13].

Нині відмічається зростання у підлітків асоціальної спрямованості поведінки, вони стали вразливішими та агресивнішими [11; 13]. Одна з причин криється в наслідуванні поведінки батьків, у перенесенні існуючої насильницької, агресивної манери стосунків між членами родини у коло однолітків [1; 8]. В умовах школи прямими ознаками насильства над підлітками вважаються: погрози та навмисна ізоляція учня, висунення надмірних вимог, образа і приниження гідності, кібер-булінг, демонстративно негативне ставлення, жертва часто висміюється однокласниками, стає об'єктом погроз і злих жартів при цьому не чинячи їм опору; насильне втягнення у вербальний конфлікт, з якого виходять у сльозах; нищення особистих речей; наявність на тілі забитих місць, подряпин, синців при відсутності зрозумілих пояснень з приводу їх появи; знаходження на перервах найчастіше поблизу вчителів або інших дорослих; страх виступу перед аудиторією та поведінка невпевненої у собі люди; нестабільність успішності за умови відсутності бажання у поясненні її причин [4].

Аналіз спеціальної літератури [7; 9; 11; 13] показав, що серед причин, які призводять до насильства над підлітком виокремлюють: зіткнення різних цінностей, невміння толерантно ставитися до цінностей інших осіб; агресивність; наявність у підлітка психічних чи фізичних вад; заздрість. Наслідками насильства над підлітком є особистісна деформація, що має появу у зниженні самооцінки та недостатньому розвитку адаптивних здібностей; зростанні ризику розвитку нервово-психічних та інших захворювань; формуванні психології «аутсайдера».

Профілактиці насильства у підлітковому мікросоціумі присвячено ряд досліджень. Теоретико-методологічні засади цієї проблеми сформульовано у працях [1; 4; 8–12].

Метою статті є здійснити теоретичний аналіз сучасного стану дослідження проблеми профілактики насильства в підлітковому мікросоціумі, принципів, методів та рівнів її реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розв'язати проблему насильства в підлітковому мікросоціумі можна тільки у разі спільної роботи педагогів, батьків і всіх дорослих, які так чи інакше причетні до виховання

дітей. За належного підходу до означеної проблеми одразу ж виникають питання щодо ресурсного забезпечення моніторингу ситуації з насильством, залучення кваліфікованих спеціалістів у галузі психології, психіатрії, соціології та ін., відповідної підготовки шкільних педагогів, методичної підтримки. Аналіз ключового терміну роботи дозволив дійти умовиводу, що профілактика це комплекс заходів, спрямованих на попередження будь-якого негативного явища та/або усунення факторів ризику. Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному шкільному середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однолітків, педагогів, знайомих) та створення йому умов для активізації його внутрішнього потенціалу.

Розрізняють загальну та спеціальну профілактику підліткового насильства. Загальна профілактика спрямована на інформування підлітків щодо проблеми насильства в мікросоціумі, роз'яснення його наслідків, як для агресора так і жертви; створення умов для зниження вірогідності виникнення ситуацій, які можуть призвести до насильства; стимулювання ненасильницької поведінки. Спеціальна профілактика являє собою комплекс заходів, спрямованих на попередження проявів насильства у підлітковому мікросередовищі й мінімізацію їх наслідків шляхом цілеспрямованого впливу на найближче оточення підлітка та на схильних до насильства осіб з його оточення.

Досягнення успіху у реалізації завдань профілактики значною мірою залежить від використаних методів. Під методами розуміються способи, прийоми, інструменти досягнення мети, розв'язання проблем. До дієвих методів профілактики насильства над підлітками слід віднести засоби, прийоми і способи за допомогою яких здійснюється вплив на відносини між підлітком і його найближчим оточенням з метою упередження насильницьких дій по відношенню до нього.

Вдало підібрані методи позитивно впливаючи, як на психологію мікрогрупи, так і кожного, окремо взятого її представника дозволяють змінити їх ставлення до потенційної жертви насильства та сформувати більш оптимальні зразки поведінки [9]. Досягнути ефективних результатів профілактики можна за умови комплексного використання усіх методів. Оскільки загальна профілактика має інформаційно-просвітницький характер, тому методи, які використовуються повинні базуватись на реалістичності та логічній побудові поданого матеріалу. До таких методів належать інформування та переконання. Інформування, як метод

профілактики насильства над підлітками полягає у підвищенні загальної правової культури підліткового мікросоціуму шляхом активного поширення знань про причини, відповідальність та наслідки насильства над підлітками в загальноосвітніх школах, місцях зборів і відпочинку молоді. Застосування методу базується на принципах: адресності – відповідність поданої інформації рівню психічного і фізичного розвитку, соціальним особливостям цільової групи, стереотипам масової свідомості; коректності у поданні інформації – точка зору аргументується, спосіб поведінки не нав'язується, а має лише рекомендований характер; поваги до почуттів, позиції і емоцій аудиторії; послідовності – опора на базові знання підлітків; комплексність – інформація подається з урахуванням мотивації й орієнтована на формування навиків ненасильницької поведінки.

Технологія проведення інформування включає проходження наступних змістовних блоків: 1) ознайомлення з основними поняттями (жорстоке поводження, насильство, агресія, види насильства, насильство в школі тощо); 2) ознаки насильства над підлітком в школі, або за її межами; 3) правова відповідальність за насильницькі дії; 4) причини, які призводять до насильства над підлітком зі сторони його найближчого оточення; 5) наслідки знущань для жертви.

Для підвищення ефективності методу до кожного змістового блоку здійснюється підбір конкретних прикладів і статистичних даних.

Переконання як метод профілактики насильства – це комплекс заходів спрямованих на роз'яснення і доведення неприпустимості насильницьких дій над підлітками; руйнування помилкових поглядів і уявлень як групи, так і окремих її членів щодо способів міжособистісної взаємодії. Практичне застосування методу базується на розумінні того, що погляди, якими керується група під час здійснення насильства не завжди є істинними. Переконання мають велику міць, адже вони впливають і на думки, й на почуття, і на те, що робимо, і на те, що після цього отримуємо. Тому зміна того, в чому ми переконані, провадить також до зміни емоцій, допомагає змінити поведінку і врешті досягнути інакші результати. У процесі переконання формуються етичні погляди, що стають критерієм оцінки вчинків навколишніх і власної поведінки. Кінцевим результатом виступає формування емоційно пережитої точки зору про недопустимість застосування насильницьких тактик взаємодії з підлітками.

Реалізація методу включає проходження трьох етапів. Підготовчий, де проводиться складання плану бесіди, визначення місця і часу її проведення; збір інформації про групові цінності, погляди, переконання, виявлення найбільш авторитетних осіб групи, вивчення

їх інтересів, ролей та схильностей, позитивних і негативних рис. Наступний етап полягає у переконанні щодо недопустимості застосування насильства під час взаємодії з підлітками та розкритті ганебності здійсненого акту жорстокості шляхом: постановки питання щодо недопущення насильницьких дій по відношенню до свого найближчого оточення; спонукання групи до оцінки проблеми насильства в повсякденній взаємодії; пояснення помилковості позиції групи, у разі наявності поодиноких випадків насильства над її членами; досягнення розуміння групою неприпустимості застосування насильства. Важливою умовою досягнення успіху виступає уміння в доступній формі роз'яснити ганебність застосування насильницької практики у взаємодії з підлітками. Звичайно кожний педагог задля досягнення поставленої мети спирається на власний досвід проведення подібних заходів. Однак, ефективність переконуючого впливу зростає в разі застосування наступних психолого-педагогічних прийомів: а) роз'яснення. Використання конкретних фактів, для пояснення групі або окремому підлітку сутності їх антигромадської поведінки, усвідомлення аморальності протиправних вчинків та правильного розуміння їх причин. Доцільно уникати «любових» доказів, на зразок «Ви повинні», «Я примушу» тощо; *активного слухання*. Демонстрація зацікавленості висловлюваннями співрозмовників та демонстрація їх вірної інтерпретації за допомогою стверджувальних слів «так», «так, розумію», повторного перефразування почутого, постановці уточнюючих питань тощо; *використання конкретних прикладів*. Переконливим є посилання на досвід ненасильницької взаємодії у інших групах, особистий досвід слухачів, відомі їм факти, події тощо.

У тому разі коли група не згодна з наведеними доказами доцільно вносити поправки, демонструючи тим самим повагу до контрдоказів і прагнення до їх врахування. Звичайно, мова йде не про принципові питання, а лише про шляхи пояснення проблеми, шляхи переконання. На заключному етапі формулюється зобов'язуючий висновок. Висновки повинні виражати впевненість про вирішення завдання.

Профілактична діяльність педагога має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості учнів, фахівців, освітнього середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей учнів. Технології профілактики, що представлені в психологічній літературі можуть слугувати універсальною основою для розбудови такої роботи у школі і класі, проте вони не завжди враховують специфіку

ситуації, знанням про яку володіє тільки педагог. Саме через це не варто розглядати технологію профілактики як рецепт, що підходить для всіх вчителів та шкільних ситуацій. Отже, профілактична робота – це творча діяльність вчителя зі створення проекту профілактичної роботи з насильством, що втілює особливості самого вчителя, дітей, їх сімей та специфіку соціально-психологічної ситуації школи.

Психолого-педагогічні технології профілактичної роботи з насильством є різновидом гуманітарних технологій. Особливістю таких технологій є те, що результат проектного рішення наперед не є відомим і потребує перевірки проектного рішення на можливість його реалізації. Призначення проектного підходу в роботі з насильством, полягає у створенні та впровадженні технологій психолого-педагогічної профілактики, спрямованої на виявлення та корекцію джерел агресії.

Створення проекту профілактичної роботи з сім'ями учнів відбувається в декілька етапів:

- виокремлення та формулювання проблеми на основі даних спостереження та даних психологічної діагностики розвитку підлітка, визначення проектної ідеї (ідеальна модель соціально-психологічних умов розвитку підлітка) та мотивація до участі зацікавлених у розв'язанні проблеми суб'єктів;

- послідовна розробка проектного задуму тобто конкретизація системи сприятливих для розвитку підлітка соціально-психологічних умов, розкриття механізму створення та підбір методів втручання, розробка програми профілактичної роботи з насильством у мікросоціумі підлітка;

- узгодження плану дій з усіма зацікавленими сторонами та перевірка проекту на ймовірність реалізації за такими критеріями: обґрунтованість проекту, рівень компетентності учасників та продуманість механізму реалізації).

В цілому, психолого-педагогічні технології профілактики це цілісні методичні системи, які утворені компонентами, що потребують від вчителя специфічних якостей та психолого-педагогічних здібностей та умінь: діагностичних (здатність встановлювати характер дитячо-батьківських взаємин, стан та особистісний розвиток підлітків); прогностичних (вміння виокремлювати проблему та будувати модель сприятливих умов для розвитку підлітків); інформаційно-корекційних (вміння підбирати адекватні методи втручання та своєчасно здійснювати інтервенцію); соціально-психологічних (вміння мотивувати до участі всіх суб'єктів виховання, співробітничати та виступати моделлю неагресивного реагування у конфліктних ситуаціях). Одним із важливих заходів профілактики насильства в освітньому середовищі є формування у підлітків умінь і навичок розвитку і підтримки здорових міжособистісних відносин.

Таким чином, створення вчителем психолого-педагогічної технології профілактики насильства в підлітковому мікросоціумі за психологічною сутністю є процесом проектування, який спрямований на оптимізацію міжособистісної взаємодії підлітка з використанням досвіду вікової, педагогічної та соціальної психології.

В зарубіжній психології корисною для осмислення чинників ефективної роботи вчителя з насильством є модель ефективного свідка, запропонована Кейте Вайнгартен [4]. Роль свідка заслуговує окремої уваги, оскільки педагог в силу своїх професійних обов'язків може ставати спостерігачем страждань дитини в наслідок ситуації насильства. Авторка виокремлює два основних виміри у переживанні спостереження насильства: 1) усвідомлення людиною того, що відбувається; 2) оцінка власних можливостей впливу на ситуацію. В результаті комбінації цих чинників, виокремлюється чотири позиції свідка, кожна з яких задає свій діапазон наслідків для людини, її найближчого оточення:

- свідок, що розуміє ситуацію і на цій основі здійснює компетентне втручання – активний ефективний свідок;

- свідок, який прагне втрутитися у ситуацію без достатнього її розуміння – активний неефективний свідок;

- свідок, який не розуміє того, що відбувається і залишається байдужим до ситуації насильства – пасивний свідок;

- свідок, який розуміє ситуацію але не відчуває сили, щось змінити у ній – безпомічний свідок, який переживає найбільший стрес від внутрішнього конфлікту.

Вчитель як професіонал, на думку дослідниці, має займати при цьому першу з названих чотирьох позицій. Дана модель розроблена для осмислення можливостей кризового втручання і акцентує роль когнітивних факторів та суб'єктивної сили «Я-свідка». У ситуації пропедевичного втручання важливими є інтелектуальний потенціал вчителя, що не лише забезпечує точність прогнозування та проектування сприятливих умов розвитку підлітка, але й визначає позицію педагога як медіатора між учнями та їх батьками та дозволяє йому виступати моделлю толерантного реагування в емоційно напружених ситуаціях.

Висновки з проведеного дослідження.

Головною метою профілактики насильства над підлітками є формування сприятливого соціально-психологічного клімату в безпечному шкільному середовищі, своєчасне попередження виникнення ситуацій, які продукують умови для насильницьких дій, спрямованих на підлітка з боку осіб найближчого оточення (однолітків, педагогів, знайомих). Виявлено, що дієвими методами профілактики насильства

над підлітками є інформування та переконання. Профілактика насильства в підлітковому мікросоціумі має ефект лише тоді, коли здійснюється в співпраці з іншими фахівцями (шкільним психологом, соціальним педагогом, шкільною адміністрацією), а також відповідає специфічним особливостям ситуації пропедевтичного втручання, зокрема відображає особливості підлітків, фахівців, шкільного середовища (згуртованість, норми, цінності) та сімей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Віктимологія та агресологія : навчальний посібник / Н. Ю. Волянчук, Г. В. Ложкін, В. В. Папуша. Рівне : «Прінт Хауз», 2010. 265 с.
2. Закон України «Про освіту» від 5.09.2017 р. URL: <https://osvita.ua/legislation/law/2231/> (дата звернення 10.07.2022).
3. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001 за № 2401 – III. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 19.07.2022).
4. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти : навчально-методичний посібник / Андрєєнкова В. Л., Байдик В. В., Войцях Т. В., Калашник О. А. та ін. К. : ФОП Нічога С. О. 2020. 196 с. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/8856/file/Protydia_nasylstvu.pdf (дата звернення: 25.07.2022).
5. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil-i> (дата звернення 19.07.2022).
6. Кузікова С. Б. Можливість зниження конфліктності у підлітків шляхом корекції їх «Я-концепції». *Психологія* : зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2009. Вип. 2(9). С. 222–226.
7. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорсткому поводженню з дітьми : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної. К. : Юристконсульт. 2005. 452 с.
8. Папуша В. В. Віктимна поведінка підлітка: форми прояву та їх аналіз. *Наука і освіта* : науково-практичний журнал Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. № 11. 2016. С. 60–66. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-4665-2016-11-12>
9. Пихтіна Н. П. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. / Н. П. Пихтіна, Р. Г. Новгородський. Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.
10. Психолого-педагогічна робота у загальноосвітньому навчальному закладі з профілактики насильства над дітьми : метод. посіб. / Вовчок Т. В., Степура Н. П., Даниленко І. С. ; заг. ред. Т. П. Цюман. К. : ВПЦ, «Експрес» 2009. 328 с.
11. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Ролінський Володимир Іванович. К., 2005. 215 с.
12. Титаренко Т. М. Испытание кризисом. Одиссея преодоления / Т. М. Титаренко. К. : Людопринт Україна, 2009. 277 с.
13. Як зупинити насильство над дітьми та підлітками: системна роль лікарів. *УКР. МЕД. ЧАСОПИС*. 2018, 2 березня [електронна публікація]. URL: WWW.UMJ.COM.UA

ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВІ ЯКОСТІ СУЧАСНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITIES OF A MODERN POLICE OFFICER

У статті здійснено аналіз особистісних якостей поліцейського, які є важливими для виконання ним професійних обов'язків. Оскільки від добросовісного виконання професійних обов'язків і майстерності працівника поліції залежать не лише результати професійної діяльності, але і життя та здоров'я людей.

Проаналізовано наукові публікації, які стосуються психологічного забезпечення діяльності поліції. зазначено, що особистісні професійно важливі якості поліцейського є недостатньо вивченими. Тому дослідження психологічних аспектів професійної діяльності поліцейського, розробка його професійно-психологічного профілю є актуальною проблемою як в теорії, так і на практиці.

Для аналізу професійних якостей поліцейського використано такі наукові методи, як аналіз, синтез, індукція, дедукція, наукова абстракція, узагальнення, аналогія, моделювання, класифікація, формалізація.

Зазначено, що основними функціями діяльності поліції є підтримка громадського порядку, що включає виявлення, припинення та попередження правопорушень, протидію злочинності, надання якісних сервісних послуг безпеки, надання необхідних консультацій, рекомендацій та роз'яснень населенню. Відповідні вимоги до кандидатів на службу в поліцію зафіксовані у відповідних нормативно-правових документах, зокрема в Законі України «Про Національну поліцію». Акцентовано, що працюючи у психологічно, фізично й емоційно важкій сфері, поліцейський повинен володіти такими важливими якостями, як: фізична підготовка, критичне мислення, розсудливість, навички вирішення проблем, комунікативні навички, сильний моральний характер, почуття етики, співчуття, емпатія та повага до інших, відданість громаді, сильна ініціатива та наполегливість, терпіння і толерантність.

Резюмовано, що проаналізовані особистісно-професійні якості є комплексом взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного здатностей особистості, які функціонують у симбіотичних стосунках, допомагаючи створити висококласного поліцейського.

Ключові слова: особистісні якості, професійні якості поліцейського, комунікативні якості, емпатія, ініціативність, відданість громаді, толерантність, наполегливість.

The article analyzes the personal qualities of police officers, which are important for them to perform their professional duties. As far not only the results of the professional activity but also the life and health of people depend on the conscientious performance of the professional duties and skills of a police officer.

Scientific publications related to the psychological support of police activities have been analyzed. It is stated that the personal and professionally important qualities of a police officer are not studied enough. Therefore, the study of the psychological aspects of the police officer's professional activity, and the development of their professional and psychological profile is an urgent problem both in theory and in practice.

To analyze the professional qualities of a police officer, such scientific methods as analysis, synthesis, induction, deduction, scientific abstraction, generalization, analogy, modeling, classification, and formalization have been used.

It has been noted that the main functions of the police are the maintenance of public order, which includes the detection, termination, and prevention of offenses, combating crime, providing high-quality security services, and providing the necessary consultations, recommendations, and explanations to the population. The relevant requirements for candidates for police service are recorded in relevant legal documents, in particular in the Law of Ukraine "On the National Police".

It is emphasized that working in a psychologically, physically, and emotionally difficult sphere, a police officer has to possess such important qualities as physical fitness, critical thinking, discretion, problem-solving skills, communicative skills, a strong moral character, a sense of ethics, compassion, empathy, and respect for others, devotion to the community, strong initiative and persistence, patience and tolerance.

It is summarized that the analyzed personal and professional qualities are a complex of interconnected and mutually complementary abilities of the individual, which function in a symbiotic relationship, helping to create a high-class police officer.

Key words: personal qualities, professional qualities of a police officer, communicative qualities, empathy, initiative, devotion to the community, tolerance, persistence

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.43>

Пряхіна Н. О.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри
соціально-гуманітарної підготовки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Когут Я. М.

к. ю. н., доцент,
завідувач кафедри
соціально-гуманітарної підготовки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Жидецький Ю. Ц.

к. пед. н., доцент,
доцент кафедри
соціально-гуманітарної підготовки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Поліція в Україні є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого полягає у служінні суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічного порядку та громадської безпеки. З огляду на це, професійна діяльність поліцейських належить до когорти складних професій, що висуває високі вимоги до працівників правоохоронних органів, оскільки, доволі часто, від прийнятих ними рішень залежить доля багатьох людей. Службова діяльність поліцейських супроводжується екстремальними навантаженнями, відбувається в напружених,

складних умовах, що пов'язані зі застосуванням зброї, спеціальних засобів впливу та фізичної сили. Від добросовісного виконання професійних обов'язків і майстерності працівника поліції залежать не лише результати професійної діяльності, але і життя та здоров'я людей. З огляду на це, правоохоронна діяльність залежить не тільки від знань, умінь і навичок поліцейських, але і від їхніх особистісних психологічних якостей.

Стан дослідження. Здійснюючи аналіз джерельної бази дослідження, варто зазначити, що вивченню психологічних аспектів правоохоронної діяльності розділяли значну

увагу такі вчені як В. Остапович, Д. Александров, В. Барко, В. Бондаренко, Л. Казміренко, Е. Мойсеев, В. Криволапчук, В. Шапарет, Р. Валеев. Ці автори розкривають професійно-психологічний зміст правоохоронної діяльності, аналізують структуру професіограми та психограму поліцейських професій і спеціальностей системи МВС України. Я. Александров, О. Федоренко, Д. Швець займаються розробкою нових підходів до професійної підготовки поліцейських, аналізом факторів їх професійної реалізації, вивченням особливостей взаємодії поліції з громадою. Вчені-психологи Л. Бурлачук, І. Халян, Л. Собчик займаються розробкою й адаптацію діагностичних та психокорекційних методик для роботи з правоохоронцями під час відбору кандидатів на службу та супроводу під час роботи в поліції.

До аналізу професійно важливих якостей поліцейського у своїх дослідженнях зверталися також такі науковці, як В. Барко, О. Євдокімова, І. Охріменко, І. Клименко.

Серед зарубіжних вчених, які аналізують професійні якості поліцейського, варто виокремити Г. Барретта, Р. Мігеля, Д. Херда, С. Люке, Д. Тана; В. Бірзу. Ці науковці у своїх дослідженнях вивчали актуальні організаційно-психологічні питання діяльності поліції, зокрема аналізували дії поліцейських, зосереджували увагу на виробленні поліцейських етичних стандартів тощо. О. John et al., L. Kh'yell, H. Mohammadi, M. Sahebazamani, L. Raşnicius зосередили свою увагу на управлінні мотивацією поліцейського за допомогою методів психологічної діагностики, які доречно використовувати під час професійного відбору на службу в поліцію. Незважаючи на досить велику кількість публікацій з психологічного забезпечення діяльності поліції, можна стверджувати, що особистісні професійно важливі якості поліцейського залишилися недостатньо вивчено. Тому дослідження психологічних аспектів професійної діяльності поліцейського, розробка його професійно-психологічного профілю є актуальною проблемою як в теорії, так і на практиці.

Мета статті полягає в аналізі особистісних якостей поліцейського від яких безпосередньо залежить його професійна діяльність.

Для досягнення поставленої мети використано комплекс загальнологічних (аналізу, синтезу, індукції, дедукції, наукової абстракції, узагальнення, аналогії, моделювання, класифікації) і загальнотеоретичних (формалізації, аксіоматизації, гіпотетично-дедуктивного) методів.

Виклад основних положень. Основними функціями дальності поліції є підтримка громадського порядку, що включає виявлення, припинення та попередження правопорушень, протидію злочинності, надання якісних сервісних послуг безпеки, надання необхідних кон-

сультацій, рекомендацій та раз'яснень населенню. Відповідно до поліцейських висуваються дуже жорсткі вимоги, невідповідність яким впливає на ефективність їхньої роботи та рівня довіри з боку населення. Відповідні вимоги закріплені у нормативно-правових документах, які регулюють дальність Національної поліції України. Так, у розділі 6 Закону України «Про національну поліцію» [3] (стаття 49) визначено вимоги до кандидатів на службу у поліцію, які стосуються вікових, освітніх, статусних параметрів. У наказі МВС 1179 від 9 листопада 2016 року [2] закріплено правила етичної поведінки поліцейських, конкретизують основні принципи діяльності поліції. У правилах наголошено, що під час виконання службових обов'язків поліцейський повинен проявляти розсудливість, відкритість, почуття справедливості, володіти комунікативними навичками, бути коректним та не допускати застосування насильства чи інших негативних дій щодо членів суспільства, а також, незважаючи на провокації, залишатися об'єктивним.

Професійні якості поліцейського аналізують у своїх дослідженнях як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Зокрема, українські дослідники В. Барко, О. Євдокімова та В. Остапович [9] відзначають пряму залежність успіху діяльності поліцейського від ступеня сформованості таких професійно важливих якостей, як:

- рівня лабільності (високого або середнього);
- типу нервової системи (сильного або середньосильного);
- сформованості таких рис характеру: спонтанність, екстраверсія, сміливість, впевненість, самоконтроль, оптимізм;
- рівня самоактуалізації (середнього або високого);
- високого рівня професійної мотивації;
- сформованості емоційно-вольових якостей (емоційної стійкості, відповідальності, вміння долати труднощі);
- рівня загальних здібностей (середнього і вище середнього);
- рівня комунікативних здібностей (високого або середнього);
- рівня розвитку когнітивних процесів і психомоторних властивостей;
- достатньої чутливості аналізаторів.

О. Цільмак, В. Лефтеров акцентують на дисциплінованості як інтегральній професійно-психологічній якості поліцейського, яка визначає здатність особи неухильно дотримуватися вимог нормативно-правових актів і підпорядковуватися загальнодержавним й особистісним, соціальним та діяльнісним нормам і правилам поведінки [6].

О. Євдокімова, І. Жданова та В. Швець зазначають, що професійно важливі якості поліцейського формуються поступово на основі когнітивних і комунікативних та регу-

ляторних психічних процесів. Когнітивні процеси є визначальними для свідомого засвоєння змісту та методів діяльності працівника поліції, комунікативні виступають основою організації різних форм спілкування з колегами та громадянами, а регуляторні забезпечують здатність до самоконтролю, саморегуляції й регуляції професійної діяльності [4, с. 46–47, с. 51]. Досліджуючи професійне становлення особистості на прикладі ВНЗ системи МВС України, Т.М. Малкова робить висновок, що процес професійного розвитку поліцейського розпочинається на етапі навчання у навчальному закладі. У цей період в особистості виникає уявлення про професійну діяльність, афективно-оціночне ставлення до роботи, морально-психологічні властивості [1, с. 317]. Такої ж думки дотримується і І.В. Рудяк, яка зазначає, що цілеспрямоване формування професійно особистісних якостей в процесі навчання у вищих навчальних закладах створює умови для стимулювання курсантів до рефлексії своїх професійних дій, для їх підготовленості до динамічної трансформації власної поведінки відповідно до професійних завдань [5].

М. Інцунца, аналізуючи професійні якості поліцейських, зосереджує увагу на трьох, на його думку, найважливіших: здатності формувати добрі стосунки з громадянами (чуйне спілкування), знання для прийняття рішень та лідерство [8].

В. Барко, І. Охріменко, В. Медведєв, О. Вагіна, С. Охріменко, досліджуючи психограму патрульного поліцейського, визначили основні складові, які формують узагальнений професійно-психологічний профіль сучасного поліцейського. Дослідники дійшли до висновку, що оволодіння професією патрульного офіцера й ефективність подальшої діяльності значною мірою залежать від ступеня сформованості основних індивідуально-психологічних якостей, що визначається такими особливостями:

1) середній або високий рівень загальних здібностей (вербальний і невербальний інтелект, творчість);

2) середньо-сильний, середньо-слабий або сильний тип нервової системи, високий або середній рівень її лабільності;

3) формування рис характеру (спонтанність, сміливість, впевненість, оптимізм, відповідальність, наполегливість, самовладання, чесність; відкритість до нового досвіду; помірна поблажливність);

4) високий або середній рівень комунікативних навичок;

5) прагнення до цікавої та суспільно корисної роботи;

6) незалежність, самостійність, самовдосконалення [7].

Здійснивши аналіз нормативної бази, яка регулює діяльність Національної поліції і сис-

теми Міністерства внутрішніх справ, наукової літератури, що стосується аналізу професіограми поліцейського, ми виокремили особистісні риси, які сприяють професійному становленню поліцейського.

Поліцейські є джерелом безпеки для населення, оскільки реагують на локальні загрози та надзвичайні ситуації, допомагають утримати злочинців від вулиць і працюють, щоб захистити громадян та їхні спільноти від шкоди, то вони відповідно повинні володіти багатьма здібностями – окрім сили та хоробрості, щоб бути професіоналами своєї справи. Працюючи у психологічно, фізично й емоційно важкій сфері поліцейський повинен володіти такими важливими якостями, як:

- фізична підготовка;
- критичне мислення;
- розсудливість;
- навички вирішення проблем;
- комунікативні навички;
- сильний моральний характер;
- почуття етики;
- співчуття, емпатія та повага до інших;
- відданість громаді;
- сильна ініціатива та наполегливість;
- терпіння і толерантність.

Усі згадані риси є важливими, але у цьому списку є певні характеристики, які особливо цінуються і чинять вагомий вплив на професійну кваліфікацію працівника поліції зокрема та імідж поліції загалом. Однією з найважливіших якостей є комунікативні навички. Співробітники поліції повинні вміти спілкуватися чітко, коротко та впевнено. Незалежно від того, чи розмовляють вони з громадянами, на публічному заході чи з іншими представниками правоохоронних органів, вони повинні бути в змозі передавати інформацію чітко та точно. Адже комунікація дає поліцейським можливість краще керувати доказами, допитуючи свідків і підозрюваних, збираючи інформацію. Це дозволяє їм приймати швидкі та зважені рішення. Поліцейські можуть досягти успіху, лише якщо вони оволодіють спілкуванням, як соціальним, так і професійним, щоб їм було комфортно спілкуватися з громадянською та виконувати свою роботу якісно. Хороша комунікація є важливою для того, наскільки добре поліцейські взаємодіють з громадськістю, оскільки вона впливає на те, як громадськість реагує на правоохоронні органи. Відповідно, співробітники правоохоронних органів повинні постійно вдосконалювати свої комунікативні навички і культуру спілкування. Знання особливостей, засобів і прийомів спілкування, вміння планувати, організувати і здійснювати професійне спілкування, враховуючи особливості соціального сприйняття і розуміння людини людиною – це важлива складова характеристики працівника поліції, що чинить вплив на ефективність вирішення оперативних завдань.

Ключовою характеристикою в цьому контексті є емпатія, тобто здатність до емоційного зв'язку з іншими людьми в межах відповідних обмежень. Він розглядається як ключовий компонент людської взаємодії, особливо спілкування, і відсутність емпатії часто призводить до непорозуміння або блокування позицій, що має серйозні несприятливі наслідки.

Здатність розуміти точку зору інших людей особливо важлива в ситуаціях, коли поліцейські взаємодіють з жертвами злочинів. Однак це також важливо під час допиту підозрюваних, оскільки дозволяє поліцейському зрозуміти мотиви та поведінку інших людей. Це важливо для успішного спілкування та передбачення реакцій людей у ситуаціях, з якими вони стикаються. Однак здатність розуміти перспективи не є фіксованою властивістю і змінюється в залежності від соціального контексту. Це особливо актуально в сучасних, дедалі більш гетерогенних суспільствах, де часто виникає напруженість між групами. Коли поліцейський має емпатію, він може позитивно вплинути на життя інших, а також запобігти власному професійному вигоранню. Дослідження показують, що емпатійні поліцейські менш схильні зневірюватися і втрачати надію.

Наступна група якостей стосується інтелектуальних здібностей особи поліцейського. Сюди доречно віднести такі якості, як оперативність мислення, тобто швидкість мисленневих процесів, так звану інтелектуальну лабільність і добре розвинене логічне мислення. Не менш вагомими є критичне мислення та здатність грамотно висловлювати свої думки, оскільки під час виконання службових обов'язків поліцейським часто доводиться приймати швидкі рішення, які впливають на здоров'я та самопочуття їх самих і представників громадськості. Значущим є також такі якості як вміння розподіляти увагу між декількома об'єктами і видами діяльності, зосереджувати увагу на потрібному об'єкті необхідну кількість часу (стійкість уваги) і швидко переключати увагу з одного об'єкта на інший. Важливими професійними якостями поліцейського є також добре розвинена спостережливість, образна і словесно-логічна пам'ять. Резюмуючи, варто зазначити, що поліцейські у своїй професійній діяльності повинні керуватися здоровим глуздом, тобто мислити й поводитися розумно, а також приймати правильні рішення і розумне розважливе судження, засноване на простому сприйнятті ситуації. Поліцейські повинні враховувати здоровий глузд у всіх своїх рішеннях і уникати крайнощів на обох кінцях континууму наявності і застосування здорового глузду може як вирішити, так і запобігти проблемі. Вони повинні вміти міркувати, зважувати наслідки та розглядати альтернативи, перш ніж прийняти рішення про найбільш логічний хід дій. Без розумного судження,

раціоналізації та самовладання ситуація може загостритися і коштувати життя.

Головний обов'язок поліцейського – захищати та служити іншим. Це означає, що вони також повинні поважати та розуміти людей різного походження, культури, ставлення, поглядів і переконань, бути ввічливими та тактовними. Ввічливість також включає терпимість, доброту, уважність та розуміння. У поліцейській діяльності правильне використання ввічливості має вирішальне значення для загального успіху. Офіцери, які дотримуються належного стилю поведінки з громадянами, уникають багатьох вербальних і фізичних небезпек. Ввічливість не є ознакою слабкості, і, належним чином, вона може підвищити безпеку поліцейського. Адже збереження ввічливості, особливо перед обличчям потенційно вибухових обставин, може працювати на користь поліцейського, оскільки вони зберігають самоконтроль і маскують свій стан готовності та тактичної переваги. Крім того, тактична ввічливість має позитивні наслідки для працівників поліції у відео, аудіо та в офіційному звіті, тим самим допомагаючи захистити їх від скарг і позовів. Ввічливість – це не просто приємна риса для поліцейського, а й абсолютна необхідність.

Окрім інтелектуальних якостей, необхідними є і психофізіологічні та фізичні особливості поліцейських. Насамперед це хороший загальний фізичний розвиток, а саме: витривалість, координованість, сила, швидкість. Також поліцейський фізично повинен бути готовим до впливу несприятливих факторів професійного середовища, бути здатним переносити фізичну і психічну напругу, бути емоційно врівноваженим.

Висновки. Зазначені якості не представлені в жодному ранговому порядку. Усі вони важливі для успіху і функціонують у симбіотичних стосунках, допомагаючи створити високласного поліцейського. Звичайно, ці якості не є єдиними критеріями відбору кандидатів на службу у поліцію. Однак вони, безсумнівно, заслуговують на увагу і, ймовірно, підвищують загальну якість поліцейської діяльності. Здійснений аналіз дозволяє резюмувати, що особистісно-професійні якості є комплексом взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих один одного здатностей особистості, які необхідні їй для досягнення максимально успішного результату у професійній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Малкова Т. М. Професійне становлення особистості (на прикладі вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України) : монографія. Київ, 2012. 395 с.
2. «Про затвердження Правил етичної поведінки поліцейських». Наказ МВС № 1179 від 09.11.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1576-16#Text> (дата звернення: 15.05.2022).

3. Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 15.05.2022).

4. Психологія у професійній діяльності поліції : навч. посіб. Харків, 2018. 426 с.

5. Рудяк І. В. Особливості самовідношення жінок-працівників органів внутрішніх на різних етапах професіогенезу. *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. Вип. 1. С. 292–297. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2014_1_54 (дата звернення: 16.05.2022).

6. Цільмак О. Лефтеров В. Дисциплінованість як інтегральна професійно-психологічна риса поліцейського. *Юридична психологія*. 2020. No 1(26). С. 55–61. URL: <https://philosophy.naiu.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1265/1267> (дата звернення: 16.05.2022).

7. Barko V., Okhrimenko I., Medvediev V., Vagina O., & Okhrimenko S. Professional Psychological Profile of a Modern Patrol Officer as the Basis of Efficient Official Activities. *Postmodern Openings*. 2020. 11(3). P. 1–19. URL: <https://lumenpublishing.com/journals/index.php/pol/article/view/2922/2514> (дата звернення: 19.05.2022).

8. Inzunza M. European police recruits' views on ideal personal characteristics of a police officer URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10439463.2019.1685514> (дата звернення: 15.05.2022).

9. Yevdokimova O., Ostapovich V., Barko V. Psychological Profile of Successful Criminal Police Officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*. 2020. Vol. 9, No. 3. P. 120–133. URL: <http://ijaep.com/Journal/755-Article%20File-2408-1-2-20200104.pdf> (дата звернення: 15.05.2022).

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ПОВЕДІНКИ СТУДЕНТІВ БІЛІНГВІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE BILINGUAL STUDENTS POLITICAL BEHAVIOR

У роботі розглядається дослідження впливу білінгвальної здібності на політичну активність студентської молоді. Стан полілінгвальної та політичної сфер української держави зумовлює особливі соціальні проблеми у психології політичної активності, зокрема такого багатонаціонального регіону, як Одещина. Для досягнення завдань були проведені дослідження психологічних особливостей студентів-білінгвів ОНУ імені І.І. Мечникова за допомогою методики «Моторна проба Шварцландера», діагностики реальної структури ціннісних орієнтацій особистості за С.С. Бубновим, анкетування «Участь молоді в політичному житті країни» та опитування «Самооцінка рівня володіння мовленнєвою діяльністю двома мовами». Кластерним аналізом було визначено три групи досліджуваних: це досконалі (повні) білінгви чи білінгви з домінуванням другої мови. За показниками опитувальника виразності поліструктурних груп ціннісних орієнтацій особистості отримали, що у більшості респондентів переважають моральні цінності, любов, здоров'я; у студентів в пріоритеті високо моральні цінності. Прояв рівня домагань в межах норми як індикатора самооцінки виявлений у 67% білінгвів; як показника мотивації, пов'язаної з досягненням – у 52%. Повні білінгви мають домінуючу ціннісну орієнтацію «високий соціальний статус» та «повага оточуючих», неповні білінгви мають домінуючі ціннісні орієнтації «матеріальний добробут» та «здоров'я та родина». За результатами кореляційного аналізу виявлено зв'язок показників прояву рівня домагань та рівнем політичної активності – студенти повні білінгви з рівнем домагань в межах норми мали достовірний тісний зв'язок з високим рівнем політичної активності. Продемонстровано, що політичний потенціал такої студентської молоді є високим, що більш розвинута двомовність може призвести до більш продуктивної політичної поведінки. Якісний паралельний психологічний супровід може бути основою покращення політичної свідомості сучасної молоді.

Ключові слова: психологія політичних криз, психологія політичної поведінки сту-

дентів, білінгвізм, багатомовний регіон, студент-білінгв.

The article examines the influence of bilingualism on the political activity of student youth. The state of the multilingual and political spheres of the Ukrainian state causes special social problems in the psychology of political activity, in particular in such a multinational and multilingual region as Odesa region. In order to achieve the research goals, psychological characteristics of the I.I. Mechnikov National University bilingual students were studied: using the Schwartzlander motor test method, diagnostic of structure of personality value orientation (according to S.S. Bubnov), the questionnaire "Participation of youth in the political life of the country" and the survey "Self-assessment of the level of speech activity in two languages". Cluster analysis identified three groups of subjects: as perfect (full) bilinguals, or those that have dominance in the second language. According to the indicators of polystructural groups of personal value orientations level it was found that moral values, love, and health prevail in the majority of respondents; students prioritize high moral values. Manifestation of the level of achievement as an indicator of self-esteem within the norm was found in 67% of bilinguals; as an indicator of motivation related to achievement – in 52%. Full bilinguals have a dominant value orientation to "high social status" and "respect of others", incomplete bilinguals have a dominant value orientation to "material well-being" and "health and family". According to the correlation analysis a relationship between the indicators of the level of achievement and the level of political activity was revealed – full bilingual students with a level of achievement within the norm had a reliable close connection with a high level of political activity. It has been demonstrated that the political potential of such students is high, that developed bilingualism can lead to more productive political behavior. High-quality parallel psychological support can be the basis for improving the political consciousness of modern youth.

Key words: psychology of political crises, psychology of students' political behaviour, bilingualism, multilingual region, bilingual student.

УДК 159.922.2; 159.922.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.44>

Пундєв В. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної і прикладної психології
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Герасименко Ю. В.

студентка 4-го курсу
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Постановка проблеми. Сучасна молодь відстоює життєві позиції і підтримує втілення демократичних реформ. Формування свідомості у молоді часто відбувається в часи виходу країни з кризи чи входу в кризу, безробіття та інших негативних явищ, що в свою чергу призводить до того, що молоде покоління залишається менш захищеним. Тому уже сьогодні державна молодіжна політика в Україні має стати в ряд пріоритетних напрямків діяльності держави із залученням до її здійснення на всіх рівнях, як державних органів, так і широкого загалу громадськості. Це може забез-

печити соціальне, культурне та економічне відтворення, прискорити розвиток держави та громадянського суспільства. Мовна ситуація України протягом багатьох років є досить специфічною – державний статус української мови, задокументована офіційна одномовність, з одного боку – і масове поширення різних форм українсько-російської двомовності, перемикання мовних кодів між спорідненими мовами у різних комунікативних ситуаціях – з іншого. Попри сприятливі на сьогодні умови для повноправної позиції і функції української мови, комунікативна потужність російської

мови на території України із роками зменшується ще повільно. Такі обставини спонукають до активізації досліджень щодо впливу білінгвізму на політичну ситуацію в країні, зокрема на політичну поведінку студентів.

Актуальність дослідження обумовлена також значним впливом на політичну участь молодих українців міжнародних чинників через поширення пріоритетів західного способу життя, прагнення до прагматизму й індивідуалізму. Об'єктом дослідження постала поведінка молоді в політичному середовищі, а предметом – психологічні особливості політичної поведінки студентів білінгвів. Дослідження проводилось на базі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова у передвоєний час – 2021 році. Загалом в дослідженні взяли участь 60 осіб студентів університету (32 студентки та 28 студентів).

При розгляді різновидів політичної активності Г. Дилигенський, О. Шестопал, Л. Мілбрайт розглядають її як прояв політичної поведінки, а Д. Ольшанський, А. Марш, Н. Смелзер – як спорадичну політичну участь або протест, як форму свідомої політичної участі або діяльності її бачить Н. Дембицька. Так чи інакше, набуття молоддю соціальної зрілості, життєвої компетентності, навичок громадянської та політичної активності можливо лише в процесі здійснення будь-якої мовної суспільної діяльності, – що опосередковується першою мовою (якщо недержавною), державною мовою чи багатомовністю.

Феномен політичної активності є складним і багатограним, в психології це трактується через загальну наукову методологію, наприклад Д. Ольшанський у методології *діяльного підходу* визначає його як «міра діяльності», К. Абульханова-Славська у *суб'єктному підході* (В. Немировський) – як «міра суб'єктності особистості щодо суспільства», через *системний* погляд можна цій феномен тлумачити як суму політичного інтересу, наприклад читання політичної інформації, продукування політичних ідей, систему реальної діяльності через зв'язки у політичних колах, контакти з політичними діячами, залучення до партійних зібрань [3, с. 84–87]. Класичним можна вважати погляд на політичну активність через сукупність елементарних політичних дій (акцій) як різновиду соціальних дій, кожна з яких, за М. Вебером, співвідноситься і орієнтується з діями оточуючих людей [2, с. 9–10]. Аналіз підходів до означеної проблеми дозволив нам сформулювати на нашу думку робоче визначення політичної активності: це психічне поведінкове утворення, яке базується на процесах сприйняття інформації, станах задоволення / незадоволення, особливостей особистості, що реалізуються в системі цільових політичних настановлень та внутрішній готовності до політичної дії.

Вітчизняні дослідники також відзначають, що політична активність має й свої особливості і, відповідно, прояви в неоднакових формах в умовах демократичного і недемократичного (перехідного, додемократичного) суспільства. У демократичних суспільствах вона проявляється у таких формах, як голосування на виборах різних рівнів, референдумах, участь в управлінні, в місцевому самоврядуванні, в діяльності парламенту. Крім того, наприклад, в ході передвиборчої кампанії чимало людей залучається до різних форм практичної активності – збирання підписів, зустрічі з кандидатами, мітинги, демонстрації, пікети, наметові містечка тощо [4]. Демократичні країни мають різні форми прямого впливу громадян на владу та процес прийняття рішень, законні форми протесту, демонстрацій, мітингів та формування петицій [5]. Навпаки, у суспільствах недемократичних, з обмеженням політичних прав і свобод, така активність є вимушено неформальна і формально може проявляється лише у виборах, а революційні форми політичної дії переслідуються законом [5; 6].

Economics and Social Research Council (ESRC) за результатами досліджень 2017 року дійшов висновку, що молоді набагато легше зацікавити політикою, використовуючи Інтернет, а не традиційні методи [4]. За даними Інтернет-опитування, молодь Великої Британії віком 15–24 років утричі частіше проявляє свою політичну активність через Інтернет, ніж звичайними засобами. 63% користувачів Інтернет, які хоча б один раз контактували з якоюсь політичною організацією, ніколи б не стали робити це за допомогою пошти чи телефону. Крім того, 30% користувачів, які вступили в онлайн-листування з політичними організаціями, стають більш зацікавленими і компетентними в політиці. А 22% користувачів мережі Інтернет частіше, ніж пересічні громадяни, вступають в політичну дискусію [4, с. 23]. В одномовному середовищі люди менш звертають увагу на мовні та політичні проблеми, але ми маємо часто іншу ситуацію, коли є часте спілкування різними мовами в межах країни. Вважаємо також, що поширення користувачів мережі Інтернет за останні 30 років може корелювати з зростанням загального володіння ще іноземною (англійською) мовою, поширенням полілінгвізму в Україні та протестними настроями.

Задля дослідження політичної активності молоді практичні психологи найчастіше використовують психодіагностичні методики направлені на дослідження ціннісних орієнтацій особи – оскільки саме система цінностей сприяє розвитку та формуванню життєвої позиції, яка безпосередньо впливає на політичну активність молоді.

На початковому етапі нашого дослідження ми здійснили вимірювання рівня володіння

мовленнєвої діяльності студентів, шляхом бесіди та опитування. В процесі дослідження були застосовані стандартні статистичні методи обробки даних (STATISTICA). На рис. 1 зображений результат кластерного аналізу показників типів мовленнєвої діяльності, на основі якого і було визначено три кластери досліджуваних, а відповідно і три типи білінгвів.

Тож було визначено три групи досліджуваних: це досконалі (повні) білінгви або з володінням на високому рівні українською та російською мовами (на рисунку зазначено квадратом, кластер 2); друга – неповні білінгви з домінуванням російської мови (коло, кластер 1); третя – білінгви з домінуванням української мови (ромб, кластер 3).

Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості проводилася за С.С. Бубновим. Її мета: вивчення реалізації ціннісних орієнтацій студентської молоді в реальних умовах життєдіяльності. Вона включала такі шкали: проведення часу, матеріальний добробут, насолоду прекрасним, милосердя, любов, пізнання нового, соціальний статус, визнання, соціальна активність, спілкування, здоров'я.

Згідно оброблених результатів нами було виведено такий ступінь виразності кожної з поліструктурності ціннісних орієнтацій кожної особистості (рис. 2).

За показниками опитувальника отримали, що у більшості респондентів переважають моральні цінності, любов, здоров'я. Якщо у студентів в пріоритеті високо моральні цінності, то це говорить не тільки про них самих, а і про їх ставлення до людей. Якщо в пріоритет такі цінності, як високий матеріальний добробут та визнання, повагу і вплив на оточуючих – така людина направлена на повагу та матеріальні блага. Показник «допомога та милосердя до інших людей», що характеризує соціальну активність для досягнення позитивних змін в суспільстві та пізнання нового у світі, природі, був у найменшій кількості студентів.

Методика «Моторна проба Шварцландера» через виконання ряду механічних дій та цілей виконання завдань виявляє рівень домагань студентів як показника мотивації. Наприклад, очікування низького результату після невдачі – прояв низького рівня домагань, а постановка досяжної складної мети, прагнення до більш складних завдань означає адекватний рівень домагань (рис. 3).

Прояв рівня домагань в межах норми як індикатора самооцінки виявлений у 67% респондентів; як показника мотивації, пов'язаної з досягненням у 52%. Студентам з рівнем домагань в межах норми характерна поста-

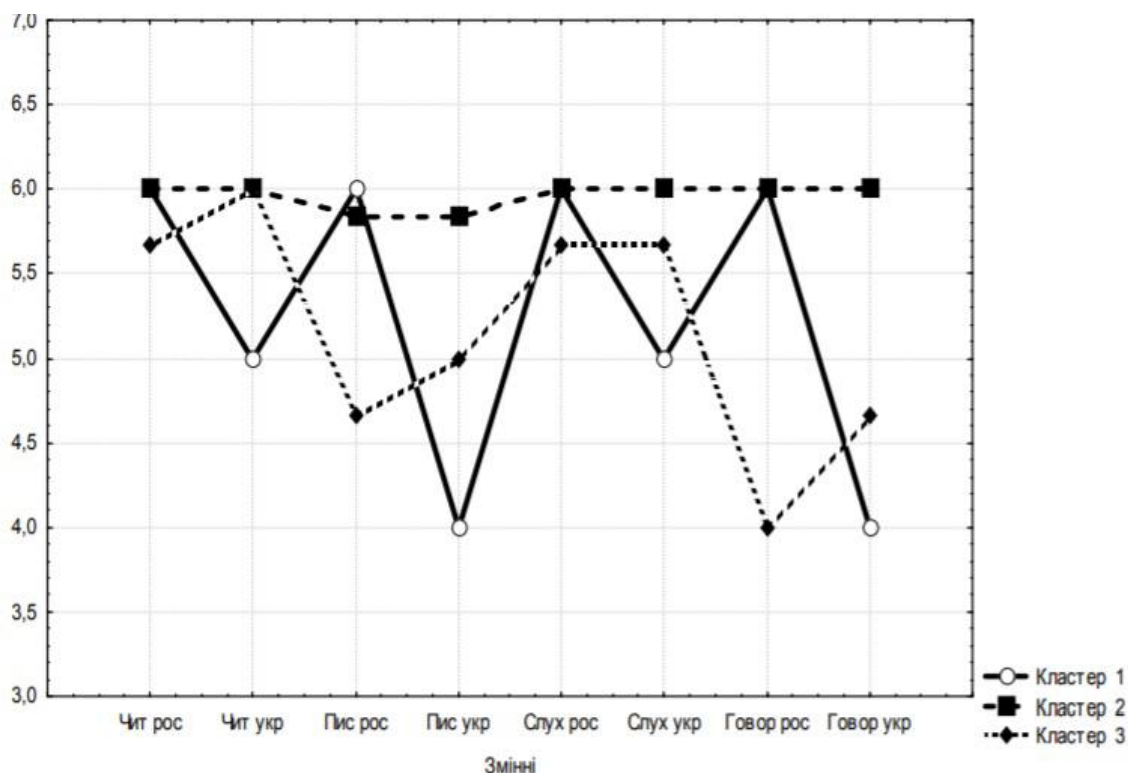

Рис. 1. Кластери показників типів мовленнєвої діяльності студентів, показники трьох типів білінгвізму: за вертикаллю – рівень, горизонталлю – діяльність (читання російською, читання українською, письмо російською, письмо українською, слухання російською, слухання українською, говоріння російською, говоріння українською)

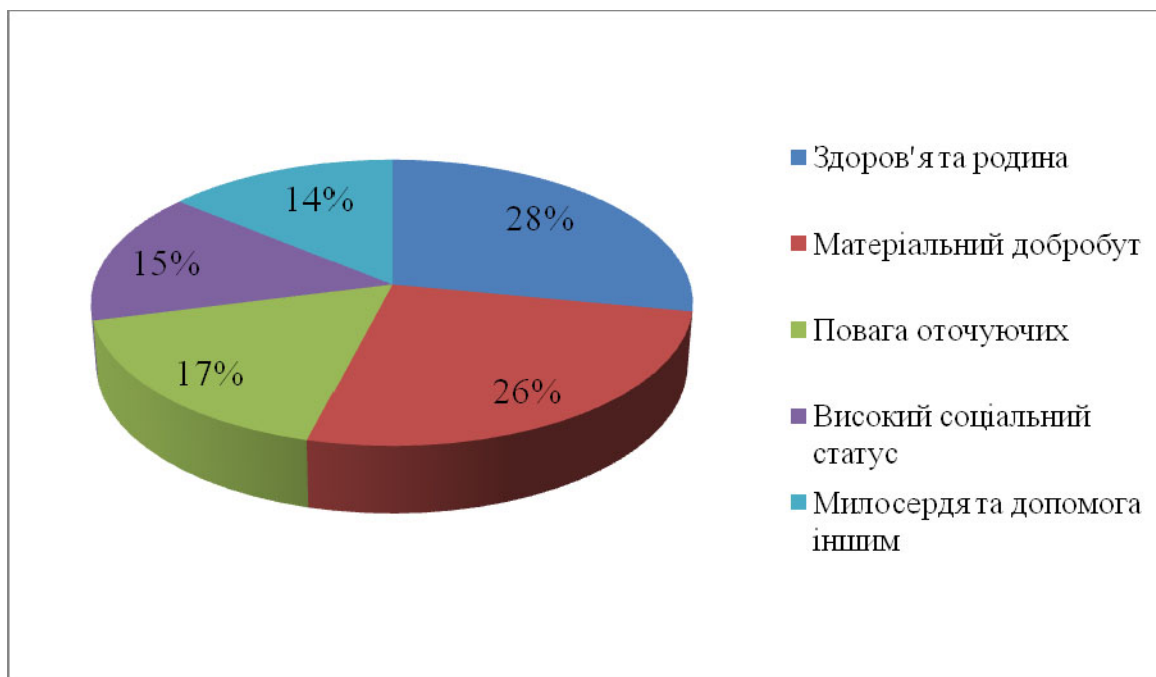

Рис. 2. Ступінь виразності кожної з поліструктурних груп ціннісних орієнтацій особистості за С.С. Бубновим

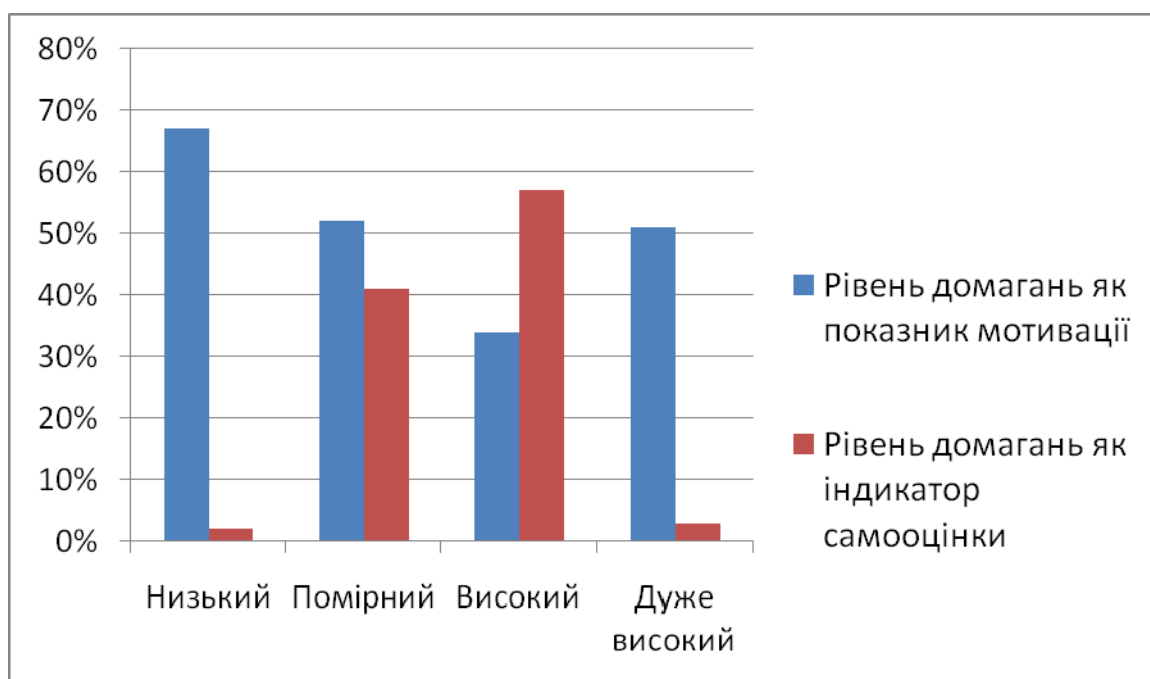

Рис. 3. Діагностичні показники прояву рівня домагань студентів як показника мотивації, пов'язаної з досягненням за методикою «Моторна проба Шварцландера»

новка адекватних можливостям цілей, більш висока продуктивність, прагнення до кращого. Відхилення від норми у рівня домагань (34% як індикатор самооцінки; 51% як показник мотивації, пов'язаної з досягненням), тобто прояви рівня домагань як індикатора самооцінки та показника мотивації, пов'язаної з досягненням, суттєво різняться.

Наступним етапом нашого дослідження було опитування студентів щодо їхньої участі у політичному житті країни, з використанням авторської анкети. Анкета, що налічувала 10 запитань закритого типу, повністю представлена в додатку. На перше питання «Наскільки Ви цікавитесь політикою та політичним життям в країні?» респонденти відповіли таким чином (рис. 4).

Наскільки Ви цікавитесь політикою та політичним життям в країні?

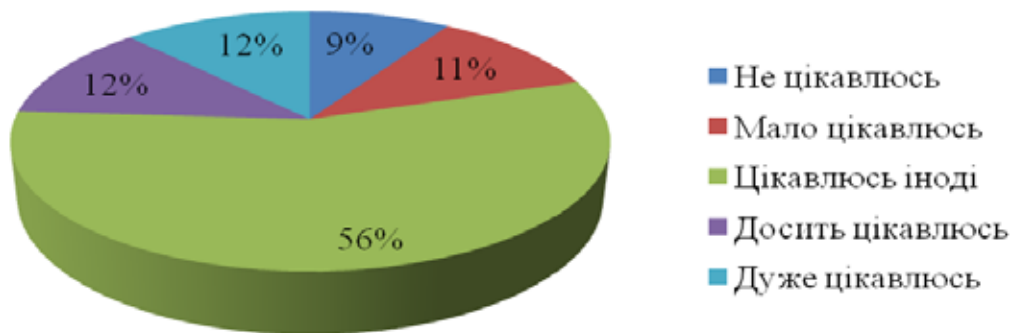

Рис. 4. Результати розподілу відповідей по шкалі цікавості студентами політикою та політичним життям

Також отримали розподіл відповідей респондентів на запитання: «Чи є Ви членом якої-небудь політичної партії?»: 7% – так, 93% – ні. На запитання: «Чи є в Україні така політична партія (блок), яка близька Вам за ідеологічними та програмними цілями, та яку Ви можете назвати близькою для Вас?» отримано 78% – ні, 22% – так. Також отримали, що 14% опитаних студентів нашого університету є членами волонтерських чи добровольчих

об'єднань і цей показник був досить великим на час проведення дослідження (довоєнний час).

Виходячи з результатів проходження опитувальника можна зробити проміжний висновок, що студентська молодь, яка була опитана, готова відстоювати власні інтереси та бути політично активною.

Також ми запитали у респондентів чи брали вони участь у останніх Президентських виборах, виборах до Верховної Ради та виборах до

Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискує Ваші законні права та інтереси, чи готові Ви взяти участь у певних діях, спрямованих проти цього рішення?

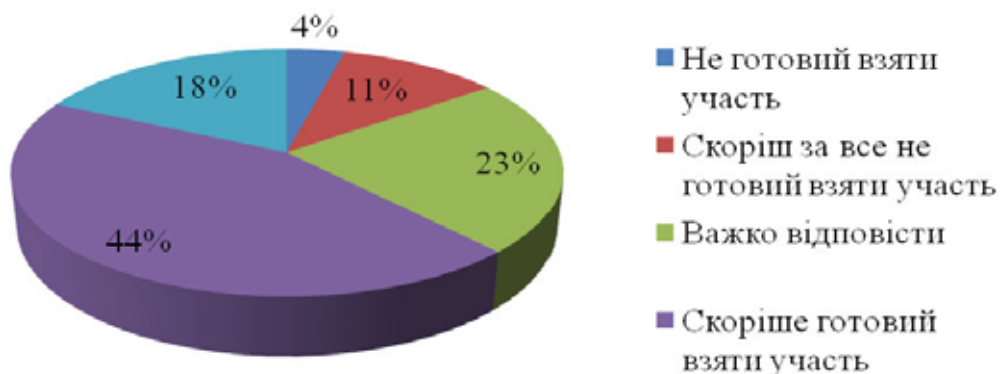

Рис. 5. Розподіл відповідей респондентів на запитання: «Якби уряд України ухвалив рішення, яке утискує Ваші законні права та інтереси, чи готові Ви взяти участь у певних діях, спрямованих проти цього рішення?», що характеризує потенціальні протестні настрої

органів місцевого самоврядування. Загалом у виборах брали участь 86% опитаних, серед них найбільша кількість осіб, що брали участь у президентських виборах, найменше (16%) участь у виборах до органів місцевого самоврядування.

За результатами кореляційного аналізу виявлено, що найбільш тісну кореляцію мають повні білінгви з домінуючу ціннісну орієнтацію «високий соціальний статус» ($r = +0,76$, $p < 0,05$) та «повага оточуючих» ($r = +0,75$, $p < 0,05$). Неповні білінгви мають домінуючі ціннісні орієнтації «матеріальний добробут» ($r = +0,73$, $p < 0,05$) та «здоров'я та родина» ($r = +0,64$, $p < 0,05$). За результатами кореляційного аналізу виявлено зв'язок показників прояву рівня домагань за методикою «Моторна проба Шварцландера» та рівнем політичної активності за опитувальником «Участь студентської молоді в політичному житті країни». Тільки студенти повні білінгви з рівнем домагань в межах норми мали достовірний тісний зв'язок з високим рівнем політичної активності ($r = +0,71$, $p < 0,05$). Інші зв'язки були недостовірні.

Достовірно статистичного зв'язку між проявами рівня домагань як індикатора самооцінки та рівнем політичної активності у кожній групі теж виявлено не було.

Висновки. Отже, за даними рівня політичної активності у співвідношенні з видом мовленнєвої діяльності ми отримали високі показники серед студентів білінгвів з повним білінгвізмом, що може свідчити, по-перше, про позитивний вплив двомовності на соціальну залученість та, зокрема, її когнітивні процеси, по-друге, про те, що досконалі студенти-білінгви успішніше можуть впоратися з іншим різновидом (мовленнєвої, соціальної, професійної) діяльності, бо вони використовують дві найпоширеніші знакові системи. Це співвідноситься з даними Н. Бурейко, яка експериментально знайшла зв'язок типу білінгвізму з рівнем соціального інтелекту: «Так, середні показники у збалансованих білінгвів свідчать за рівень, вищий за середній,

у той час, коли у групах з домінуючою мовою показники відображають середній та нижче середнього рівні» [1, с. 115].

Тобто, досконалі («збалансовані» за Н. Бурейко) білінгви мають як високий рівень соціального інтелекту, так і більш високий рівень політичної активності в порівнянні з іншими типами білінгвів – з домінуванням української чи російської мов. Тому і державна молодіжна політика в Україні має включити одним з пріоритетних напрямків залучення полілінгвальної молоді (включно з українсько-англійським, українсько-польським, та інших видів білінгвізму) до політичного життя на всіх рівнях, – як державних органів, так і широкого загалу громадськості. Це може забезпечити більш ефективне політичне, соціальне, культурне та економічне відтворення України, прискорить розвиток держави та громадянського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурейко Н. О. Особливості розвитку соціального інтелекту у студентів-білінгвів. *Психологія і особистість*. 2016. № 1(9). С. 109–118.
2. Безклетний С. Політична участь молоді та студентів як предмет політологічного аналізу. *ВІСНИК НТУУ-КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2007. Вип. 3. С. 7–12.
3. Головенько В. Український молодіжний рух в ХХ ст.: історико-політологічний аналіз основних періодів. Київ: Наукова думка, 2007. 111 с.
4. Каретна О. О. Політична активність молоді як умова соціально – політичних трансформацій в Україні. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія». 2017. Вип. 44. С.254–265.
5. Кияшко Л. О. Психологічні проблеми політичної активності сучасної української молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*: зб. наук. праць Інституту соціальної та політичної АПН України. К., 2009. Вип. 23(26). С. 252–261.
6. Стегній О. Г. Типи політичної культури регіональних спільнот України. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 32–57.

ПІСЛЯПОЛОГОВА ДЕПРЕСІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ ЯК ФАКТОРИ ПІДВИЩЕННЯ РИЗИКУ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В СІМ'І

POSTPARTUM DEPRESSION AND PECULIARITIES OF UPBRINGING AS FACTORS OF INCREASING THE RISK OF CHILD ABUSE IN THE FAMILY

В статті розглянуто поняття післяпологової депресії та теоретичні підходи до розуміння жорстокого поводження з дітьми в сім'ї, його специфічні особливості. Розгляд теоретичних підходів виконує важливу функцію: наявність уявлень про етапи формування, механізмів розвитку агресії і насильства дозволяє формувати більш широке уявлення про причини жорстокого поводження з дітьми в сім'ї. Причиною більшості випадків жорстокого поводження з дітьми є структурні відхилення у функціонуванні сім'ї.

У дослідженні взяли участь 40 сімей та 40 дітей різного віку. Контрольну групу склали 20 батьків та 20 дітей – добровольців, експериментальну групу склали 20 матерів, серед яких у жінок було діагностовано депресію помірною чи середнього ступеню після народження дитини. В дослідженні були використані анкета Ю.В. Даниленко та опитувальник батьківських відносин (А.Я. Варга – В.В. Столін).

Більше половини сімей вказали, що не використовують насильство в сім'ї. Проте було встановлено, що багато мам відзначили прояв тих чи інших видів насильства.

Було доведено, що факт насильства присутній в багатьох сім'ях, але не завжди усвідомлюється її членами. Багато респондентів, відзначаючи наявність видів насильства, не розрізняють їх з методами виховання, вважаючи дані впливи нормою. Прояв насильства, як фізичного, так і психологічного досить різноманітний, що свідчить про складність вивчення даного явища.

Те, що батьками сприймається як спосіб виховання, часто є негативним психологічним впливом для дитини. Вербальна агресія, ігнорування, домінування, пред'явлення вимог, що не відповідають віковим особливостям дитини є формами необґрунтованих покарань з боку батьків. Було виявлено, що детермінантою психологічного насильства в дитячо-батьківських відносинах може служити авторитарний стиль взаємодії в сім'ї і симбіотичні взаємини з батьками, а так само несприятливі особистісні особливості батьків, які виражаються в агресивності й ригідності.

Ключові слова: післяпологова депресія, батьківсько-дитячі стосунки, насильство, стилі виховання.

The article describes the concept of postpartum depression and theoretical approaches to understanding child abuse in the family, its specific features. Consideration of theoretical approaches performs an important function: the presence of ideas about the stages of formation, mechanisms of the development of aggression and violence allows to form a broader idea about the causes of child abuse in the family. It was showed, that the cause of most cases of child abuse are structural deviations in the family functioning.

A study was conducted in which 40 families and 40 children of different ages participated. The control group consisted of 20 parents and 20 children – volunteers, the experimental group consisted of 20 mothers with diagnosed mild or moderate depression after the birth of a child. The questionnaire by Y.V. Danylenko and questionnaire of parental relations by A. Varga & V. Stolin were used in the study.

More than half of the families indicated that they do not use violence in the family. However, it was found that many mothers noted the manifestation of certain types of violence.

It was proved that the fact of violence is present in many families, but their members are not always aware of it. Many respondents, noting the presence of types of violence, do not distinguish between them and methods of education, considering these influences to be the norm. The manifestation of violence, both physical and psychological, is quite diverse, which indicates the complexity of studying this phenomenon.

What is perceived by parents as a method of education is often a negative psychological influence for the child. Verbal aggression, ignoring, dominating, making demands that do not correspond to the child's age characteristics are forms of unjustified punishment by parents. It was found that the determinant of psychological violence in child-parent relations can be the authoritarian style of interaction in the family and symbiotic relationships with parents, as well as unfavorable personal characteristics of parents, which are expressed in aggressiveness and rigidity.

Key words: postpartum depression, parent-child relationship, violence, parenting styles.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.45>

Ситник С. І.

д. мед. н.,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Полшкова С. Г.

д. мед. н.,
професор кафедри клінічної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Пономарьова В. К.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної психології
ТОВ «Київський інститут сучасної
психології та психотерапії»

Насильство в сім'ї – серйозна проблема сучасного суспільства. Явище відоме так само під назвами побутове насильство, домашнє насильство є досить поширеним у сьогорнішньому соціальному середовищі. Жорстоке поводження з дітьми в сім'ї є комплексною соціальною проблемою, яка передається з покоління на покоління, а її наслідки мають серйозний вплив на суспільство в цілому через загальну поширеність і на окремих людей, знижуючи їх рівень психологічного здоров'я та емоційного благополуччя.

Ситуація з насильством над дітьми дуже складна. Дані статистичних відомостей про кількість зареєстрованих злочинів щодо дітей говорять про зростання насильницьких дій і відсутності належної уваги суспільства і держави в забезпеченні безпеки і права на щасливе дитинство.

Толерантність суспільства по відношенню до насильства різнорідна для різних країн. Але слід зазначити, що в Україні від третини до половини населення готові виправдати батьків, що систематично б'ють дитину, а покарання за жорстоке

поводження неспіврозмірні і залучення до відповідальності проблематичне.

Жорстоке поводження з дітьми в сім'ї – серйозна проблема, вирішення якої залежить багато в чому від особливостей методів і технологій надання своєчасної допомоги людям, які виховують дітей і від включення даної проблеми до порядку денного соціальної політики держави. Незважаючи на зростаючий рівень поінформованості про проблему сімейного насильства в суспільстві в цілому і на рівні державного управління, наслідки цієї серйозної соціальної проблеми все ще залишаються не цілком усвідомленими. Профілактиці жорстокого поводження з дітьми, на нашу думку, приділяється критично мало уваги з боку профільних державних органів та установ. Тому на сьогоднішній день досить актуальна проблема розвитку і розробки технологій соціально-психологічної роботи з сім'ями, які з будь-яких причин застосовують насильство до своїх дітей.

Післяпологова депресія (ППД) – це тривалий і суб'єктивно важкий стан, що супроводжується зниженням настрою, відсутністю інтересу до життя, пригніченістю. У жінок з подібним розладом виявляється високий рівень тривоги, іноді – страху [1].

Післяпологова депресія (ППД), має симптоматику клінічної депресії, але проявляється протягом 6 тижнів після пологів. При цьому ППД може тривати аж до року. В європейських країнах ППД зустрічається з частотою 10–15%, в мусульманських країнах – 17–27% [2]. Поряд з антидепресантами ефективним засобом лікування післяпологової депресії є психотерапія [1].

Розвитку післяпологової депресії сприяють такі особистісні риси як перфекціонізм, схильність придушувати свої почуття і відсутність вміння просити інших про допомогу [2]. Нестабільна самооцінка також є предиктором розвитку депресії після народження дитини. Дослідження говорять про те, що в розвитку депресії значну роль відіграють когнітивні особливості жінки, такі як схильність фіксувати увагу на негативних подіях. Труднощі емоційної регуляції також можуть лежати в основі депресії.

Серйозне значення в освоєнні материнської ролі та побудові дитячо- батьківських відносин відіграє тип прихильності жінки до власної матері. Так, до ризику розвитку післяпологової депресії схильні до жінки з ненадійним і тривожно-уникаючим типом прихильності [3]. Вони частіше зазнають труднощів у взаємодії з дитиною і з чоловіком, відчувають менше підтримки з боку соціального оточення.

Жорстоке поводження з дітьми – це все різноманіття дій або бездіяльність з боку членів сім'ї, які завдають шкоди фізичному та психічному здоров'ю неповнолітнього, його розвитку і благополуччю, а також обмежують його права чи свободу [5].

Згідно з цим визначенням жорстоке поводження повинно включати три обов'язкові елементи:

- опис діяння (дії і бездіяльність);
- опис наслідків діяння;

– коло осіб, діяння яких розглядаються як жорстоке поводження. Форми сімейного насильства розрізняються за рядом причин – за об'єкт-суб'єктними відношеннями (наприклад, батьки над дитиною, чоловік по відношенню до жінки, діти щодо самих дітей і т.д.); за змістом і характером взаємодії – фізичне насильство, психологічне, інтелектуальне насильство (коли, наприклад, батьки змушують робити те, чого дитина не хоче – наприклад, нав'язування релігійних установок).

Жертви, як правило, слабші агресора у всіх відносини і відчувають по відношенню до них безпорадність, знаходяться в залежності від агресора по ряду причин. Наприклад, дитина, не здатна забезпечувати себе у фінансовому відношенні, залежить від батьків або опікунів. Якщо розглядати патріархальну родину, то жінка, як правило, знаходиться в залежності від чоловіка, оскільки даний вид родини заснований на подібній ієрархічній системі [4].

Повертаючись до дітей, необхідно додати, що вони в силу свого віку, а також в силу традицій, перебувають у залежному становищі від старших поколінь. Дана залежність може носити позитивний характер (дитина підпорядковується батькам на основі безумовного авторитету дорослої людини, і дорослі намагаються захистити її, наприклад, від «поганої компанії»), але підпорядкування може постати в формі домашнього насильства [7].

Можна виділити чотири контексти, в яких необхідно розглядати причини жорстокого поводження з дітьми в сім'ї: перший контекст – соціокультурний, який базується на необхідності аналізу класової структури суспільства і економічної сфери (робота/безробіття і т.д.). В даному контексті не обходять стороною культурні відмінності, тобто ставлення до насильства, сформовані форми відносин між поколіннями і т.д., відмінності між методами виховання також відіграють велику роль щодо феномену насильства.

Другий контекст – сімейний, який включає аналіз зміни інституту сім'ї (зміни форм шлюбу, зниження народжуваності, динаміку зміни відносин в сім'ї і т.д.). В даному контексті жорстоке поводження з дітьми обумовлюється стресами батьків, дратівливістю батька або матері і т.д.

Третій контекст – індивідуальний, полягає у запропонованому розумінні сили і слабкості. Він включає в себе особистісне бачення батьків на належне виховання дитини і т.д. В даному випадку діти не тільки об'єкти впливу, а й дійові особи – вони керують ситуацією, на яку батьки реагують тим чи іншим чином. Але вони не

володіють достатніми знаннями і вміннями, які сприяли б повному контролю над ситуацією. З цієї точки зору жорстоке поводження може бути проявом панування батьків.

Останній контекст – кризовий, який включає в себе фінансове неблагополуччя, яке тягне за собою конфлікти, навантаження, викликані соціальними пертурбаціями, зниження опірності батьків до стресових ситуацій [8].

У дослідженні взяли участь 40 сімей та 40 дітей різного віку. Контрольну групу склали 20 батьків та 20 дітей – добровольців, експериментальну групу склали 20 батьків, серед яких у жінок було діагностовано депресію помірною чи середнього ступеню після народження дитини. У жінок експериментальної групи післяпологова депресія була діагностована лікарями.

Особливості прояву насильства в сім'ї на понятійному рівні визначалися за допомогою анкети Ю.В. Даниленко. Методика допомагає виявити наявність насильства (психологічного, фізичного) в дитячо-батьківських відносинах, визначити прояв психологічного насильства і частоту використання. Анкета проводиться в індивідуальному порядку.

Опитувальник батьківських відносин (А.Я. Варга – В.В. Столін) є психодіагностичним інструментом, орієнтованим на виявлення батьківського ставлення (відношення батьків і дітей) у дорослих, що звертаються за допомогою з питань виховання дітей і труднощів у спілкуванні з ними.

Батьківське ставлення розуміється як система різноманітних почуттів по відношенню

до дитини, поведінкових стереотипів, що відзначаються в спілкуванні з дітьми особливостей сприйняття, особливостей розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків. Опитувальник складається з п'яти шкал.

Дані анкети оброблені за допомогою контент-аналізу і являють собою наступні результати для контрольної групи (рис. 1–2).

Так, 70% респондентів відповіли, що в їхній родині не використовується насильство, 30% вказали на те, що виховання без насильства не можливо. При цьому на факт наявності фізичного насильства в їхній родині вказали 7,5% – часто, 27,5% – рідко. Психологічне насильство було зафіксовано у 12% – часто, 55,5 – рідко. 55% відзначили, що у них немає фізичного насильства і 7,5% відзначило відсутність психологічного насильства, утрималися від відповіді про фізичне насильство 12%), про психологічне 27,5%.

Незважаючи на те, що більше половини сімей вказали, що не використовують насильство в сім'ї, багато мам відзначили прояв тих чи інших видів насильства.

Найбільш часто зустрічаються в сім'ях респондентів такі види насильства: «Відмова від розмови» – 25% часто, 12,5% іноді, «крик» – 25% часто, 22,5% іноді і «обзивання» – 20% часто 25% іноді. Низькі показники по частоті проявів зафіксовані у наступних видів: «поставити в кут» 5% часто, 7,5% іноді, 30% рідко; «Бити по попі» – 5% часто, 2,5% іноді і 33% рідко. Показник «ніколи» відзначений в 60% – «бити по попі», 58% категорії «поставити в кут».

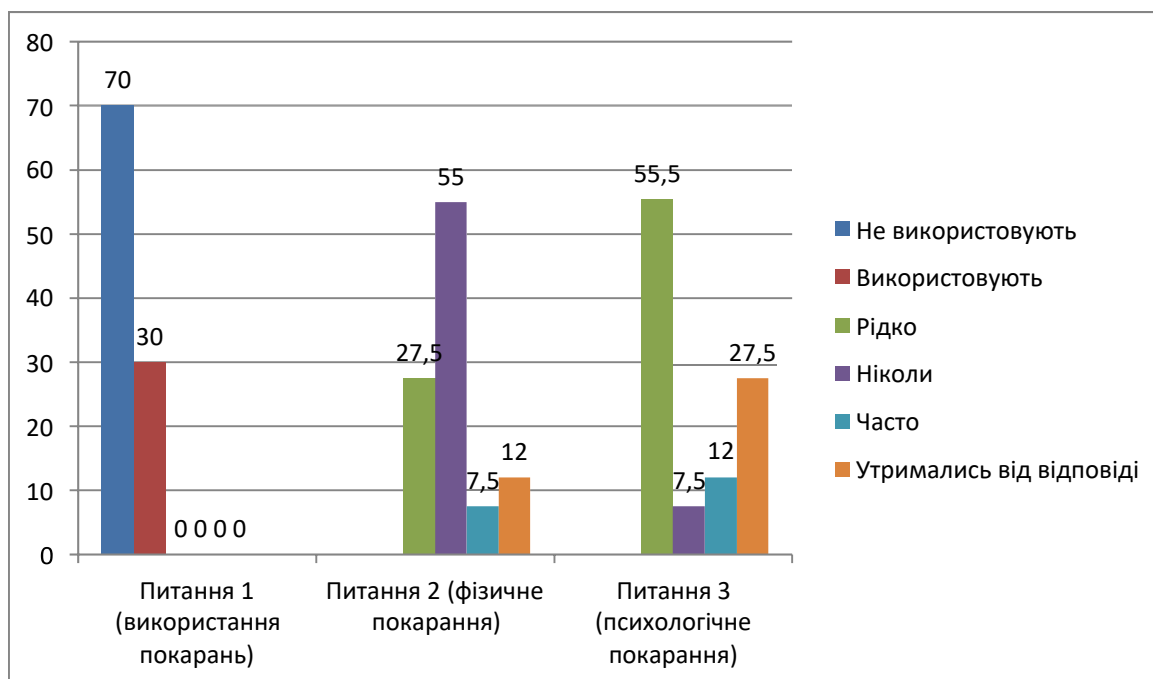

Рис. 1. Показники використання насильства в дитячо-батьківських відносинах контрольної групи

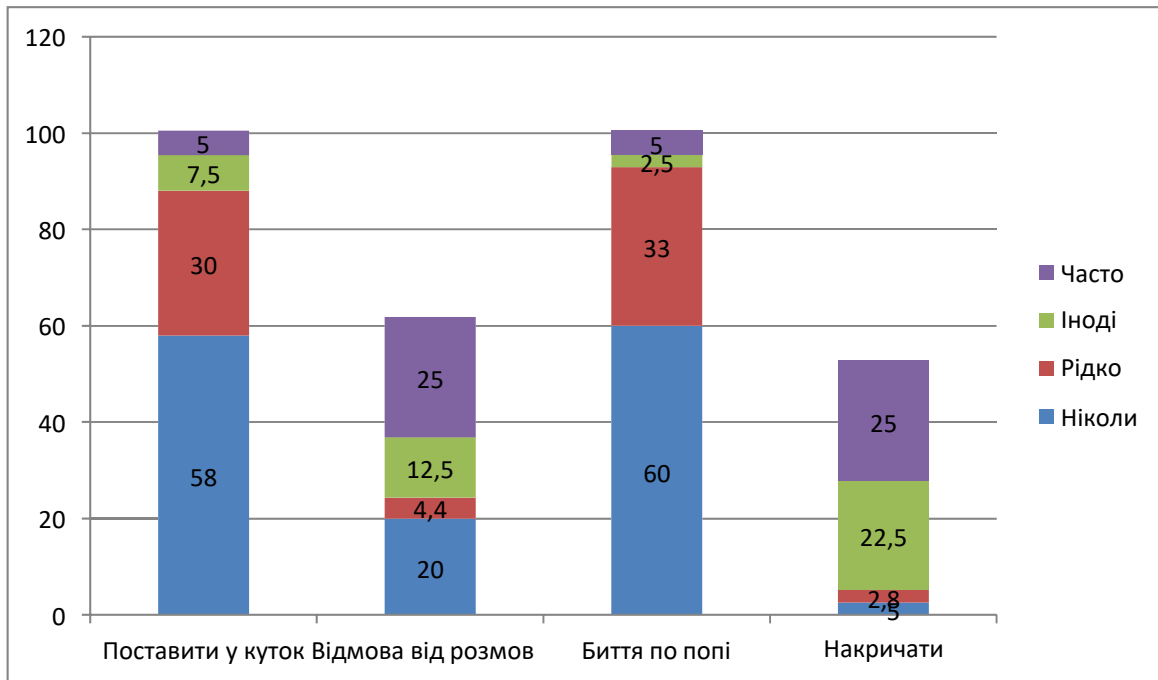

Рис. 2 Види застосовуваних покарань у контрольній групі

вити в кут», 25% – «обзивання», 20% – «відмова від розмови», 2,5% – «крик».

Дані анкети оброблені за допомогою контент-аналізу і являють собою наступні результати для експериментальної групи (рис. 3–4).

Так, 35% респондентів відповіли, що в їхній родині не використовується насильство, 65% вказали на те, що виховання без насильства не

можливо. При цьому на факт наявності фізичного насильства в їхній родині вказали 35% – часто, 28% – рідко. Психологічне насильство було зафіксовано у 32% – часто, 35 – рідко. 25% відзначили, що у них немає фізичного насильства і 12% відзначило відсутність психологічного насильства, утрималися від відповіді про фізичне насильство 12%, про психологічне – 21%.

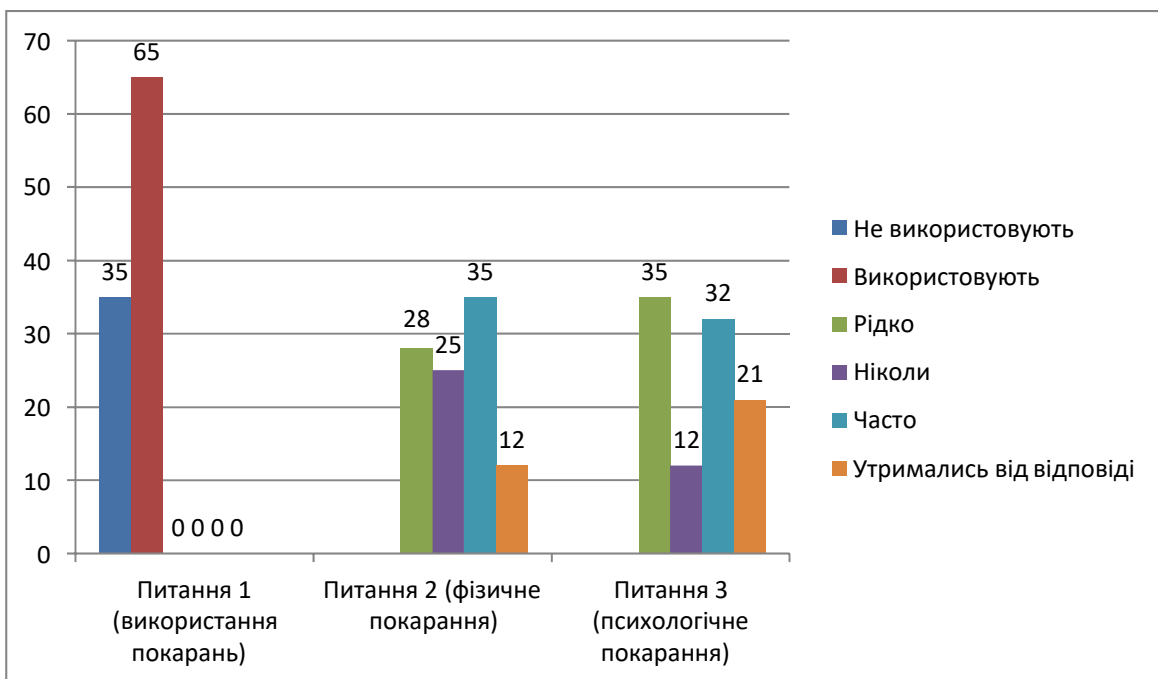

Рис. 3. Показники використання насильства в дитячо- батьківських відносинах експериментальної групи

Найбільш часто зустрічаються в сім'ях респондентів види насильства:

«Відмова від розмови» – 50% часто, 10% іноді, накричати – 52% часто, 23% іноді і обізвати 45% часто 25% іноді. Низькі показники по частоті проявів зафіксовані у наступних видів: «поставити в кут» 40% часто, 27% іноді, 15% рідко; «Бити по попі» – 50% часто, 10% іноді і 15% рідко. Показник «ніколи» відзначений в 25% – «бити по попі», 18% категорії «поставити в кут», 10% – «обзивання», 20% – «відмова від розмови», 10% – «крик».

Таким чином, дані анкети дають нам зрозуміти, що факт насильства присутній в багатьох сім'ях, але не завжди усвідомлюється її членами. Багато респондентів, відзначаючи наявність видів насильства, ще не розрізняють їх з методами виховання, вважаючи дані впливи це нормою. Прояв насильства, як фізичного, так і психологічного досить різноманітний, що свідчить про складність вивчення даного явища.

Для виявлення стильових особливостей виховання було застосовано дослідження за допомогою методики «Тест – опитувальник батьківських відносини» (А.Я. Варга, В.В. Столін).

Результати для контрольної групи були наступними. Шкала «Прийняття-відкидання» висловлює загальне емоційне ставлення до дитини (позитивне / негативне). 20% випробовуваних відчувають позитивні емоції по відношенню до дитини, вони прагнуть провести з нею час, цікавляться планами, підтримують дитячу індивідуальність. 45% респондентів відчувають емоційне відкидання щодо своєї дитини, дратівливість, злість, ненависть,

досаду. 35% батьків показали середні результати, без яскраво вираженого полюса.

Шкала «соціальна бажаність – кооперація» має наступні показники: 27,5% випробовуваних отримали найвищий бал, що говорить про прояв співчуття, прагнення надати допомогу і високо оцінити творчі здібності дитини. 20% батьків, які взяли участь в опитуванні мають середній відсотковий результат. 52,5% респондентів мають низькі значення, що може говорити про недостатню вираженість такого типу відносин.

Шкала «симбіоз»: 72,5% учасників продемонстрували високі показники, а це значить, що більшість мам мають симбіотичні відносини з дитиною, тобто відчувають себе з дитиною єдиним цілим, вважають дитину маленькою беззахисною і не дозволяють дитині проявляти самостійність. 12,5% встановлюють значну психологічну дистанцію між собою і дітям, мало про нього піклуються. 15% випробовуваних, маючи середні показники, відносяться до меж норми, маючи зі своєю дитиною довірчі відносини з рухомими межами.

Оцінюючи авторитарність і демократичність за шкалою «Контроль» (авторитарна гіперсоціалізація) ми маємо такі результати: 57,5%, маючи високий бал за цією шкалою, вважають за краще авторитарний стиль взаємодії. Завищені вимоги орієнтації на соціальні досягнення, беззастережна слухняність є для цієї сім'ї нормою. У 35% сімей притаманна відсутність контролю за дитиною, що може говорити про послаблений стиль виховання. 7,5% мають середній показник, що може свідчити про схильність до демократичного стилю виховання.

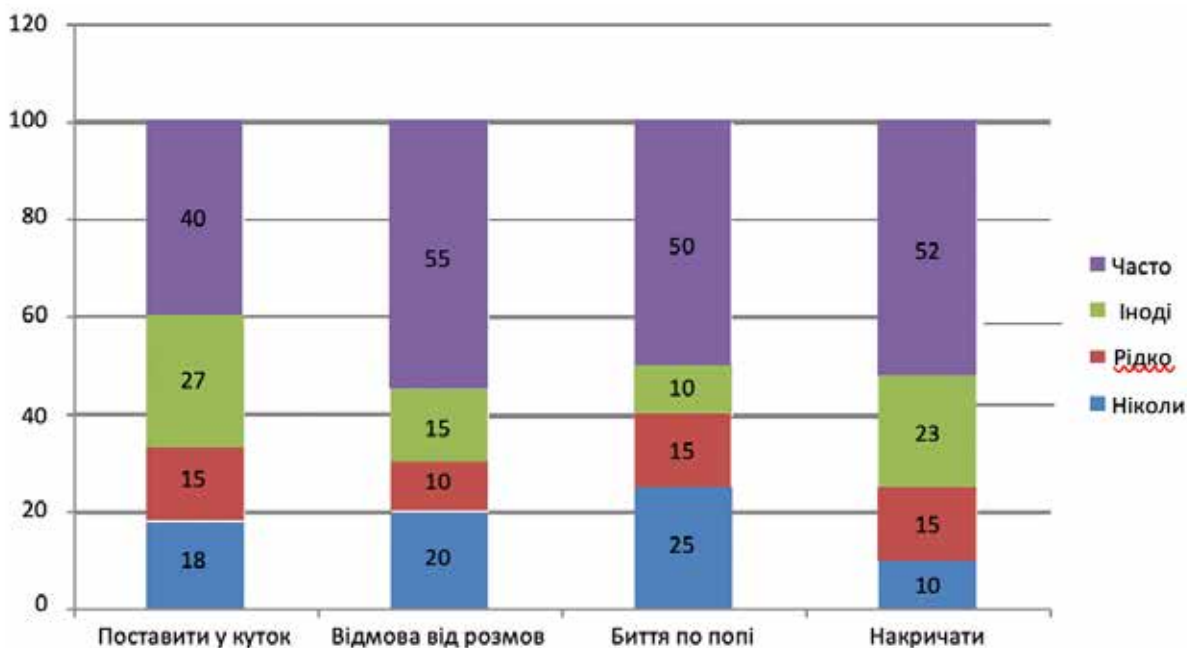

Рис. 4. Види застосовуваних покарань в експериментальній групі

Шкала «ставлення до невдач» (інфантилізація; «маленький невдаха»): 65% батьків можуть приписувати дитині особисту і соціальну неспроможність, представити її інфантильною, дитина сприймається непристосованою, відкритою для поганих впливів. Такі батьки часто вже не довіряють своїй дитині, досаджують на його невірність і намагаються контролювати її дії. 17,5% респондентів невдачу відносять до випадковостей, продовжуючи вірити в свою дитину. 17,5% мають середній показник за шкалою.

Результати експериментальної групи були наступними. Шкала «Прийняття-відкидання» висловлює загальне емоційне ставлення до дитини (позитивне / негативне). Лише 3% випробовуваних відчувають позитивні емоції по відношенню до дитини, вони прагнуть провести з нею час, цікавляться планами, підтримують дитячу індивідуальність. 60% респондентів відчувають емоційне відкидання щодо своєї дитини, дратівливість, злість, ненависть, досаду. 37% батьків показали середні результати, без яскраво вираженого полюса.

Шкала «соціальна бажаність – кооперація» має наступні показники: 23% випробовуваних отримали найвищий бал, що говорить про прояв співчуття, прагнення надати допомогу і високо оцінити творчі здібності дитини. 26% батьків, які взяли участь в опитуванні мають середній відсотковий результат. 50% респондентів мають низькі значення, що може говорити про недостатню вираженість такого типу відносин.

Шкала «симбіоз»: 10% учасників продемонстрували високі показники, а це значить, що більшість мам мають симбіотичні відносини з дитиною, тобто відчувають себе з дитиною єдиним цілим, вважають дитину маленькою беззахисною і не дозволяють дитині проявляти самостійність. 75% встановлюють значну психологічну дистанцію між собою і дітьми, мало про нього піклуються. 15% випробовуваних, маючи середні показники, відносяться до меж норми, маючи зі своєю дитиною довірчі відносини з рухомими межами.

Оцінюючи авторитарність і демократичність за шкалою «Контроль» (авторитарна гіперсоціалізація) ми маємо такі результати: 80%, маючи високий бал за цією шкалою, вважають за краще авторитарний стиль взаємодії. Завищені вимоги орієнтації на соціальні досягнення, беззастережна слухняність є для цієї сім'ї нормою. У 13% сімей притаманна відсутність контролю за дитиною, що може говорити про послаблений стилі виховання. 7% мають середній показник, що може ставитися до демократичного стилю виховання.

Шкала «ставлення до невдач» (інфантилізація; «маленький невдаха»): 85% батьків можуть приписувати дитині особисту і соціальну

неспроможність, представити її інфантильною, дитина сприймається непристосованою, відкритою для поганих впливів. Такі батьки часто вже не довіряють своїй дитині, досаджують на його невірність і намагаються контролювати її дії. 10% респондентів невдачу відносять до випадковостей, продовжуючи вірити в свою дитину. 5% мають середній показник за шкалою. Таким чином, батьківське ставлення може виражатися через прийняття, підтримку, допомогу і довіру з одного боку і завищені вимоги, неприйняття, гіперконтроль з іншого боку. У даному випадку прояви дитячо-батьківських відносин, останні (завищені вимоги, неприйняття, гіперконтроль, авторитарність, ігнорування), є проявом психологічного насильства в сім'ї по відношенню до дитини. Найчастіше, батько/мати, висловлюючи свою турботу до дитини, не усвідомлює, що завдає їй шкоди. Використовуючи неконструктивні методи взаємодії з дитиною, батьки створюють передумови для формування патологічних порушень.

Висновки з проведеного дослідження.

Аналіз джерел з проблеми жорстокого поводження з дітьми в сім'ї показує, що своєчасна діагностика дітей, які стали жертвами жорстокого поводження в сім'ї, є однією з актуальних проблем. Оскільки негативний досвід жорстокості в дитинстві часто відтворюється, як вважає більшість вчених, в наступних поколіннях, з цього впливає необхідність виявлення неправильного поводження з дитиною на ранніх етапах і надання допомоги таким дітям та їхнім родинам.

Найбільш негативний вплив на дитячо-батьківські відносини надає прояв авторитарності, при якій батьки вимагають від дитини беззастережного послуху, нав'язують їй свою волю, а також найчастіше відчувають до дитини злість, досаду і роздратування. Такі батьки не здатні розділити точку зору дитини.

Також до негативних факторів виховання можна віднести стиль відносин «інфантилізація», при якому батьки не довіряють дитині, вважаючи, що вона маленька і не пристосована, позбавляючи її самостійності. Відсутність кооперації в стосунках теж призводить до негативних наслідків, так як відсутнє заохочення ініціативи, батьки не виявляють співчуття до дитини, не допомагають їй, не цінують її здатності, які часто просто і не помічають.

Багато батьків даної вибірки використовують у виховних цілях високий рівень контролю, часто застосовують суворі заходи покарання, навіть тоді, коли сильно виражено прийняття своєї дитини.

З отриманих даних вбачається, що прояви жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, віднесених до експериментальної групи, відрізняються від проявів в сім'ях з контрольної групи.

Це дає можливість розглядати отримані дані як основу для подальших досліджень взаємозв'язку наявності в матерів післяпологової депресії, демонстрації проявів емоційного вигорання та їх сукупного впливу на ставлення до дітей в сім'ях і формування батьківських компетенцій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубоссарська З. М. Вагітність – не хвороба, а пологи – не операція. *Здоров'я жінки в Україні*. 1999. № 9–10. С. 54–58.

2. Сененко С. Коли материнство не тішить. *Дзеркало тижня*. 2004. № 48. С. 10–11.

3. Кукушкіна Л. Е. Дитинство без насильства. *Соціальна робота*. 2010. № 1. С.10–14.

4. Берковіц Л. Агресія: Причини, наслідки і контроль. СПб., 2001. 280 с.

5. Алексєєва Л. С. Про насильство над дітьми в сім'ї. *Соціологічні дослідження*. 2003. № 4. С. 75–85.

6. Ботова М. Г. Співвідношення понять «Насильство» і «Агресія»: теоретико-емпіричне дослідження. *Вісник Костромського державного університету ім. Н. А. Некрасова*. 2012. № 1. С. 100–102.

7. Єлізаров А. Н. Соціально-психологічна допомога сім'ї, яка страждає від насильства. Психологія зрілості і старіння. *Щоквартальний науково-практичний журнал*. 2006. № 4(36). С. 32–48.

8. Прончев К. В. Наслідки сімейного насильства щодо неповнолітніх. *Територія науки*. 2013. № 4 С. 146–150.

НАПРЯМИ СИСТЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УКРАЇНІ

DIRECTIONS OF THE SYSTEM OF PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF POLICE OFFICERS IN UKRAINE

Стаття розглядає питання основних напрямів формування психологічного забезпечення поліцейських в Україні, шляхом вдосконалення форм і методів їх психологічної підготовки. Аналізується досвід закордонних та вітчизняних науковців по всьому комплексу організаційних, методичних, просвітницьких, психопрофілактичних, практичних, психологічних заходів, спрямованих на запобігання впливу ризиконебезпечних чинників професійної діяльності поліцейських, збереження фізичного та психічного здоров'я, підвищення психологічної стійкості, надійності та готовності до успішної поліцейської діяльності.

Надано визначення психологічної підготовки поліцейського, а саме: тривалий процес, який починається на етапі відбору персоналу, первинної професійної підготовки і продовжується у ході всієї професійної діяльності.

Показано результати дослідження, які свідчать про недостатній рівень психологічної готовності поліцейських до якісної професійної діяльності, наявність конфліктів в підрозділах, невдоволеність поліцейських службовою діяльністю і стилем керівництва, прояви професійної деформації. Зазначено структуру психологічної готовності до професійної діяльності через функціонально взаємозалежні мотиваційний, когнітивний, операціональний та особистісний компоненти.

Проаналізовано основні нормативно-правові акти щодо системи психологічного забезпечення поліцейських в Україні, основним серед яких є – Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських. Визначено шість основних напрямків системи психологічного забезпечення з детальним методологічним комплексом заходів їх реалізації, а саме: психологічних, діагностичних, просвітницьких, практичних. Наведено конкретні професійно важливі навички, формування яких передбачено при психологічній підготовці поліцейських.

Ключові слова: Національна поліція України; психологічна готовність; психологічна підготовка; соціально-психологічний клімат; психологічне супроводження.

The article reviews the issues of the main directions of formation of psychological preparation of police officers in Ukraine, by improving the forms and methods of their psychological training. The experience of foreign and domestic scientists in the whole complex of organizational, methodological, educational, psycho prophylactic, practical, psychological measures aimed at preventing the impact of risk factors on police professional activity, maintaining physical and mental health, improving psychological resilience, reliability and readiness for effective policing.

The psychological training of police officer is defined, namely: a long process that begins at the stage of personnel selection, initial professional training and continues throughout the entire professional activity.

The results of the study are shown, which indicate an insufficient level of psychological readiness of police officers for high-quality professional activity, the presence of conflicts in units, dissatisfaction of police officers with their official activities and leadership style, manifestations of professional deformation.

The structure of psychological readiness for professional activity through functionally interdependent motivational, cognitive, operational and personal components is indicated.

The main normative legal acts regarding the system of psychological support of police officers in Ukraine are analyzed, the main one among which is the Procedure for organizing the system of psychological support of police officers. Six main directions of the system of psychological support with a detailed methodological set of measures for their implementation are defined, namely: psychological, diagnostic, educational, practical. Specific professionally important skills, the formation of which is provided for during the psychological training of police officers, are given.

Keywords: National Police of Ukraine; psychological readiness; psychological training; socio-psychological climate; psychological support.

УДК 159.9.07:351.74

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.46>

Ташматов В. А.

к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Третьякова Т. М.

к. політ. н.,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми. В умовах, коли в державі відбувається загострення криміногенної ситуації, людям конче необхідно почувати себе захищеними. При цьому, тільки високопрофесійні поліцейські можуть якісно виконувати свої функції. Високопрофесійними їх може робити виключно ефективна професійна підготовка. Досвід будь-якої успішної країни свідчить про те, що окрім володіння спеціальними професійними знаннями, вміннями та навичками, поліцейський, для захисту людей, суспільства та держави, має бути психологічно готовим до дій в особливих і екстремальних умовах, спілкуванні з громадянами

різних соціальних груп та вікових категорій. При цьому швидко реагувати на різноманітні події в умовах крайнього дефіциту часу, часто ризикуючи своїм життям та здоров'ям. Усе це говорить, що психологічна складова є одним із основних елементів професійної підготовки поліцейських в Україні.

Вивчення даної проблеми розкривається в низці наукових праць та досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Наприклад: аспект вдосконалення нормативного забезпечення психологічної готовності поліцейських досліджував вчений Криволапчук В.О. [7–8], шляхи формування психологічної готовності до

професійної діяльності поліцейського вивчали Тімченко О.В. та Барко В.В. [5], питання забезпечення психологічного здоров'я працівників поліції та психологічних технологій конкурсного відбору та професійного навчання поліцейських в своїх працях висвітлював професор Лефтеров В.О. [9], про психологічне забезпечення працівників поліції та військовослужбовців Національної гвардії можемо дізнатися в наукових працях вченої Цільмак О.М. та Яковенко С.І. [12] та ін.. Що стосується зарубіжних вчених, то питання навчання витривалості для студентів високого ризику добре розкрито в працях С. Мадді, Д.М. Хошаба, Кіт Дженсен, Е. Картер, Джон Лу, Р. Харві [15]. Про поліцію на основі розвідки та вплив на інновації писали Дароч С. та Мацероль Л. [14], щодо матеріальних передумов для залучення в поліцію: дослідження британської поліцейської культури та участі в часи радикальних змін досліджував Кавені Н. [6].

Проведені дослідження роботи поліції показують, що поліцейському необхідно мати професійно важливі для службової діяльності індивідуально психологічні якості, серед яких особливо важливими є: комунікабельність, достатньо високий інтелект, лабільність і сила нервової системи, стресостійкість, сміливість, лідерські якості, і креативність. Подібні індивідуальні особливості необхідно враховувати при психологічному вивченні об'єктів системи психологічного забезпечення, психологічній підготовці об'єктів системи психологічного забезпечення, психопрофілактичної роботи щодо об'єктів системи психологічного забезпечення, підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах, психологічному супроводженні службової діяльності працівників поліції, у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій, психологічному супроводженні освітнього процесу у закладах вищої освіти (далі ЗВО) та установах (зкладах) Національної поліції, які здійснюють професійну підготовку поліцейських [4].

Будь-яка людина у суспільстві потребує особистого захисту. Задовольнивши основні фізіологічні потреби, всі люди бажають відчувати свою захищеність, в тому числі і фізичну. Діяльність Національної поліції України безпосередньо направлена на забезпечення публічної безпеки і порядку, охорону прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Тобто Національна поліція України і є основним державним органом, від якого люди очікують захисту [1].

Проте дослідження вітчизняних науковців і статистичні дані за останні роки свідчать

про існування проблем в системі менеджменту персоналу Національної поліції України. Так, щороку звільняється декілька сотень поліцейських через хвороби; значну кількість звільнено за негативними мотивами. Щорічна кількість звільнених поліцейських суттєво перевищує кількість прийнятих на службу працівників, значним лишається некомплект поліцейських у підрозділах. Дослідження свідчать про недостатній рівень психологічної готовності поліцейських до якісної професійної діяльності, наявність конфліктів в підрозділах, невдоволеність поліцейських службовою діяльністю і стилем керівництва, прояви професійної деформації. Це ж стосується рівня професійних знань, умінь та навичок, сформованості професійно важливих якостей працівників поліції. Близько третини поліцейських мають несприятливу структуру мотивації, негативні особистісні характеристики (тривожність, ригідність, агресивність). Значна частка обстежених працівників поліції відчують труднощі в управлінні власними емоціями (48%), розумінні емоційного стану інших людей (40%), здатності впливати на поведінку громадян (38%). Майже третина обстежених відзначають часте виникнення негативних психічних станів (агресії, тривоги, страху, підозрливості, ненависті тощо) у процесі професійної діяльності (28%), четверта частина потребують психологічної допомоги у процесі діяльності. Також значними є потреба у професійно-правовій (40%), психологічній підготовці (45%) [5, с. 114].

Досвід діяльності поліції зарубіжних країн свідчить про те, що психологічна підготовка являє собою комплекс організаційних і психологічних заходів, спрямованих на формування і розвиток у поліцейських професійно важливих якостей. Психологічна підготовка має на меті розвиток загальних і спеціальних професійних здібностей, знань і умінь поліцейських і формування системної якості поліцейського – психологічної готовності особистості до професійної діяльності. Кінцевим результатом психологічної підготовки є психологічна готовність поліцейського до діяльності, яка являє собою стійкий довготривалий стан особистості, який характеризується мобілізацією усіх психофізіологічних ресурсів організму, наявністю комплексу мотивів, знань, умінь, навичок та індивідуальних якостей, які забезпечують ефективність виконання певної діяльності. Психологічна готовність є передумовою будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності.

В структурі психологічної готовності до професійної діяльності традиційно виділяють наступні функціонально взаємозалежні компоненти:

а) мотиваційний – перелік мотивів до вибору і виконання професійних обов'язків та завдань,

б) когнітивний – система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності,
 в) операціональний – наявність вмінь і навичок, відповідних вимогам професійної діяльності,
 г) особистісний – комплекс професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності.

Достатня розвиненість цих компонентів та їх цілісна єдність забезпечує високий рівень готовності людини до активної, самостійної, творчої професійної діяльності. Недостатня їх розвиненість свідчить про незавершеність процесу формування готовності, про його середній чи низький рівень.

Психологічна підготовка поліцейського – тривалий процес, який починається на етапі відбору персоналу, первинної професійної підготовки і продовжується у ході всієї професійної діяльності. При цьому надавати пріоритет будь-якому з вищезазначених етапів професійної діяльності не можна. Програми психологічної підготовки поліцейських, зазвичай, розробляються науковцями, безпосередню психологічну підготовку здійснюють практичні психологи підрозділів поліції та керівники у ході психологічного супроводу навчання та професійної діяльності поліцейських [5; 6; 8; 9]. Досвід показує, що психологічна підготовка має реалізуватись шляхом проведення навчальних, практичних занять з використанням інтерактивних технологій та методів навчання (тренінгів, ділових ігор, психодрами, брейнстормінгу, кейсів, відпрацювання смуг перешкод тощо). Необхідно сказати, що вкрай важливим є участь психологів у проведенні цільових інструктажів поліцейських, в тому числі тих, хто залучається до проведення спеціальних операцій, заходів з ліквідації різноманітних надзвичайних ситуацій, забезпеченню охорони публічного порядку при масових заходах тощо.

Розуміючи велике значення психологічної складової поліцейської діяльності, Міністерством внутрішніх справ України у 2019 році було розроблено Порядок організації системи психологічного забезпечення поліцейських.

Цей порядок визначив основні напрями системи психологічного забезпечення:

1) психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення – процес визначення в особи провідних індивідуально-психологічних особливостей, якостей і рис характеру, мотивації її поведінки, психофізіологічних, емоційних реакцій та станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, пізнавальної сфери, особливостей мислення, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери, способу прийняття самостійних рішень, наявності лідерських тенденцій, загального розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської діяльнос-

ті, прогнозування стресостійкості, успішності у певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до несення служби в екстремальних ситуаціях.

Цей напрям реалізується шляхом психологічного дослідження з використанням формалізованих методик (тести, опитувальники, проективні та психофізіологічні методики) та малоформалізованих методик (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів інтелектуальної діяльності індивіда);

2) психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення – процес формування у працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням.

Цей напрям реалізується шляхом проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги);

3) психопрфілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення – комплекс організаційних, психологічних, просвітницьких, психопрофілактичних заходів, що проводяться з метою підтримки оптимальної працездатності працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, зведення до мінімуму впливу на них несприятливих чинників службової діяльності, збереження їх психологічного та фізичного здоров'я.

Цей напрям реалізується шляхом комплексу психологічних, діагностичних, просвітницьких, практичних заходів та передбачає проведення цільових психодіагностичних досліджень, експрес-діагностики, консультування, заходів психокорекції, функціонування психотренінгових комплексів, кімнат психологічної саморегуляції, сприяння в організації та проведенні психологічної реабілітації працівників поліції, які перебували в екстремальних ситуаціях;

4) підтримка та оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах – процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки високої працездатності та ефективної діяльності колективів.

Цей напрям реалізується шляхом анкетування працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, здійснення моніторингу стану соціально-психологічного клімату в колективах, виявлення чинників, що негативно позначаються на ефективності діяльності, працездатності колективів, методом оцінки взаємин членів колективу, узагальнення та аналізу отриманих даних, що оформлюється довідкою про результати проведення опитування працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів), а також проведення заходів корекції внутрішньокolleктивних

відносин, надання відповідних рекомендацій для підвищення ефективності професійної діяльності колективів;

5) психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, у тому числі в ході проведення ними оперативних заходів та слідчих дій, - комплекс організаційних, просвітницьких, психологічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності працівників поліції із забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності.

Цей напрям реалізується шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, складання психологічних портретів підозрюваних, обвинувачених осіб, надання необхідної психологічної допомоги в ході проведення допитів, у тому числі неповнолітніх осіб;

6) психологічне супроводження освітнього процесу у ЗВО – комплекс заходів, спрямованих на забезпечення адаптації курсантів (слухачів) до умов навчальної і подальшої службової діяльності, сприяння їх особистісному зростанню та професійному становленню.

Цей напрям реалізується шляхом здійснення відповідних психологічних заходів (анкетування, спостереження, індивідуальні та групові консультавання, проведення тренінгів, навчання курсантів (слухачів) основним психологічним методам та прийомам саморегуляції для формування навичок ефективної адаптації до умов подальшої професійної діяльності) [4].

Аналізуючи систему психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, що подана в Наказі МВС №88 від 06.02.19. можемо відмітити вагомі кроки розвитку Психологічної служби МВС України. Однак, з метою докорінного поліпшення якості психологічної підготовки персоналу підрозділів Національної поліції України доцільно доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому Наказом МВС від 26.01.16 № 50, таким видом, як психологічна підготовка поліцейських [8, с. 28].

Також, професор Криволапчук В.О. наголосив за доцільне розробити «Комплексу програму організації і проведення психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України», яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним Наказом МВС України і передбачала принципи організації, мету, завдання, методи і засоби її здійснення [8, с. 28].

На шляху введення будь-яких інновацій майже завжди з'являються «підводні рифи», що загрожують провалити навіть найпрогресивніші реформи і зміни на краще. Одними з таких «рифів» є людський чинник, що про-

являється в різному ставленні до змін. Також часто відбувається так звана «криза ефективності новацій», тобто прагнення відмовитися від старих підходів і методів не компенсується розробкою та грамотним впровадженням нових, або новітніх методів, на жаль, страждають на брак досконалості [9, с. 62; 12].

Підбиваючи підсумки, необхідно зазначити, що робота з психологічної підготовки поліцейських має передбачати набуття та вдосконалення знань про: професійно психологічні особливості правоохоронної діяльності в Україні взагалі, в тому числі і поліцейських; психологічної стійкості поліцейських та психологічної готовності, як її складової; специфіку мотиваційних складових психологічної готовності поліцейських до професійної діяльності та особливості її формування; розвиток позитивних якостей поліцейського, що є професійно важливими, особливо тих, які є елементами особистісного росту. Крім того психологічна підготовка поліцейських передбачає формування професійно важливих навичок. Таких як: створення психологічної стійкості до виконання різноманітних службових завдань в умовах, які постійно змінюються; володіння собою в екстремальних ситуаціях, в тому числі володіння прийомками особистої безпеки; розвитку операціональних складових професійно психологічної готовності поліцейських; розвитку навичок спілкування та лідерських якостей; особливості психологічного впливу на правопорушників та інші об'єкти професійних функцій; постійної готовності до застосування превентивних поліцейських заходів та заходів примусу; формування та розвитку можливостей врегулювання конфліктів; розвитку персестентності та психічної саморегуляції; зменшення впливу професійного стресу в оперативно-службовій діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. С. 379.
2. Про затвердження Положення про Національну поліцію: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877. URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>
3. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: Наказ МВС України від 26.01.16 № 50. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>
4. Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: Наказ МВС України від 06.02.2019 № 88. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#top>

5. О. В. Тімченко, В.В. Барко Шляхи формування психологічної готовності до професійної діяльності у персоналу Національної поліції України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. № 3(56). 112 с.
6. Кавені, Н. Матеріальні передумови для залучення в поліцію: дослідження британської поліцейської культури та участі в часи радикальних змін. 2015. URL: <http://ethos.bl.uk/OrderDetails.do?uin=uk.bl.ethos.664873> (дата звернення: 27.06.2022).
7. Криволапчук В. О., Кримська М. С., Решко С. М. Спеціальна фізична підготовка: навч. посіб. Київ : Нац. ун-т внутр. справ, 2009. 209 с.
8. Криволапчук В. О. Напрями вдосконалення нормативного забезпечення психологічної готовності поліцейських національної поліції України до службової діяльності. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : зб. матеріалів доп. учасн. II Міжнар. наук.-практ. конф. Київ : ДНДІ МВС України, 2021. 336 с.
9. Лефтеров В. О. Психологічні технології конкурсного відбору та професійного навчання поліцейських. *Причорноморські психологічні студії*. № 1. 2017. URL: <http://new1.rdc.org.ua/download/pps1.pdf#page=62> (дата звернення: 28.06.2022 р.).
10. Психологічна та фізична готовність особистості до дій в екстремальних ситуаціях : практичний посібник / В. О. Криволапчук та ін. К. : ДНДІ МВС України, 2016. 84 с.
11. Профілактика професійної деформації працівників органів внутрішніх справ : навч.-метод. посібник. В. О. Криволапчук, С. В. Кушнарьов, В. Р. Слівінський. К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2014. 68 с.
12. Цільмак О. М., Яковенко С. І. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів громадської безпеки : підручник. Одеса : ОДУВС, 2012. 140 с.
13. Aldwin, C. M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective / C. M. Aldwin. New York : Guilford, 2007. 432 p.
14. Darroch, S., Mazerolle, L. Поліція на основі розвідки: порівняльний аналіз контексту громади, що впливає на впровадження інновацій. *Поліція та суспільство*, 2015. Т. 25. № 1. С. 1–24.
15. Maddi S., D. M. Khoshaba, K. Jensen, E. Carter, J. L. Lu, R. H. Harvey Hardiness training for high risk undergraduates. *NACADA Journal*. 2002. № 22. P. 45–55.

СЕКЦІЯ 9 ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЯ ВЕТЕРАНІВ ВІЙНИ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ (ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ) FEATURES OF THE SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF THE WAR VETERANS AND THEIR FAMILIES (THE APPLIED ASPECT)

У статті досліджуються теоретичні та прикладні аспекти організації реабілітації бійців й адаптації їх до умов життя поза полем бою. Визначено принципи створення програм реабілітації та адаптації воїнів та їх сімей. Зокрема, автори статті визначили наступні принципи: системності, послідовності, екологічності, ментальності. Обґрунтовано доцільність та ефективність залучення до процесів реабілітації та адаптації членів сім'ї. Сім'я, в житті кожної людини, відіграє надзвичайну роль, це середовище безпеки, рекреації, зrealізування багатьох соціальних ролей. Якість взаємовідносин в сімейному оточенні відзначає забарвлення емоцій та настрою, в якому перебуває людина в соціумі. Саме ця первинна соціальна інституція забезпечує системне поле подолання бойової травми. Розмежовано та описано особливості соціальної, медичної та психологічної реабілітації. Найсистемнішою та найскладнішою є психологічна реабілітація, так як вона включає медико-психологічні, соціально-психологічні заходи, завдання яких полягає у відновленні, компенсації та корекції психічних процесів, станів та властивостей учасників. Якщо даний вид реабілітації не присутній, то всі решти є мало ефективними, бо основне завдання відновлювальних процесів відбувається на індивідуально-особистісному рівні. Психологічна реабілітація здійснюється через задіяння широкого спектру методів роботи: впливу, тералевтування, корекції, тренування, релаксації та ін. На основі аналізу досвіду роботи в м. Тернополі Громадської організації «Асоціація психологів України «Разом заради майбутнього», яка впродовж 5 років з 2014 р. до 2019 р. брала активну участь в реабілітації військових АТО та їх сімей, виявлено методи екологічного відновлення психічної рівноваги ветеранів війни. Прописано завдання та правила реабілітаційних програм. Означено аспекти практичної реалізації програм реабілітації та адаптації воїнів та їх сімей.

Ключові слова: реабілітація ветеранів війни, адаптація ветеранів війни, психічна бойова травма, ПТСР, сім'я ветерана війни.

The article examines the theoretical and applied aspects of the organization of the rehabilitation of fighters and their adaptation to living conditions outside the battlefield. The principles of creating rehabilitation and adaptation programs for soldiers and their families have been defined. In particular, the authors of the article identified the following principles: systematicity, consistency, environmental friendliness, mentality. The expediency and effectiveness of involving family members in the rehabilitation and adaptation processes is substantiated. The family, in the life of every person, plays an extraordinary role, it is an environment of safety, recreation, and the realization of many social roles. The quality of relationships in the family environment determines the color of emotions and mood in which a person is in society. It is this primary social institution that provides a systemic field for overcoming combat trauma. Features of social, medical and psychological rehabilitation are delineated and described. The most systematic and complex is psychological rehabilitation, as it includes medical-psychological, social-psychological measures, the task of which is to restore, compensate and correct the mental processes, states and properties of the participants. If this type of rehabilitation is not present, then all the rest are not very effective, because the main task of restorative processes takes place at the individual and personal level. Psychological rehabilitation is carried out through the use of a wide range of work methods: influence, therapy, correction, training, relaxation, etc. Based on the analysis of the work experience of the Public Organization "Association of Psychologists of Ukraine "Together for the Future" in Ternopil, which for 5 years from 2014 to 2019 took an active part in the rehabilitation of ATO soldiers and their families, methods of ecological restoration of mental balance were identified war veterans. The tasks and rules of rehabilitation programs are prescribed. Aspects of practical implementation of programs of rehabilitation and adaptation of soldiers and their families are defined.

Key words: rehabilitation of war veterans, adaptation of war veterans, mental combat trauma, PTSD, war veteran's family.

УДК 159.91
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.47>

Бригадир М. Б.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології та соціальної роботи
Західноукраїнський національний університет

Бамбурак Н. М.

к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Комунальний заклад Львівської обласної ради
Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Актуальність теми дослідження. З квітня 2014 року по сьогодні в Україні триває війна. Окупована частина території, на певних ділянках розмежування ведуться активні бої, а решту населення потерпає від постійного терору, через бомбардування цивільних структурних об'єктів у мирних містах. Наслідки несанкціонованого військового вторгнення є надзвичайно

негативними та позначаються на всіх сферах українського суспільства. Держава зазнає значних втрат людських ресурсів, економічного потенціалу. Ситуація ускладнюється тим, що в досвіді функціонування державних та недержавних структур немає чітких зразків дій в таких обставинах та відсутні механізми усунення наслідків відреагування на конфлікт. Зараз три-

вають активні бойові дії, з кожним днем наближається перемога України, саме після цього постає особливо гостро проблема в напрямку реабілітації та адаптації учасників військових дій до умов звичного життя.

Війна є потужним стресогенним чинником, вона вимагає повної відмови від звичних моделей поведінки та реагування і створення на їх основі тих правил взаємодії, які допоможуть учаснику військових видій вижити. Коли боєць повертається у мирне середовище функціонування, в свою сім'ю, знову постає проблема реадaptaції та ресоціалізації до умов існування. При цьому виникає конфліктна ситуація, яка вже зачіпає учасників найближчого оточення – сім'ю, причиною цього є неспівпадання суб'єктивних образів реальності та очікувань від цієї реальності.

Досвід держав (Ізраїлю, США), які стикались із подібними обставинами, вказує на те, що необхідно створити комплексну програму реабілітації та адаптації учасників військових дій та їх сімей, яка б максимально організувала та спрощувала кризові ситуації, з якими зустрічаються в мирному перебуванні учасники військових дій.

В м. Тернополі Громадська організація «Асоціація психологів України «Разом заради майбутнього», яку очолює Ігор Лубківський, впродовж 5 років з 2014 р. до 2019 р. брала активну участь в реабілітації військових АТО та їх сімей. До громадського об'єднання входила група фахових практикуючих психологів (Бригадир Марія, Гриб Олександра, Михальська Зоряна, Мушій Віталія, Ніженко Марія, Стратій Ольга, Тимчак Алла). Особливістю роботи організації є те, що реабілітаційні заходи проводяться із дотриманням нижче зазначених принципів. Така практика проведення реабілітаційних заходів довела свою високу ефективність.

Мета статті. Дослідити теоретичні та прикладні особливості організації соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій та їх сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Бійці, які повертаються із зони військового конфлікту не в змозі самостійно адаптуватись до умов мирного існування та автоматично переключитись на адекватне сприймання середовища. Причиною цього є інертність внутрішніх психічних процесів. Спочатку вони адаптовувались до перебування у стані постійної небезпеки, максимально запустились всі механізми самозбереження, а після всього пережитого, їм потрібно прийти у норму. Як свідчать факти процес цей не може відбуватись спонтанно. Через відсутність в країні програми системної повноцінної психологічної реабілітації воїнів, доводиться констатувати сумні події. Так аналізуючи ЗМІ знаходимо повідомлення про випадки неа-

декватної, конфліктної поведінки ветеранів АТО, за офіційною статистикою станом на червень 2017 року було зафіксовано близько 500 випадків самогубств колишніх воїнів АТО [3].

Ситуація ускладнюється тим, що в суспільстві присутня низька психологічна культура. Психолога ототожнюють із психіатром (в СРСР психологія не визнавалась як наука, психологічне практикування не дозволялось), тому досвід та практика відвідування психолога в разі виникнення проблем не є притаманним для сучасного українського соціуму, більше того широко розповсюджене явище негативної стигматизації, до людей в який є проблеми психічного змісту. В свій час, у 60-ті роки ХХ ст. психіатрію перетворили на каральний орган, який успішно боровся із опозицією [5]. Такі обставини спричинили формування стереотипу, де все що пов'язане із психологією – це ганебне і краще із фахівцями такого профілю не взаємодіяти та остерігатись їх. Учасники військових дій, які повертаються до буденного життя, «несуть» з собою образ незламного, мужнього воїна, який зі всім справляється сам, а тому і не потребує допомоги, в тому числі психологічної.

Дуже часто в засобах масової інформації та у колах фахівців, піднімаючи питання про реабілітацію воїнів, щонайперше мова йде про ПТСР (постравматичний стресовий розлад). Проте, в роботі із ветеранами дуже часто зустрічається бойова психічна травма. Вона має свої особливості, а тому потребує організації певних заходів, без яких процес реабілітації буде неефективним. Психічна бойова травма може мати вияв у цілому ряді симптомів: фізіологічне виснаження, нервово виснаження, застрягання на стадії гострого стресу, яке триває достатньо довгий період. При організації реабілітаційних заходів слід звертати увагу на весь спектр прояву негативної симптоматики. Достатньо дієвими є прості методи, зміст яких полягає в створенні сприятливого соціально-психологічного клімату підтримки та гуманного сприйняття. Щонайперше уваги потребує сім'я воїна, яка є найближчим мікросередовищем перебування. Враховуючи цю обставину змінюються і підходи до вибору методів реабілітації. Прерогативи набувають: інформаційні (профілактичні та роз'яснювальні), психологічні та психотерапевтичні підходи.

Незалежно від того, яким підходам буде надаватись перевага у роботі із психотравмою слід пам'ятати наступне: перш ніж актуалізувати пережите, необхідно наповнити травматизованого ресурсом (фізичним та психічним), створити безпечні умови перебування (ніщо немає загрозувати тілу, психіці), організувати максимальне задоволення первинних біологічних потреб, дотримання правила конфіденційності, добровільна участь ветеранів та членів їх сімей.

На сьогодні психологічна допомога учасникам бойових дій є ситуативною, часто волонтерською, яка організовується з ініціативи громадських організацій. Відтак, в ній відсутня системність, послідовність, обмін досвідом, навчання фахівців та ін. Проте зважаючи, що військові дії тривають і з кожним роком кількість ветеранів зростає, питання реабілітації та адаптації воїнів до звичних умов існування має вирішуватись комплексно. Врахувавши всі вище викладені обставини ми переконані, що реабілітація та адаптація учасників бойових дій має здійснюватися на рівні держави та з залученням недержавних організацій (зокрема, громадських організацій), бути системною та послідовною, лише за таких умов, вона буде результативною та ефективною.

Програма має бути сформована так, щоб максимально враховувались етнічні, ментальні особливості її учасників. В силу певних історичних обставин в Україні залежно від географічного розташування, в громадах панують свої культурні традиції, переконання та стереотипи. Спільною ознакою для всіх є перемога та мир.

Враховуючи все вище викладене ми вважаємо, що для повноцінної реабілітації та адаптації воїнів та їх сімей, програма роботи з ними має ґрунтуватися на наступних принципах:

- системності – структурні компоненти програми є частинами єдиного, цілісного механізму, кожен елемент якого знаходиться у взаємозв'язку з іншими; в цілому система володіє якістю, яка не є притаманною окремим структурним компонентам; програма чутлива до зовнішніх змін та легко перебудовується відповідно до ментальних та культурних потреб реабілітаційної групи (завдяки застосуванню цього принципу програма набуває ознак цільності, спрямованості, функціональності, інформативності, відкритості, самозбереження, самоорганізованості, самоуправління) [2, с. 49];

- послідовності – кожен елемент програми є завершенням одного процесу та початком іншого, в єдності вони становлять цілісний злагоджений механізм, який у підсумку забезпечує позитивні зрушення в особистісній та соціальній сферах;

- екологічності – реалізація програми має здійснюватись із максимальним збереженням індивідуальних властивостей учасників і не порушувати їхнього стану рівноваги;

- ментальності – забезпечує ґрунтовне оволодіння людиною соціально-культурним досвідом на підвалинах глибокого і всебічного знання етнонаціональної історії, традицій, національного соціального характеру, специфічного групового психотипу (вона є призмою, крізь яку, людина сприймає себе та оточення, визначає соціальні настановлення, формує ставлення, оцінкові судження, морально-етичні засади).

Окрім того система реабілітаційних заходів має здійснюватись саме із залученням найближчого, сімейного оточення бійця. Сім'я є осередком суспільства, утворенням, яке в історичному контексті є найоптимальнішою та традиційною формою організації особистого досвіду. Вона утворюється та функціонує на основі подружнього шлюбу та родинних зв'язків. Така мікро соціальна система охоплює цілу систему взаємодій: чоловік – дружина; батьки – діти; брати – сестри; сім'я – інші родичі [1].

Сім'я, в житті кожної людини, відіграє надзвичайну роль, це середовище безпеки, рекреації, зреалізування багатьох соціальних ролей. Якість взаємовідносин в сімейному оточенні відзначає забарвлення емоцій та настрою, в якому перебуває людина в соціумі. Тому програму реабілітації та адаптації ми саме спрямували на сім'ю, ми намагаємося охопити цілий спектр взаємостосунків та відновити їх максимально екологічно. Такий крок має і особливий підтекст, потенціал сімейного довілля є зцілюючим і тим, який пришвидшує процеси реабілітації та адаптації.

Якість задоволення індивідуальних та особистісних потреб учасників сім'ї відображається у повноті виконання утворенням своїх функцій. До найголовніших функцій особистісного та суспільного значення відносять наступні: виховна (забезпечує задоволення потреб подружжя у батьківстві та материнстві, контакт з дітьми, продовження себе у дітях); господарсько-побутова (задоволення матеріальних потреб родини – їжа, житло, одяг, здоров'я та ін.); емоційна (задоволення потреб в симпатії, повазі, визнанні, психологічного захисту, емоційної підтримки) – сприяє емоційній стабільності, психічному здоров'ю членів родини та суспільства загалом; духовного (культурного) спілкування (задоволення потреби у спільному проведенні вільного часу, взаємному духовному спілкуванні); первинного соціального контролю (соціальна потреба в забезпеченні дотримання норм та правил взаємодії в суспільстві); сексуальна (задоволення статевих потреб подружжя).

Сім'я є найбільш важливою та значимою соціальною групою, якщо в ній панує злагода та взаєморозуміння то і у решти всіх напрямках суспільної активності відстежуються гармонійні та конструктивні тенденції. Пояснити таку обставину можна проаналізувавши наступні особливості сім'ї:

- це єдиний інститут соціалізації, який супроводжує людину від народження до смерті, будучи безперервно включеним до нього, індивід набуває певних патернів поведінки, спілкування, які транслює у соціальне оточення;

- всі сфери сімейного життя діють системно, порушення в одній із них призводить до змін

у всіх решти, тому важливо, щоб контакти були конструктивними у всіх сферах (господарсько-побутовій, емоційній, рекреаційній, сексуальній, виховній та ін.);

– завжди присутня особлива відвертість та вразливість членів сім'ї до різних психотравматичних обставин (в нашому випадку – це хронічний страх за життя та здоров'я), їх дія збільшується врази, через те, що відбувається подвійна, потрійна травматизація.

Після повернення бійця із зони бойових дій, у нього часто діагностується стан незадоволення, пригнічення, тривоги, страху, хвилювання, безпомічності, емоційної напруги, загострюється почуття справедливості та присутні приступи некерованої агресії. Причиною цього є наявність внутрішнього конфлікту через наспівпадання устрою двох протилежних реальностей – мирної та бойової.

Коли повертається учасник бойових дій додому, в сім'ї змінюється виконання традиційних функцій, передусім відбуваються порушення у сфері сприймання та оцінки щоденних буденних ситуацій, спотворення трактування смислів. Взаємовідносини із членами сім'ї руйнуються. Відновлення та стабілізація попередніх контактів, взаємодій може і не відбутись загалом, що призведе до руйнування сім'ї. Маємо досвід функціонування програми реабілітації та адаптації учасників бойових дій, яка саме передбачала виконання комплексу заходів із всіма членами сім'ї – бійцями, їхніми дружинами та дітьми.

Реабілітації має бути системною, тому нами пропонується, щоб програма максимально охоплювала всі сфери життя і була розподілена за напрямками: медична, соціальна, психологічна.

Соціальна реабілітація нами розуміється у двох площинах. У широкому сенсі трактування тут мається на увазі створення на рівні держави таких умов, які б забезпечили максимальне відновлення та розвиток в учасників реабілітації навичок самостійного ефективного соціального функціонування. Організація таких відновлювальних заходів є функцією державних та недержавних органів, які програмують стратегічні напрямки загальнодержавної соціальної політики. В практичному контексті це відображається на показниках соціального забезпечення, соціальних гарантій та соціального захисту. Військовим потрібно отримати статус учасника бойових дій, який автоматично надає їм право на пільги та виплати, які передбаченні чинним законодавством для даної категорії населення.

У вузькому розумінні соціальна реабілітація трактується нами як процес, який організовується в індивідуальній, або груповій формах роботи, з метою відновлення на особистісному рівні учасником програми існуючих, або

набуття нових соціальних ролей, які забезпечать йому ефективне функціонування в соціальному просторі.

Особливо в цьому контексті актуальним є відновлення соціальних ролей учасників бойових дій, які пов'язані із виконання обов'язків: чоловіка, батька. Виходячи з того, що сім'я є первинним та головним соціальним інститутом, то якщо в його межах сформується нормальні взаємозв'язки, вони стимулюватимуть відновлення до нормального виконання інших соціальних ролей: громадянина, працівника, товариша та ін. Ветерани успішно та самостійно будуть взмозі взаємодіяти з довкіллям, забезпечувати власну життєдіяльність та всіх членів сім'ї, зміцнювати здоров'я, підвищувати рівень культури, нести відповідальність за дотримання загальноновизнаних норм моралі.

Медична реабілітація є прерогативою професійних медиків, вона спрямована на упередження можливої появи інвалідності в учасників бойових дій під час лікування та максимально допомагає їм набути повноцінності у фізичному та психічному аспектах в межах існуючих травм. Особливий акцент тут робиться на фізичному відновленні. Також слід зауважити, що велику лепту до проведення відновлювальних заходів вносять фахівці немедичних спеціальностей – реабілітологи та психологи [4].

Найсистемнішою та найскладнішою є психологічна реабілітація, так як вона включає медико-психологічні, соціально-психологічні заходи, завдання яких полягає у відновленні, компенсації та корекції психічних процесів, станів та властивостей учасників. Якщо даний вид реабілітації неprisутній, то всі решти є мало ефективними, бо основне завдання відновлювальних процесів відбувається на індивідуально-особистісному рівні.

Психологічна реабілітація здійснюється через задіяння широкого спектру методів роботи: впливу, терапії, корекції, тренування, релаксації та ін. Основне її завдання – це екологічне відновлення психічної рівноваги. Досягається такий результат поступово, через зниження нервово-психічної напруги, відновлення психічної енергії, що стає пусковим механізмом у позитивному відновленні на фізичному та соціальному рівнях.

Психологічна реабілітація має за мету: максимально можливе відновлення психічних здібностей (саме вони в подальшому забезпечать успішну трудову зайнятість); профілактику інвалідності (особливо ту, яка спричинюється через ушкодження нервової системи та психотравмами); задіяння процесів соціальної адаптації (встановлення та підтримання контактів з оточенням).

Під час психологічної реабілітації поетапно виконується ряд завдань: діагностування індивідуально-психологічних особливостей

військовослужбовців в аспекті їх реагування на психотравмуючі події, які з ними відбулися та основі отриманих даних створення індивідуальної реабілітаційної програми; за допомогою психотерапії та консультування відбувається покращення психоемоційного настрою (подолання тривоги та страху); корегування психофізіологічного стану засобами терапії; тренування та вироблення навичок адекватного реагування в мирному соціальному довіллі.

Аналізуючи п'ятирічний досвід роботи громадської організації «Асоціація психологів України «Разом заради майбутнього» щодо реабілітації військових АТО та їх сімей можемо констатувати, що саме формування програм на основі вище зазначених принципів та підходів є ефективним та дієвим.

Для того, щоб реабілітаційний процес був успішним слід дотримуватись певних правил при плануванні заходів терапевтичного впливу:

- реабілітацію слід починати якомога раніше, при появі першої симптоматики психічних негараздів;

- психосоціальну реабілітацію доречно поєднувати одночасно із методами фізіологічного відновлення (так в реабілітації досягається цілісність та системність);

- в проведенні різноманітних терапевтичних практик має бути присутня наступність та послідовність (вплив має бути дозованим, екологічним);

- до проведення реабілітаційних заходів слід залучати фахівців різного спрямування (психологів, які володіють різними методиками терапії (біосугесія, холістичний масаж, арт-терапія та ін.), реабілітологів, фізіотерапевтів та ін.);

- під час самих реабілітаційних заходів вибудовувати із ветеранами військових дій та членами їх сімей паритетні, партнерські міжособистісні стосунки, які в подальшому стануть основою формування конструктивних моделей поведінки;

- по при існування реабілітаційної програми в роботі має переважати індивідуальний підхід до кожного учасника;

- при плануванні реабілітаційних заходів мають враховуватись адаптаційні можливості кожного учасника.

Програма реабілітації має бути надзвичайно насиченою та логічно вибудованою. Під час роботи увагу слід концентрувати на трьох аспектах психологічного змісту: ресурс – травма – коучинг. Заняття проводити як окремо із військовими, їхніми дружинами та дітьми, так і для всіх загалом. Через групові заходи різного змістового наповнення відбувається актуалізація всіх можливих ресурсів, які в подальшому значно спрощують процеси зцілення. Наступним етапом є робота в групах, окремо воїнів, жінок та їх дітей. Саме на цьому етапі відбува-

ється діагностування наявності травматизації та глибини її ураження членів сім'ї. Після цього відбувається серія терапевтичних занять. І на завершення організовується коучингова робота, яка максимально активізує шляхи соціальної адаптації до умов довіллі.

Програма реабілітації доцільно формувати таким чином, щоб активізувати всі особистісні аспекти. До роботи психологів-волонтерів завжди долучати священника, в його функції входить проведення духовних бесід, церковних служб.

Під час роботи із сім'ями воїнів використовувати цілий спектр психотерапевтичних практик: біосугесія, психодрама, арт-терапія, нейрографіка, танцювально-рухова терапія, медитація, психогімнастика та ін. Психотерапевтичною є і обстановка, в якій відбуваються реабілітаційні заходи. Для їх проведення обирати мальовничі рекреаційні місцевості (санаторії, профілакторії). Так займається весь час перебування учасників реабілітації і кожна хвилина наповнюється гармонією та змістом. Методи терапевтичного змісту, поєднувати із прогулянками, фізіотерапією. Особливий акцент надавати арт-терапевтичним практикам, завдяки яким створюється невимушене поле взаємодії всіх членів сім'ї.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Питання проведення реабілітації учасників бойових є надзвичайно важливим. Війна – це потужне джерело психотравматизації, наслідки від якої є довготривалими та небезпечними. Їх ігнорування та невизнання призводить до систематичних проявів асоціальних випадків, в яких ініціаторами є саме колишні бійці. Уникнення та попередження таких ситуацій можливе за умов проведення повномасштабних реабілітаційних заходів для всіх ветеранів війни. Розв'язання такої ситуації вимагає задіяння та активацію ресурсів державних та громадських організацій. Реабілітаційні заходи повинні проводитись на всіх рівнях: фізичному, соціальному та психічному. При цьому важливого терапевтичного значення набуває оточення бійця. Та мікрогрупа, до якої він потрапляє у мирне життя, є його сім'я. Тому дуже доречним є залучення її зцілюючого потенціалу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бригадир М. Дослідження особливостей функціонування соціосистем *Вітакультурний млин*. 2008. Модуль 7. С. 45–51.
2. Бригадир М. Теорія та методологія сімейної позитивної психотерапії. *Габітус*. 2021. № 28. С. 42–46.
3. Іщенко А. Психологія війни: як допомогти ветеранам АТО повернутися до нормального життя. URL: <https://ukr.segodnya.ua/regions/donetsk/psihologiya-voynu-kak-pomoch-veteranam-ato-vernutsya-k-normalnoy-zhizni-1117099.html> (дата звернення: 24.07.2022).

4. Кірічек А. Медична реабілітація учасників АТО. URL: <http://www.adm-pl.gov.ua/story/medichna-reabilitaciya-uchasnikiv-ato> (дата звернення: 24.07.2022).

5. Шеремета Я. Каральна психіатрія у СРСР як метод боротьби з опозицією. URL: <https://artefact.org.ua/history/karalna-psihiatriya-u-srsr-yak-metod-borotbi-z-opozitsiyeyu.html> (дата звернення: 24.07.2022).

ПСИХОЛОГІЧНА КОРЕКЦІЯ ПОВЕДІНКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ, ЩО СТРАЖДАЮТЬ РАННІМ ДИТЯЧИМ АУТИЗМОМ

PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF BEHAVIOR AND FEATURES OF MENTAL DEVELOPMENT OF CHILDREN SUFFERING FROM EARLY CHILDHOOD AUTISM

У нашому дослідженні зазначено, що розлади аутистичного спектру є розладом розвитку нервової системи, тому люди із таким захворюванням зазвичай демонструють ряд нетипових соціальних взаємодій, труднощів у спілкуванні, наявність повторюваної та стереотипної поведінки, а також обмежених інтересів. Вважається, що поширеність цього захворювання в усьому світі становить від 1% до 3% населення в цілому, при пропорційному розподілі чотирьох-п'яти чоловіків на одну жінку. Діти із раннім дитячим аутизмом досить часто мають порушення розвитку, причому приблизно у 30% проявляються інші інтелектуальні порушення. Проведений аналіз літератури свідчить, що діти з більш важкими проявами раннього дитячого аутизму, як правило, мають більш низькі здібності до соціальної адаптації та потребують більшої корекційної підтримки. Нами визначено, що аутичні діти з низьким рівнем розвитку потребують більш раннього, інтенсивного втручання для їх прогресу в розвитку. Діти досить часто демонструють дисбаланс щодо когнітивної сфери відповідно до норм розвитку. Резюмовано це, таким дітям потрібно обирати різні типи закладів освіти в залежності від тяжкості симптомів та їх когнітивного рівня. Тому, перш ніж обирати заклад, потрібно стандартизована загальна оцінка розвитку з метою уточнення клінічного діагнозу. Ще більш важливим є визначення на цьому етапі відносно сильні та слабкі сторони, щоб полегшити розробку конструктивного індивідуального плану корекційної роботи. Саме вік на момент постановки діагнозу, ступеню атипичності та рівня інтелекту можуть бути ключовими факторами у прогнозуванні довгострокових результатів розвитку для дітей з раннім дитячим аутизмом. Визначено, що, важливо оцінювати рівні розвитку в дошкільному та ранньому дитинстві. На сьогоднішній день існує брак літератури, що характеризує когнітивно-моторні та соціальні особливості дітей з раннім дитячим аутизмом.

Ключові слова: ранній дитячий аутизм, аутичні тенденції, когнітивна сфера, стереотипність, мова.

Therefore, autism spectrum disorder is a neurodevelopmental condition, and individuals with the condition typically exhibit a range of atypical social interactions, communication difficulties, the presence of repetitive and stereotyped behavior, and restricted interests. The worldwide prevalence of the condition is thought to be between 1% and 3% of the general population, with a proportional distribution of four or five males to one female.

Individuals with ASD often experience additional developmental disorders, with roughly 30% of those with ASD exhibiting other intellectual disabilities. The literature analysis shows that children with more severe ASD generally have lower social adaptation abilities and require more support. We determined that autistic children with low developmental levels require more early intensive intervention to promote their developmental progress. It is summarized that such children with ASD often exhibit unbalances with respect to their cognitive processing according to developmental assessment. Children diagnosed with ASD may need to choose different types of educational centers, according to the severity of ASD symptoms and their cognitive levels. Therefore, before receiving intervention or education, they will require a standardized overall developmental assessment, with the purpose of refining the clinical diagnosis. More importantly, children's relative strengths and weaknesses can be identified at this stage, in order to facilitate the development of a constructive personalized intervention plan. Age at diagnosis, degree of atypicality, and level of intelligence may be key factors in predicting long-term developmental outcomes for individuals with ASD. It is determined is important to assess developmental levels in preschool and in early childhood. To date, there is currently a dearth of literature characterizing the cognitive motor and social profiles of autistic children.

Key words: early childhood autism, autistic tendencies, cognitive sphere, stereotyping, language.

УДК 159.98:159.9.016.132-053.2
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.48>

Гуртовенко Н. В.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Актуальність дослідження: сучасні психологічні дослідження свідчать про зростання кількості дітей не лише в Україні, а й у світі, які страждають від важкого порушення розвитку – аутичного синдрому. Останніми десятиліттями цією проблемою все більше цікавляться не лише психіатри, а й психологи та педагоги. Якщо у класах, групах зустрічається дитина із аутичними тенденціями, то такій дитині необхідна кваліфікована психолого-педагогічна допомога, яка полягає у створенні емоційного та психологічного комфорту, вихованні почуттів впевненості в собі, захищеності, поступовому набутті нових навичок та форм поведінки.

Виклад основного матеріалу. Дане поняття «синдром раннього дитячого аутизму» увів американець Л. Каннер, який у 1943 році у власній клініці, спостерігаючи за схожими проявами поведінки. Дякуючи його послідовникам, австрійцю Г. Аепергеру та С. Мнухіна, на сьогодні ми маємо певний об'єм знань про такі прояви поведінки.

Дитина із раннім дитячим аутизмом досить часто страждає від різноманітних проявів, таких як харчова алергія, депресії, нав'язливі стани, гіперактивність із синдромом дефіциту уваги та інші.

Такі діти не вмюють наслідувати дорослих, а саме наслідування в ранньому віці є одним

із найважливіших інструментів навчання. Наслідуючи, дитина розпізнає жести, вираз обличчя, тобто вербальні та невербальні прояви. Неправильним є також твердження, що аутичні особи байдужі до оточуючих. Незрозуміло також чи виникає аутизм в одному відділі мозку, а потім вражає інші відділи чи навпаки.

Цікавим є припущення, що аутичні розлади, вражаючи саме дітей, дають деяку надію. Нервові зв'язки зміцнюються за допомогою досвіду, тому вірно розроблені вправи та техніки можуть мати сприятливий вплив в цілому. Вчені перевіряють всі припущення вважаючи, що в найближчий час будуть неодмінно знайдені більш ефективні форми терапевтичного лікування.

Під час дослідження була проаналізована література для визначення особливостей прояву раннього дитячого аутизму, форм та причин виникнення, а також методи психологічної допомоги. Тому досить важливими завданнями вважаємо розкрити причини та фактори, що сприяють виникненню аутизму, а також проаналізовано методи психологічної допомоги.

Термін «аутизм» походить від грец. «autos», що в перекладі означає «сам». Вперше був використаний швейцарським психіатром Блейлером в 1911 році для опису стану втечі від реальності і «втечі в себе» у пацієнтів, що страждають на шизофренію [6].

Згідно із «Довідником психології та психіатрії дитячого та підліткового віку» під редакцією С.Ю.Циркіна, «аутизм – це відхід від дійсності з фіксацією на внутрішньому світі афективних комплексів та переживань. Як психопатологічний феномен, відрізняється від інтроверсії, або ж розглядається як хвороблива форма» [11].

Ранній дитячий аутизм (синдром Каннера) – особливий розлад, що визначається проявом дисоціативного дизонтогенезу, тобто нерівномірними порушеннями розвитку психічної, рухової, мовної та емоційної сфер діяльності дитини із порушеннями соціального спілкування. У дослідженнях Каннера, термін ранній дитячий аутизм застосовується щодо дітей соціально замкнених, схильних до стереотипної поведінки; будучи інтелектуально розвиненими, досить важко засвоюють вербальні засоби спілкування, що дає підстави підозрювати затримку інтелектуального розвитку. В подальших дослідженнях було також встановлено, що важкі форми аутизму не завжди супроводжуються інтелектуальною обдарованістю, а, навпаки, досить часто характеризуються затримкою розумового розвитку.

На сьогодні більшість дослідників вважають, що ранній дитячий аутизм є наслідком патологічних змін, в основі яких є саме недорозвиненість центральної нервової системи. Така недорозвиненість може бути причиною вроджених аномалій, порушення обміну речо-

вин, органічних уражень головного мозку, патологій вагітності та ведення пологів, ранні прояви шизофренії. Зрозуміло, що вплив різних патологічних факторів мають індивідуальні прояви в ранньому дитячому аутизмі, що може бути ускладненим різними ступенями розумової відсталості, недорозвиненість мови, емоційні розлади.

Таким чином, більшість сучасних дослідників вказують на первинний когнітивний дефіцит у дітей із раннім дитячим аутизмом. Крім того, практично всі дослідники визнають, що в основі хвороби лежить порушення центральної нервової системи, а також може бути виявлений специфічний нейропсихологічний синдром.

Не дивлячись на те, що досліджувана нами проблема досить широко представлена, лише невелика кількість джерел присвячена особливостям розвитку дітей із раннім дитячим аутизмом, проблемам у навчанні, соціальній адаптації та рекомендаціям батькам, педагогам [1, с. 55–58].

Згідно міжнародної класифікації хвороб, виділяють такі діагностичні критерії: якісні порушення, що проявляються в нездатності використовувати контакт погляду, жестикуляцію, нездатність встановлювати взаємозв'язки з однолітками, відсутність загальних інтересів або досягнень у спілкуванні. Важливим критерієм є також якісні аномалії в спілкуванні, а саме затримка або повна відсутність спонтанної мови, відносна нездатність починати або підтримувати бесіду, стереотипна мова та інші прояви. Стереотипність та обмеженість інтересів, нав'язлива схильність до ритуалів, стереотипність моторних функцій також можуть бути одним із критеріїв прояву аутизму.

В свою чергу, відмінною особливістю дітей з аутизмом є нерівномірність психічного розвитку в цілому, а також окремих психомоторних функцій. Зрозуміло, що якщо своєчасно, якомога раніше, не буде організовано лікувальну та корегуально-психологічну, педагогічну роботу, то дитина буде відставати і у психічному розвитку. Зазначимо, що всупереч Каннера, одним із симптомів є не протест проти зміни навколишнього середовища, а явне послаблення інстинктивних або безумовно рефлексорних реакцій – харчових, самозахисних та інших. Відсутність таких реакцій, як правило, веде до хаотичності рухів, дезорганізації, тому дитина практично беззахисна та безпорадна.

Важливо зазначити, що при певній зовнішній стимуляції, дитині вдається зібратися та мобілізуватися, дати відповіді на питання, емоційно реагувати на зовнішні подразники. Прийнято вважати, що ранній дитячий аутизм – це комплекс зовнішніх проявів та може мати як органічну природу, так і виникати в результаті виникнення ситуацій депривації (сенсорної, когнітивної, емоційної).

В будь-якому випадку, ми можемо зробити висновок про те, що причини виникнення аутизму досі не встановлені та не вивчені. Незважаючи на достатню розробленість теми, в процесі її вивчення зарубіжними і вітчизняними авторами, залишається ще досить багато невідомого. Класична школа, опираючись на емпіричні дослідження, описує етіологію аутизму як порушення складних динамічних взаємодій між окремими ділянками головного мозку. Частина вчених розглядає аутизм як наслідок порушення психологічних взаємодій «мати – дитина».

Діагностика раннього дитячого аутизму ґрунтується на спостереженні за розвитком дитини в процесі навчально-виховної діяльності, зборі анамнестичних даних (спілкування з батьками, близькими). Як правило, при роботі використовуються проєктивні та вербальні методи роботи. Основні зусилля корекційної роботи можуть бути спрямовані на створення емоційного та психологічного комфорту, почуття впевненості, захищеності, набуття нових навичок, форм поведінки.

Ранній дитячий аутизм проявляється в різних сферах. Що стосується мовного розвитку, гуляння дітей обмежене та незвичне, відсутня імітація звуків. Розлади мовлення більш чітко помічаються після 3 років (тенденції повторення, відстрочені ехолоалії, перестановка звуків та інші). Як правило, діти не можуть виконувати прості інструкції, не реагують на своє ім'я. У той же час деякі діти, які страждають аутизмом, демонструють ранній і бурхливий розвиток мови. Вони із задоволенням слухають, коли читають, запам'ятовують довгі уривки тексту практично дослівно, мова справляє враження не дитячої, використання великої кількості виразів. Однак можливості вести продуктивний діалог залишаються обмеженими. Розуміння мови багато в чому утруднено через труднощі розуміння підтексту, емоцій, невербальних засобів спілкування [3, с. 1–16].

Особливості інтонації також відрізняється. Часто діти не можуть контролювати гучність голосу, мова «механічна». Порушені тон та ритм мовлення [2, с. 19–22].

Таким чином, незалежно від рівня розвитку мови, при ранньому дитячому аутизмі в першу чергу страждає можливість використовувати її з метою спілкування. Спектр мовних розладів варіює від мутизму до гіпер розвитку. Також дитячий аутизм проявляється у невербальній комунікації, особливо у більш старшому віці: використання жестів, міміки, рухів тіла.

Особливості сприйняття дитини із раннім дитячим аутизмом також мають відхилення від нормального розвитку. Діти ніяк не реагують на гучні звуки, але в той же час можуть демонструвати гіперчутливість. Також, значущі символи (людське обличчя, очі) не викликають реакції, яка притаманна дітям із раннім дитячим аутизмом.

Оскільки діагноз ранній дитячий аутизм, як правило, визначається у відносно пізньому віці (близько 3 років), систематичних спостережень та експериментальних досліджень немовлят з аутизмом не існує. Проте, спостереження батьків вказують на відсутність або невираженість цілого ряду поведінкових патернів, характерних для здорових немовлят: гуління, візуальний контакт, типові зорові, слухові та рухові прояви.

Таким чином, вже в період дитинства, у дітей з раннім дитячим аутизмом спостерігається відсутність цілого ряду вроджених поведінкових норм, які є типовими для певної вікової категорії. Неможливість виділяти певні параметри зовнішнього середовища і реагувати на них, не може не впливати на розвиток антиципації. Розвиток антиципації в онтогенезі – безперервний процес, який починається з моменту народження, проявляючись у вибірковості реакції на навколишнє середовище, розрізняти мімічну експресію і т.д.

Прогнозуючи подальший розвиток дітей із раннім дитячим аутизмом, вважаємо за необхідне надати наступні рекомендації, а саме варто особливо увагу звернути на:

При належному ставленні до дитини оточуючих та здійсненні корекційної роботи можна досягти позитивних результатів, оскільки інтелект дитини, як правило, збережений;

Педагогічну і психологічну корекцію слід здійснювати одночасно батькам, педагогам, співпрацюючи із психологом, а за потреби дефектологом;

Важливим компонентом у роботі є саме формування позитивної мотивації.

Робота з такими дітьми та її оточуючими потребує професійного такту, комунікабельності, емпатійності, а також володіння теоретичними та практичними навичками з психології, дефектології, діагностичними критеріями раннього дитячого аутизму. Систематична корекційна робота має на меті забезпечення можливостей подальшої соціалізації. Методи допомоги дитині повинні бути спрямовані на постійну підтримку психофізичного тону, психологічної допомоги в розвитку афективної сфери та комунікативних навичок.

Для підтримки психофізичного тону та зняття емоційної напруги необхідні постійні фізичні навантаження. Поряд зі спеціальними заняттями з моторної корекції, що мають велике значення для розвитку особистості, а також пізнають можливості тіла, набувають навичок використання їх, рекомендуються заняття спортом. Обираючи вид спорту, необхідно враховувати труднощі дитини у взаємодії та у виконанні складної послідовності довільних рухів. Тому на початкових етапах надають перевагу легкій атлетиці, силовим вправам, плаванню [9, с. 18–20].

Успішність навчання дітей із раннім дитячим аутизмом також залежить від емоційного налаштування учнів на заняттях, а також вміння комунікувати. Позитивні емоції, як і позитивний досвід спілкування з оточуючими, сприяють найбільш успішному навчанню. Як відомо, моторика тісно пов'язана з емоціями. З одного боку, рухова активність, участь в іграх, успіхи в навчанні впливають на емоційний настрій, з іншого – емоції знаходять своє відображення в рухах. Саме тому нормалізація психофізичного тону один з важливих аспектів соціалізації аутичної дитини.

Одним із етапів надання психологічної допомоги є саме встановлення контакту для досягнення можливості емоційно тонізувати дитину та має підкріплюватися обережним посиленням, емоційної акцентуацією приємних для дитини вражень за допомогою вербальних засобів. Наступний етап психологічної роботи націлений на формування стійкого часового стереотипу заняття, що дозволяє поступово диференціювати взаємодію. У той же час, розпорядок не повинен формуватися занадто жорстко, а сприяти знаходженню нових точок дотику.

Важливим є також виникнення вибіркової та розвитку позитивно забарвленої індивідуальної картини навколишнього світу, що дозволяє дітям стати більш пристосованими в звичних умовах: з'являється зовнішня орієнтація, інтерес до інших дітей, емоційно забарвленим стає контакт з близькими. В подальшому психологічна допомога пов'язана із розвитком сюжетної гри, в якій все більше виділяється активність самої дитини, формуються соціальні методи самоствердження. Осмислення дітьми побуту, їх адаптація до звичних умов відкриває шлях, з одного боку до розвитку емоційних зв'язків, з іншого до появи можливості більш активного і самостійного засвоєння інформації, можливості адаптації.

Найбільш близькі люди, які оточують дітей – це, звичайно, їх батьки. Перед ними стоїть дуже важливе завдання – виростити та виховати дитину. У батьків дітей з раннім дитячим аутизмом завдання ускладнюється: необхідно допомогти дитині адаптуватися в зовнішньому світі. Тому, в першу чергу, потрібно інформувати батьків про захворювання та закликати до розуміння ситуації, а не до паніки.

Висновки з проведеного дослідження. Із проведеного дослідження ми можемо зробити висновки про те, що батьки відіграють найбільш важливу роль у розвитку та підготовці дитини із раннім дитячим аутизмом до життя. Успіх соціальної адаптації дитини, що займається в корекційній групі або іншому закладі, пов'язаний з можливістю координації дій батьків, лікаря, психолога та педагога.

Не кожному дитину можна вивести на рівень загальної або допоміжної школи. Але і у випад-

ках, коли дитина залишається в межах сім'ї, праця фахівців та батьків буде нагороджена тим, що поведінка дитини стане більш керуваною; розвиватиметься інтерес до будь-якої діяльності, яка замінить безцільне проведення часу та зробить поведінку більш цілеспрямованою, емоційно насиченою та контактною.

За кордоном найбільших успіхів в області соціально-побутової реабілітації дітей з аутизмом досягли прихильники поведінкової терапії, зусилля яких спрямовані на формування незалежності та самостійності дитини в повсякденній поведінці. В свою чергу корекційна робота, спрямована на розвиток мови та збагачення словникового запасу дитини з раннім дитячим аутизмом, повинна проводитися із психокорекцією в цілому, яка передбачає розвиток взаємодії з дорослим в умовах стимуляції активності дитини, що закономірно призводить до визначення дитиною себе, як суб'єкта комунікації та взаємодії, формування уявлень про близьких, формування індивідуальної вибіркової.

Розвиток мови особливо активізується з появою у дітей захоплень: словниковий запас помітно збільшується, з'являється необхідність домовлятися для здійснення власних намірів та збереження взаємодії з дорослими стимулює розвиток діалогу. Освоєння більш складного змісту ігрової діяльності стимулює звернення до дорослих, іграшок, діти починають пропонувати власні сюжети гри, мова стає більш спонтанною, з'являються жарти. Діти все більше починають висловлювати бажання за допомогою слів та відстоювати їх. Мова починає використовуватися дитиною і для організації власної поведінки.

Отже, корекційно-педагогічна допомога при ранньому дитячому аутизмі повинна ґрунтуватися на:

- Підвищенні рівня спеціальних знань педагогам та психологам про ранній дитячий аутизм.

- Набуття навичок здійснення індивідуального підходу з урахуванням таких проявів раннього дитячого аутизму, як втомлюваність, нерівномірність мовленнєвих та моторних навичок, повільність реакцій, труднощах при відповідях та фронтальній роботі.

Педагогу та психологу не слід поспішати із висновками, розуміючи причини порушень поведінки та невдач.

Корекційна робота з дітьми з раннім дитячим аутизмом є однією із найскладніших в сучасній педагогіці та психології.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білик Т. П. Соціальна адаптація дітей з розладом аутистичного спектру : колективний міні-проект. *Нива знань*. 2018. № 4. С. 55–58.
2. Головченко С. М. Корекційно-відновлювальна допомога дітям з аутичними проявами в поведінці. *Таврійський вісник освіти*. 2015. № 3. С. 242–247.

3. Куцоласька А. Неконтактні діти : комунікативна система в роботі з дітьми з раннім дитячим аутизмом. *Психолог дошкілля*. 2017. № 4. С. 1–16.
4. Лаєвська Н. Засоби допоміжної та альтернативної комунікації. Види мов, які полегшують соціальну комунікацію дитини : [аутизм]. *Психолог*. 2018. № 13/14. С. 36–49.
5. Лаєвська Н. Процес соціалізації. Діти молодшого шкільного віку з раннім дитячим аутизмом у сучасному суспільстві. *Психолог*. 2018. № 11/12. С. 64–77.
6. Руководство по психиатрии. Перевод с дополнениями по последнему 3-му немецкому изданию д-ра А. С. Розенталя. Берлин : Издательство т-ва «Врач», 1920.
7. Скриниченко О. Корекційна робота з аутичними дітьми. *Сучасна школа України. Шкільний світ*. 2012. № 12. С. 50–51.
8. Скрипник Т. Підтримати, допомогти, спрямувати : корекційно-розвивальна робота з аутичними дітьми. *Дошкільне виховання*. 2015. № 5. С. 12–15.
9. Скрипник Т. В. Уроки фізичної культури для дітей з аутизмом. *Фізичне виховання в рідній школі*. 2014. № 3. С. 18–20.
10. Сухіна І. Психологічна модель раннього втручання для дітей з аутизмом : посібник. Інститут спеціальної педагогіки НАПН України; за ред. І. В. Сухіної. Київ; Чернівці : Букрек, 2017. 192 с.
11. Циркин С. Ю. Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста. Санкт-Петербург: Питер, 2001. 752 с.
12. Чоп Л. Навчання грамоти дітей з аутизмом. *Дефектолог*. 2015. № 8. С. 19–22.
13. Шуліменко Л. Досвід роботи з соціальної адаптації та розвитку дітей-аутистів у загальноосвітній школі. *Початкова школа*. 2017. № 10. С. 55–57.

ЕФЕКТИВНІСТЬ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО ОРІЄНТОВАНОГО НАВЧАННЯ КЛІНІЧНИХ ПСИХОЛОГІВ (НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОРАДНЯ» КАФЕДРИ ПСИХОЛОГІЇ ТА ПСИХОТЕРАПІЇ УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

EFFECTIVENESS OF SERVICE LEARNING MODEL OF CLINICAL PSYCHOLOGISTS' ACADEMIC EDUCATION (CASE OF "PORADNYA" – PROJECT OF PSYCHOLOGY AND PSYCHOTHERAPY DEPARTMENT OF UKRAINIAN CATHOLIC UNIVERSITY)

У статті представлено результати теоретичного аналізу процесу імплементації суспільно орієнтованого навчання у систему Української освіти. Висвітлюється актуальність проблеми дослідження, яка полягає у розділеності теоретичної та прикладної складової психології з одного боку та розділеності між соціальними запитами до психологів та розвиненими протягом академічного навчання у них компетенціями – з іншого. Суспільно орієнтоване навчання визначено як систему навчання, яка включає поряд з аудиторним, навчання "біля ліжка пацієнта", що формує практичні навички здобувачів освіти так само, як і пізнання реальних соціальних проблем, що потребують вирішення через розвиток конкретних професійних компетенцій. Особлива увага звертається на практики впровадження суспільно орієнтованого навчання у сфері академічної підготовки клінічних психологів. Представлено результати роботи авторського проекту суспільно орієнтованого навчання «Порадня» розробленого командою кафедри психології та психотерапії Українського католицького університету. Проект створено з метою підготовки магістрів програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії». Теоретичним підґрунтям діяльності «Порадні» є концепція менталізації П. Фонагі. Ефективність вибору цієї концепції, як центральної для роботи з запитами відвідувачів «Порадні» підтверджено результатами емпіричного дослідження, що пропонує стаття. Представлено емпіричні докази ефективності суспільно орієнтованого навчання у вирішенні соціальних та психологічних запитів і потреб населення (відвідувачів «Порадні») так і для розвитку професійних компетенцій клінічних психологів (волонтерів «Порадні»). Наголошено на важливій ролі «Порадні» у дестигматизації порушень у сфері психічного здоров'я та популяризації психологічного супроводу з метою профілактики та підтримання психічного здоров'я.

Ключові слова: менталізація, суспільно орієнтоване навчання, ефективність психоте-

рапії, психологічне консультування, доказова психотерапія.

The results of theoretical and empirical research of the implementation of the Service Learning into the Ukrainian higher education is presented in the article. Split between theoretical and applied branches of psychology in educational system is the central point of research problem, as well as split between psycho-social requests to psychologists and the competencies developed during their academic learning. Service Learning is defined as a system of education that includes, along with the academic education, education "at the patient's bedside," which forms the practical skills of the students, as well as the awareness of real psychological problems of the person's mental health, which need to be solved through the development of specific professional competencies of students. Close attention is paid to the practice of implementation of Service Learning into the academic training of clinical psychologists. The article presents the results of the author's project of Service Learning – "Poradnya," developed by the team of the Department of Psychology and Psychotherapy of the Ukrainian Catholic University, created for training masters in the program "Clinical Psychology with the Fundamentals of Psychodynamic Therapy." The theoretical basis of the activities of "Poradnya" is the P. Fonagy's concept of mentalization. The effectiveness of choosing this concept as the central one for working with visitors' requests is confirmed by the empirical research proposed in the article. Here is presented the empirical evidences of the effectiveness of Service Learning in solving social requests and needs of the population (visitors of "Poradnya") and for the development of professional competencies of clinical psychologists (volunteers of "Poradnya"). The critical role of "Poradna" in destigmatizing violations in the mental health field and popularizing psychological support for prevention and maintenance of mental health.

Key words: mentalization, effectiveness of psychotherapy, psychological counseling, evidence-based psychotherapy, service learning.

УДК 159.9:613.8:37.06
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.39.49>

Кечур Р. В.

к. мед. н., доцент,
завідувач кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Семків І. І.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Тимків Т.

магістр психології,
керівник консультативного центру
«Порадня» кафедри психології
та психотерапії
Український католицький університет

Актуальність дослідження. Віддаленість наукової психології від її практичної (консультативної) гілки у процесі академічної підготовки клінічних психологів в Україні є значною едукативною проблемою. Така прогалина у процесі навчання психологів підсилюється недостатньою кількістю науково обґрунтованих (валідних та надійних) досліджень щодо

ефективності психологічного консультування та психотерапії в Україні. Наслідки роз'єднаності науки та практики часто розгортаються у неузгодженості між набутими компетенціями психологів у процесі навчання та соціально-психологічними запитами людей, які потребують психологічного супроводу. Узгодженість між психологічними запитами до клінічних

психологів та набутими компетенціями, що покликані розв'язувати ці запити є центральним у формуванні відчуття професійної суб'єктності [11] та самоефективності [1] молодих фахівців. Отож, векторами вдосконалення фахової підготовки клінічних психологів в Україні є по-перше, налагодження взаємозв'язку між теоретичною та прикладною психологією та по-друге, одночасне врахування як едукативних потреб студентів психології так і соціальних потреб людей, які отримують психологічну підтримку. Подібні виклики стоять, також, перед освітою в галузі медицини, особливо у період пандемії COVID-19 і військового стану.

Добрим взірцем для розв'язання згаданих едукативних викликів є система соціально орієнтованого навчання (Service-learning education) здобувачів вищої освіти, яка активно впроваджується у академічний процес підготовки клінічних психологів у Західних країнах. Таку, часто експериментальну, модель навчання можна вважати однією з найбільш вдалих спроб розв'язання описаних проблем враховуючи світову практику підготовки клінічних психологів.

Ступінь дослідження проблеми. Введення суспільно орієнтованого навчання у академічну систему підготовки психологів в Україні може зменшити розрив між практичною та науковою галузями психології та створити ситуацію об'єднання едукативних потреб студентів та потреб людей, що звертаються за психологічною допомогою у галузі психічного здоров'я.

Сігмон Р. у цьому контексті наголошує, що у ядрі суспільно орієнтованого навчання міститься одночасне досягнення двох цілей, з одного боку це розв'язання соціально важливих питань, а з іншого – цінність розвитку молодих фахівців [15]. Автор виділяє 6 основних різновидів суспільно орієнтованого навчання: 1. Аудиторне проблемно орієнтоване навчання. 2. Кар'єрно орієнтоване навчання. 3. Зовнішні програми навчання, що використовують природне спонтанне середовище для розвитку необхідних навчальних компетенцій. 4. Кооперативна освіта, яка може забезпечити здобувачам освіти можливість безпосереднього заробітку у процесі розвитку їх компетенцій; 5. Дорослі практики служіння та саморозвитку компетенцій. 6. Програми, що вкорінені у служінні соціальним потребам. Сюди найчастіше відносять волонтерські програми [15]. Дослідження волонтерства у системі академічної освіти в Україні досліджувалось також Семків І. [22; 23]. Усі 6 різновидів суспільно орієнтованого навчання мають спільну мету – це служіння суспільним цілям так само, як і розвиток власних професійних компетенцій на особистому досвіді [15].

Фурко А., з опорою на взаємозв'язок між навчальними цілями та результатами надання

послуг, виділяє 4 різновиди суспільно орієнтованого навчання: 1. Волонтерство. 2. Громадська робота. 3. Стажування. 4. «Польове навчання» [8] (так зване «навчання біля ліжка пацієнта»). Усі перелічені різновиди суспільно-орієнтованого навчання поєднують теорію та практику в такий спосіб, який би був корисним здобувачам освіти з одного боку та користувачам послуг – з іншого. Отож, як зазначають Кнап Т.Д. та Фішер Б.Дж. провідною метою цього типу навчання є поєднання набутого у аудиторії теоретичного матеріалу (рівень знань студентів) з його практичним впровадженням у контекст служіння суспільним потребам та розв'язанням соціальних та психологічних проблем (рівень вмінь студентів) [10]. Важливо звернути увагу, що система підготовки медичних працівників від самого початку становлення системи освіти у цій сфері використовує суспільно орієнтоване навчання у академічному середовищі. Проте навіть у медичній сфері, як зазначають Пустовойт М., Кечур Р. та Єшкілев В., мають бути закладені «нові форми» суспільно орієнтованого спрямування [21] Отож, важливим для сучасної клінічної психології видається запозичення Українських та Світових практик імплементації суспільно орієнтованого навчання у систему підготовки клінічних психологів-консультантів.

Сучасні науковці все частіше займаються дослідженням ефективності суспільно орієнтованого навчання у системі вищої освіти у різних галузях знань [1; 5; 9; 10; 16; 17; 22]. Зокрема, Астін А.В. з колегами провели емпіричне дослідження того, як впливає суспільно орієнтоване навчання на навчальні результати студентів. Дослідники виявили, що ті студенти, які протягом навчання були залученими у проекти суспільно орієнтованого навчання показують значно вищий рівень лідерських якостей, самоефективності та відчуття професійної суб'єктності, окрім цього їхні об'єктивні навчальні показники були значно вищими ніж у студентів, які не були залучені до проектів суспільно орієнтованого навчання [1]. Удагама П. з групою колег зазначають, що рівень критичного мислення, етичних вимірів співпраці та вмінь взаємодіяти у студентів зросли після їх залучення у проекти суспільно орієнтованого навчання, поряд з цим, зріс рівень їх професійної ідентичності. Цікавими на наш погляд є їх дослідження щодо відгуків стейкхолдерів щодо впливу діяльності студентів на задоволення потреб ринку та споживачів послуг. Їх результати підкреслюють позитивний вплив суспільно орієнтованого навчання не лише на розвиток професійних якостей студентів, але й на сферу соціальних потреб [16].

Особливо важливими для нас є дослідження, що стосуються впровадження суспільно орієнтованого навчання у навчальні

програми студентів психології та вплив суспільно орієнтованого навчання на розв'язання важливих суспільних потреб. Так, у своєму останньому тексті Брінгл Р.Г. з колегами наголошують, що у системі академічної підготовки психологів не вистачає проектів суспільно орієнтованого навчання, які є необхідною умовою для розвитку компетенцій психологів. Автори зазначають, що найважливішою компетенцією, яка має бути розвинена у процесі суспільно орієнтованого навчання психологів є рефлексивність. Психологічна рефлексивність, не може бути розвинена жодним іншим чином крім включення у психологічну практику [5]. Рефлексивність є центральним компонентом менталізуючої здібності, що складає собою основу для роботи психолога, що підтверджується дослідженнями Фонагі П. [4; 25]. Кечур Р. з командою колег дослідили, що рефлексивність та свобода перебігу думок та гіпотез у процесі психологічної взаємодії з клієнтами є центральними елементами досягнення розкриття «Справжності» особистості, а відтак успішності психотерапії [18]. Українські дослідники як-от: Семків І., Турецька Х. та їх колеги емпірично підтвердили, що менталізація має ключове значення у процесі структурування особистості [13]. Валдез Ц.Е. та Ловел Дж. Л. у своєму дослідженні стосовно суспільно орієнтованого навчання психологів виявили, що такого типу навчання мало найбільший вплив на розвиток мотивації працювати та розвиватись у своїй професії, на формування професійної само-ефективності, а також суб'єктивного відчуття наче «я думаю як психолог» [17; 19].

Враховуючи українські практики [9; 20; 22] щодо психологічної служби у системі освіти та закордонні практики суспільно орієнтованого навчання у 2019 році на кафедрі психології та психотерапії Українського католицького університету (далі УКУ) було створено «Консультаційний Психологічний Центр «Порадня»», що є проектом суспільно орієнтованого навчання для студентів магістерської програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» УКУ. Теоретичним підґрунтям роботи волонтерів «Консультаційний Психологічний Центр «Порадня»» стала концепція менталізації Фонагі П.

Мета та завдання дослідження. Виходячи з актуальності описаної проблеми дослідження, що розгортається у віддаленості теоретичної та прикладної складової психологічної науки у процесі підготовки клінічних психологів, та недостатній науковій дослідженості ефективності психологічних практик (психотерапії та психологічного консультування) в Україні, було сформульовано мету дослідження. Отож, метою дослідження є емпірична перевірка ефективності лікувально-консультативної та навчальної діяльності «Консультаційного Психологічного Центру «Порадня»» у рам-

ках реалізації проекту суспільно орієнтованого навчання студентів магістерської програми з «Клінічної психології з основами психодинамічної терапії» УКУ. Завданнями дослідження є емпірична перевірка психологічних та соціальних потреб відвідувачів «Порадні», апробація моделі суспільно орієнтованого навчання студентів магістерської програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії», а також визначення суспільного впливу «Порадні» у вигляді відповіді на запити відвідувачів з одного боку та едукативних потреб магістрів з іншого.

Методи та методика дослідження. База дослідження. Дослідження ефективності суспільно орієнтованого навчання проводилось на базі Консультаційного Центру кафедри психології та психотерапії УКУ «Порадня» (далі «Порадня»). Діяльність «Порадні» передбачає надання магістрами програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» 10-ти безкоштовних психологічних консультацій для студентів університету та зовнішніх відвідувачів, що потребують безкоштовної психосоціальної підтримки та супроводу. Консультаційна волонтерська робота магістрів програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» передбачає постійний супервізійний супровід, що здійснюють викладачі кафедри. Така діяльність магістрів включена до навчальних планів дисциплін магістерської програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії». Участь в проекті суспільно орієнтованого навчання в якості волонтерів беруть магістри 1–2 року навчання, які відповідають вимогам, що висвітлені у Положенні про «Порадня». Таким чином здійснення психологічного супроводу розвиває у магістрів їх практичні навички та вміння, а також навички здійснення психологічних консультацій з опорою на розвиток менталізації під супервізією фахівців.

Проект «Порадня» спочатку виник як відповідь на високий попит серед студентів до якісної та безкоштовної психологічної допомоги з одного боку та орієнтацію щодо розвитку соціальних та професійних консультаційних навичок магістрів програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» – з іншого. Проект був інституалізований як Консультаційний Центр «Порадня» у 2019 році, згодом (у 2020 році) був імплементований до навчального плану магістерської програми з «Клінічної психології з основами психодинамічної терапії» командою кафедри психології та психотерапії УКУ. У 2021–2022 роках відбулась наскрізна діагностика ефективності роботи проекту «Порадня», що доводить високу ефективність та позитивну оцінку споживачами психологічного супроводу «Порадні». Результати дослідження представлені нижче.

Процедура дослідження. Дослідження проводилося у два етапи. Перший етап – аналіз статистичних даних звернень відвідувачів «Порадні». Такий збір даних проводиться регулярно на основі реєстраційних форм відвідувачів від листопада 2019 року (початку роботи проекту) до теперішнього часу (липень 2022). У першому етапі дослідження взяли участь 655 осіб. Другий етап дослідження передбачав емпіричний збір даних учасників, що були клієнтами Консультаційного Психологічного Центру «Порадня» кафедри психології та психотерапії УКУ. Учасники отримали анкету у форматі Google-Forms на електронну скриньку після завершення консультування. Дослідження проводилось з дотриманням етичних стандартів наукового дослідження, участь у дослідженні була добровільною, що підтверджується тим, що перед дослідженням учасники висловлювали згоду взяти у ньому участь. У другому етапі дослідження взяли участь 86 осіб. Збір та опрацювання даних проводились за методом наукової триангуляції – результати кількісного аналізу було підкріплено даними якісного аналізу.

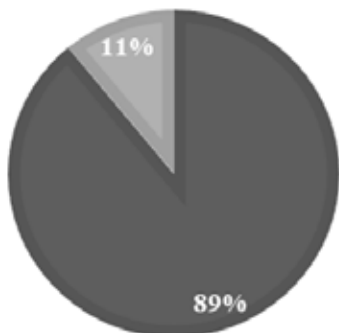
Методи дослідження. У дослідженні використовувався метод аналізу емпіричних даних форми реєстрації відвідувачів «Порадні» та анкета для самооцінки впливу проходження курсу консультацій у «Порадні». Анкета складається з кількісних питань, як от: «Скільки сесій Ви відвідали?»; «Чи продовжили Ви консультації зі своїм консультантом після закінчення 10 сесій у рамках Порадні?»; «Чи хотіли б Ви повторно звернутись до психолога у своєму житті?»; «Чи порадили б Ви комусь звернутись до «Порадні», якщо б хтось потребував?». Результати опрацьовувалися в програмі STATISTICA 8.0. Використано кластерний та кореляційний аналіз, описовий та варіаційний аналіз.

Результати дослідження та їх дискусія.

Результати першого етапу дослідження. У дослідженні взяли участь 655 осіб – обидвох статей (жіноча – 83%, чоловіча – 17%). Середній вік досліджуваних: 21,3 роки. Більша частина досліджуваних – студентська молодь (75%), 19% – працюючі дорослі, що не навчаються, 4%; – тимчасово безробітні, 2% – школярі. Серед них 89% клієнтів раніше ніколи не відвідували центр, 11% мали консультації, та бажали звернутися повторно. Загалом, 61% досліджуваних взагалі ніколи не були у психолога, 39% раніше отримували певний вид психологічного супроводу у інших центрах (рис. 1).

Поширення культури консультування та отримання психологічної допомоги. На першому етапі дослідження було проведено статистичний аналіз заявок відвідувачів, на момент звернення до «Порадні». Упродовж першого року роботи «Порадні», середня кількість звернень на місяць становила 8–9; у наступному році (з грудня 2020 по грудень 2021 року) кількість звернень зросла до 36 заявок на місяць. Впродовж 2022 року звертались в середньому 28 відвідувачів на місяць. Зниження кількості звернень обґрунтована початком воєнних дій в Україні, що було новим соціальним запитом до команди кафедри психології та психотерапії УКУ, тому поряд із «Центром Психологічного Консультування «Порадня» було створено «Центр Кризового Консультування «Кризова Порадня»». «Кризова Порадня» у період з лютого 2022р. по травень 2022р. перебрав на себе 95% консультацій присвячених психологічному кризовому супроводу у зв'язку з початком війни в Україні. Оскільки робота «Кризової Порадні» має свою особливість та специфіку, то вважаємо за доцільне у цій статті висвітлювати лише роботу «Порадні», а на аналізі роботи

- Ніколи не відвідували центр
- Мали бажання звернутися повторно

- Отримували певний вид психологічного супроводу
- Не відвідували психолога раніше

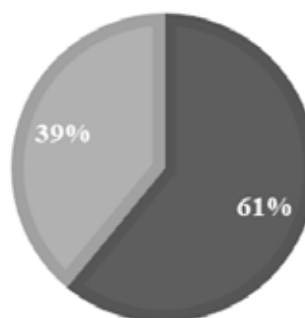

Рис. 1. Досвід психологічного супроводу до відвідування «Порадні»

«Кризової поради» зупинитись у наступних текстах.

Дослідження суспільних проблем, які вирішує «Порадні». У процесі опрацювання даних звернень до «Порадні» був здійснений аналіз запитів відвідувачів, котрі вони могли, за бажанням, вказати у реєстраційній формі звернення. Для кращого розуміння основних суспільних потреб запити клієнтів було узагальнено та поділено за категоріями. Перелік основних категорій звернень до «Порадні» відображають сферу суспільних потреб споживачів послуг «Порадні». До основних груп запитів належать:

1. Сфера емоційних труднощів. До цієї категорії входять запити що стосуються тривоги, почуття провини та сорому, інших емоцій, депресивних ознак та апатії (33% від усіх запитів). Прикладом такого запиту може бути наступне формулювання: «Відчуваю, що у мене є певні проблеми з контролем емоцій, і це заважає мені у житті».

2. Сфера соціальних стосунків. До цієї категорії відносяться романтичні, дружні, соціальні стосунки, досвід насилля та питання втрати близьких людей, переживання горя (23% від усіх запитів). Такий запит може виглядати наступним чином: «Хотіла б розібратися у стосунках, в яких перебуваю зараз».

3. Особистісно-мотиваційна сфера. Відвідувачі, запити яких входять до цієї категорії, повідомляють про втрату мотивації, екзистенційні питання, проблеми з розумінням себе, самооцінкою, підозри у себе синдрому Fomo та синдрому самозванця (17% від усіх запитів). До таких запитів відносяться, наприклад: «Хочу зрозуміти, для чого я живу, та в чому сенс мого життя».

4. Ситуативні та кризові запити. До цих категорій увійшли питання копінгю з навчанням, фінансами, стресом, пандемією Covid-19, та

війною в Україні (11% від усіх запитів). Запити цієї категорії часто виникають як реакція на життєві події: «Від початку війни в Україні, відчуваю, що мені стає все гірше морально». Через різке зростання запитів цього типу з початком повномасштабної війни в Україні 1 березня 2022 року було створено «Кризову поради», до якої перескеровувались запити з цієї категорії. Дані звернень до «Кризової Порадні» після початку її діяльності тут не враховані.

5. Запити щодо інформування та перескеровуванні до інших фахівців (до психіатрів, наркологів, соціальних педагогів та ін.). До цих категорій увійшли відвідувачі, що підозрюють у себе, чи мають діагностований психічний розлад: межовий, ОКР, БАР, РХП, та потребують діагностування, інформування чи супроводу інших фахівців (6% від усіх запитів). Такі відвідувачі часто пишуть наступні запити: «Маю підозру, що у мене розлад харчування, хотіла б перевірити».

6. Запити щодо наявних симптомів, що свідчать про, порушення у сфері психічного здоров'я. До запитів в цій категорії було віднесено проблеми зі сном, нав'язливі думки, панічні атаки, прокрастинація, психосоматичні симптоми, суїцидальні думки (5% від усіх запитів). Такі клієнти часто вказують симптоми у запиті: «Постійно відкладаю всі завдання, а потім себе за це дуже картаю, стає все важче заснути, постійно прокидаюся уже втомленим».

7. Комунікативні потреби спілкування з психологом. клієнти з такими запитами повідомляли про потребу в інформуванні, пораді, чи просто спілкуванні (5% від усіх запитів). Запити цієї категорії часто є нечіткими, або ж завуальованими: «Хочу поспілкуватися з психологом, щоб вирішити деякі проблеми».

Згідно з результатами аналізу звертаємо увагу на те, що найбільша частка запитів

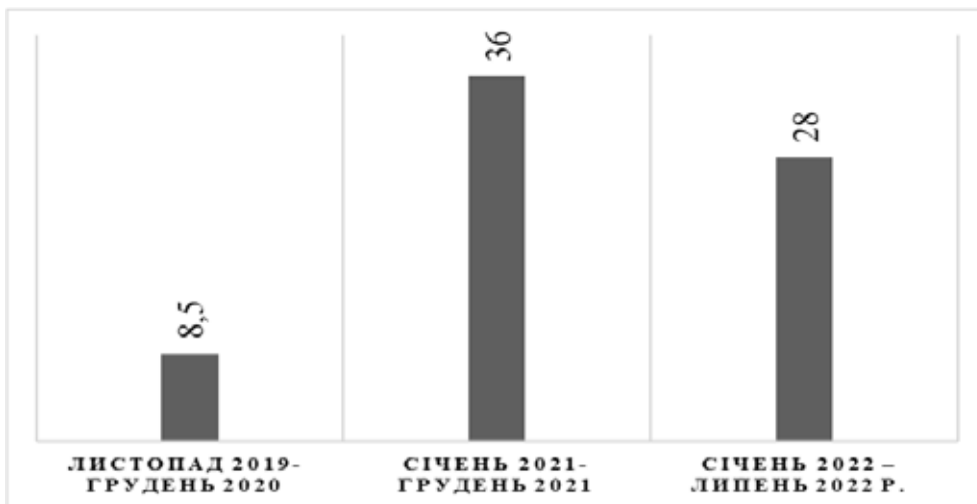

Рис. 2. Середня кількість відвідувачів «Порадні» (2019–2022 роки)

припадає на емоційну сферу (33%) та сферу стосунків (23%). А у цих категоріях найбільша кількість запитів стосується роботи з підвищеною тривожністю та стосунками у сім'ї.

Враховуючи те, що «Порадні» є проектом суспільно орієнтованого навчання для студентів магістерської програми з «Клінічної психології з основами психодинамічної терапії» УКУ, можемо сказати, що аналіз запитів відвідувачів «Порадні» є певним вектором у підготовці та модифікації навчальних планів та силябусів навчальних дисциплін програми. Отож, у дослідженні виявилось, що найбільш важливими компетенціями, які необхідно розпрацьовувати у магістрів клінічної психології з основами психодинамічної терапії є компетенції менталізації афективних станів, рефлексії емоційних переживань та контейнування афектів. На даний момент «Порадні» базується на концепції менталізації, що зазначено у Положенні про «Порадню». Дослідження щодо психологічної терапії, що базується на менталізації найкраще розкриті у роботах Фонагі П. та Бетмана А. [3], які є розробниками напрямку терапії, що базується на менталізації (mentalization based therapy). Не менш важливими є розвиток контейнуючих здібностей магістрів. Дослідження, щодо значення контейнування у роботі клінічного психолога найкраще представлені у роботах Біона У.Р. [4]. Наступною компетенцією, що має бути добре розвинена у магістрів клінічної психології – це рефлексивна функція. Дослідження щодо значення та ролі рефлексивності для клінічних психологів та психотерапевтів представлені у роботах Фонагі П., Нокс Дж., Астор Дж. та інших психодинамічних психологів та психотерапевтів [2; 3; 7; 12]

Результати другого етапу дослідження.

Другий етап дослідження полягав у проведенні опитування відвідувачів «Порадні» після закін-

чення курсу психологічного консультування, що базується на розвитку менталізації.

Поширення культури консультування та отримання психологічної допомоги. Після закінчення курсу психологічних консультацій у «Порадні» 87% досліджуваних зазначили що рекомендували б «Порадню» іншим особам, якщо б у них виникла потреба у психологічному супроводі; 4% зазначили, що не впевнені чи порадили б психологічний супровід у «Порадні» іншим, 8% зазначили, що не порадили б психологічний супровід у «Порадні» іншим особам; 1 особа (1%) не відповіла. Отож, 87% відвідувачів «Порадні» відчули позитивний вплив консультацій у «Порадні» на їх психологічне благополуччя у такій мірі, що можуть «рекламувати» діяльність «Порадні» іншим людям.

Після курсу психологічного супроводу у «Порадні» 93% досліджуваних зазначили, що звернулися б до психолога повторно; Лише 2% вказали, що не планують повертатись до психологічного супроводу у майбутньому; 4% не впевнені, 2 особи (1%) утримались від відповіді.

Представлені результати свідчать про те, що діяльність волонтерів у «Порадні» сприяє підвищенню культури психологічного консультування та супроводу в Україні, так само, як і підтримці суспільно орієнтованого навчання у системі академічної освіти клінічних психологів. Отож, відвідувачі «Порадні» схильні рекомендувати психологічну допомогу іншим, та готові звертатися за психологічною допомогою повторно. Важливо звернути увагу на те, що до отримання психологічного супроводу у «Порадні» 61% від усіх відвідувачів (655 осіб) ніколи не користувались послугами психологічного супроводу, а після курсу психологічного консультування у «Порадні», більш ніж 90% відвідувачів готові радити психоло-

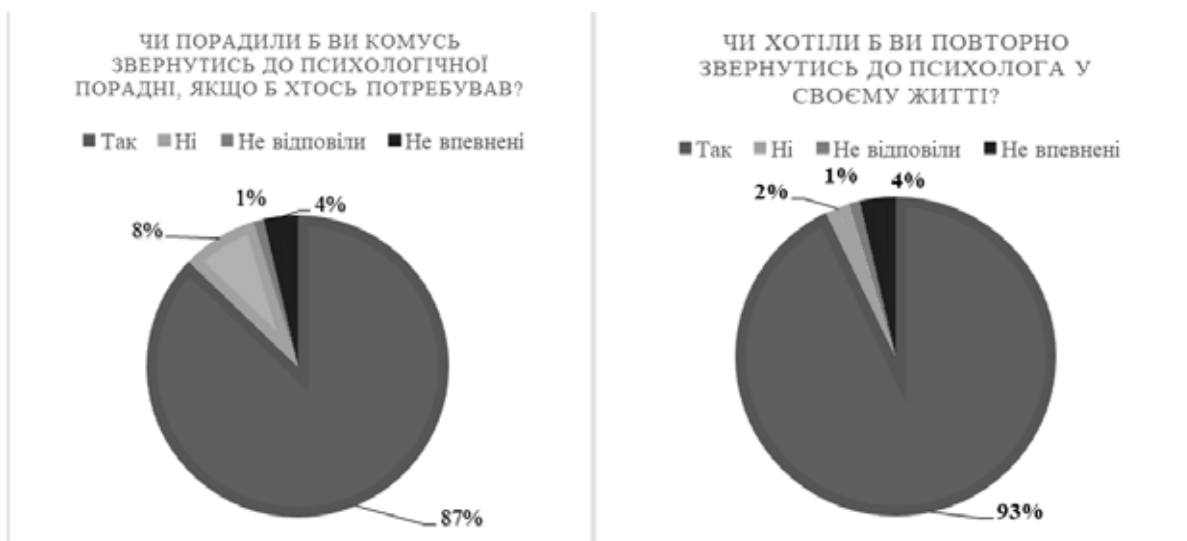

Рис. 3. Поширення культури консультування та отримання психологічної допомоги

гічний супровід іншим людям, або повторно користуватись ним при необхідності. Такий результат свідчить про підвищення культури користування психологічними послугами, та про високий рівень дестигматизації психологічних послуг через включення людей у проект суспільно орієнтованого навчання «Порадня». Отож, вклад суспільно орієнтованого навчання магістрів програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» узгоджується із найбільш сучасними світовими системами освіти психологів, які наголошують на принципах дестигматизації психологічних розладів вже з перших курсів навчання на психології, що висвітлено у текстах Шедлоскі-Шумахер Р. та колег [14]. Крісп А., Ковн Л. та Харт Д. зазначають, що дестигматизація психологічних розладів та популяризація психологічної підтримки у системі освіти створює не лише профілактику психічних розладів у майбутньому, але й знижує рівень дискримінації та приниження осіб, що переживають погіршення психічного здоров'я [6].

Для виявлення певних закономірностей щодо поширення культури психологічного супроводу було проведено кластерний аналіз за методом k-means Clustering. Згідно з результатами кластерного аналізу, було сформовано дві групи відвідувачів «Порадни». До першої групи увійшли відвідувачі, які відвідали не повний курс сесій у Порадні (8 і менше сесій), до другої – ті, хто відвідали повний курс сесій. Порівняльний аналіз даних здійснювався за методом Student's t-test. Учасники першої групи (ті відвідувачі, які не пройшли повний курс консультацій), є менш схильними продовжувати роботу з психологом поза межами «Порадни» ($p \leq 0,02$), менш схильні звертатися до психолога повторно ($p \leq 0,02$), і менш схильні рекомендувати відвідування «Порадни» іншим ($p \leq 0,001$). Натомість, відвідувачі, які пройшли повний курс психологічного супроводу значно вище оцінюють вплив консультування на своє життя, та є найбільш схильними рекомендувати відвідування «Порадни» іншим так само як і користування психологічними послугами загалом. Що може свідчити про те, що зі зростанням кількості відвіданих консультацій може зростати відчуття того, що консультації допомагають впоратись із питаннями, що турбують відвідувачів. З іншого боку відвідувачі, які мали відчуття того, що консультації їм допомагають і стосунки з консультантом складаються позитивно мають більшу схильність відвідувати повний курс. Тим самим ми могли б сформулювати припущення, що переривання терапії часто пов'язане із складністю опрацювання (контейнування) агресивних і нарцистичних аспектів стосунків перенесення у консультативному процесі.

Для аналізу **ефективності імплементації концепції суспільно орієнтованого**

навчання у академічний процес було додатково проведено оцінку кількості консультантів-магістрів впродовж часу існування центру. Так, впродовж 2019–2020 навчального року року в порадні було задіяно 20 консультантів, що становить 30% усіх студентів, що володіють необхідними компетенціями для роботи в центрі. В період 2020–2021 навчального року в роботі «Порадни» було задіяно вже 51 консультантів-магістрів, що становить 85% загальної кількості магістрів. Впродовж 2022 року в роботі задіяно 53 студенти, що становить 88% від загальної кількості магістрів програми. Таким чином зацікавленість суспільно орієнтованим навчанням з кожним роком зростає не лише у споживачів послуг порадни, але й у магістрів, які надають ці послуги. Отож, зацікавленість волонтерською роботою магістрів у центрі за 2,5 роки зросла майже втричі. Це, поряд з іншим, свідчить про підвищення довіри до проекту суспільно орієнтованого навчання, та усвідомлення його ефективності не лише для відвідувачів порадни, але й для самих магістрів-консультантів.

Висновки. Результати пропонованого дослідження узгоджуються із сучасними Світовими практиками та науковими дослідженнями впровадження системи суспільно орієнтованого навчання у академічне середовище клінічних психологів так само, як і працівників медичної сфери.

Активна робота Центру Психологічного Консультування «Порадня», що створений за принципом суспільно орієнтованого навчання магістрів програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» кафедри психології та психотерапії Українського католицького університету сприяє дестигматизації порушень у сфері психічного здоров'я населення, підтримує популяризацію культури користування психологічним супроводом у складних життєвих ситуаціях так само, як і розвиває фахові консультативні компетенції майбутніх клінічних психологів, що доведено емпіричними дослідженнями.

Представлені результати свідчать про зростання зацікавленості проектом суспільно орієнтованого навчання «Порадня» як зі сторони користувачів послуг так і зі сторони студентів магістерської програми «Клінічна психологія з основами психодинамічної терапії» УКУ, які здійснюють психологічний супровід відвідувачів «Порадни».

Центральною концепцією, що лежить в основі діяльності центру – є концепція менталізації, що цілком узгоджується із сферою основних суспільних потреб, як показали результати дослідження.

Отже, суспільно орієнтований проект «Порадня» є ефективним методом поєднання вирішення двох питань: практики студентів,

що мають відповідний рівень підготовки, та покращення емоційно психологічного стану представників суспільства, що користуються послугами проекту.

Перспективними у цьому напрямку бачимо дослідження розвитку компетенцій волонтерів «Порадні».

ЛІТЕРАТУРА:

- Astin A. W., Vogelgesang, L. J., Ikeda E. K., Yee, J. A. How Service Learning Affects Students Higher Education. Paper. 2000. P. 144. URL: <http://digitalcommons.unomaha.edu/slcehighered/144>
- Astor J. Saying what you mean, meaning what you say: language, interaction and interpretation. *Journal of Analytical Psychology*, 2011. № 56. С. 203–216. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2010.01902.x>
- Bateman, A., Fonagy, P. (2013). Mentalization based treatment for borderline personality disorder. *World Psychiatry*. 9. 11–15. URL: <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2010.tb00255.x>
- Bion, W.R. A Theory of Thinking. In E. Bott Spillius (ed.) *Melanie Klein Today: Developments in theory and practice*. Vol. 1 : Mainly Theory. London : Routledge. 1988.
- Bringle R. G., Ruiz A. I., Brown M. A., Reeb R. N. Enhancing the Psychology Curriculum Through Service Learning. *Psychology Learning & Teaching*. 2016. №15(3). P. 294-309. URL: [doi:10.1177/1475725716659966](https://doi.org/10.1177/1475725716659966)
- Crisp A., Cowan L., Hart D. The College's Anti-Stigma Campaign, 1998–2003: A shortened version of the concluding report. *Psychiatric Bulletin*. 2004. № 28(4). P. 133–136. URL: [doi:10.1192/pb.28.4.133](https://doi.org/10.1192/pb.28.4.133)
- Fonagy P., Target M. Attachment and reflective function: their role in self-organization. *Development and Psychopathology*. 1997. № 9. P. 679–700. URL: [doi: 10.1017/s0954579497001399](https://doi.org/10.1017/s0954579497001399)
- Furco A. Service-Learning»: A Balanced Approach to Experiential Education. *Expanding Boundaries: Service and Learning*. Washington DC : Corporation for National Service. 1996. P. 2–6.
- Kleban Y., Kokoichuk Y., Krynytska I. A model of service-learning implementation: case of Ukrainian Catholic University. *Revista Iberoamericana de Aprendizaje Servicio*. 2021. № 12. P. 115–124. URL: [DOI10.1344/RIDAS2021.12.12](https://doi.org/10.1344/RIDAS2021.12.12)
- Knapp T. D., Fisher B. J. The Effectiveness of Service-Learning: It's not always what you think. *Journal of Experiential Education*. 2010. №33 (3). P. 208–224. URL: [doi:10.5193/JEE33.3.208](https://doi.org/10.5193/JEE33.3.208)
- Knox, J. Self-agency in psychotherapy: attachment, autonomy, and intimacy. New York, London: Norton & Company. 2011.
- Knox, J. When words do not mean what they say: Self-agency and the coercive use of language. *Journal of Analytical Psychology*. 2009. №54 (1), С. 25-41. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1468-5922.2008.01755.x>
- Semkiv I., Turetska K., Kryvenko I., Kechur R. Linguistic and Psychometric Validation of the Ukrainian Translation of the Inventory of Personality Organization-Revised (IPO-R-UKR). *East European Journal of Psycholinguistics*. 2022. № 9(1). URL: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.sem>
- Shedlosky-Shoemaker R., Strassle C. G., Defler S. A., Engler J. N. Addressing stigmatization of psychological disorders in introductory psychology. *Scholarship of Teaching and Learning in Psychology*. Advance online publication. 2022. URL: <https://doi.org/10.1037/stl0000329>
- Sigmon R. Service-learning: three principles. *Synergist*. 1979. P. 9–11.
- Udagama, P., Wijayanama C., Vithanapathirana M. An innovation in Career Guidance in Higher education: Effectiveness and Sustainability of Institutionalization of Service Learning in the University of Colombo. 2019 URL: [doi:10.1109/fiti49428.2019.9037627](https://doi.org/10.1109/fiti49428.2019.9037627)
- Valdez C. E., Lovell J. L., What Psychology Students Want From Service-Learning. *Teaching of Psychology*. 2021. URL: [doi:10.1177/00986283211021075](https://doi.org/10.1177/00986283211021075)
- Кечур Р. В., Яскевич О. І., Турецька Х. І. Психоаналітичний стиль і його відношення до літератури. *Психологічний часопис*. 2021. № 7(49). URL: <https://doi.org/10.31108/1.2021.7.5.8>
- Кечур Р., Яскевич О., Турецька Х. Естетична спрямованість особистості та її зв'язок з емпатією. *Психологічний часопис*. 2020. № 5. С. 239–248. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2020.6.5>
- Панок В.Г. Психологічна служба : навчальний посібник. Київ : Ніка-Центр, 2016. 362 с.
- Пустовойт М. М., Кечур Р. В., Ешкілев В. Л. Місце психіатрії в постмодерному суспільстві. *Інтегративна антропологія*. 2018. № 2. С. 27–29. URL: <http://repo.odmu.edu.ua:80/xmlui/handle/123456789/5703>
- Розвадовська Т. Суспільно орієнтоване навчання в умовах закладу вищої освіти. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: педагогіка*. 2021. № 2. P. 77–84. URL: <https://doi.org/10.25128/2415-3605.20.2.11>
- Семків І. І. Волонтерська активність студентської молоді: статево-рольовий аспект. *Проблеми політичної психології*. 2016. № 3(17). С. 234–245.
- Семків І. І. Суб'єктивне благополуччя як психологічна винагорода за проявлену соціальну активність. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2012. № 37(61). P. 234–237.
- Турецька Х., Кунікевич Б. Україномовна адаптація опитувальника менталізації на неклінічній вибірці. *Габітус*. 2020. № 17. P. 131–136. URL: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.17.23>

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 39

Коректура • *В. Ізак*
Комп'ютерна верстка • *А. Литвиненко*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 32,79. Ум. друк. арк. 32,78.
Підписано до друку 26.07.2022. Замов. № 0822/336. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.